

КОНСТАНТИН СИМОНОВ

ПОСЛЕДНО ЛЯТО

Част 3 от „Живи и мъртви“

Превод от руски: Иван Жечев, 1971

chitanka.info

ПЪРВА ГЛАВА

Четиридесет и четвърта година, както и отминалата четиридесет и трета, започна под оръдейния грохот в разгара на нашето зимно настъпление. Но тогава, преди година, войната все още се водеше във вътрешността на Русия, между Волга и Дон, а сега прекрачи далече на запад в Украйна, по десния бряг на Днепър.

В края на януари окончателно бе разкъсан пръстенът на блокадата около Ленинград, през февруари в котела край Корсун-Шевченковски намериха гибелта си десет германски дивизии. През март и април германците трябваше да изоставят почти цяла Украйна — Уман, Херсон, Виница, Проскуров, Каменец-Подолск, Черновици, Николаев, Одеса. Нашите войски навлязоха в Северна Румъния, освободиха Крим и в началото на май с щурм превзеха Севастопол.

Но дори всичко това взето заедно беше само началото на ония огромни събития, които предстояха до края на тая бурна година.

Към средата на април настъплението постепенно започна да стихва. Като завършиха своите операции, фронтвете един след друг спираха на достигнатите през пролетта рубежи. А след превземането на Севастопол настъпи обща дълбока и продължителна пауза, която означаваше начало на подготовка за ново настъпление.

В съзнанието на хората задоволството от извършеното съпътствуваше предчувствието за предстоящото. И от това предчувствие, от непрекъснато растящата увереност в нашето сега вече неоспоримо военно превъзходство над германците на хората все по-често им се струваше, че приближаващото четвърто лято на войната ще бъде последно. Във всеки случай искаше им се да мислят така...

Само след като си изпитал това чувство, можеш да разбереш напълно яда и тревогата на военния, който точно в това време по силата на случайни обстоятелства внезапно е бил откъснат от кипежа на войната и се е озовал първо на операционната маса, а после в болничното легло. След злополуката с вилиса Серпилин бе попаднал в болницата със счупена ключица и леко мозъчно сътресение и сега

трета седмица се лекуваше в краймосковския военен санаториум Архангелское. Беше вече краят на май, а оставаха още цели десет дена до лекарската комисия и завръщането му в армията, ако го пуснат.

Злополуката стана близо до селището Студенец, на добре известното му от четиридесет и първа година шосе, което водеше към железопътната линия. Тогава, като си проправяше път към своите откъм Могилъов, с останките от дивизията той бе прекосил през нощта тая железопътна линия Кричев-Орша, а сега, три години по-късно, след зимните боеве армията му се съсредоточаваше в същите места, пред все още заетия от германците Могилъов.

Серпилин бе обиколил познатите места и вече се връщаше към щаба си, когато изведнъж движещият се отпред вилис с офицера от разузнавателния отдел забоксува по банкета на пътя и закачи с колелото си дявол знае откога лежащата там мина.

Шофьорът на Серпилин рязко свърна встрани и се блъсна в едно дърво. Сега той бе дошъл в Москва, за да бъде под ръка на командувачия, и още ходеше с клюмнал нос, макар че бе действувал правилно, а се бе блъснал в дървото, понеже беше нощ и взривът го бе заслепил. Навярно още по-правилно щеше да бъде, ако не бе свърнал встрани, а бе спрел на място. Но Серпилин не му каза това, не искаше да доунищожи човека. Само си помисли: „Дали да не го сменя, като се върнем на фронта? Току-виж станал прекалено предпазлив след всичко това.“

Серпилин бе страшно ядосан от случилото се в мига, когато по пътя към болницата, още в колата, дойде на себе си. Армията без него излезе на ново направление, без него получи попълнения, без него изучаваше противниковата отбрана и се готвеше за летните боеве — а той все се лекуваше. Лявата му ръка още не се движеше добре и трябваше всеки ден да прави гимнастика с лекувачия лекар. Лечението тук бе пълно — такава бе заповедта: докато има затишие, медицината използва това!

В Архангелское цареше атмосфера на очакване и нетърпение. Всички чакаха лятото. Миналата година по същото време пак чакаха лятото, но го чакаха с тревога: дали германците няма още веднъж да се нахвърлят срещу ни?

А сега очакваха лятото с твърдата вяра, че от самото начало ще настъпваме ние.

Освен военни в санаториума се лекуваха и разни други хора. Сред тях беше познатият на Серпилин още от тридесетте години директор на уралския артилерийски завод. Неговите противотанкови оръдия с голяма начална скорост се бяха проявили добре на Курската дъга и сега започнаха да ги монтират на танковете. Както разбра Серпилин от разговора си с него, тоя човек, макар че неотдавна едва бяха успели да му спасят живота след тежка сърдечна криза, също мислеше само за едно: по-скоро да се върне на Урал, в своя завод. Всички бързаха! На всички им се струваше, че без тях не може нито на фронта, нито в тила.

На фронта непрекъснато си в своята армия — виждаш само ония, с които воюваш заедно. А тук, в санаториума, е кръстопът, има хора от различни фронтове. Серпилин дори престана да се учудва колко познати бе срещнал през тия три седмици. С един беше учил в академията, при друг бе стажувал, с трети бе служил... А тая сутрин, след закуска, като се разхождаше из Архангелския парк, изведнъж чу зад гърба си:

— Фьодор Фьодорович, ти ли си?

И като се обърна, видя своя бивш командущ армия Батюк в топла бархетна пижама с камилски цвят и по пантофи.

Въпреки познатата бръсната глава и черните мустаци, Серпилин не можа да го познае веднага — толкова неочаквана беше срещата, а и толкова необичаен бе самият вид на Батюк с тая бархетна червеникава пижама.

Когато след боевете в Сталинград, без още да знае съдбата си, Серпилин заминаваше за Москва, извикан от Сталин, и бе дошъл да се сбогува, Батюк стоеше край своя вилис, облечен в зимна униформа — полушубка, кожен калпак и плъстени ботуши. Такъв го бе и запомнил; повече не се видяха. А сега с тая пижама и по пантофи!

— Здравей, Иван Капитонович! — каза Серпилин, като все пак се сети, че това е Батюк, и тръгна насреща му.

Може би не само Серпилин, но и Батюк забеляза паузата, която настъпи преди да се прегърнат. Но когато вече се прегърнаха, Батюк го задържа по-дълго, отколкото можеше да се очаква. Навярно искаше да покаже, че не му се сърди за миналото.

„Е, добре, щом е тъй“ — помисли Серпилин и вътрешно още веднъж поблагодари на тогавашното неблагоприятно за летене време,

което бе избавило и двамата от тежки минути: Батюк бе тръгнал за Москва с влак цяло денонощие преди Серпилин да долети, за да го смени в армията.

— Знаех, че си тук — каза Батюк, като освободи Серпилин от прегръдките си. — Вчера, щом пристигнах, започнах да си уяснявам обстановката: кои са в инвалидната команда? Наминах да те видя, но сестрата ми каза: отиде да пие чай у докторката. Реших да не ти преча. Нали сега си ерген.

Серпилин премълча. Не отговори. После погледна здравето, загоряло от слънцето лице на Батюк и попита:

— А ти какво, не си ли в нашата, инвалидната?

— Опазил ме бог — каза Батюк. — След Крим получих две седмици почивка. Пратиха моята гвардейска армия в резерв на Ставката^[1], а мене — тук. За заместник временно оставих началник-щаба Вартоломеев. Академик е като тебе. Но няма командирска жилка, тъй че едва ли ще ми подлее вода.

— И аз не съм ти подливал вода... нека сме наясно — спокойно каза Серпилин, но в гласа му имаше нотка, която изключваше понататъшните разговори на тая тема.

— Шегувам се и за него, и за тебе. Знам, че не си ми подливал вода — каза Батюк, — иначе нямаше да те търся. В парка има много алеи... Верни ли са сведенията ми, че не си се оженил?

— Верни са.

— А аз чакам тук моята. Авиаторите обещаха да я докарат днес от Омск.

— Отдавна ли не си я виждал?

— От началото на войната. Първо мислех сам да ида при нея, но после реших тя да долети в Москва. Синът ми е на фронта, внуци нямам.

— Къде е сега синът ти? — попита Серпилин, който помнеше, че тогава, през четиридесет и трета, синът на Батюк служеше в артилерията край Ленинград.

— Все там си е, на Карелския провлак. Втора война кара там. Все пак при нас на южните фронтове е по-весело! Днес си тук, утре си там.

— Да — неопределено каза Серпилин, като си спомни как през четиридесет и втора двамата с Батюк отстъпваха от Дон към Волга, и

си помисли, че съвсем не се знае къде е било по-весело тогава — в Ленинград или там, при тях на юг. — Да... — повтори той, като помълча малко. — То се знае, сега на юг е по-весело.

Той помисли не за себе си, а за войната, но по израза на лицето му на Батюк се стори, че е помислил за себе си и за своя син, загинал на Воронежкия фронт.

— Със Захаров тогава искахме да го преместим по-близо до тебе, в нашата армия — каза Батюк. — Но не успяхме. А ако бяхме успели, можеше сега да е жив. Макар че войната е такава...

Той не завърши думите си. Двамата достатъчно добре знаеха каква е тая война и колко трудно е да отгатнеш къде човек ще оцелее и къде ще умре.

— Моят само веднъж беше леко ранен, пак там, в Ленинград. Лежа един месец — и отново в строя — каза Батюк за своя син. И без пауза попита: — Научи ли за нашите кримски боеве?

Серпилин кимна. Както всички хора, които живееха с войната, той знаеше достатъчно за кримските боеве. Освобождаването на Севастопол пред прага на четвъртото лято от войната му се струваше щастливо предзнаменование за бъдещето. Знаеше, че армията на Батюк е действувала по главното направление там, в Крим, но в първия миг на срещата, навярно поради тая бархетна пижама, бе забравил, че за тия боеве Батюк не само беше награден с орден „Суворов“ — първа степен, но и за пръв път през войната бе повишен в звание — стана генерал-полковник. Преди седмица всички вестници писаха за това.

— Двойно те поздравявам — каза той и стисна ръката на Батюк.

Батюк доволно се усмихна: след успешните действия в Крим най-после той бе достигнал онова положение на фронта, което смяташе, че отдавна заслужава.

Това, че сега командуваше гвардейска армия и имаше орден „Суворов“ — първа степен, и звание генерал-полковник, а Серпилин, който на времето след Сталинград го бе догонил по звание, си оставаше генерал-лейтенант, караше Батюк да изглежда в собствените си очи някак отново старши по отношение на Серпилин въпреки еднаквите им длъжности — командуващи армия. Между тях отново съществуваше оная дистанция, която позволяваше на Батюк без насилие над своето самолюбие да си спомня времето, когато служеха заедно и Серпилин му беше подчинен.

— Как е твоето стопанство? — попита Батюк. — Много хора ли смени, когато дойде след мене?

— Аз почти не съм сменял, войната ги смени. Едни край Харков, други на Курската дъга.

Той спомена имената на няколко старши офицери, убити или тежко ранени, които вече не се бяха върнали в армията.

— Захаров ли е още член на Военния съвет?

— Още е той — кимна Серпилин. — А началник-щаб на армията ми дадоха от Москва — някой си Бойко, беше полковник, а сега е генерал-майор.

— Какво, не го ли бива? — попита Батюк, на когото се стори, че в думите „някой си“ има неприязън.

Но Серпилин бе употребил тия думи не от неприязън, а по стар навик, останал още от царската армия.

— Напротив, бива го — каза той. — А за Пикин сигурно сам знаеш, пишеше в една от заповедите.

— Четох. Хубав номер ти е изиграл, кучият му син. Добре че ти се размина.

— Изигра ми — съгласи се Серпилин. — Макар че не вярвам да е кучи син.

— Как да не вярваш? В заповедта ясно беше казано, че е попаднал в плен с карта на обстановката.

Серпилин се намръщи. Отначало не искаше да разисква тая неприятна история, която само като по чудо бе останала без всякакви последици за самия него. Но после надмогна себе си и каза това, което бе мислил и писал в своите обяснения тогава, през март четиридесет и трета, край Харков: познава Пикин и не вярва, че след като поради грешка на летеца е кацнал със свързочния „У-2“ в разположението на германците, е могъл да се предаде в плен, без да унищожи намиращата се у него карта с обстановката. Допуска обратното: не е успял да се застреля и е попаднал в плен, защото най-напред е бързал да унищожи тая карта.

— В заповедта беше другояче. Че се е предал в плен с оперативни документи.

— Беше — съгласи се Серпилин.

— Самите германци писаха това. Оттам научихме и ние.

— Вярно, писаха — каза Серпилин. — Но може да са го писали и за дезинформация, за да объркат плановете ни. Щом са пленили началника на оперативния отдел към щаба на армията, защо да не пишат, че е носел документи? Нима и ние не сме използвали подобни случаи, не сме писали такива неща?

— Всичко е възможно — каза Батюк. — А не допускаш ли, че не случайно са се заблудили? Каквото и да говорим, все пак през тридесета година е бил съкратен от кадровия състав — имало е причини за това; до самата война е бил в запаса...

— Не допускам. Толкова пъти съм го виждал в боя, че не мога да допусна.

— Така или иначе, хубав номер ти изигра — каза Батюк. — Прибързал си да го вземеш в оперативния отдел.

— Вярно, прибързах.

Минута-две след това те продължаваха да крачат един до друг в мълчание, зад което се таеше отчужденост. С внезапно бликнало раздражение за миналото Батюк си помисли, че Серпилин продължава да има твърде високо мнение за себе си: „знам“, „виждал съм го“, „не допускам“... все „аз“ и „аз“. Продължава да се смята за по-умен от всички.

А Серпилин вървеше и мислеше за себе си и за Пикин: „Че му вярвах и продължавам да му вярвам — в това съм прав. Но че веднага щом получих армията, взех при себе си Пикин за началник на оперативния отдел — тук наистина прибързах.“ Началник-щабът беше нов, незапознат с работата, поиска да има край себе си свой човек, прояви пристрастие или по-точно слабост, за която по-късно съжаляваше. В дивизията Пикин беше на мястото си, а в оперативния отдел се обърка от мащабите, особено в неочаквано тежката обстановка край Харков. По своя вина закъсня да предаде на две дивизии заповедта за оттегляне, а после, когато връзката съвсем се загуби, сам предложи да отлети там: „лично да оправи положението.“ И Серпилин на своя глава му разреши.

После искаха да хвърлят вината върху него. А всичко мина дори без мъмрене в заповедта. Серпилин и досега не знаеше докрай защо. Разбира се, изигра роля фактът, че Захаров като член на Военния съвет писа до фронта онова, което мислеше, и както винаги не се стремеше да отгатва кой в какво настроение е там. Но само това не бе

достатъчно. „Най-вероятно — Серпилин вече неведнъж бе мислил за това, — когато са докладвали най-горе, в Москва, Сталин, който съвсем неотдавна те бе издигнал за командващ армия, не се е отметнал и не е позволил веднага да те снемат. А не ще и съмнение, че са предлагали да те снемат. Върху раменете ти лежеше голяма отговорност. Само с вярата си в Пикин не можеш я сваля, а други доказателства освен вярата нямаш.“

— Помниш ли Барабанов? — изведнъж попита Батюк.

— Помня го — каза Серпилин и вдигна очи към него.

Стори му се, че във въпроса на Батюк има предизвикателство. Но не беше така: Батюк просто си бе спомнил за Барабанов като за човек, който на времето, макар и по друг начин, бе подвел и него, както Пикин бе подвел Серпилин.

— Писа ми миналото лято, след болницата, искаше прошка за цялата каша, която бе забъркал. Познаваше ме добре и се надяваше, че ще го взема обратно.

— А ти взе ли го?

— Взех го. Дойде при мене на фронта по-тих от водата, по-нисък от тревата, с чин старши лейтенант — поради опита за самоубийство му бяха отнели две звания. А сега отново е майор.

— Адютант ли ти е?

— Да. Искаше да го пратя в разузнаването, но го оставих при себе си. Свикнал бях. Повярвай, скучаех без него — чудесен адютант е.

— Сигурно — каза Серпилин. — Ако тогава не ми го беше натрапил за командир на полк, и ти нямаше да скучаеш без него, и той нямаше да стреля в себе си.

Батюк внимателно погледна Серпилин, сякаш изведнъж бе видял в него нещо забравено:

— Да, виждам, с тебе човек не може да се разбере. Мислиш, не знам вашите разговори за мене, че съм избухлив, ако някой ме ядоса, мога така да го наредя, че и сам после да съжалявам? Избухлив съм, но лесно ми минава. А ти с перо гладиш, но на човек свитки му излизат. Ако някой ти се опъне, няма прошка за него.

— Той не се опъна на мене, Иван Капитонович, а на службата — рече Серпилин със същия, познат на Батюк, опасно равен глас, който

бе имал предвид Батюк, когато каза „с перо гладиш“. — Нима и сега не си съгласен, че той не можеше да командува полк?

— Можеше, не можеше! Ако не пиеше, щеше да може. Вече десет месеца капка не слага в устата си.

— Е, щом е тъй, значи, сега може поне дивизия да командува. — Серпилин се разсмя, като със смеха си смекчи смисъла на казаното.

— А ти продължаваш ли да си пийваш — попита Батюк — или вече здравето не ти позволява?

— След злополуката се въздържам. Все пак, казват, имал съм мозъчно сътресение. А преди това се придържах към старата норма. Подпиша вечер последния документ — и обърна половин чаша преди лягане.

— Силен ли беше ударът?

— Не помня. Казват, че съм летял пет-шест метра, преди да се приземя.

— Не ги обичам тия вилиси — каза Батюк. — Без тях не може, но не ги обичам. Опасен автомобил. Чувах да разправят как моят предшественик неочаквано изскочил с вилиса пред предния край на фрицовете — право срещу някаква картучница!

— Струва ми се, тук причината не е във вилиса — възрази Серпилин.

— Как да не е? — извика Батюк. — Толкова бързо се движели, че охраната не можела да ги следва. Разправят, умен човек бил, но в такива случаи проявявал нехайство. Дали веднага заден ход, но вече било късно. Дванадесет куршума в гърдите. И си отишъл, както се казва. А аз дойдох. И започнах операцията с всичките негови хора, които бяха останали. Нито един не смених... Там, и в Таврия, и в Крим, има хубав кефир. Още от гражданската съм го запомнил. Щом пристигнах в армията, веднага наредих да дават кефир и сутрин, и вечер.

Серпилин се усмихна. Спомни си как в стола на Военния съвет, каквото и да беше менюто, винаги квасеха мляко за Батюк. Той рядко пиеше спиртни напитки, само когато беше в настроение. А после пак изсърбваше своето кисело мляко.

Когато през войната Батюк почервеняваше от гняв, мнозина мислеха, че това не е просто така — причината е добре известна. А в действителност такава причина нямаше — Батюк викаше и даваше

воля на нрава си поради отдавнашната и непоколебима увереност, че всичко това е в интерес на работата.

„Ех — помисли си Серпилин, — да можех да го видя на фронта: какъв е станал? Колко и как се е променил? Все по-неуместно е вече да ругаеш хората с обидни думи. И причините са по-малко, защото редът е по-голям, и хората се противопоставят по-силно от преди, защото колкото по-нататък отиваме, толкова по-малко вина и повече гордост изпитват. А в края на краищата всичко се свежда до това, че воюваме много по-добре.“

И Батюк, сякаш в отговор на мислите му, каза фактически същото:

— Когато настъпвахме в Крим, погледнеш някой път в степта и виждаш: белеят се неприбрани кости — от четиридесет и първа. Спомняш си всичко преживяно и се чудиш на хората: как все пак устояха тогава? И на себе си се чудиш: как си оживял след всичко, което стана с тебе? Гледаш тия бели кости и си мислиш: как само ругаеше тогава и тях, горкичките, и самия себе си, че тук са отстъпили, там не са удържали!... А сега ти се иска да ги възкресиш и прегърнеш, но вече ги няма... Вчера бях в Москва, обясниха ми за новото обучение: че от тая есен в училищата момчетата ще учат отделно от момичетата. Не си ли чувал?

— Има нещо такова — каза Серпилин.

Той вече бе чувал за това разделно обучение и му се струваше, че ако момчетата започнат да учат отделно от момичетата, ще бъде по-добре за донаторната подготовка, а значи, и за армията. Болката от четиридесет и първа година продължаваше да човърка паметта му: колко много такива имаше тогава, мобилизирани направо от училищната скамейка, готови да дадат живота си, но толкова необучени, толкова неопитни, че просто да те е яд на тях!

— Какво мислиш по тоя въпрос? — попита Батюк.

— Доволен съм, че са решили така.

— Да, младите... — каза Батюк. — Напатихме се с тях в началото на войната.

— А не се ли напатиха те с нас? — неочаквано за себе си попита Серпилин, който до преди малко, изглежда, мислеше като Батюк.

— Другарю генерал-полковник, време е за рентгена, ще закъснеете!

Двамата се обърнаха.

Догонващата ги медицинска сестра стоеше пред тях, смутена, че едва не е връхлетяла тичешком отгоре им, млада, едра, с розово лице и шия.

— Вярно, време е да вървя — каза Батюк, като обърна маншета на пижамата. — Връхлетя като същински танк...

Той погледна едрото ѝ, младо тяло, което разпъваше на всички страни тясната медицинска престилка, и каза с някакво странно, едновременно добродушно и грубо недоумение:

— Гледай я каква е! И къде ще ви дяваме след войната?

Очите на медицинската сестра се наляха със сълзи. И понеже лицето ѝ не бе успяло да се промени и на него все още си оставаше оная уплашена усмивка, с която бе спряла пред Батюк и Серпилин, тия сълзи със своята неочакваност бяха като удар в сърцето, като напомняне за това, което засягаше всички тях и за което бе по-добре да не се говори.

Кой знае, може би изведнъж бе помислила за самата себе си и за оня, когото войната ще остави за нея.

— Да вървим — каза Батюк, без да я гледа в очите.

И като тръгна, обърна се към Серпилин.

— Ако не докарат днес жена ми, след вечеря пак ще се поразходим.

Серпилин кимна.

Батюк и медицинската сестра крачеха един до друг по алеята и се отдалечаваха от него. Сега, когато ги гледаше в гръб, медицинската сестра изглеждаше още по-висока и млада до нисичкия, тежко пристъпващ Батюк.

„Наистина, какво ще ги правим след войната?“ — помисли Серпилин и си спомни, че трябва да остави десерта от обедата за внучката си. Днес снаха му има почивен ден и адютантът ще я докара заедно с внучката тук, в Архангелское, след следобедната почивка.

Като се наобядва, преди да отиде в стаята си да почива, Серпилин се спря във вестибюла на санаториума пред голямата колкото стената карта, на която с флагчета бе означена фронтната линия. На едно място, на юг, в Румъния, тя вече бе прекрачила стотина километра извън държавната граница. През последните дни флагчетата по картата не се движеха: положението оставаше непроменено.

Засега само Ставката знаеше кога и къде ще започне нашето лятно настъпление, но ако се съди по редица признаци, намеренията за лятото бяха решителни. В майската заповед на Сталин, която Серпилин бе прочел още в болницата, имаше достатъчно ясни за военния нюанси: ставаше дума не само за очистване на цялата ни земя от врага, но и за освобождаване на братята — поляци, чехи и словаци. Достатъчно беше след това човек да погледне картата, за да разбере: казано на военен език, задачите в бъдещите настъпления се поставяха в много голяма дълбочина. А ако не бе така, Сталин едва ли би споменал за поляците, чехите и словаците.

Серпилин стоеше пред картата, за кой ли път вече оценяваше с поглед общото очертание на фронтовата линия в Западното направление и мислеше за бъдещото лято.

Германците, които продължаваха да държат в ръцете си голяма част от Белорусия, се врязваха като голям клин в нашето разположение между Полоцк на север и Ковел на юг.

Неотдавна образуваният за сметка на съседите нов фронт, в който влезе армията на Серпилин, заемаше участъка срещу Орша, Могилъв и Бихов, тъкмо там, където германският клин най-дълбоко се врязваше в нас.

„Най-вероятно главните удари ще бъдат нанесени от съседните фронтове, вдясно и вляво от нас, а ние ще се озовем на спомагателното направление“ — помисли Серпилин.

Картата беше от пода до тавана и онова парченце, на което армията на Серпилин бе излязла и се бе разположила вече в негово отсъствие, изглеждаше съвсем мъничко — колкото половин кибритена клечка. Строго казано, дори командувачият армия няма право да взима със себе си в болницата и санаториума щабните работни карти. Разбира се, можеше да помоли Генералния щаб или да качи адютанта си на вилиса, да го прати в армията и да го накара да донесе оттам съответния чист картен лист, без нанесена на него обстановка... Впрочем не е голяма беда. Тоя картен лист и следващите два на изток, към Елня; както и листът на запад, обхващащ Могилъв — всичко това бе запечатано трайно в паметта му от четиридесет и първа година. Дори сега Серпилин можеше със затворени очи да си спомни как изглеждаше картата, получена от слепването на тия листове, по която отначало воюваше, а после измъкваше от обкръжение останките на

своята дивизия. Дори помнеше наизуст кои населени пунктове се намираха по сгъвките ѝ, толкова силно изтрети, че надписите трудно се разчитаха.

Той мислено виждаше пред себе си тая дребномащабна карта и на нея, на втория ѝ лист, оня участък от фронта край Могилъв, на който сега без него бе излязла армията му. Когато тогава, през юли четиридесет и първа, се бяха измъкнали от Могилъв, отначало тръгнаха през горите, право към Благовичи, но не можаха да си пробият път и свърнаха на североизток, към Шчекотово, Дрибен, Студенец, Татарск, движеха се точно през тоя район.

В паметта му всичко преживяно през трите военни години бе нанесено на карти. По-късно, след време, човек сигурно не ще може да си припомни войната без тия останали от нея карти.

А сега, дори когато ги няма, те все едно са пред очите ти: и ония, могилъвските, и краймосковските — от четиридесет и първа, и летните — от четиридесет и втора, когато отстъпваха от Донец към Волга, и зимните — сталинградските, и пролетните — около Харков и Белгород, и новите — започнати в отбрана на Курската дъга, а после лист след лист прилепвани все по на запад и по на запад, до горното течение на Днепър.

Сега вместо тях скоро ще има други, нови, предварително отпечатани от топографското управление на Генералния щаб. Германците си бяха приготвили до Москва и по-нататък, а трябва да се предполага, че и ние сме си приготвили до Берлин. Ще видим какво и как ще нанесе животът по тия карти в хода на боевете. Това зависи от много неща, включително и от самия тебе. Отделена от съседите вдясно и вляво с разграничителните линии, по тия карти ще мине твоята полоса на живота, пътят на армията, която командуваш ти, а не някой друг... Сега източно от Могилъв тая полоса е пресечена от непрекъснатата синя серпантина на германските позиции. Изтрий я с гума от картата — и готово. А в живота ще трябва доста да се потрудиш...

Серпилин изпитваше известно вълнение от това, че съдбата го бе довела точно на същите места, където бе започнал да воюва. За военния би трябвало да е все едно къде ще се разплаща с германците — стига да се заплати! Където са те изпратили, там се и разплащай! Но излиза, че съвсем не е все едно!

— Какво гледате картата, Фьодор Фьодорович? И без това няма да ви изпишем предсрочно — каза зад гърба му познат женски глас и той почувствува, че жената не отмина, а се спря зад него в очакване да се обърне.

Той се извърна от картата, погледна я и отново, за кой ли път през тия дни, си помисли, че е красива и че всичко това няма да свърши добре.

— Разрешете да доложа, Олга Ивановна — каза той, като гледаше жената в очите.

— Щом ще „долагате“, обърнете се по звание — усмихната го прекъсна тя.

— Разрешете да доложа, другарю подполковник от медицинската служба, че сега мислех не толкова за бъдещето, колкото за миналото. А за бъдещето се надявам на вашия здрав разум. Едва ли ще държите тук ненужно дълго един нужен за войната човек.

— Благодаря ви, че не отричате поне нашия здрав разум. Не от всеки болен може да се чуе такова нещо — каза жената и като погледна големия мъжки часовник на красивата си ръка, добави: — И тоя здрав разум сега подсказва, че е време да почивате.

— Слушам.

Серпилин леко наведе глава, на свой ред погледна красивата ѝ ръка с големия мъжки часовник и рече:

— А казват, че ръцете на хирурзите били някак по-особени.

— В едната длето, а в другата чук? — попита тя без усмивка. — Колкото хирурзи, толкова и ръце. Само дето ги мием по-често и по-дълго от другите хора. С гореща вода и сапун, с четка и спирт, поради което не винаги изглеждат така, както искаме. Впрочем сега, струва ми се, не са зле — прибави тя, като погледна ръцете си с ниско изрязани нокти на дългите пръсти, и се усмихна. — Защото тук съм не толкова хирург, колкото бавачка на вас, генералите. Дори започна да ми дотяга. Ще взема да се разделя с тоя краймосковски рай и ще помоля да ме назначите за главен хирург във вашата армейска болница. Какво ще кажете за това?

— Не знам доколко е сериозно.

— Прав сте. Самата аз още не знам доколко е сериозно. Да вървим. Или още не сте видели всичко? — кимна тя към картата.

— Ей сега — каза Серпилин. — Още пет минути — и ще отида да почивам. Честна дума.

— Ще се опитам да ви повярвам. А довечера елате да пием чай. Отсега ви каня: днес вече няма да се виждаме.

— Благодаря. Но не започнах ли твърде често да ви идвам на гости?

— Както искате — каза тя след малка пауза.

— На мене много ми се иска — просто каза той.

— Тогава не подтискайте желанията си. Казват, че е вредно. — Тя се разсмя и излезе от вестибюла, а той, понеже знаеше, че ще тръгне към лечебната сграда, се приближи до прозореца и я видя как върви по алеята, навярно вече без да мисли за него. Върви с бързата си, делова крачка и поклаща от едната на другата страна красивата си глава с бяла колосана медицинска шапчица, сякаш вървешком разговаря сама със себе си, пита се или спори за нещо. И отдалече изглежда съвсем млада, още по-млада, отколкото отблизо.

Вчера между другото бе казала, че скоро ще навърши четиридесет. Значи, когато я беше видял през зимата на четиридесет и първа година, е била на тридесет и седем... Но тогава изглеждаше по-стара от сега.

Той гледа, докато жената зави зад ъгъла на сградата, и не можа веднага да престане да мисли за нея, когато се дръпна от прозореца и се върна при картата.

[1] Ставка — върховен орган за управление на въоръжените сили в СССР по време на Великата отечествена война. — Б.пр. ↑

ВТОРА ГЛАВА

Следобед не можа да заспи.

Започна да мисли за Батюк, а после го налегнаха мисли за самия него и лежа така, загледан в тавана, до края на следобедната почивка.

Учуди го колко много се бе зарадвал Батюк при срещата им. Както изглежда, беше мислил за него по-лошо, отколкото заслужаваше? А и защо Батюк да не те посрещне с добро? Не си докладвал на началството критичните си мисли за него — нямаш такъв навик — а му помагаше с всичко, на което беше способен. И с това, как изпълняваше задълженията си на негов началник-щаб, и с това, че когато работата го налагаше, спореше с него и го придумваше да взема решения, които смяташе за правилни, и дори с това, че понякога постъпваше по свое усмотрение, в границите на възможното за началник-щаб.

А дето после го смени от длъжността командущ армия, трябва да се сърди по-скоро на Сталин, а не на тебе.

Но и на Сталин няма защо да се сърди. Разбира се, не е много за радване, дето той изпрати Батюк за заместник-командущ на един второстепенен фронт. Но не бива да се смята и за обида. А после, година по-късно, отново му даде армия, при това гвардейска и в хубав момент — преди да започне настъплението.

Само че защо изведнъж дойде това назначение? Като заместник-командущ фронт не можеш да се проявиш, колкото и да си способен. Значи, все пак Сталин не е забравял Батюк. Войната продължава вече доста и хората са недостатъчно, няма голям резерв. При това напоследък само новосформираните танкови армии са шест. И няколко общовойскови. На всяка е нужен командущ. Ако се поровиш в собствената си памет, ще си спомниш как и самият ти си се колебал: можеш ли веднага да издигнеш за командир на дивизия дори много добрия командир на полк? За полк е бил добър, а как ще се прояви в новата роля, при новите мащаби?

Много по-трудно е да се назначи командуща армия. Понякога рискуват и издигат нов, млад човек, а друг път, напротив, решават, че старият кон няма да изкриви браздата. Все пак Батюк има зад гърба си почти две години като командуща армия. Разбира се, всеки е с различен опит. Но той е волеви и по своему трудолюбив човек. Не се мотае без нужда в щаба, всеки ден от сутринта е сред войските, а това у нас се цени. Цени се и личната храброст, каквато Батюк има в изобилие, понякога дори ѝ се придава изключително значение; открай време си е така у нас, в Русия. И ето че са го назначили. Отишъл е в добра, зряла, улегнала армия, с добър щаб, с бойни традиции. Отишъл е и, според думите му, продължил е да воюва, без да променя порядките, без да размества хората. А и не е толкова просто да го направиш сега: няма да ти позволят! И всичко е тръгнало в съответствие с вече обмисления план за операцията, осигурена с достатъчно сили и средства. Ако се съди по резултатите, не са сгрешили: там, в Крим, под командването на Батюк армията се прояви добре. А как ще провериш дали е щяла да се прояви още по-добре с друг командуща? Тъкмо затова е трудно да се правят оценки по време на война, тъкмо затова не може да се докаже окончателната им справедливост или несправедливост!

Всички натрупахме опит, всички или почти всички започнахме да воюваме по-добре. Сигурно и Батюк не прави изключение. Но колко по-добре? Ето къде е въпросът. И за него, и за тебе, и за всеки друг.

Ако без снизхождение погледнеш собствените си дела през тия петнадесет месеца, през които командуваше армия, излиза, че си воювал различно.

Прие армията в благоприятна обстановка, зад гърба ти беше опитът от сталинградските боеве и онова настроение след голямата победа, когато на хората им се струва, че и занапред планини ще повдигат.

Но след това начало, което сякаш обещавахе само хубави неща, се наложи да проведеш първата си операция при най-трудни условия. Армията ти бързо бе прехвърлена край Харков, който отново бе превзет от германците. Пак трябваше да преживяваш онова, от което вече бе отвикнал. Отначало да запушваш тридесеткилометрова дупка, а после да се оттегляш с боеве, да задържаш германците на необорудвани за отбрана рубежи. И всичко това веднага, в движение,

след като едва си успял да разтовариш армията от ешелоните в мартенската кал, в снега и водата...

Обстановката беше непланирана, не достигаше ту едно, ту друго, тиловите служби се разтовариха със закъснение и веднага започнаха да се оттеглят, преди още да са се разгърнали.

Несправилният се с критичното положение командувач фронта бе сменен, назначиха нов. На фронта пристигна представител на Ставката; след сталинградския разгром, през март край Харков германците показаха на какво още са способни. И трябваше да умреш, но да ги спреш. През това време представителят на Ставката три пъти идва при тебе. Последният път разговорът с него взе такъв обрат, че ти си помисли: ще те извади от армията. И макар да правеше всичко, каквото можеше и умееше, ако те бяха извадили, нямаше да има от какво да се оплакваш, защото отстъпваше, не можеше да изпълниш заповедта — да спреш германците. Последният път се наложи да чуеш и нещо, което бе по-добре изобщо да не чуваш: че и армията ти не е сталинградската, и самият ти не си командувач, а... Премълча. Защото нямаше какво да отговориш.

А после все пак се закрепил на едно място, на второ, на трето... Пак не удържа, пак се оттегли още няколко километра и отново се закрепил с едната дивизия, после с другата... Закрепи се и устоя. Спря германците в такава обстановка, в каквата през четиридесет и втора сигурно нямаше да ги спреш. Спря ги, защото все пак след Сталинград и ти, и твоите хора вече не бяхте същите, както по-рано.

А след ново прехвърляне започна третото лято на войната — дългата, мъчителна пауза на Курската дъга. Толкова мъчителна, че изглеждаше, нервите няма да издържат.

Всяко зло за добро. Това, че там, край Харков германците отново бяха напомнили на какво са способни, ни караше да се готвим за бъдещето със старание, което дори излизаше извън границите на заповедите. Всички — от горе до долу — чувствуваха, че през лятото германците ще нанесат удар с всичките сили, които успеят да съберат. Никога още не бяхме изграждали толкова дълбока отбрана. Обучавахме войските без отбих, сякаш всеки ден, използван за учения, решаваше въпроса за живота и смъртта. Всъщност така и беше.

Още преди началото на германското настъпление придадоха на армията два полка самоходни оръдия, бригада катюши и девет артилерийски полка. Сега трябваше да се учиш не как да запушваш дупки — това вече бе усвоено — а как да ръководиш целия тоя оркестър.

Крайната проверка е винаги една — боят. И въпреки цялата подготовка, въпреки увереността, че ще устоим, през първите три дни все пак отстъпихме под ударите на германците — някъде три, някъде пет, а някъде и осем километра. И чак през нощта на четвъртото денонощие най-после можахме да доложим, че германците са спрени навсякъде пред фронта на армията.

На петия ден боевете се възобновиха с предишното ожесточение. Страничният наблюдател можеше да помисли, че се повтаря все същото. Ала не беше така. Германците продължаваха да действуват съобразно заповедта, но вече бяха започнали да разбират, че е неизпълнима.

А сутринта на шестия ден Серпилин почувствува, че вече никаква сила не може да мръдне армията му от мястото ѝ.

Той чакаше и искаше германците отново да тръгнат срещу него, да се изтощят докрай в безплодни атаки.

И когато мина утринният час, в който обикновено започваха германците, а не започнаха, когато мина още един и още един час, а те все не започваха, той изпита не облекчение, както биваше по-рано, едно време, а яд, който всъщност беше чувство на превъзходство над врага.

А после в настъпление минахме ние. И на север — при Орел, и на юг — край Белгород, и там, където се отбраняваше армията на Серпилин. По направлението, където се движеше тя, нямаше големи градове, от ония, които се помнят от всички, и тя само три пъти бе спомената в заповедите на върховния главнокомандуващ във връзка с превземането на населени пунктове, за чието съществуване радиослушателите навярно бяха научили едва сега, от тия заповеди.

Затова пък вместо големи градове армията трябваше твърде често да форсира малки и средни реки, торфени блата и наводнени ливади. Почти винаги при настъпление на широк фронт някоя от армиите напредва из някакъв подобен пущинак, като ту изостава, ту

изпреварва по-щастливите си съседи и със своите действия им осигурява лаври в заповедите.

На фронта може да се случи всичко. И трябва да имаш достатъчно твърд характер, за да съзнаваш необходимостта от тоя незабележим за някои труд, който е свършила твоята армия, и да не злобееш срещу съседите. А ако си неспособен да виждаш по-далече от собствените си разграничителни линии, ако си равнодушен към онова, което става при съседите ти вдясно и вляво — пет пари не давам! — значи, съвсем не си командущ армия, а пуяк с висше военно образование. Разбира се, понякога ти се иска да изкараш такава солова партия в общия хор, че всички да те чуят! Но на фронта сега има малко място за солисти, а диригентите са строги. И това е добре. Значи, войната е влязла в рамките си.

На човек, който е далече от войната, това понятие навярно би се сторило чудновато: дали войната е влязла, или не е влязла в своите рамки. Сякаш войната може да има някакви рамки. Но Серпилин мислеше точно така.

Мислите за предстоящото лятно настъпление го накараха да си спомни за лекарската комисия, насрочена за след десет дена. Спомни си и раздвижи ключицата: „Лекарите казват, че е зараснала добре, по-добре не може. И наистина почти не боли. Но ръката ми е все още като чужда.“

Той стана от леглото и направи няколко предпазливи движения с двете си ръце — същите, каквито правеше на лечебната гимнастика. После няколко пъти сви и разпусна левия си юмрук. Ръката още изтръпваше и в пръстите чувствуваше леки бодежи.

А общо взето, се чувствуваше много по-добре, отколкото когато го докараха тук. И главоболието бе минало, и вече не се будеше по пет пъти на нощ от твърде сходните с живота мъчителни сънища.

На фронта мислеше, както се казва, за душата си, а да мисли за тялото нямаше време. То пътуваше с вилсите, обикаляше окопите, стоеше над картите, говореше по телефона, два пъти в денонощието хапваше набързо по нещо, нощем колкото може по-дълго спеше непробуден сън и още час или два дремеше в движение, олюлявайки се напред-назад във вилиса. Изпълняваше всичко, каквото се искаше от него, без да напомня за себе си. Но затова пък тук, в Архангелское, лекарите веднага му наговориха какво ли не. Съвсем доскоро, преди

злополуката, смяташе, че е напълно здрав, а от техните думи излезе, че е много болен. Не започна да спори, изпълняваше всичко, каквото му нареждаха: инжекции — инжекции, бани — бани, гимнастика, електролечение — всичко, каквото искаха от него. Щом е много болен, нека го лекуват по всички правила на изкуството!

Към лечението се отнасяше като към службата и затова по-леко понасяше разлъката с армията. Дори отложи някои срещи, за които трябваше да ходи до Москва, за да не пречат на лечението. От самото начало направи едно-единствено изключение за снаха си, която в своите почивки дни идваше заедно с внучката при него в Архангелское след следобедната почивка.

Той погледна часовника си и излезе от стаята в парка. Адютантът закъсняваше вече петнадесет минути.

„Какво ли им се е случило? Да не се е разболяла внучката?“ — помисли той и почти веднага видя своя адютант Евстигнеев, който крачеше по алеята към сградата.

Както изглежда, Евстигнеев се бе замислил нещо и видя Серпилин неочаквано за себе си, а като го видя, по лицето му се изписа уплаха.

— Какво им се е случило? — попита Серпилин.

— Ана Петровна няма да дойде... — По лицето на адютанта все още се четеше уплаха.

— Как така няма да дойде? Защо?

— Ето ви писмо.

Адютантът се приближи и подаде на Серпилин писмото, което стискаше в юмрука си.

На половинка кариран лист от тетрадка пишеше:

„Здравейте, татко! Извинете, че не дойдох. Не мога да дойда при вас. Срам ме е да ви гледам в очите. Анатолий ще ви обясни всичко.

Аня.“

— Обяснявай, щом на тебе са поръчали. — Серпилин бавно вдигна очи от писмото към продължаващия да стои пред него адютант.

Адютантът стоеше и мълчеше. По кръглото му, добро юношеско лице бяха изписани мъчение и страх от онова, което му предстоеше да каже.

— Хайде де, какво мълчиш? — нетърпеливо повиши глас Серпилин, който винаги, през целия си живот, бързаше по-скоро да научи лошото, щом и без това му предстои да го научи. — Какво са загазили?

В отговор чу нещо съвсем неочаквано и поради несъответствието с това, за което бе мислил, то му се стори съвсем глупаво.

— Ние се събрахме с Ана Петровна. Придумвах я, но тя каза, че сега не смее да ви вижда.

— За какво си я придумвал? — попита Серпилин със същия рязък тон, с който бе започнал, и чак след като попита, разбра, че Евстигнеев я е придумвал да дойдат и да му обяснят заедно, а тя не е поискала, пратила го е сам.

Адютантът продължаваше да стои с изпънати край тялото ръце; беше неудобно да разговаря повече с него така, в положение „мирно“.

— Ела да седнем на пейката — каза Серпилин. И като седнаха, добави: — Свали си фуражката.

Адютантът свали фуражката, извади носна кърпа и избърса запотеното си под фуражката чело.

— Сега обяснявай, щом са ти заръчали. Какво значи събрахме се, кога се събрахте?

Естествено това беше глупав въпрос. Какво друго можеха да значат думите „събрахме се“? Събрали са се — и толкоз. А ако Серпилин искаше да попита доколко сериозно е всичко, пак нямаше смисъл. И така си личи от лицето на адютанта.

— Вчера се събрахме — послушно отговори той, въздъхна и пак задълго замълча.

— Знам, че по начало си мълчалив — каза Серпилин. — Но все пак ще трябва да обясниш, така или иначе не очаквах от тебе подобен доклад. Влез ми в положението.

Съзнавайки глупостта на положението си, Серпилин се усмихна, но адютантът прие тая усмивка като признак на гняв и още повече се смути.

Какво да обяснява? Как двамата с всички сили се бяха борили със себе си през целите тия две седмици, след като отидоха заедно на кино и късно вечерта, когато се връщаха и се сбогуваха пред вратата ѝ, едновременно почувствуваха, че това все едно ще се случи? Да обяснява, че не е виновен, защото вчера тя сама, първа се хвърли на врата му, примря и заплака от безсилието си да промени нещо, а после пак сама, първа започна да го целува? Да обяснява, че не е виновен, след като така или иначе си е виновен, задето е допуснал това, а го допусна, защото сам го искаше? И след дълго мълчание той каза единственото нещо, което чувствуваше в тоя миг.

— Виноват — и по навик прибави: — другарю командущ.

— Какъв командущ съм ти сега — каза Серпилин, — щом си ми станал роднина? — Каза така, защото познаваше жената на сина си и нищо друго не можеше да помисли.

„Обикнала е хлапето. Ако не го е обикнала, нямаше просто така да се хване с него, щеше да се сдържи.“

— Ние ще се разпишем — бързо каза адютантът. — Аз исках днес, но тя не се съгласи.

— Защо не се е съгласила? Да не чака разрешение от мене, а?

Серпилин стана и адютантът скочи подире му, изплашен, че това е краят на разговора. Докато идваше насам, той се бе страхувал много от тоя разговор, но това, че ще свърши тук, го изплаши още повече.

— Седни — каза Серпилин, бутна го на пейката със заболялата го в мишницата ръка и закрачи напред-назад.

Серпилин крачеше пред пейката, а адютантът го следеше с поглед, като въртеше наляво и надясно глава, и си спомняше лицето на Аня в оная утрин, когато тя припряно го бе накарала да стане и се облече още по тъмно, дълго преди да се е събудило момиченцето. Спомняше си думите ѝ, че сега е нещастна, и очите ѝ, които говореха, че въпреки тия думи все пак е щастлива. Спомни си как му пъкна в ръката това писмо и го изтика през вратата. И той отдавна бе пристигнал тук, но се яви със закъснение при Серпилин, защото все обикаляше из парка и не се решаваше да застане пред него с такова писмо. Закъсна за пръв път през цялата си служба.

А Серпилин крачеше напред-назад и мислеше не за него, а за жената на сина си. „Значи, не смее да дойде! Вместо себе си е пратила тоя...“ — Той погледна под око адютанта. Обикновено тя не

постъпваше така. Обяснението е едно: навярно е написала всичко, както го е чувствувала — не смее да се покаже пред очите му, не може да направи такова нещо.

„Е, а по-нататък как ще е? Така ли ще се обясняваме с нея, посредством тоя?“ — помисли той без всякаква злоба към „тоя“, просто като за глупост, която трябваше да бъде спестена.

Всъщност той бе виждал жената на сина си само пет пъти в своя живот: два пъти в един и същ ден, през февруари миналата година, когато чакаше у дома си да го повикат при Сталин, и после, когато се върна оттам, и три пъти сега, в Архангелское, когато тя идваше при него с внучката. Между едното и другото бяха само писмата ѝ до фронта.

Стана така, че тя дори никога не бе го наричала със собственото и бащиното му име — Фьодор Фьодорович. Тогава, през първия ден на познанството им, му говореше на „вие“ — „седнете“, „хапнете“, „полегнете си“, „починете“. А после още в първото писмо до фронта му писа: „Здравейте, татко.“ Навярно така е възпитана. Смята, че не може друго, щом той е баща на покойния ѝ мъж.

Писмата ѝ идваха често, но бяха къси — страничка от тетрадка и отдолу един ред с печатни букви вместо внучката, от нейно име.

Така тая жена и детето, които той не познаваше по-рано, преди да загине синът му, заеха своето място в изпълнения му с военни дела живот. Той отговаряше през две писма на третото — по-често не можеше, пращаше ѝ пари от заплатата си и колети — последния път през есента, по същия тоя адютант, който отиваше по друга работа в Москва.

Тъкмо тогава двамата се бяха запознали. Като се върна, адютантът му описа своето посещение, наричаше жената на сина му Ана Петровна и разказа как го е черпила с чай. Не, тогава между тях не е имало нищо. Щеше да забележи: у адютанта винаги всичко е наяве. Честен е дори до глупост, както казват някои. Затова най-много го ценеше и Серпилин — че можеше да му се доверява без колебание.

Серпилин помисли за предстоящата загуба, която едва ли щеше да е толкова чувствителна за някой друг, по-малко самотен човек. А че ще има загуба, беше от ясно по-ясно. Тя се срамува от него. И ще продължи да се срамува — такъв ѝ е характерът. Не е дошла днес от срам, че синът му беше убит едва преди година, а тя е вече с друг.

Срамува се, че му е писала на фронта „Здравейте, татко“, срамува се, че се е събрала с друг, а получава пари от неговата заплата, от бащата на убития ѝ мъж. И сега ще се откаже от тия пари, сигурно вече е мислила по тоя въпрос.

Разбира се, той ще направи всичко възможно тя да дойде и да поприказва с него, за да не става всичко по толкова глупав начин. Но загуба все пак ще има, без това няма да мине.

И не просто загуба, а двойна загуба, защото Евстигнеев, който естествено ще се разпише с нея, на свой ред ще му стане нещо като роднина. А роднини не се държат за адютанти. Ще трябва да се откаже от него, макар и да му е трудно: свикнал е с мълчаливото му присъствие, вече втора година воюват, всеки ден са заедно.

„Какво ли толкова е намерила в него?... Много просто какво: той е млад и силен. И сигурно е нежен като теленце. Защо да не го обича? Какви ли не ги обичат. Да не е по-лош от сина ми? — помисли Серпилин с обичайния си стремеж към справедливост. — А жената втора година е без мъж. Защо втора? — поправи се той, като си спомни, че преди да загине, синът му повече от година не бе виждал жена си. — Не втора, а трета. За учудване е, че е издържала толкова дълго.“

Серпилин погледна адютанта, който продължаваше да го следи с очи, докато се разхождаше, и каза:

— Ще ти се завие свят. Направи малко място!

Като отметна ръце зад облегалката на пейката, той още веднъж изкриво погледна адютанта. Адютантът седеше и сега погледът му бе прикован към върха на ботуша. Докато стоеше прав, изглеждаше мъж. А така, седнал, без фуражка, приличаше на момченце — беше се намръщил и нацупил устни като малко дете.

— Хайде, разказвай подробно.

Адютантът още повече нацупи трепналите си устни и тихо, но твърдо каза:

— Подробно няма да разказвам, другарю командущ.

Беше си помислил, че искат от него подробности за това, как е станало всичко между тях.

— Как така „няма“? Все пак вдовица взимаш, при това с четиригодишно дете и шест години по-възрастна от тебе. На всичко ли си готов, всичко ли премисли? Това те питам?

— Нищо не знам и дори не мисля — гласно прошепна адютантът с някакво щастливо отчаяние. — Самата тя още не ми е казала как ще бъде. Както каже, така ще е.

— „Както каже, както каже“ — измърмори Серпилин. — Значи, излиза, че жената трябва да решава всичко вместо тебе?

Искаше да добави още нещо в тоя дух, но внезапно осенилата го мисъл го накара да се спре.

— Да не ти е първата в живота, а?

— Първата е — тихо каза адютантът, вдигна очи към Серпилин и го погледна право в лицето толкова внимателно, сякаш от следващите думи на Серпилин и дори от израза на лицето му в тоя миг зависи дали това израсло почти два метра момче с офицерски пагони на раменете ще продължи да го обича и уважава, както по-рано.

„Разбира се, тя не е забравила, че е шест години по-възрастна от тебе и че като зестра ще вземеш чуждо дете, сто пъти е премислила всичко — каза си наум Серпилин, като чувствуваше върху себе си тоя поглед. — И колкото и да е страшно, все пак се е решила. Значи, повярвала е и в твоята любов, и в своята сила.“

И за още нещо помисли — за войната, за това, че вдовицата с малко дете безразсъдно се хвърля на врата на оня, който след седмица отново ще бъде на фронта, далече от нея.

А адютантът, загледан в спокойното, печално лице на Серпилин, с възобновено чувство на вина пред него помисли, че лицето на командувачия е станало такова, защото навярно си е спомнил за своя убит син.

— Днес писах на мама — каза адютантът, като продължаваше да гледа Серпилин в лицето.

„Ето ти сега и мама — помисли Серпилин със същия печален израз на лицето и кимна. Стои си тя през девет земи в десета и всеки ден чака писмо, че е жив и здрав, всеки ден се страхува от известие, че е «загинал геройски», а сега изведнъж от едно писмо ще научи, че е и свекърва, и баба. Но за най-важната промяна все пак няма да научи от това писмо. А най-важната промяна за майката, която по времето, когато получи писмото, сигурно вече ще е станала, ще бъде не това, че синът ѝ се жени за вдовица с дете, а това, че по тая причина ще престане да бъде адютант на командувачия армията и отново ще започне да служи в строя, по-близо до фронта, а значи и до смъртта. И

нищо не си в състояние да направиш, защото не бива да го държиш повече за адютант, а той сам не ще иска да отиде в някоя тилова канцелария.“

— Виж какво, Анатолий. — Серпилин непривично за себе си се обърна към адютанта по име, като по този начин несъзнателно се стремеше да смекчи това, което му предстоеше да каже. — Ако имаш нужда от моята благословия, смятай, че си я получил. Нека бъде така, както ще е най-добре за двамата ви. Но искам да сме наясно. Като се върнем на фронта, потърси си ново място. Още през двадесета година Ленин ни съветваше, че роднини не бива да служат в едно и също учреждение. — Той се усмихна, като и с тая усмивка смекчаваше неизбежността на казаното.

— Разбирам. Вече ѝ казах тая сутрин — отвърна адютантът и по лицето му се виждаше, че не лъже, наистина ѝ е казал, но се виждаше и друго: че е поразен от бързината, с която Серпилин бе взел това решение.

— Коя смяна е утре тя? — попита Серпилин за жената на сина си.

— Втора.

— Кажи ѝ утре преди работа да дойде при мене. — Той млъкна, като си припомняше какви процедури му предстоят утре и кога ще бъдат. — Дай ѝ вилиса, нека дойде в тринадесет часа. Сама. — И като видя тревогата по лицето на адютанта, добави: — Не се бой, няма да я обидя. В моите очи ти не си по-лош от всеки друг, а може би си и по-добър. — Каза това, като помисли не само за него и за нея, но и за покойния си син. — Тръгвай.

Адютантът скочи и сложи фуражката си.

— А дъщеря си да доведе ли при вас?

Навярно беше решил, че за нея ще е по-лесно да дойде тук с детето.

— Вече казах: сама. — На Серпилин му се искаше да види внучката, но беше съвсем неуместно тя да присъствува на утрешния разговор, може би придружен със сълзи — това не беше за нея.

Адютантът козирува и закрачи по алеята.

— Евстигнеев! — извика го Серпилин.

— Слушам ви, другарю командущ!

— Какво става с пропуска?

— Обещаха утре да го дадат.

— Ако го дадат утре, готви се други ден да пътуваш.

— Ясно. Разрешете да напусна!

— Върви.

Адютантът отново се обърна и тръгна. А Серпилин стоеше и дълго, до завоя, гледаше след него. И по лицето му бе изписано такова объркване, че адютантът сигурно щеше да се учуди, ако видеше подобен израз по лицето на човека, който току-що толкова лесно и бързо, с две думи бе решил съдбата му.

Объркването на Серпилин засягаше самия него. Като каза на адютанта, че го смята за не по-лош от всеки друг, а може би и за подобър, с това издаде голямата си привързаност към него.

Адютант се става по различен начин. Понякога благодарение на нечие ходатайство. А понякога неизвестно защо. По-рано Евстигнеев беше адютант на Батюк. Батюк го взе от офицерския резерв, след като изпрати своя Барабанов да „расте“ за командир на полк. И веднъж на вечеря одобрително каза за него, че отлично кара автомобил, сменя шофьора и че е син на един от покойните му съученици, с когото заедно са хранили въшките още през германската война, затова го е и взел за адютант, когато попаднал на него.

Това беше всичко, което Серпилин знаеше за Евстигнеев по времето, когато той стана негов собствен адютант.

Когато внезапно извикаха Серпилин в Москва, той освободи предишния си адютант, за да не се шляе без работа, и помоли да му намерят друга служба. А като се върна от Москва с назначението и не завари Батюк, с учудване видя представилия му се Евстигнеев. Серпилин не започна да разпитва Батюк ли не го е взел със себе си, или Евстигнеев сам е поискал да остане в армията. Ако се окаже подходящ, ще го остави, ако ли не — ще си намери друг.

От поведението му през първите дни разбра: не се престарава, за да бъде оставен на тая служба. И това беше първото, което тогава му хареса у Евстигнеев. Беше мълчалив, изпълнителен, грамотен, добре се ориентираше по карта и на местност, нито веднъж не закъсня и не се заблуди, когато го изпращаше със заповеди, винаги намираще ония, при които е изпратен, а на война това говори не само за добра ориентировка, но и за храброст. Обикновено не намират някого не

защото не са можали да го намерят, а защото не са рискували да се доберат до него. Тоя винаги намираще.

А сега месец и половина, край Харков, показва, че е способен и на повече.

Денят беше тежък от сутринта до вечерта. Започна с това, че сутринта, на път за една от своите оттеглящи се дивизии, налетяха на нечии, неизвестно даже чии, объркани и отстъпващи тилови служби. Свои или чужди, трябваше да спрат, за да въведат ред: в армията няма чуждо!

Докато пристигнат в своята дивизия, попаднаха под първата бомбардировка, а после и под втора, когато от тая дивизия пътуваха към другата. А когато в края на деня се връщаха от предните позиции към своя команден пункт, озоваха се под обстрела на тежки германски оръдия, които биеха по кръстопътя. Шофьорът бе ранен в гърба от парче снаряд. И вилисът щеше да се обърне, ако Евстигнеев от задната седалка не бе успял да улови кормилото и да изправи колата. Изчакаха края на обстрела в пълната с кал канавка и мокри, кални до ушите, отново се качиха в колата. Сложиха шофьора отзад, а на кормилото седна Евстигнеев.

Изглеждаше, че всичко вече е минало, когато изведнъж от ниските облаци, право над шосето, изскочиха два месершмита и с вой прелетяха над колата. Евстигнеев натисна спирачката, стовари се цял върху Серпилин, затисна го под себе си и едва не го събори от вилиса. Серпилин дори не можа да разбере веднага, че адютантът е искал да го прикрие с тялото си. Разбра едва после, когато всичко свърши, месершмитите отново се скриха в облаците, сякаш не ги е имало, предното стъкло бе цялото напукано, а Евстигнеев бе ранен в ръката, куршумът бе заседнал в мускула. Това се разбра чак по-късно, а отначало той не каза нищо, кара колата още три километра до командния пункт. Трудно е да се каже дали те е спасил или не, когато бе скочил и те бе притиснал към седалката: знае ли някой къде ще удари куршумът? Може с това да е спасил себе си. Но е искал да спаси тебе, за себе си не е мислел.

Когато след това изпратиха Евстигнеев за една седмица в болницата, като подписваше заповедта за награда, Серпилин взе да прегледа личното му дело.

Бащата — помощник-командир на полк, убит през 1929 година на Китайско-Източната железопътна линия. Майката — машинописка. Единствен син, заминал на фронта като доброволец на осемнадесетгодишна възраст през юли четиридесет и първа. Медал „За храброст“, сержант, раняване, болница. Ускорен випуск на пехотното училище, завършил го с отличие, получил звание лейтенант — и отново на фронта.

Биографията му не беше дълга, но будеше уважение.

Все пак едва ли току-така е станал адютант на Батюк. Мина му мисълта: може би майката е познавала Батюк и му е писала, помолила го е за сина си?

Когато адютантът се върна от болницата, Серпилин му благодари от свое име и се пошегува, че цяла седмица е ходил със синини от неговите лапи. А от името на службата закачи „Звезда“ на гърдите му.

Оттогава продължаваха да служат заедно и сякаш се обичаха един друг — всеки по свой начин. И щяха да служат още, ако не бяха днешните новини.

„Да, тежко ми е да го махна. Нито веднъж не ме подведе, не злоупотреби с доверието ми, нито веднъж не се отнесе зле с някого, използвайки положението си на адютант — това също значи много! Изглежда, ще може да стане помощник-началник щаб на полк по разузнаването: достатъчно е смел за това. Сигурно вече приближава до своята. Особено ако самият той седи на кормилото. Бърза да обсъди всичко с нея. А ние също трябва да вървим на вечеря, имаме извара с кисело мляко. Всеки със своето...“

Серпилин въздъхна: животът сам против волята му откъсваше от него хората — ту един, ту друг. Дали да се върне в стаята си за оставената на масата кутия „Казбек“ и да запуши по тоя случай? Но не се върна, не наруши думата, която си бе дал — да не пуши, докато го изпишат.

По пътя към столовата настигна отиващия натам Батюк. Сутринта Батюк беше по пижама, а сега — с пълна генералска униформа.

— Ходих да посрещна жената — каза Батюк.

— Посрещна ли я?

— Дяволите да ги вземат! — Батюк сърдито махна с ръка. — Обещаха да я докарат, но не я докараха. По-добре да не бяха

обещавали. Кацнали да нощуват в Куйбишев, казват, че в Москва времето било лошо. Как ще е лошо, когато нищо му няма!

Серпилин погледна нагоре. Небето беше гъсто забулено с облаци.

— Може би очакват буря?

— Каква ти буря? Сигурно жената на пилота е в Куйбишев — ето ти цялата буря. Нима това е лошо време?

Серпилин не започна да спори. Каквото и да беше времето, Батюк се е надявал днес да посрещне жена си, която не бе виждал от началото на войната. Човек може да го разбере!

— Фьодор Фьодорович — каза Батюк, като направи няколко крачки редом с него. — Когато беше при другаря Сталин, той нищо ли не каза, не те ли попита нещо за мене?

Навярно още сутринта той въпрос е бил на езика му.

— Мене не попита.

— А сам не каза ли нещо? — наострил слух, попита Батюк.

В отговор на прекия въпрос Серпилин трябваше да каже всичко, както си беше: когато бе попитал Сталин в коя армия е назначен, Сталин отговори, че ще заеме мястото на Батюк, и обясни защо.

Разбирайки значението, което имаше за Батюк всичко казано за него от Сталин, Серпилин повтори дума по дума онова, което бе чул тогава: че другарят Батюк твърде дълго е командувал армия и има мнение да бъде повишен, да му се даде възможност да разгърне по-широко способностите си!

Реши да не добавя, че зад думите на Сталин бе почувствувал някаква непонятна тогава за него ирония — сметна, че не е длъжен да го прави, а и защо?

— Да — умислен каза Батюк, — може би тогава е мислел да ме повиши, а после са се намерили някакви приятелчета там, горе, и са ме хързулнали... Благодаря ти, че ми каза. Ще има над какво да поразмисля. — После въздъхна и добави: — И двата пъти изобщо не ме повика при себе си: и когато ме прати за усиление на оня забравен от бога фронт, и сега, когато ме назначи в гвардейската армия.

Фактът, че Сталин, който толкова добре го познаваше от гражданската война, нито веднъж през цялата сегашна война не го бе повикал при себе си, продължаваше да тревожи Батюк, макар че той се мъчеше да си обясни всичко откъм най-добрата за себе си страна —

просто с прекомерната заетост на Сталин. А при това до него крачеше човек, за когото тогава, преди година, Сталин все пак бе намерил време и го бе повикал.

— Захаров ми обясни — каза той, след като отново помълча малко, — че тогава са те извикали във връзка с писмото ти за Гринко?

— Да.

— Е, и какво?

— Каза, че ще го върнат, ако го намерят.

— Изглежда, не са го намерили.

— Бил умрял — късо отговори Серпилин.

— Да, Павел Ефимович не може да дочака своя час — каза Батюк. — А може би съдбата му изобщо щеше да бъде друга, ако тогава при него на Далечния Изток не бе отишъл оня, нали го знаеш... — Батюк спомена едно добре известно в армията име. — Сума бели направи там!

И изведнъж без всякаква връзка с предишното каза:

— Евстигнеев е още при тебе, а? Връщам се от летището и гледам — тръгва нанякъде с вилиса. Значи, легнал си е на мястото, щом и „Звезда“ си му дал.

— „Звездата“ е за службата — каза Серпилин. — Ако не ми беше адютант, за същото нещо можеше и „Знаме“ да получи. Защо го остави тогава, защо не го взе със себе си?

Батюк поклати глава.

— Чуден човек си. Да не мислиш, че само ти си изпитвал такова нещо, когато те повикаха в Москва: знам къде отивам, а нямам представа какво ще стане! И на мене ми се сви сърцето, когато изведнъж получих заповедта: „Сдай армията и ела тук!“ Докато летях, прехвърлях всичко в паметта си. Къде в такъв момент да помъкна адютанта? Да разкарвам човека, без да знам къде и за какво. При това момъка си го бива, не е някой хаймана. Добре, че е при тебе.

„Да, добре, че е при мене — помисли си Серпилин. — Във всеки случай за нея излезе добре“ — помисли той за жената на сина си.

Искаше да използва момента и да обясни на Батюк, че сега ще трябва да се раздели с Евстигнеев, но се отказа; вече почти бяха стигнали до столовата.

— Ще се поразходим ли пак след вечеря? — попита Батюк.

— Ще се прибирам, днес доста се разхождах — изхитрува Серпилин, който помнеше, че е поканен на чай и не искаше да закъснява.

— Днес нещо ме стяга сърцето, тегли ме на чист въздух — каза Батюк. — Може би наистина времето се разваля. От една страна, все още мога с юмрук дъска да пречупя, а от друга, като си спомни човек: в световната война една рана, в гражданската — три, в тая — тежко ранен, ако се събере всичко накуп... Понякога всичко е добре, а друг път, като ме присвие, мисля си: ще издържа до последния ден на войната, до победата — и ще хвърля топа!

— Какво изведнъж те прихвана? — попита Серпилин. — Напротив, аз мисля, че победата ще направи всички ни по-здрави. Има да живеем, като свърши войната!

И като си спомни за предстоящото завръщане на фронта, помисли за Лвов, корпусния комисар, а сега генерал-лейтенант, за когото бе споменал Батюк, когато заприказва за Далечния Изток.

— Впрочем при формирането на нашия фронт за член на Военния съвет назначиха Лвов.

Батюк дори подсвирна.

— Не бях чувал тая новина! Къде ли не го пращат от място на място! За две години пет фронта смени! С нито един командущ не може да се погоди. И все ни лук ял, ни лук мирисал. Не завиждам на вашия командущ фронта, че ще работи с такъв член на Военния съвет.

— Не знам. Първото ми впечатление от него е добро. — Серпилин не искаше да спори с Батюк, но това беше истина. — Може би го одумват повече, отколкото е в действителност. Лошата слава е заразителна.

— А колко пъти си го виждал? — попита Батюк.

— Само веднъж.

— Добре, продължавай да го опознаваш — усмихна се Батюк.

ТРЕТА ГЛАВА

Жената, у която Серпилин се канеше да пие чай, седеше сама в стаята си и го чакаше. Чайникът, покрит със салфетка, а отгоре с ушанка, бе сложен така, че да ѝ е подръка. Освен тоя чайник, захарницата и чинийката с курабийки, на масата нямаше нищо друго. Беше сварила чая предварително, защото не обичаше да домакинствува.

Стаята, в която седеше, беше като всички други в санаториума, но тя я обичаше заради чистотата и отсъствието на излишни вещи, в които сега, по време на войната и разлъката с близките, има нещо безсмислено. Тя седеше, сложила върху масата своите толкова харесвани от Серпилин красиви ръце с дълги пръсти и ниско изрязани нокти, и си мислеше, че днес навършва четиридесет години и е добре, дето в тоя ден при нея ще дойде човек, когото тя иска да види.

Не смяташе да казва на Серпилин, че днес навършва четиридесет години, защото това можеше да отклони разговора им в друга посока, не така, както тя искаше. Току-виж, че се върнал в стаята си за бутилката коняк, сложена на масата до кутията с цигари — „за борба със съблазните“, както се шегуваше той. А на нея ѝ се искаше днешният им разговор да бъде продължение на оная, вчерашния, след който тя, изглежда, бе започнала да разбира защо изпитва толкова силно влечение към тоя нито красив, нито млад, десет години по-възрастен от нея човек.

Познаваше Серпилин отдавна, от преди осем години, когато убитият ѝ сега мъж ги бе запознал на гарата; и мъжът ѝ, и Серпилин заминаваха от академията на големи маневри в Белорусия. След това още два пъти бе виждала за малко Серпилин и тогава, преди войната, го гледеше с интерес и враждебност, защото самият той се отнасяше враждебно към нейния мъж. Така ѝ казваше мъжът ѝ и тя му вярваше.

Но тя почти не помнеше всички тия срещи — помнеше оная, последната, вече по време на войната, през декември четиридесет и първа, когато мъжът ѝ беше убит при излизане от обкръжение, и тя

посети току-що завърналия се от болницата и отново заминаващ на фронта Серпилин, за да научи как е станало всичко.

Тая среща я накара да мисли много за Серпилин тогава, но още повече след това, година по-късно.

Когато отиде при Серпилин, той я излъга, че мъжът ѝ е загинал геройски, макар че в действителност всичко е било другояче. Както по-късно ѝ обясни друг човек, мъжът ѝ не бил загинал геройски, а без документи и преоблечен бил срещнат от тях в гората и после, докато излизали заедно от обкръжението, се застрелял някъде по пътя — не можал да издържи тежестта на физическите и нравствените изпитания.

Може би тя изобщо нямаше да научи цялата истина от тоя човек, ако сама не бе го предизвикала, като каза, че преди войната Серпилин се е отнасял лошо към мъжа ѝ и че я измъчва мисълта, дали действително всичко е било така, както ѝ го разказал Серпилин.

Тая мисъл я измъчваше, защото тогава, при разговора със Серпилин, ѝ се бе сторило, че той премълча нещо, направи странна пауза, преди да каже, че мъжът ѝ е загинал геройски. Сякаш се поколеба какво да отговори.

И тогава тоя човек, който очевидно обичаше Серпилин, се обиди за него и отвърна, че напротив — Серпилин твърде добре се е отнесъл тогава към мъжа ѝ, защото според него в тая обстановка мъжът ѝ е заслужавал да бъде разстрелян заради страхливостта си, и ако е решавал всичко сам, без Серпилин, така е щяло и да стане.

Тя не заплака и не извика при тая жестокост, но поиска от него, щом е посмял да ѝ каже това, да обясни подробно как е станало всичко. Той обясни, а тя разбра, че всичко е истина, мълчаливо я изслуша и само попита: „Това ли е всичко?“ — и като чу: „Да, това е“, си отиде, без да се сбогува.

Оттогава у нея бе останало чувство на вина пред Серпилин.

Веднъж дори поиска да му пише. Това беше след Сталинград, когато прочете името му сред имената на другите наградени с ордени генерали. Но после реши, че ще бъде глупаво. А преди три седмици, тук в Архангелское, видя името му в списъка на пристигналите предната вечер, и сутринта, на медицинската петминутка, го остави за себе си, макар че можеха да го наблюдават и други хирурзи. Направи така, защото искаше да опознае по-отблизо тоя занимаващ мислите ѝ човек. Вече не мислеше да му пише, но следеше името му във

вестниците и се радваше, че е жив и командува армия. За тая радост тя си имаше свои, лични причини.

Тяхната сила беше свързана със спомените за собствения ѝ мъж. Няколко години преди войната мъжът ѝ, когото тя бе приучила да я посвещава в служебните си работи повече, отколкото обикновено е прието у военните, ѝ разказа за своите разпавии със Серпилин, който със странна за такъв умен човек упоритост не иска да разбере, че няма защо възпитаниците на академията да се възпитават с помощта на военни примери, подчертаващи силните страни в дейността на германския генерален щаб. „Това е наш бъдещ противник и няма смисъл да разколебаваме възпитаниците с преувеличени представи за неговата сила.“

От яд към Серпилин, а може би и от ревност към неговия авторитет сред слушателите, мъжът ѝ наприказва тогава и разни други неща, които по-късно изчезнаха от паметта ѝ. Остана само общият им смисъл, с който тогава тя беше съгласна, защото гледаше на бъдещата война с очите на мъжа си.

Веднъж мъжът ѝ се върна от академията късно вечерта — тя помнеше добре всичко това — и възбуден каза, че днес Серпилин го е заприказвал на четири очи и се опитал да намери с него общ език, да го обърне в своята вяра: „Трезвата преценка за силата на предполагаемия противник е залог за собствената сила“, „По-добре е да надценяваме, вместо да подценяваме“, „Ако не въоръжим нашите слушатели с достатъчно знания за противника, това значи да ги обезоръжим“ и други такива от неговия репертоар. И всичко това отвисоко, без дори да допуска мисълта, че си имам собствени схващания, че също мисля за интересите на армията. Трябваше да го скастрия. Разделихме се, без да се сбогуваме.

Тя бе запомнила тоя разговор не само поради вълнението на мъжа си, но и защото седмица по-късно Серпилин бе арестуван. Тя не помисли, че нейният мъж, полковник Баранов, е могъл да напише някъде за разговора си с бригадният командир Серпилин — не го помисли тогава, не го мислеше и сега. Просто беше ужасена: току-що бяха приказвали, спорили, току-що мъжът ѝ се ядосваше на Серпилин, възмущаваше се от него — и вече го няма...

Като научи за арестуването, мъжът ѝ разпери ръце и каза: „Търсеше си го“ — сякаш всичко това можеше да свърши само по тоя

начин.

По-късно, след време, като си спомняше това „търсеше си го“, тя доказваше сама на себе си, че мъжът ѝ не е имал пръст в тая работа; ако е имал, не би посмял да каже пред нея тия думи.

Тя мислеше така, но Серпилин можеше да мисли другояче. А може би наистина мислеше.

Скоро всичко това остана някъде далече, защото се случи нещастие в собственото им семейство и пред това нещастие мъжът ѝ започна да се държи така, както според нейните представи не можеше и не трябваше да се държи истинският мъж.

Тя взе по-малкия си син, замина при майка си в Саратов и вече втора година живееше и работеше там, почти привикнала със самотата, когато Баранов дойде при нея и ѝ се примоли да се върне.

В деня на пристигането му там, в Саратов, тя по-остро от всякога почувствува колко силно я обича той. Не е лесно да съзнаваш това, щом у самата тебе по същото време е останало само чувството на съжаление на силния към слабия и привичната, но вече неносеща предишното щастие потребност от близост.

Има жени, които дори изпитват необходимост да се чувствуват по-силни от мъжете. Тя познаваше жени, за които тъкмо това беше най-важният елемент на щастието, но самата тя не спадеше към тях. Животът от позицията на по-силния я изтощаваше с безсмислието на душевното неравноправие.

А после започна финландската война и полковник Баранов замина за фронта. Три месеца воюва там, в оперативния отдел на една от армиите, а тя и децата трепереха за живота му и чакаха писма от него.

Той се върна — и не как да е, а с орден на гърдите.

Но когато след цялата обичайна за такава среща радост те останаха сами, без децата, през нощта, чак до сутринта, тая нощ се оказа ужасна, защото нервите му изневериха и от позицията на по-слабия, с която вече бе свикнал да живее край нея, задъхвайки се, той започна да говори, да говори безкрай, почти в истерика, за всичко, което бе видял на фронта.

Той се бе озовал не на Карелския провлак, където след бъркотията през първите седмици, започвайки отначало, макар и на висока цена, все пак бяха направили всичко, което се искаше. Бе се

озовал на север, в Карелия, в най-злочастната от всички армии, от която по начало очакваха най-много, но която не успя да направи нищо съществено и понесе по-големи загуби от другите.

Това, че разказваше за много кръв — по-рано винаги бе слушала от него само за малко — не я учуди кой знае колко, защото работеше като хирург във военна болница и знаеше колко ранени идваха от тая война. Но бе поразена от начина, по който той преценяваше нашето неумение да воюваме, с какво самооплюване и презрение не само към другите, но и към самия себе си говореше за всичко. Тя почувствува не само силата на преживения от него душевен смут, но и собствената му слабост пред лицето на тоя смут.

Слушаше го и мълчаливо си спомняше всички ония съвсем различни неща, които ѝ бе говорил той за бъдещата война преди една, две, три години.

Като се изприказва, останал без сили, мъжът ѝ тихо и страшно прошепна нещо, което още няколко пъти по-късно ѝ повтаряше в минути на откровеност, съвпадащи у него с минутите на слабост.

— Страх ме е от германците. Ако ни нападнат в сегашното ни състояние, просто не знам на какво ще ни направят!

Така беше през оная нощ. И тя помнеше това през четиридесет и първа година, когато го изпращаше на фронта. Обзета бе не само от страха на жената, майка на двамата му сина, но и от друг страх: как ще се държи той там в тая действително страшна война? Та той толкова много се боеше от нея, макар че на заминаване изглеждаше също като другите!

И ето, минаха три години от войната, а тя, загубила мъжа си, изпратила на фронта по-големия си син и сама прекарала там две от трите години, празнуваше своето четвърто десетилетие сама тук, в тая стая на санаториума, и освен синовете си, които не можеха да дойдат, защото единият беше на фронта, а другият във военното училище, искаше да види днес само един човек — Серпилин. Човекът, когото наново опозна тук, само преди двадесет дена. „Не, деветнадесет“ — пресметна тя и си спомни как първия ден той стоеше пред нея в операционната и се съвземаше от болката, след като тя свали имобилизиращата превръзка и прегледа ключицата. Той се усмихна през все още непреминалата болка, каза, че пръстите му изтръпват, и внимателно я погледна.

— Аз ви помня добре, идвахте при мене в къщи през декември четиридесет и първа.

— Да — каза тя.

— Само в първия момент се усъмних, защото сега фамилното ви име е друго. Да не сте се омъжили?

— Не — каза тя. — Винаги съм се казвала така. Когато през двадесет и втора година се омъжих за военен, не исках да размивам родителите си, като взема фамилното име на мъжа си. Те и двамата са от семейства на земски лекари, хора със свободни възгледи, сами се разписаха чак през тридесет и втора година, когато изведнъж им дотрябваха паспорти. И си останах с моминското име. А тогава ви се представих като Баранова, за да разберете веднага коя съм.

— Къде е синът ви? Воюва ли?

Оказа се, че той помни и онова, което му бе казала тогава за по-големия си син. Тя отговори, че сега синът ѝ е старши лейтенант и воюва на Трети украински фронт, в противотанковата артилерия. И през цялото време нито веднъж не е раняван.

— Виждали ли сте го оттогава?

— Веднъж.

— А по-малкия?

Оказва се, че помни и за по-малкия. Тя отговори, че по-малкият е навършил седемнадесет години и е постъпил в артилерийското училище.

— Изобщо, правилно. Добре ще е краят на войната да дойде, преди да го завършат. А доколкото си спомням, самата вие служехте тогава в някоя от московските болници. Не ви ли пратиха на фронта?

— Пратиха ме. Още тогава нашата болница замина за Западния фронт. А тук, като вас, се озовах след раняване — добави тя. — После ме оставиха в санаториума.

— Къде ви раниха?

— В гърдите, в рамото и в лицето при бомбардировка на болницата.

Той се намръщи.

— Защо се мръщите?

— Не мога да свикна с мисълта, че убиват и раняват жени. Макар че е крайно време. В моята армия те са ни повече, ни по-малко... — Той не довърши думите си, погледна я в лицето и, както изглежда, чак

сега забеляза ясно очертания белег над веждата, за който тя не забравяше и смяташе, че я загрозява. Това бе и целият им пръв разговор, след който имаше много други, понякога съвсем къси — когато той отиваше при нея на преглед или за лечебна гимнастика — а понякога и дълги, когато няколко пъти след вечеря се бяха разхождали заедно в парка.

Вчера, когато тя за пръв път го покани в стаята си, разговорът им започна с въпроса, който рано или късно тя все трябваше да му зададе.

— Защо тогава ме излъгахте за Баранов?

— Излъгах ли ви? — без да отрича и без да потвърждава, на свой ред попита той. А кой ви е казал истината? С кого сте говорили след мене?

— С Шмаков, вашия комисар.

— Кога сте говорили?

— През четиридесет и втора година.

— Отдавна съм загубил дирите му. — Той не добави нищо, сякаш смяташе въпроса за изчерпан.

Но тя не смяташе така и отново го попита същото: защо тогава я е излъгал?

— Какво, непременно ли искахте тогава да научите от мене истината?

В очите му проблесна нещо жестоко, каквото и по-рано от време на време се долавяше в разговорите му с нея, напомняйки, че тоя човек е способен не само да съжاليا хората, но и да ги праща на смърт.

— Да, исках да науча истината, макар че се страхувах от нея. Във всеки случай лъжа не ми беше нужна.

— А на мене ми се стори, че ви е нужна. Поне за сина ви. След като сте научили от Шмаков, писахте ли на сина си как е станало всичко в действителност.

— Не, не му писах. Но му казах, когато се видяхме по-късно. Той е най-близкият ми човек и не можех да го карам да мисли различно от мене.

— Не го ли пожалихте?

— Аз го обичам, а не го жалия.

— Може и да имате право — каза той. — Жена ми тогава ме нахока, дето съм ви излъгал.

Той не каза „моята покойна жена“, но тя знаеше, че жена му е умряла. И знаеше кога. В болниците и санаториумите тия неща се научават от първия ден.

Тя никога не бе виждала покойната жена на Серпилин и сега не искаше да си представя каква е била тя, неговата жена, и как е изглеждала. Но като чу отговора на Серпилин, помисли за нея, че сигурно е била силна жена, също като него. Помисли за нея като за самата себе си, а за него като за човек, когото добре познава. Разбираше, че да оцениш докрай нравствената сила на човек като Серпилин, можеш само там, на фронта, където воюва, а не тук, където се лекува, но все пак чувствуваше в него тая сила.

Харесваше ѝ как крачи по алеите на Архангелское с бързата си, генералска походка, в стария си син скиорски костюм, за който хем сериозно, хем на смях казваше, че на времето с него е покривал нормите за значката „Готов за труд и отбрана“. И в походката, и в жилавата му, широкоплещеста фигура се чувствуваше необикновена издръжливост, свързана у хората като него не толкова с физическото здраве, колкото със силата на духа.

Харесваше ѝ дългото му, съвсем некрасиво, но силно и умно лице, и очите, които някъде дълбоко продължаваха да си остават печални и когато се усмихваше, и когато се сърдеше, както беше вчера, когато тя му каза, че там, на фронта, я е обземала злоба срещу тях, генералите, когато в болницата ден след ден, нощ след нощ като конвейер са продължавали да пристигат накълцани от снарядите, посинели от контузиите, обезобразени човешки тела, които с целия си вид са зовели за спасение. И така всяко настъпление...

— Нима не можете да воювате някак другояче, някак по-добре, та всичко това поне мъничко да намалее? — попита тя, като помисли в тоя миг не само за тежко ранените, които обикновено попадаха при нея като при главен хирург, но и за ония двамата, които нито веднъж досега не бяха лягали на операционна маса, за собствените си двама сина.

— Изглежда, че не можем, неспособни сме — злобно отвърна той. — И никога не ще можем да направим така, че да нямаме работа — добави още по-злобно, — колкото и да се стараем. А ако мислите, че не се стараем достатъчно, че не правим всичко, на което сме способни, по-добре ме заплюйте, вместо да разговаряме. За какво ще

разговаряте с мен, щом мислите така? — безпощадно каза той, а някъде дълбоко в очите му продължаваше да се чете печал.

— Не мисля така.

— Щом не мислите, недейте дрънка неща, от които и без това три години ми тежи на сърцето. И ще ми тежи до последния ден на войната. Или поне ги отбягвайте, докато позволява обстановката.

Тя се засегна не от това, че я бе прекъснал и й бе казал „недейте дрънка“, а от последните му думи — за обстановката. В тях долови незаслужен упрек, че е тук, в Архангелское, а не на фронта.

— За ваше сведение — злобно и спокойно каза тя — преди седмица бях на лекарска комисия и написах доклад: моля отново да бъда изпратена в армейска болница. Други въпроси имате ли?

— Извинете. — Той почувствува колко много я е обидил. — Може би се изразих глупаво, но и вие не ме разбрахте правилно. Как можяхте да помислите, че ще отправя такъв упрек към вас, жената? Не знам кой на какво мнение е, но лично аз се смятам задължен до гроб на всяка жена, която е отишла на фронта. И бих бил щастлив, ако можеше да се мине без това. Просто исках да ви кажа, че трябва да отбягвате подобни мисли. Това е закон на войната, не бива непрекъснато да се мисли за такива неща.

— Добре — каза тя, като повярва, че той не е отстъпил, защото се бе обидила, а действително мисли така, както каза, и примирително сложи ръка върху тежко отпуснатия му на масата юмрук. — Не се обидих. Разбрах, въпросът е изчерпан... И няма защо да свивате юмруци срещу мене!

Той разтвори юмрука си и се засмя.

— Не е срещу вас. Навярно срещу войната. — И меко, с друг глас заприказва пак за същото, за което бе говорил преди това: — Ето на, казвате, че сме ги пращали на масата ви. Да, пращаме ги. Но знаете ли преди всеки бой колко много си блъскаме главите, били те умни или глупави, за да направим така, че да не попадат на масата ви! Пукната пара не струва оня, който казва думите „Да пазим хората!“ само за да разклаща въздуха! Тия думи не трябва да се казват, а да се вплитат в плана на боевете! Така е при нас, сигурно така е и при вас. Нима за добър лекар се смята оня, който най-много се вайка над болните?

После някак от само себе си заприказваха за това, защо е станала хирург. Тя каза, че сега, когато отдавна смята хирургията за свое

призвание, ѝ е трудно да си обясни как е започнало всичко.

— Бях твърде близка с родителите си, а нашият дом живееше с медицината. Сигурно е изиграла роля вярата ми в тях, в това, че тия двама най-добри хора на света имат най-добрата професия на света. А и студентите просто не излизаха от къщи. Баща ми беше от ония професори, при които можеше да се отива в дома им.

Той я прекъсна, попита живи ли са родителите ѝ. Тя отговори, че не са, умрели един след друг през последната година преди войната. И продължаваше да говори за себе си с готовност, която учуди и самата нея.

Като започна да си спомня за двете години, прекарани на фронта, изведнъж каза:

— Нищо, че толкова много се хвалих пред вас, недейте ме мисли за човек без слабости и недостатъци. Имам и слабости, и недостатъци. Дори миналата есен, през четиридесетата година от живота си, започнах любов с един оздравяващ подполковник.

— Е, и какво стана с него, оздравя ли? — някак непонятно, по смисъл сякаш на шега, а по израза на лицето му сериозно, попита Серпилин.

— Оздравя.

— А вие? — попита той така, че тя почувствува: не, не вярва в лековатия тон, с който бе заприказвала, и разбира, че по някаква причина ѝ е нужно да му каже това.

— Поставих точна диагноза и се излекувах — отговори тя все със същия лековат тон, от който не можеше да се избави. — Нали съм хирург, у мене всичко трябва да е просто и ясно.

— Не вярвам в това, което казвате за себе си — сърдито рече той.

И беше прав, че не повярва. Всичко това не бе минало толкова лесно и тя не бе никакъв хирург спрямо самата себе си; опита се и не можа да отреже в себе си онова чисто женско, което я тласкаше към тоя човек, от всичко останало човешко и също женско, което се съпротивляваше в нея срещу тая близост: досещаше се за духовната му нищета. Нравствена близост не можеше да има и нямаше, а физическата толкова бързо се превърна в някаква припряно повтаряна нощем безрадостна гимнастика, че беше по-лесно да се сложи край на всичко това, отколкото да се продължава. Тогава тя сама се наричаше

изрод и се надсмиваше над себе си: занимавам се с решаване на душевни уравнения там, където всичко е ясно като две и две — четири.

И ето че с глупав вид на съгрешила девица, кой знае защо, разказа всичко на човека, който действително и сериозно ѝ харесваше, който сам никога не би попитал нея, четиридесетгодишната жена, за подобно нещо. И едва ли е искал да чуе това от нея.

Но все пак, кой знае защо, тя трябваше да му го каже. Не така глупаво, но трябваше. И не защото всичко това беше толкова важно, а понеже без тоя скорошен и несполучлив опит за раздвоение на душата и тялото тя също не би била, каквата е. А той трябва да знае каква е в действителност. Иначе изобщо всичко е безсмислено.

След като той ѝ отговори „не вярвам в това, което казвате за себе си“, двамата дълго мълчаха. После той рече:

— Това, за което ми разказахте, е било и е отминало. Или не съм ви разбрал добре?

— Правилно сте ме разбрали.

— А защо ми го разказахте? — строго попита той.

„Наистина, защо?“ — отново си помисли тя и смутена, опита да се пошегува.

— Изглежда, в такова настроение съм днес — разправям ви всичко подред, като на изповед.

— Няма нужда — каза той, — иначе, току-виж, и мене ме прихванало. Много излишни неща ще чуете тогава.

И преди да успее да му отвърне, че не се страхува от това, той стана и започна да се сбогува, оставяйки я в недоумение — какво искаше да каже: дали я заплашваше да ѝ разправи в отговор нещо свое, или си бе спомнил нещо във връзка с нея и с мъжа ѝ, което смяташе за по-добре да не споделя?

Сега, когато си спомни това, отново ѝ стана неприятно и дори ѝ се стори, че днес може да не дойде при нея.

През полуотворения прозорец изведнъж се чуха стъпките му по алеята! Тя надникна навън, но там нямаше никого. Като се ядосваше на собственото си вълнение, затвори прозореца, за да не се ослушва повече — тъкмо в мига, когато Серпилин почука на вратата.

— Извинете, че закъснях. Но седнах на една маса с генерал-полковник Батюк и едвам успях да си доям.

— Не беше ли вкусно?

— Не бих казал: извара. Но на масата обсъждахме как ще воюваме през лятото; и започна дълъг спор на тема: може ли тридесет и седем годишен човек да бъде назначен за командущ фронт, както направиха неотдавна с един млад генерал? Не е ли твърде крехка възраст за такава длъжност? И може ли толкова млад и зелен да е усвоил всички необходими за войната науки?

— А вие как смятате, може ли?

— Смятам, че може — каза Серпилин. — Но генерал Батюк ме направи на пух и прах по всички линии. Казвам му: „Ние с тебе сме вече по на петдесет и пак не сме усвоили всички науки, които трябва да владеем.“ А той отговаря: „Може и да не сме, но имаме голям опит.“ Казвам му: „Нека си спомним гражданската война — имаше ли в нея командущи фронтове и на тридесет години, и по-млади?“ А той отговаря: „Това е друго, тогава изобщо всички бяхме млади.“ Казвам му, че Наполеон на тридесет години е бил главнокомандущ. А той отговаря: „Наполеон не може да ни служи за пример, ние си имаме Суворов и Кутузов, а те са побеждавали на такава и такава възраст. Изобщо, на когото годинките са му по-малко от нашите, не трябва да се издига по-високо от нас!“ Опитах дори да се позова на авторитета на другаря Сталин. Но и това не помогна. Казва ми: „Разбира се, другарят Сталин вижда по-добре, но все пак тая кандидатура му е била подсказана от някого. А той само я е утвърдил. И дай боже да не съжاليا!“ Просто не можахме да стигнем до съгласие.

— Много ли се надвиквахте? — попита тя в тон със Серпилин, като се радваше, че е дошъл в добро настроение.

— Умерено. Без вреда за здравето... Ако можехме както в приключенията на барон Мюнхаузен да замразим всички наши генералски спорове тук, в Архангелское, а после, след войната, да ги размразим и да ги чуем, много любопитни неща щяхме да научим и за войната, и един за друг.

— Ако през цялата война си водехме дневници и записвахме всичко подред, интересно би било после да се прочете дори моят — каза тя.

— Не е разрешено да си водим дневници, а не разполагаме и с време — каза той. — Но въпреки това войната ще остави след себе си толкова книжа, че после и за сто години не можеш ги прочете. Бойни донесения, оперативни сводки, разузнавателни сводки, дневници на

бойните действия, а освен това във всеки полк, всеки ден, ако има загуби, помощник началник-щабът пише своя поменик: с имената, със званията, с адресите на роднините, с обстоятелствата на гибелта и мястото на погребението. Във всяка рота старшината пише колко души са зачислени на доволствие, за да получи полагаемото се по щата. А колко такива старшини има в армията! И всички сядат вечер и пишат. Ами вашите медицински доклади, съпроводителни бележки и истории на заболяванията? Цялата ви книжна въртележка от бойното поле до групата на оздравяващите, през всички тия пунктове за първа медицинска помощ, медикосанитарни батальони, евакуационни болници, санитарни влакове... Сигурно само с вашите медицински книжа след войната ще може да се натъпче една четириетажна сграда.

— Защо четириетажна?

— Смятам по етаж на година. Или искате пететажна?

— По-добре четириетажна.

— И вие ще стоите там, в тая сграда, ще подреждате книгата и вече след като всичко е минало, ще пишете дисертации.

— Днес нещо сте се опълчили срещу медицината!

— Напротив. Мисля за сериозността на вашата работа, каква сила имате в ръцете си вие, лекарите. От всеки четирима ранени трима връщате при нас, в строя. Ако допуснем за миг, че от началото на войната не сте ни върнали нито един, днес вече нямаше да има с кого да воюваме! Самият аз, ако не бях попаднал в армейския хамут, сигурно щях да стана лекар като вас. А можеше и да си остана фелдшер. В началото на войната щях да получа повиквателна и по три кубчета на петлиците и щях да служа под ваше разпореждане в армейската ви болница. В коя армия бяхте?

— Четиридесет и девета.

— Да допуснем, четиридесет и девета, направление: Таруса — Кондрово — Юхнов... Така ли?

— Да. Но някак не мога да си представя вас в ролята на фелдшер — каза тя.

— Защо? Та през оная световна война бях тъкмо фелдшер, чак след Октомврийската революция ме избраха за батальонен командир. И баща ми е фелдшер. И до днес си е фелдшер, все там, където си беше преди петдесет години, в Тума, едновременната Владимирска губерния.

— На колко години е?

— На седемдесет и седем. Може и да го видите. Правя постъпки да му издадат пропуск, за да дойде тук, да се видим. Ще пратя адютанта да го доведе. Вчера ви попитах как сте станали лекарка, а си спомних за себе си — колко много мечтаех за това. И в нашия дом витаеше медицински дух, разбира се, не професорски, както у вас, а по-скромен, селски, но затова пък правехме всичко. Например, ставало ли е нужда някога да акуширате?

— Веднъж асистирах — в пети курс по време на практиката.

— Вие сте асистирали, а аз три пъти съм акуширал — и то сполучливо. Така че ако животът ми бе тръгнал другояче, можех и до днес да работя като фелдшер там, в нашия Мешчерски край.

— А аз мислех, че сте от съвсем друг произход.

— В какъв смисъл? — В първия миг той не я разбра.

— Мислех, че сте от семейство на военен като... — искаше насила да каже „като моя мъж“, но кой знае защо, не можа и каза: — Като Баранов.

— Такъв грях поне не съм имал: да съм дворянин — разсмя се Серпилин. — Каквото не е било, не е. Дори по времето, когато ми приписваха какво ли не, не им е идвало наум такова нещо.

Така те засегнаха онова, което тя, все едно, смяташе за неизбежно. Можеше да избегне тоя въпрос, но не го направи и попита:

— Фьодор Фьодорович, какво мислехте и какво мислите за Баранов?

Той бавно вдигна очи към нея и тя разбра: не е искал да говори с нея за това, но щом сама заприказва, няма да отстъпи и ще ѝ каже.

— Не знаех, че ви е нужно да го знаете, а и сега не съм сигурен — каза той с някакъв чужд, тежък глас и млъкна, сякаш все още очакваше, че тя ще го избави от това.

Но тя не го избави въпреки опасността, която долови в гласа му; гледаше го в очите и мълчеше. И той разбра, че ще трябва да говори.

— Имайте предвид — каза той, — че съм неспособен да се придържам към правилото: „За умрелите — или хубаво, или нищо.“ За умрелите говоря, както за живите: онова, което мисля. А за него мисля непоколебимо лошо. — Той млъкна, сякаш нямаше какво повече да добави, но вдигна очи към нея и все пак добави: — Не говоря за войната. През първите дни не само той се уплаши. Познавам и други,

които отдавна са доказали, че е време да им се прости. Допускам, че ако беше останал жив, и на него щяха да простят. Не съм сигурен, но допускам. А за него мисля непоколебимо лошо, като имам предвид времето, което вие знаете.

— Мислите, че е виновен пред вас? Не вярвам!

— Не ме разбрахте добре.

— Как да не съм ви разбрала, господи! — извика тя и млъкна под тежкия му поглед.

— Олга Ивановна — каза той. — Не искам да говоря за това дори с вас. И не защото ме е страх, а понеже смятам, че дълг на тия като мене е да не си спомнят подобни неща. Само това ни липсва сега, през войната: да разказваме всичко онова, което имаме нещастията да помним! А що се отнася до вашата вяра в мъжа ви — останете си с нея. Виждам какъв човек сте и ми се иска да я споделя с вас. Макар че това няма да промени много нещата.

— Как така няма да ги промени?

— Пак не ме разбрахте добре — отново я прекъсна той. — Не е толкова важно какво се е случило с мене. И не затова ви казах, че мнението ми за Баранов е непоколебимо, а имах предвид какъв беше той през ония години, в академията — и през тридесет и шеста, и през тридесет и седма, до последния ден, в който се видяхме. Нима можеха възпитаниците да бъдат подготвяни така, както ги готвеше той, за такава война, каквато виждаме двамата с вас! Той имаше не просто дар слово. Тоя човек действително знаеше много! Но знаеше едно, а говореше друго. Глашатай на безспорни лъжи! Докъде щяхме да стигнем с всичко това, ако след финландската война, макар и със закъснение, не се бяхме опомнили?

Той стана и закричи от единия до другия ъгъл на стаята, недоволен, че се изпусна и наприказва всичко това на тая добра, дори може би прекрасна жена, която ни най-малко не е виновна, че той не обичаше мъжа ѝ.

— А вие още отначало ли не вярвахте, че мисли както говори? — попита тя.

— Не вярвах — без да спре, вървешком каза Серпилин и поклати глава.

— Аз тогава вярвах.

— А аз не вярвах. Имаше и такива, които искрено смятаха, че с един удар седмина могат да убият! На тях бог ще им прости. Ако са живи... Но той не можеше да вярва в това. Беше твърде умен и начетен.

Докато го наблюдаваше как мрачно се разхожда из тясната за него стая, тя бе вече почти готова да му разкаже за оня отдавнашен, страшен за нея разговор с Баранов. Веднага след финландската война.

Но се въздържа: не, тогава всичко това не беше толкова просто. И нощният ѝ разговор с мъртвия сега човек принадлежеше само на нея. А старият спор между Серпилин и мъжа ѝ — кой е бил прав и кой не е — отдавна бе разрешен от самата война. Мъжът ѝ само се е преструвал, че не се страхува от тая война, а Серпилин...

„Серпилин... Какво Серпилин?...“ Тя загуби нишката на собствената си мисъл и докато гледаше Серпилин, помисли съвсем за друго: че той все пак лекичко накуцва след онова раняване през четиридесет и първа година, което е записано в историята на заболяването му.

Нито веднъж не бе забелязвала това, а сега, когато той закричи напред-назад из стаята ѝ, го забеляза.

— Фьодор Фьодорович...

— Какво има?

— Седнете. Щом сте дошли да прием чай, нека прием. Сигурно вече е изстинал...

Серпилин седна на масата, махна от чайника ушанката и салфетката, сам си наля чаша чай и внезапно я отмести настрана.

— Извинете, но искам да кажа още няколко думи, за да сме наясно.

— Добре, нека чуем какво още ни липсва, за да сме наясно — опита да се пошегува тя.

Той не отвърна на шегата ѝ и лицето му остана неподвижно.

— Знам, че ви наприказвах твърде много неприятни неща. Но въпреки дълбокото ми уважение към вас, не мога да взема обратно нито една от думите си.

— Недейте — каза тя. — Вярно е, че чух от вас малко весели неща. Но не съм и очаквала весели. И не мислете, че сте направили пред мене някакви особени разкрития. До повечето от тях бях стигнала сама. Наистина, не изведнъж. И заприказвах с вас за всичко това не от

женска слабост, а също, както се изразявате вие, „за да сме наясно“. Ето какво ще ви кажа „за да сме наясно“: отдавна вече си живея самичка. „Отделно дърво“, както казват топографите. Разбирате ли? И когато отместихте настрана чашата с такъв израз, сякаш ще ми кажете нещо, след което изобщо няма да можем да прием чай, прииска ми се да ви отговоря: добре де, пийте.

Те сърбаха чая и мълчаха, чувствувайки едновременно и облекчение, и умора. Сега, когато тоя разговор бе свършил, изглеждаше, че не е можел да мине другояче. Но в действителност би могъл да мине и другояче, както всеки такъв разговор, в който е достатъчно само на едно място събеседниците да не съумеят или да не посмеят да се разберат, за да тръгне всичко натам, откъдето няма връщане назад, дори с общи усилия.

— Как ви дойде наум, че съм от дворянски произход? — попита Серпилин, като допи чая си.

— У вас има нещо толкова подчертано военно, сякаш в добавка още от дете сте били възпитаван в този дух.

— „В добавка“ — усмихна се Серпилин.

— Защо се смеете?

— Помислих си: нима след почти тридесет години военна служба ми е нужна някаква добавка, за да стана още по-военен, отколкото съм? Откакто въведоха пагоните, в някои разговори долавям излишно умиление пред нашето старо руско офицерство. Не споделям това. Всякакви ги имаше. И житни класове, и плевели. За другите не знам, но аз като фелдшер се нагледах на най-различни неща... Неотдавна чух един умник да казва за командувачия фронта, където бях по-рано, че е много интелигентен човек — с което не споря, — но защо? Защото, виждате ли, е бил прапорщик още в царската армия! Излиза, че това, дете по-късно е завършил нашата академия „Фрунзе“, дете още в мирно време е командувал дивизия и корпус в Червената армия, а през тая война — армия и фронт и е ръководил операция като сталинградската — всички тия неща още не доказват, че е интелигентен човек! А дете е бил прапорщик в царската армия — виж, това вече е друго! И добре щеше да е, ако го бях чул от някакво лейтенантче, а го чух от човек на зряла възраст!

— Впрочем — разсмя се тя, като изведнъж промени решението си да не му казва това — от днес и аз вече съм човек на зряла възраст.

Навърших точно четиридесет години.

Той я погледна така, сякаш се бе пошегувала, твърде неочаквани му се сториха думите ѝ.

— Съвсем сериозно. Дори по тоя случай преди седмица получих две писма от синовете си. Написали са ги по-отрано, за да не закъснеят. Знаете как е с пощата. И недейте отива за вашия коняк, знам, че имате, но днес не искам. Друг път и по друг повод.

— Благодаря ви, че сте ме поканили в такъв ден — каза Серпилин, като помълча малко. — Честито.

Тя мислеше, че ей сега ще ѝ целуне ръка, но, кой знае защо, той не го направи.

— Не вие, а аз трябва да ви благодаря, че дойдохте — каза тя. — Освен вас не исках да виждам никого днес, на никого не съм казала. Разбира се, синовете си искам да видя повече, отколкото вас, но е невъзможно. Сега ще им напиша отчет как сте ми били на гости и как съм ви черпила с чай и курабийки!

Тя реши да обърне в шега целия разговор за рождения си ден, но стана точно обратното; неочаквано за нея Серпилин попита:

— Ще пишете на синовете си, че съм ви бил на гости?

И тя разбра по лицето му, че е погледнал на същото нещо съвсем от друга страна.

— Ще им пиша — отговори тя също тъй сериозно, както бе попитал той. — Винаги им пиша за всичко важно в моя живот.

— Това и за мене е важно — каза Серпилин.

— Разбрах — каза тя. И после толкова дълго мълча, сякаш бе излязла от стаята, сякаш не беше там.

Като си спомни за по-малкия ѝ син, който неотдавна бе постъпил във военното училище, Серпилин заприказва за това, което вече бе обсъждал днес с Батюк — въвеждането на разделено обучение за момчетата и момичетата. Попита я какво мисли: голяма ли ще бъде ползата от гледище на физическото възпитание?

— От гледище на физическото възпитание може и да е добре — каза тя, — но от всички останали гледища не ми харесва.

— Защо?

— А на вас харесва ли ви?

— Харесва ми.

— Тогава пръв кажете: защо?

Той каза, че в училищата, където ще учат само момчета, ще бъде въведен по-спартански дух, в армията след войната ще започне да идва по-закалено за военна служба поколение.

— А за какво ви е то? На всичко отгоре закалено, както се изразявате. След войната пак ли се каните да воювате? За това ли?

— „Каним се“ е силно казано, но ще трябва да се мисли и за тия неща. Такъв е нашият път.

— Е, да допуснем, че съм задала глупав въпрос, да допуснем, че още отсега сте длъжни да мислите за това. Но какво общо имат тук момчетата? С какво например са ви пречили?

— Да речем, че когато съм учил аз, не ги е имало. Още повече във фелдшерското училище.

— Добре, щом се хващате така за думите ми. Ще ви попитам другояче: с какво са ви пречили в живота жените, когато са били край вас? Пречели са ви да бъдете военен, да бъдете храбър, да изпълнявате дълга си? Или може би ви пречат сега, на фронта? Да формираме от тях отделна армия, така ли?... Не, не! — Тя забеляза, че той се усмихва. — Говоря съвсем сериозно. Ето и вие сте имали жена, много години тя е споделяла с вас всичко, каквото ви е отреждала съдбата. Нима присъствието ѝ някога ви е пречело да станете това, което сте? А може би, напротив — помагало ви е?

— Нима това казвам аз? — Серпилин бе смаян от простотата, с която тя заприказва за покойната му жена. — Говоря за училището, за момчетата и момчетата.

— Какво, да не искате, като излезе от училището, осемнадесетгодишният момък да гледа девойките като теле — железница? Смятате, че това ще го направи по-мъжествен? Не знам за другите, но моите синове раснаха край полата на майка си и още нищо лошо не е станало. Макар че възпитанието им не се отличаваше с военна суровост. Просто умеех да им казвам четири думи: „да“, „не“, „хубаво“ и „лошо“.

Серпилин мълчеше. Мълчеше и мислеше не за разделното обучение, не и за синовете на тая жена, която все повече му харесваше, а за собствения си живот и за собствения си син, за това, за което вече неведнъж, срещайки различни хора, с горчивина си бе мислил на фронта: колко далече от истината е понякога поговорката: „Крушата не пада...“

— Защо мълчите и не спорите? — попита тя.

— Изгубих желание. Спомних си как самият аз до дванадесетгодишна възраст, преди да умре майка ми, ходех все край полата ѝ, както се изразявате вие. Майка ми беше татарка, избягала от къщи и се покръстила, за да се омъжи за баща ми. И нямаше роднини, никого нямаше, беше лишена от всичко това — само баща ми и аз. Двамата ми по-големи братя бяха умрели, аз бях единственият ѝ, за мене бе всичко. Как само ме глезеше! Понякога си мисля, че ме наглези за през целия ми живот, колкото успя.

Тя почувствува в думите му горчивина и нещо стаено, нежно, което навярно неведнъж през живота си е трябвало да подтиска в себе си, но то все пак е живеело в него като отзвук от рано свършилото и щастливо детство.

— От какво умря тя?

— Един бик я уби. Хвърли се да спасява мене. — Дори сега, след толкова години, лицето му потръпна, като си спомни как е станало всичко. — Цяло денонощие се мъчи, докато си отиде, бълнуваше на татарски, никой не я разбираше, само аз. Знаех от нея малко татарски, и до днес знам.

— Сигурно баща ви много я е обичал? — попита тя това, което навярно би трябвало да попита всяка жена.

Но Серпилин само мълчаливо кимна, не отговори. Какво става, какво се случи? Какво направи тая седнала пред него жена, та изведнъж го накара да говори тук, пред нея, толкова много за себе си, колкото, изглежда, цял живот на никого не бе говорил? Какъв дявол го подтикна към тая изповед и как изобщо можеш отново да разказваш на някого живота си, когато си на петдесет години? И как ли изглежда в очите ѝ твоят живот? Какво мисли тя за него? И нужно ли е изобщо да мисли нещо за твоя живот? Откъде накъде?

Той замълча упорито, като се бореше сам със себе си. И от тая борба по лицето му се изписа жестокост, която тя веднага забеляза. Той умееше да бъде жесток към самия себе си, такъв беше и сега. Но тя не разбра това, изразът му я накара да помисли, че сега той мълчаливо упреква не себе си, а нея.

— Не се сърдете, че насред пътя ви магнах да спрете и скочих на стъпалото. Мога и да сляза... Но не ми се ще.

И в тоя миг — не по-рано, когато тя очакваше, а сега, съвсем неочаквано — той се наведе напред и целуна лежащите ѝ върху масата ръце: първо едната, после другата. А след това се изправи, отпусна се назад върху облегалото на стола и каза:

— Не вие, а аз ви магнах да спрете. Тъй че ако някой трябва да скочи от стъпалото, това съм аз!

Беше силно казано. Може би дори твърде силно, така че нямаше какво друго да се говори.

Може да се каже, че това беше признание, че си му необходима, и в устата на такъв човек то звучеше много по-силно от евтините мъжки думи, че си хубава и че се харесваш. Тя знаеше, че все още е хубава, неведнъж бе чувала и също знаеше, че се харесва. Знаеше го и сега. Но не знаеше с каква сила е способен той да ѝ каже, че му е необходима. И нито здравият разум, който веднага ѝ напомни хиляди неща — за войната, за годините, за синовете — нито склонният ѝ към ирония ум — нищо не можеше да предотврати раждането на простата и до глупост щастлива мисъл: „Ето как съдбата събира хората!“ Макар че съдбата още не ги беше събрала и можеше да не ги събере.

Тя не отвърна нищо на думите му за стъпалото, само с очите си каза, че никой никъде няма да скача, и заговори по работа. Днес — тя знаеше това от началника на санаториума — от щаба на фронта са говорили с Москва по високочестотната уредба и нетърпеливо са се интересували за здравето на Серпилин. Не е искала да му казва това, за да не го вълнува напразно но смята, че някои мерки трябва да се вземат.

— Тия дни за консултации тук ще дойде главният терапевт на армията, ще ви заведе при него, а вие се помъчете да му направите добро впечатление със здравословното състояние и вида си, за да не би после на комисията изведнъж да се заинати. Искам комисията да свърши така, както вие очаквате. Ако ви задържат, и без това мислено вече ще сте там, а не тук... На нас такива не ни трябва.

Тя се усмихна, а той помисли, че щом вече са заприказвали за лекуването му, сигурно е време да си ходи.

— Тръгвайте, наистина вече трябва да си вървите — каза тя, като срещна очакващия му поглед. Каза така, защото сега, след всичко, което си бяха казали, ѝ оставаше само едно от двете: или това, или „останете“.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Същия ден, когато далече от фронта, в Архангелское, Серпилин и Батюк си спомниха за члена на Военния съвет на фронта генерал-лейтенант Лвов, Лвов също си спомни за Серпилин, свърза се по телефона с члена на Военния съвет на армията Захаров и го повика при себе си.

— Кога да дойда? — попита Захаров.

— Веднага! — С тона на отговора си Лвов подчерта, че въпросът е неуместен. — Колко време ви трябва за път?

— Два часа.

— Чакам ви.

Захаров нямаше защо да се чуди, че са го извикала толкова късно, без дори да го попитат може ли да тръгне веднага. Лвов си има собствено разпределение на времето — обича да работи нощем, а как постъпват другите и кога успяват да спят, не го интересува.

Захаров изруга, облече шинела си и преди да тръгне, се отби при началник-щаба Бойко.

— Ще вечеряме ли? — попита Бойко.

Според реда, установен още от Серпилин, след като свършваха работата си и подпишеха всички книжа, обикновено правеха планове за следващия ден и вечеряха заедно.

— Не мога — каза Захаров. — Притрябвал съм нещо на другаря Лвов.

— Сега ли?

— Лично, спешно! Дори попита за колко време ще стигна. Да си почувствувал днес нещо особено в щаба на фронта?

— Напротив. През целия ден само два пъти се обаждаха.

— Значи, посред нощ е открил нещо в днешния брой на нашия армейски вестник. Или уводната статия не я бива, или не са го вързали добре. Или пък му е дошла нова идея и няма сили да почака до утре... Сигурно е можел и по телефона, но е решил още веднъж да ме вдигне в тревога, да провери бойната ми готовност!... Довиждане.

— Тогава какво, ще идем ли в седемдесет и първи корпус? — попита Бойко.

— Ще тръгнем в седем, както се уговорихме. Щом станеш, позвъни по телефона да ме събудиш. А ако ме задържи повече, ще се срещнем право там, ще поспя по пътя.

Захаров въздъхна, уморено поглади кръглата си побеляла глава и излезе.

Шофьорът дремеше, облегнат на кормилото.

— Тръгваме, Николай — каза Захаров, като го побутна по рамото и седна до него. — Ако заспя, имай предвид: за час и петдесет минути трябва да сме там.

Но въпреки умората не можа да заспи.

— Другарю генерал — попита шофьорът, като забеляза, че Захаров не спи; той беше с него още от преди войната, когато Захаров служеше в Московското военно окръжие. — Не сте ли чували кога ще се върне командуваният армията?

— Кой знае. Писа, че оздравява, но последната дума ще има не той, а лекарите. Защо питаш? Просто така или войнишката партерка вече разнася някакви слухове?

— Просто така. Виждам, че скучаете без него...

Захаров наистина скучаеше без Серпилин, макар че нямаше време да скучае. Армията се попълваше с хора и техника, готвеше се за боеве и за форсиране на водни прегради. Всеки ден ту учения и тренировки, ту сборове на командния и политическия състав, ту проверки... Уж е затишие, а в действителност нито сън, нито отдих.

„Скучаете“ — това са думи! Това е най-лесното! А въпросът е и без Серпилин всичко да е наред.

„Бойко е млад, само до преди година беше полковник, а сега работи за двама: на плещите му е и това, което по-рано сам мъкнеше, и онова, което вършеше Серпилин. Разкъсва се, но се справя с работата и дори не може да се каже, че се разкъсва. Трудно му е, но не се оплаква.“ — Захаров не обичаше хората, които пъшкат при всяка трудност, за да ги видят всички, и с уважение си спомни за Бойко.

„Защо ме вика?“ — мислеше Захаров за Лвов.

Миналия път го бе извикал пак така посред нощ, заповяда да се направи в армейския вестник страница за опита на снайперското движение и цял час му обяснява как точно трябва да се направи тая

страница. Обясняваше като познавач, но не можеше да се разбере: защо през нощта? И защо е извикал тебе?

Въпреки цялата важност на тая страница все пак нея нямаше да я връзва членът на Военния съвет, а оня, който отговаря за нея — редакторът. Ако човек се захваща с всичко изведнъж, може да изтърве тъкмо най-важното!

Наистина има и друга постановка на въпроса: как тъй, аз, членът на Военния съвет на фронта, се вра навсякъде, всичко сколасвам, а ти, членът на Военния съвет на армията, нямаш време?

На пръв поглед няма какво да възразиш. Но може да се възрази. Отгоре ти виждаш — или се смята, че виждаш — всичко, което съм пропуснал или не съм успял да свърша. И ако на тебе там, горе, ти хрумне да се заловиш сам с някаква дреболия, аз, разбира се, трябва да изпадна във възторг! Това е ясно! А дали самият ти там, горе, заради всички тия дреболии не си пропуснал нещо по-важно — не е моя работа да питам. Макар че напълно е възможно да е именно така. И дори само по два часа в денонощието да спиш, пак не можеш да свършиш сам всичко на тоя свят. А щом е тъй, значи, работата трябва да се дели: едно правиш сам, а друго — другите. Разбира се, ако са на мястото си. А да направиш така, че те да са на мястото си — тъкмо това е най-важното, без което, с каквито и дреболии да се захващаш, далече няма да стигнеш.

„Все пак интересно защо ме вика — още веднъж си помисли Захаров. — Може би след като се запозна с армията, е харесал някого и е решил да го вземе при себе си в Политуправлението на фронта?... Добре ще е, ако вземе Бастрюков. Изглежда, че му се хареса, една нощ два часа стоя при него да разговарят. И излезе толкова доволен, сякаш бе снесъл яйца. Ще го дам, без да ми мигне окото...“

Той дори се разсмя при мисълта какъв подарък, без сам да подозира, би му направил Лвов, ако най-после го отърве от Бастрюков.

— Защо се смеете, другарю генерал? — попита шофьорът.

— Спомних си един виц. Как фрицовете пленили началника на интендантското обслужване. Доложили на командувачия и питат: „Ще заповядате ли да го освободим?“ А командувачият казва: „Няма нужда, ние вече две години се мъчим с него, нека сега и те се помъчат...“ Сетих се за един работник. И си спомних тоя виц. Ти знаеш ли го?

— Да. Веднъж вече го разказвахте.

— А защо се смееш втори път? Значи, паметта ми вече не е същата, не трябва да се смееш, а да плачеш...

Пристигнаха в щаба на фронта и без закъснение, точно в един часа след полунощ, спряха край къщата, където се бе настанил Лвов.

Захаров свали шинела си и го хвърли върху седалката на вилиса.

— Ако спиш, покрий се.

С лявата си ръка той разтърка дясната, която бе премръзнала от вятъра, защото през целия път се бе държал за рамката на предното стъкло на вилиса, показва документите си на автоматчика, качи се по външната стълба и отвори вратата.

Зад масата, облегнат на стената и подложил дебелата си ръка под дебелата буза, спеше един дебел полковник, който отдавна служеше при Лвов едновременно за адютант и офицер за свръзка и като опашка го следваше от фронт на фронт.

„Как ли си е все така пълен при такъв неспокоен началник? Друг на негово място отдавна да е заприличал на вейка“ — помисли Захаров за спящия полковник и закачливо викна така, че полковникът подскочи на стола:

— Явявам се по заповед на генерал-лейтенанта! Моля да доложите...

Като подскочи на стола и се събуди, полковникът неохотно стана, запримига и каза с недоволен глас, че другарят Лвов е при командуващия и още не се е върнал. Каза го, наричайки своя началник не по звание или по длъжност, както е прието в армията, а именно „другарят Лвов“, като по навик влагаше в тия думи свой особен смисъл: това, че началникът му беше сега генерал-лейтенант, имаше по-малко значение от факта, че е бил и си остава „другарят Лвов“.

Полковникът постоя няколко секунди зад масата срещу Захаров и най-после, сякаш му правеше услуга, кимна към вратата:

— Влезте, почакайте там.

Захаров влезе в съседната стая, като остави вратата отворена. Да постъпи така, го накара някакво едва доловимо колебание в тона на полковника.

Той огледа стаята. Миналия път го бе приел не тук, а в съседното село, в Политуправлението на фронта: там, където изведнъж си бе спомнил за оная страница във вестника.

Стаята беше доста голяма, с гредоредни, чисти, може би дори специално измити стени. По стените нямаше нищо: нито старо, останало от стопаните, нито ново.

Единият ъгъл на стаята бе преграден от пода до тавана със завеса от съшити платнища, а в цялото останало пространство имаше само маса и стол, огнеупорна каса и още четири стола срещу масата покрай другата стена. Нищо повече.

На масата бяха сложени: голям чист бележник, дебел молив — от едната страна син, от другата червен, и калъф за очила. Нито книжа, нито карти — нищо.

Наистина масата беше канцеларска, с чекмеджета, и книжата и картите — всичко, без което не може — навярно беше там и в огнеупорната каса. Но сега когато стопанина го нямаше в стаята, не се виждаше нито едно от тия неща.

Захаров се поразходи из стаята, седна и изведнъж почувствува, че вече не е член на Военния съвет на армията, а седнал на стола край стената посетител. И сам се усмихна на това чувство.

Столтът беше твърд, жълт, боядисан, канцеларски. Също както четирите други стола — останалите три край стената и ония там, от другата страна, зад масата. И масата беше съвсем същата — жълта, боядисана.

Захаров си помисли, че всичко това сигурно пътува със стопанина си — от фронт на фронт. Знаеше се, че досега Лвов никъде не се е задържал дълго.

И тая завеса на халки, съшита от шест платнища, сигурно също пътува с него. Какво има зад нея? Навярно само походно легло и един куфар.

Кой знае защо, при мисълта за Лвов му се струваше, че той е в състояние да мъкне след себе си тая канцеларска маса и столовете, но изобщо не допускаше, че може да има повече от един куфар. А и тоя куфар, и леглото бяха скрити със завеса от чуждите погледи — не дай боже да си помислят, че и той като всички хора спи на легло и държи чистото си бельо в куфар.

Стаята беше такава, че дори нямаше нужда от надпис: свършиш ли работата си — излизай. И без това не е за оставане!

Седнал на стола край стената, без дори да праметне по навик крак върху крак, Захаров си мислеше за Лвов и за това все още не

съвсем ясно и за самия него впечатление, което му правеше тоя човек.

За него бе слушал предостатъчно и дори веднъж Лвов го бе извикал при себе си за петнадесет минути в Далечния Изток. Но оная среща не влиза в сметките, обстоятелствата бяха други. В същност запознанството им стана тук, на фронта, и най-вече през ония три дена, прекарани неотдавна от Лвов в тяхната армия.

Различни неща станаха през тия три дена: и понятни, и не съвсем понятни. Имаше повиквания и разговори нощем, когато току-що заспалите и неочакващи да ги повикат хора гледаха като изтървани поради безсънието и се чувствуваха виновни пред неспящото началство. Макар че навярно не работеха по-малко и не спяха повече от него през денонощието.

Само Бастрюков, който, изглежда, предварително бе разучил навичките на Лвов и благополучно си отспиваше денем — той умееше да прави това — беше свеж и бодър в среднощните часове.

Разбира се, строго казано, на фронта няма нощ. По всяко време на денонощието трябва да си нащрек. Ако действително е необходимо. Но както се стори на Захаров, Лвов обичаше да държи хората в напрежение — с нужда или без нужда. Сякаш и без него на фронта няма достатъчно напрежение!

На предната позиция Лвов много пълзеше по предния край и в различни случаи това будеше у Захаров различни чувства. В един полк Лвов не само мина по целия преден край, но допълзя и до траншеите на бойното охранение, до най-предния окоп при най-предния войник. И по-късно се оказа, че не го е направил просто така, а е имал сигнал, че по две денонощия тук не донасят топла храна, хората стоят дори без суха дажба. Сам допълзя там и в една рота се оказа, че наистина е било така. Старшината на ротата бе даден под съд. И заместникът по политическата част на полка си изпати, и заместникът по политическата част на дивизията, и самият Захаров трябваше да се черви...

Но на други места Лвов пълзеше по предния край непонятно защо. Пълзеше така, сякаш искаше да избере участък за пробив, да оцени предния край на противника. А в действителност не избираше, не оценяваше, не задаваше въпроси, които биха имали връзка с това. Просто пълзеше, мъкнейки след себе си без нужда цяла свита: от заместника по политическата част на корпуса до заместника по

политическата част на полка, и ги караше да бледнеят от страх не толкова за своя, колкото за неговия живот. Пълзеше, сякаш искаше да ги уязви, че без него не са ходили там, а ето сега е дошъл той — и те трябва да отидат! А те и без него бяха ходили, когато имаше нужда.

Там, в окопите, приказваше с мнозина, понякога надълго и нашироко, особено когато германците забелязваха раздвижването и откриваха огън; сякаш с това изпитваше околните. Научи, че махорката се стрива на ситно в джобовете на войниците: няма в какво да я държат — и заповяда на тиловаците веднага да ушийт кесии. А в същото време на никого не каза поне една топла човешка дума, никой не помнеше такова нещо.

Имаше и обидни за хората дреболии. И трите ноци прекара при тях, в армията, а веднъж преспа на предната позиция. Това добре. Но се оказа, че носи със себе си свит на руло дюшек, тъничък като черга, и заповядваше да слагат тоя дюшек, собствените му чаршафи и одеяло върху постланото. Това вече бе съвсем неуместно. Или се страхуваше от въшки, или мислеше, че в армията няма да намерят и да му постелят чисто бельо... И нито веднъж с никого не изпи дори глътка водка, сякаш слагаше преграда между себе си и хората. А най-важното, тоя негов Шлейов, полковникът, носеше за него не само термос, но и отделна чаша и загънати в пергамент някакви диетични кюфтета, и още нещо, пак негово, отделно. А в същото време беше способен денем по корем да допълзи до бойното охранение...

Захаров погледна часовника си — чакаше вече тридесет минути — и още веднъж огледа стаята на Лвов, която сякаш говореше, че в живота на нейния стопанин не е имало и няма да има нищо друго освен възложената му работа, и изведнъж си спомни разказа на своя съученик от Толмачевка, началника на Политуправлението на фронта Гаврилин, за жената на Лвов: оказа се, че тя, вече не съвсем млада, дори възрастна жена, работела като началник на аптеката в една от фронтните болници и през това време няколко пъти идвала при мъжа си. От тая болница до щаба на фронта има около четиридесет километра и Гаврилин научил от други хора, че първия път жената на Лвов е дошла и си отишла със случайно срещнати по пътя автомобили. При удобен случай попитал Лвов: как е станало така? Ако неговата кола е била заета, можели са да намерят друга! А Лвов отвърнал: „Няма да създавам специални условия за жена си. Нека пътува като

всички други.“ „Разбира се, намерихме изход от положението — каза Гаврилин, като се подсмиваше. — След тоя разговор — нали сърцето ми не е от камък! — започнах да ѝ пращам собствената си кола.“ А като чу това, Захаров и тогава, и сега пак си помисли, че в тая прекалена добросъвестност на Лвов има нещо показно, обмислено, което му дава възможност от висотата на своята принципиалност безпощадно да се нахвърля върху другите хора за всяка дреболия...

— Здравейте, другарю Захаров — прозвуча гласът на Лвов зад гърба на Захаров.

Лвов влезе, затвори вратата след себе си, набързо подаде ръка на станалия от стола Захаров, мина зад масата и седна.

— Вземете стол. Ще поприказваме.

Захаров взе стол и седна до масата срещу Лвов.

— Днес си спомних, че сме се срещали с вас в Хабаровск — каза Лвов.

„Три дена беше в нашата армия и не си спомни, а сега изведнъж си е спомнил — помисли Захаров. — Няма що, преглеждал е досието ми.“

И той погледна под око към огнеупорната каса в ъгъла, сякаш досието му трябваше да е тъкмо там, в тая каса.

— Извикахте ме при вас в Хабаровск през май хиляда деветстотин тридесет и осма година — каза Захаров. — Тогава викахте мнозина от нас. Мислех, че сте забравили.

— Не, не съм забравил. Тогава въпросът за вашата съдба стоеше твърде остро.

Захаров не отговори нищо.

„Защо и за какво му е това начало на разговора? — помисли той. — Можеше и по друг начин да напомни, че се познаваме отдавна. Или иска да подчертае, че от него тогава е зависела съдбата ми? По някакво мълчаливо съгласие се стремим по-рядко да си спомняме онова, от което боли. А той, виждаш ли го, си е спомнил. Изглежда, него не го боли.“

— Искате ли чай? — попита Лвов.

— Благодаря, няма да е лошо след пътя.

— Шлейов! — силно извика Лвов с високия си, рязък глас.

И веднага в отворилата се врата се появи неговият дебел полковник с недоспалото, бяло лице.

— Трябва ни чай — каза Лвов.

Полковникът се скри, като затвори вратата след себе си.

Лвов притегли към себе си бележника, взе молива от масата, драсна в бележника синя цифра „едно“ и след нея скобка, но нищо друго не написа.

Лицето му беше слабо, триъгълно: тясна брадичка и широко чело, а над тях гъст калпак от черни, остри, къдрави коси.

Сега, когато седеше, загледан в бележника, отпуснал тежките си клепачи, и по тия клепачи, и по бръчките край очите му личеше, че е вече възрастен и уморен човек.

„Дванадесет години е по-стар от мене, но аз отдавна побелях, а той си е все чернокос. — Захаров погледна грижливо подстриганите навярно същия ден слепоочия на Лвов, които едва забележимо се бяха прошарили. — Да видим кое ще е първо.“

Лвов вдигна очи от бележника и погледна Захаров, сякаш сам още не бе решил кое ще е първо и кое — второ.

Сега, когато вдигна очи, отново изглеждаше по-млад от своите петдесет и осем години. Очите му гледаха не право в очите на Захаров, а малко по-високо, в челото. Сякаш се интересувахе не от настроението на седналия пред него човек, не от израза на лицето и очите му, а от мислите, които са скрити там, зад челото, и които трябва да се знаят.

— Черненко — каза Лвов с отсечения си глас. Без да добави нещо, той наведе очи към бележника, написа със синия молив „Черненко“ зад цифрата „едно“ и скобката и чак след това вдигна очи и попита: — Какво е мнението ви за него?

Бригаден комисар, а сега полковник, Черненко вече цели две години беше пред очите на Захаров — от деня на пристигането си в армията. През четиридесет и втора по време на отстъпление замести убития началник на политотдела, още на втория ден сам бе ранен — куршум прониза врата му — но остана в строя и по-късно още два пъти през тия две години пак оставаше в строя след нови две, наистина вече по-леки ранявания.

Захаров познаваше Черненко като петте си пръста, с всичките му качества и недостатъци — храбростта, грубостта, разпалеността, омразата му към канцеларщината, способността му с най-прости думи

да подтикне хората към подвиг и неспособността му планомерно да набива в съзнанието им някоя непонятна директива.

Черненко беше неуморим в боевете, ленив в дни на затишие и имаше навик да се крие от началството на предната позиция.

Захаров смяташе, че Черненко е златен човек с големи недостатъци. Лесно е да отстраниш такъв човек, но е трудно да го замениш.

Ако пред Захаров стоеше не Лвов, а някой друг, който бе в състояние да разбере как в човека може да се съчетае всичко това — да бъде и толкова златен, и толкова труден — Захаров по свой начин би разказал всичко, което мислеше за Черненко. Но според Захаров Лвов не можеше да разбере тия неща. Затова застана нащрек и сухо отговори, че Черненко е подходящ за заеманата длъжност.

— Напълно ли? — попита Лвов.

И започна да изрежда прегрешенията на Черненко: не обръща внимание на това как се списва вестникът в армията им, не разбира неговото значение; твърде много неща прехвърля върху плещите на заместника си, дори не е ръководил сам последното съвещание на политическите работници по заповед 512 — възложил е тая работа на заместника, а самият той през това време е скитал някъде в тила на армията. С политическите донесения постъпва както му скимне — ту ги подписва, без да ги чете, ту изхвърля от тях отрицателните факти, които според него са несъществени, а в действителност са много показателни.

Докато слушаше всичко това, Захаров си помисли, че Бастрюков не си бе губил времето тогава, през нощта, когато бе прекарал два часа у Лвов: не само му е изброил прегрешенията на началника си, но е успял да го запознае и със своите чаршафи — черновите на политическите донесения, които по-късно Черненко бе съкращавал.

— За пропуските в работата е правилно, другарю генерал-лейтенант — каза Захаров, който добре знаеше, че Лвов обича да го наричат не генерал-лейтенант, а „другарю Лвов“, но не искаше да му доставя това удоволствие. — А за скитането в тила е неточно: не е скитал в тила, а със знание на Военния съвет присъствуваше на ученията, когато тренирахме хората с танкове. Сам стоеше с тях в окопите, показваше им, че не е толкова страшно... Оставам на същото

мнение. За недостатъците в работата му ще поговоря с него, но, общо взето, смятам, че е подходящ за длъжността.

— Добре е, дето оставате на същото мнение — каза Лвов. — Не уважавам хората, които бързо променят мнението си. Но мнението трябва да почива не върху упоритостта, а върху факти. А от посочените факти засега оспорихме само един.

— Има и други факти, другарю генерал-лейтенант. Три ордена „Червено знаме“, три ранявания, без да напуска строя. Ако още не е станал герой на Съветския съюз, то е само защото това звание не се дава току-така на политическите работници, сам знаете. Иначе щеше да стане! Армията го е предлагала. В бойна обстановка винаги е в частите на най-опасните участъци. Фактите говорят в негова полза.

Каза всичко това, като смяташе, че Лвов, който цени личната храброст и не може да търпи страхливците, трудно ще възрази. Но Лвов възрази:

— Случва се и така, другарю Захаров, че на пръв поглед всички факти говорят в полза на човека, а той все пак не е подходящ за длъжността. И същите факти ще имат друга стойност, ако бъде преместен на друга длъжност. Помислете: не е ли по-правилно да преместим Черненко на длъжност заместник по политическата част на корпус? Хем ще е по-близо до предната линия, хем ще е по-далече от оная сфера на дейност, с която не се справя напълно. А на негово място ще издигнем друг. Или ние ще ви дадем, или ще потърсим при вас — ще намерим.

„Ще ви дадем“ — това са просто думи. А „ще потърсим при вас — ще намерим“ е друго нещо. Ясно беше и къде ще потърсим, и кого ще намерим. Ще потърсим и ще намерим Бастрюков.

Разбира се, Черненко няма да захленчи, ако бъде преместен за заместник по политическата част на корпус. И ще воюва добре, и на никого няма да се разсърди. Но, виж, Бастрюков вместо него в политотдела — за такова нещо не бива дори да се мисли!

„Тая в никакъв случай няма да я бъде! — реши Захаров. — Ще умра, но няма да позволя! Гледай го ти колко неща е успял да му наскърца!“ — спомни си той равния, скърцащ глас на Бастрюков и каза гласно:

— Другарю генерал-лейтенант, имаме двама заместник-командири на корпуси, и двамата са на мястото си. Смятам, че и

началникът на политотдела на армията е на мястото си. Не виждам основания за преместване.

Като казваше това, добре разбираше, че изостря отношенията, разбираше, че ако Лвов можеше веднага да смени началника на политотдела на армията, без да се интересува за твоето мнение, ако Черненко имаше не просто недостатъци, а се бе разкрил някакъв факт, след който можеше — фрас! — и за гушата, тогава и разговорът щеше да е друг. Но засега няма такава нещo! Ако ти се бе съгласил, можеше и да бъде сменен. Но щом ти, членът на Военния съвет на армията, не само не си съгласен, а, напротив — възразяваш, горе могат да не разберат и да не подкрепят Лвов. А длъжността на Лвов не е предишната, не е такава, каквато беше някога, и той е принуден да се съобразява с това!

„Макар че, кой знае, може и на своя глава да направи всичко!“ — помисли Захаров, вперил поглед в очите на Лвов, който продължаваше да гледа над неговите очи, в челото.

— Добре, засега нека отложим тоя въпрос — каза Лвов с равен глас, сякаш не придаваше особено значение на целия разговор. — Но мисля, че после ще съжалявате.

И като повиши глас, отново викна през вратата:

— Шлейов!

На вратата се показва полковникът.

— Какво става с чая?

— Готов е. — Без да затваря вратата, Шлейов отново се скри.

Чуваше се как в съседната стая наливат чай и Захаров очакваше, че сега с тоя чай ще влезе ординарецът, но пак влезе Шлейов, като носеше две чаши с чинийки.

Влезе, остави ги на масата и излезе, затваряйки вратата след себе си.

„Лицето му е някак подпухнало, сигурно сърцето му е болно и затова е толкова пълен. А не го оставят да спи!“ — с внезапно съчувствие помисли за него Захаров.

— Пийте. — Лвов взе лъжичката от чинийката и започна да разбърква захарта в чашата.

И Захаров просто не разбра защо Лвов трябваше втори път да вика „Шлейов!“, след като веднъж вече му бе казал да донесе чай.

Може би тук редът бе такъв: без повикване да не влиза никой, дори с чая?

Вече минаваше два часа.

„Щом пием чай, значи, ще чуем още нещо“ — помисли Захаров.

Макар и на малки глътки, Лвов твърде бързо изпи своя чай, извади от джоба на брича си бяла носна кърпа, избърса с нея устните си толкова грижливо, сякаш не беше пил чай, а беше ял каша, и каза направо, без предговор:

— Вашата армия почти цял месец е без командувач. Днес говорих по телефона с Москва и направих справка. Не се наемат да дадат точен отговор след колко дена ще се върне да заеме поста си. Зависи от медицинските показания. Това създава нетърпимо положение. Началник-щабът на армията няма достатъчно команден опит и в периода на предстоящата операция не може да бъде издигнат на длъжността командувач армия. Събитията назряват, а не е известно кога ще се върне командувачият армията. Но дори и да успее да се върне — все така сурово продължаваше Лвов, — здравето му е разклатено още от преди войната, в началото на войната е бил тежко ранен, а сега, след злополуката, е имал мозъчно сътресение... Дори лекарите и да го върнат в строя, под въпрос е дали такъв човек с разклатено здраве ще може да командува пълноценно армията. Възниква въпросът: не е ли по-добре той да бъде използван за друга работа?

Като каза всичко това, Лвов млъкна. Така, сякаш сам вече бе решил всичко и няма нужда да пита никого за нищо.

Ала след пауза все пак попита:

— Съгласен ли си с това?

— Не съм съгласен, другарю генерал-лейтенант — без да размисли нито секунда, отсече Захаров.

— Защо не сте съгласен и с какво по-точно? — бързо попита Лвов.

— Не съм съгласен, че е с разклатено здраве — каза Захаров и като погледна Лвов, си помисли: „Въпреки всичко, което сполетя Серпилин, за щастие той си остава толкова силен мъж, че ако стане нужда, ще направи на пихтия в ръцете си такъв като тебе. И няма да успееш да гъкнеш!“

Но, разбира се, не изрече на глас лудешката си мисъл, а добави, че неведнъж сам е бил свидетел как младите са изплезвали език от умора, а командуваният армията е продължавал да работи като машина и нищо му е нямало.

— Изглежда, сега лекарите са на друго мнение — сухо каза Лвов, — щом още не могат да съобщят кога ще го върнат в строя. А същевременно положението в армията става все по-нетърпимо.

— Не знам защо сте стигнали до такъв извод, другарю генерал-лейтенант. Като член на Военния съвет на армията ви докладвам, че през този период генерал Бойко се справяше нормално със задълженията си на командувач армия. А що се отнася до мене, макар че направих някои пропуски, досега не съм чувал нито от вас, нито от някой друг, че в армията се е създало нетърпимо положение.

— Не се е „създало“, а се „създава“ — каза Лвов. — И става дума не за вашите пропуски: те са налице и трябва да ги поправите. Не прехвърляйте разговора върху себе си. Става дума за прекалено дългото отсъствие на командувачия армията. Сега това е най-важното.

— Решаването на този въпрос не е моя работа, другарю генерал-лейтенант. Но ако се наложи, ще кажа мнението си навсякъде, където е нужно — каза Захаров, като му даваше да разбере, че помни своите права и понеже не е съгласен с Лвов, ще направи всичко, каквото може, за да му попречи. Друг въпрос е до какъв край ще стигне тая работа, но че ще направи всичко — това е безспорно.

Каза го твърдо, но в същото време с тревога помисли, че Лвов се държи прекалено уверено. Характерът си е характер, но освен него за такава увереност трябва да имаш и основания! Може би вече е приказвал с командувачия фронта и го е придумал! Току-що се бе върнал оттам...

„А, от друга страна, защо все пак постави този въпрос пред мене? Значи, все пак има нужда от моето съдействие? За да катурнеш някоя скала от планината, понякога не достига само един тласък. Тласнеш я... и полита!“

Той погледна под око сложения пред Лвов бележник и видя, че там синият молив вече бе изписал цифрата „2“ със скобка след нея и думата „командувачият“ — без името, с въпросителен знак.

Лвов посегна към сложения на края на масата телефон така, сякаш искаше да се обади на някой, който веднага ще реши всичко и

ще направи безсмислен по-нататъшния им разговор. Но не вдигна слушалката, промени намерението си, взе чашата и допи глътката изстинал чай.

„Сега ще ме освободи — помисли си Захаров. — Какво друго има да говорим?“

Но Лвов не го освободи.

— Като член на Военния съвет на армията изложете ми собственото си мнение за командувачия — спокойно каза Лвов, но наблегна върху думата „собственото“ така, сякаш не обещавахе да го вземе под внимание.

Захаров започна с това, че в тяхната армия Серпилин е командувал дивизия, а после е станал началник-щаб. Не забрави да спомене, че издигането му на длъжността командувач армията е станало, след като е бил извикан в Москва, при другаря Сталин.

Лвов слушаше, без да го прекъсва, и записваше в бележника. Пишеше все със същия син молив, но сега дребно и Захаров вече не виждаше какво пише.

— Можете да не се задълбочавате в историята — за пръв и единствен път през цялото време го прекъсна Лвов, когато Захаров започна да изброява операциите, в които бе участвувала тяхната армия. — Интересува ме не ходът на действията, а вашите оценки.

Как по време на война да отделиш едното от другото — оценките от хода на действията? Но когато докладваш на началството, имаш време не колкото ти е нужно на тебе, а колкото ти дадат. И понеже знаеше, че когато се увлича, по навик излиза извън границите на военната краткост, Захаров спря и попита:

— Имам ли още пет минути?

И когато Лвов мълчаливо кимна, за тия пет минути разказа всичко хубаво, което знаеше за Серпилин; както му е редът, разправи за всичко, каквото трябваше да каже един политически работник, правейки характеристика на командира, с когото отдавна воюва рамо до рамо. Добави и онова, което не се искаше от него: че от тримата командувачи, с които е работил, Серпилин е най-силният и перспективният.

Така и завърши.

— Засега перспективата не е ясна, не знаем ще може ли и занапред да командува — каза Лвов, сякаш всичко останало не бе му

направило никакво впечатление. — Това ли е всичко?

— Да.

— Няма ли какво да кажете за отрицателните му страни?

— Няма нищо, което заслужава внимание.

— Странна позиция за член на Военния съвет. Вместо да гледате командувания армията с партийно око, остава впечатление, че напротив — гледате всичко с неговите очи и не излизате извън тия граници.

— Вярно, обикновено гледам оперативната обстановка с неговите очи — каза Захаров. — Уча се и много съм научил от него. Не отричам. А за останалото си имам собствени очи, с тях гледам.

Това беше предизвикателство, но той вече не можеше да се сдържи. Знаеше, добре знаеше, че на времето Лвов бе понижен в звание и от армейски стана корпусен комисар тъкмо защото бе потъпкал правата на командувания, сам се бе нагърбил да решава оперативните въпроси и бе забъркал такава каша, че и до днес всички я помнят.

Ала противно на очакванията Лвов с нищо не показва, че е засегнат от думите му, само помълча около минута, стиснатият между пръстите му молив изпраця и със същия сух и спокоен тон, с който бе говорил дотогава, каза:

— Не става дума за това, че е лош, а за това, че не виждате в него нищо друго освен хубавото, а, значи, изобщо нищо не виждате. От раболепните ви думи трудно може да се направи извод в какво той действително е на висота и в какво не е. А изводът, че самият вие не сте на висотата на положението си като член на Военния съвет, вече се оформя. Във всеки случай от думите ви изобщо не дъха партийност.

— Не знам — Захаров стана — човек трудно вижда себе си! Партията ме е поставила на това място, партията ще ме свали, ако трябва.

— Ако трябва, ще ви свали — без да повиши глас, като ехо каза Лвов.

Захаров се обърна, взе стола, на който седеше дотогава, прекоси с него стаята, сложи го край стената, за да го подравни с другите, и след като с помощта на тия отмерени, спокойни движения успя да се овладее, обърна се, изпъна ръце покрай тялото си и каза:

— Разрешете да напусна!

— Вървете — рече Лвов, но преди Захаров да се обърне, добави: — Видях страницата за опита на снайперското движение. Заглавията са бледи, а иначе я оценявам като задоволителна. Планирайте войнишки отзиви.

— Планирали сме — каза Захаров, като продължаваше да стои в положение „мирно“.

— Вървете.

Слизайки по външната стълба, Захаров погледна часовника си. Вече е четири часът — най-разумно е да отиде направо в корпуса. Пътят е около два часа и половина. „Мога дори да поспя в колата, само че заспива ли се след такъв разговор?...“

Докато свикваше с тъмнината, Захаров потърси с очи колата. Но тя не беше нито пред къщата, нито вдясно, нито вляво от нея.

— Къде е колата ми? — попита Захаров автоматчика.

— Зад осмата къща вляво, другарю генерал, в уличката. Има заповед да се откарват там. Вашият шофьор вече идва тук, почака малко и пак се върна при колата.

Захаров тръгна наляво покрай дългата редица селски къщи, като ги броеше.

Всичко беше правилно. Колите трябваше да се откарват настрана. Но сега, след разговора с Лвов, дори това го ядоса.

„Небето е в облаци, в такава нощ може и тука да си стоят, никой няма да ги види отгоре...“

Нощта не беше чак толкова студена, а той бе свикнал да ходи разкопчан дори през зимата, но сега, като излезе от Лвов, почувствува, че зъбите му тракат от студ.

„Каква е тая работа? Толкова ли се изплаши, че чак треска те разтресе? — с насмешлива усмивка помисли Захаров, като се сърдеше на себе си. — Не, лъжеш! Накара те да излезеш от кожата си, но не те изплаши. С Черненко е ясно — благодарение информацията на другаря Бастрюков. А със Серпилин? Защо изведнъж се засили да сваля командувачия армията? При това почти не го е виждал! Откъде толкова нетърпение? Ще трябва да пиша писмо на Фьодор Фьодорович в Архангелское. Да му дам да разбере, че не само той там, но и ние тук броим дните. И ще пратя писмото по някой от оперативния отдел. Ще се видим в корпуса, ще се посъветваме с Бойко...“

Зает с мислите си, Захаров сбърка броенето, отмина осмата къща, свърна погрешно, не намери колата, върна се назад и чу гласа на шофьора си:

— Аз съм тук, другарю генерал. Насам, надясно!

— Защо не спиш? Нали ти казах да спиш. Сега ще трябва да караш, без да си се наспал, и ще ме обърнеш някъде както Гудков обърна командувация.

— Спах, другарю генерал. По стъпките ви разбрах, че отминахте, и се сепнах... Ще облечете ли шинела?

— Да.

Шофьорът се наведе във вътрешността на колата, извади оттам шинела и искаше да помогне на Захаров да се облече.

— Дай го. Колко пъти съм ти казвал, че не обичам това.

— Тъмно е, няма да уцелите ръкавите — усмихна се в тъмнината шофьорът.

— Наистина е тъмно — каза Захаров, като пъхаше ръцете си в ръкавите и усещаше приятна топлина. Както изглежда, Николай не бе излъгал, действително до последния момент е спал, покрит с шинела.

— Тръгваме — каза Захаров, като седнаше и замяташе полите на шинела върху колената си.

— Къде? У дома ли?

— Не, право в седемдесет и първи.

Те показаха документите си на излизане при бариерата и поеха по шосето.

Захаров седеше в колата и дълго, цял половин час мълча. После погледна под око шофьора и помисли: „Все пак нещичко трябва да е стигнало до войниците. Иначе нямаше да ме попита, като идвахме насам, скоро ли ще се върне Серпилин...“

— Разрешете да попитам, другарю генерал... — каза шофьорът, като усети погледа на Захаров.

— Какво, омръзна ли ти да мълчиш? — усмихна се Захаров. — Почакай, има да мълчиш, като се върне командувацият. При него не е, както при мене; докато си на кормилото, дума не можеш обели.

— Да, когато пътува в нашата кола, устата ми е като запечатана — каза шофьорът.

— Нищо, за тебе е полезно. И без това си твърде приказлив. Какво искаше да питаш?

— Защо днес настроението ви е лошо, другарю генерал?

— Не е лошо, а, може да се каже, отвратително — каза Захаров, — защото нощем трябва да се спи, а не ме оставят.

— Поспете сега. Има още много път.

— Ще опитам, ако не ми задаваш въпроси.

Шофьорът млъкна, а Захаров си помисли, че от една страна, не е хубаво, дето му позволява да се отпускат повече, отколкото трябва, понякога Николай се държи твърде свободно. А, от друга страна, вече колко години седи вляво от тебе на кормилото — и денем, и нощем, почти всеки ден по много часове — човек, какъвто трудно можеш да намериш, готов да направи всичко, каквото може, да жертвува всичко, на каквото е способен, дори живота си. И това не са думи, а самата истина, защото е проверено. И след току-що завършилия продължителен разговор там, в оная обърната на канцелария селска къща, сега беше много важно, че до тебе седи Николай, и двамата — всеки по свой начин — се обичат.

И сега, в тоя тежък миг, това на пръв поглед най-просто, обикновено чувство правеше Захаров някак по-силен от човека, който бе останал там в къщата и който не беше обичан не само от Захаров, но, както му се струваше, не можеше да бъде обичан и от всички други хора, защото самият той не можеше и не умееше да ги обича.

„Интересно какъв е бил през гражданската война, когато са го изпратили за комисар в оная четиринадесета Желязна бригада, която започна край Воронеж, а завърши в Полша? Нима и тогава е бил такъв, какъвто е сега? Трудно е да си го представи човек. И какво се е захванал със Серпилин? Излиза, лошо е, дето живеем в пълно съгласие с командувачия? Ами ако не мога и не искам другояче? Значи, според него вече не съм политически работник? Даде ми да разбера, че сме се «сдушили» с командувачия. Очевидно така гледа на това. А ние не сме се «сдушили» — сработили сме се. Но за него е безразлично. Сработили, сдушили — за него е едно и също. Трябва ли просто така да наклепам добрия човек, за да докажа партийното си око? Но и да имаше за какво, пак не бих го наклепал. Бих поставил въпроса открито и ребром. Ръката ми не би трепнала. И това ми се е случвало в живота...“

И като си спомни как точно му се е случвало в живота, Захаров с удоволствие помисли, че не е отстъпил днес. Стана нужда да се опъне

— и се опъна! Нима Лвов наистина мисли, че ако се наложи, няма да се опънеш и на Серпилин? На него, члена на Военния съвет, се опъна, а на своя командущ армия няма да се опънеш? Умен е Лвов, но не разбира добре хората! А Серпилин се лекува в санаториума и не знае какви облаци надвисват над главата му...

Захаров изведнъж си спомни оная, отдавнашната си среща с Лвов в Хабаровск и като свърза едното с другото, с неприятно чувство си помисли за тогавашната съдба на Серпилин.

„Защо ли се престараваш така? — помисли си той за Лвов. — Може би тъкмо това не ти харесва у Серпилин — биографията му?... Другарят Сталин я харесва, а ти — не?...”

ПЕТА ГЛАВА

След като Захаров си отиде, Лвов още около минута стоя неподвижен до масата и продължаваше да гледа право пред себе си в стената, там, където по-рано бе седял Захаров.

После извади от джоба на брича си ключа от огнеупорната каса, стана иззад масата, наведе се, отключи касата, извади оттам кочана с бланки за шифровани телеграми, отново заключи касата, прибра ключа в джоба си и седна, като се намръщи от главоболие.

Той рядко си лягаше преди пет часа сутринта. Но днес в четири часа се чувствуваше по-уморен от обикновено.

Разговорът със заинатилия се Захаров беше само завършек на дългия и тежък, осемнадесетчасов работен ден, през който той бе употребил лично за себе си само двадесет минути: десет за обед и десет за вечеря. Закуската не влиза в сметките: както винаги бе изпил двете чаши силен чай, като същевременно преглеждаше с молив в ръка новите броеве на фронтовия, армейските и дивизионните вестници.

После отиде във втори ешелон, изслуша там доклада на заместник-командувания по тила, записа в бележника получените данни и до късна вечер обикаляше фронтовите тилови служби — проверяваше как са нещата в действителност.

Посети два артилерийски склада, после един склад за гориво, после провери как се получават необходимите материали за зареждане на самолетите в едно летище, оттам прескочи до болницата, която въпреки доклада все още не се придвижваше напред, най-после отиде на една, а накрая на друга снабдителна гара, където влаковете докарваха основната част от ония товари, без които настъплението не можеше да започне.

Всъщност според разпределението на задълженията основният контрол над всичко, което засягаше тила и снабдяването, бе възложен не на него, а на втория член на Военния съвет. Но Лвов смяташе, че той няма да се справи с това, и действуваше през неговата глава.

Навикът да смята, че почти всички работещи с него хора не са достатъчно силни за работата, на която са ги пратили, беше за него неотменна част от съзнанието за собствената му необходимост.

Ако смяташе другояче, би се чудил: защо е тук и за какво са го изпратили?

Съзнанието, че е предназначен да поправя чуждите грешки, дотолкова бе влязло в плътта и кръвта му, та още докато пътуваше към мястото на новата си служба, той вече бе твърдо убеден че хората, с които му предстои да се срещне, не са правили преди пристигането му всичко онова, което е трябвало да правят.

След днешната си обиколка в тила той се върна едновременно недоволен и доволен. Недоволството от дейността на другите будеше у него чувство на задоволство от собствената му дейност.

Не може да се каже, че снабдяването на фронта им за предстоящото настъпление вървеше зле. Но картината не изглеждаше толкова безоблачна, както в сутрешния доклад на заместник-командувачия по тила.

Въпреки графика няколко ешелона още не бяха пристигнали, на една от гарите се бяха застояли празни вагони, а на друга товарите от първа необходимост откарани на далечни коловози и се разтоварваха след по-маловажните товари.

Освен това имаше основания да се мисли, че поне два от непристигналите ешелони са задържани от някого по пътя и са препратени на съседния фронт.

За всичко това, освен вътрешните мерки, трябваше да напише три резки шифровани телеграми до Москва: до Народния комисариат по съобщенията, до Генералния щаб и до Щаба на тила.

С това се и залови сега, като сложи един до друг пред себе си бележника със записките и кочана с бланките за шифровани телеграми.

Като написа и трите телеграми, Лвов извика през вратата: „Шлейов!“ И когато полковникът със сънливото лице се появи, заповяда му да извика шифровача.

Шлейов излезе. Лвов стана от масата, за да прибере кочана с бланките за шифровани телеграми обратно в огнеупорната каса и отново седна на масата. Борейки се с умората и желанието да остави за следващия ден написването на най-важния документ, който трябваше да изпрати до Сталин, все пак реши да свърши тая работа още днес,

без отлагане. Трябваше само още веднъж да обмисли всички страни на въпроса, а най-важно — яснотата и краткостта на своите аргументи.

Това, което Захаров смяташе за най-важно, докато си отиваше от Лвов и му се ядосваше, за самия Лвов съвсем не беше най-важно. И намерението му да премести началника на политотдела на армията Черненко, и желанието му да намери подкрепа на идеята си за своевременното сменяване на Серпилин — всичко това, взето заедно, беше само част от тревогите, които измъчваха Лвов пред прага на лятното настъпление.

Преди месец и половина, когато фронтът, на който Лвов твърде дълго, по-дълго, отколкото на другите фронтове беше член на Военния съвет, бе разделен на два и на двата фронта бяха назначени нови командувачи, самият Лвов бе изпратен тук, където всъщност всичко се създаваше наново.

И макар че след разделянето на оня, другия фронт, се оказаха два пъти повече сили, отколкото на тоя, Лвов ни най-малко не се съмняваше, че назначаването му на тоя второстепенен фронт е било правилно и необходимо. Както изглежда, Сталин е сметнал, че тъкмо той, Лвов, без да отстъпва пред трудностите, ще направи всичко, което е нужно за бъдещата боеспособност на новосъздадения фронт. А ако някой пречи, ще доложи без колебание, независимо кой е той.

Мисълта, че със съдбата му, какъвто и обрат да взимаше тя, винаги се разпорежда самият Сталин и никой друг, тая мисъл, която имаше основания и отдавна се бе превърнала в увереност, облекчаваше най-тежките часове в живота на Лвов. С тая увереност той без колебание посрещаше и най-тежките поръчения. След неуспехите с тая своя увереност беше готов безропотно да отиде дори в полк, ако Сталин сметне това за необходимо.

Кой знае какво би останало от тая безропотност, ако бе се усъмнил дали при решаването на съдбата му няма пръст и някой друг. Но тъкмо това Лвов не можеше да допусне и под ударите на съдбата оставаше все същия — човек, който безпощадно докладва на Сталин действителните и мними грешки и пороци на другите хора, без нито веднъж в живота си да е молил за снизхождение към самия себе си.

Разбира се, когато изведнъж го назначиха на тоя фронт, той трябваше насила да накара себе си да приеме мисълта, че това е в реда на нещата. Но навикът за насилие над себе си, над първите естествени

чувства на обида и горчивина отдавна вече бе станал такава неизменна част от неговия характер, че той дори се гордееше със способността си да не се съобразява със собствените си чувства.

Лвов не беше от ония, които се противопоставят само на другите. Беше способен да се противопоставя и на себе си. И тъкмо върху това жестоко отношение към себе си градеше своето право на безпощадност към другите хора.

Когато днес каза на Захаров за Черненко: тепърва ще съжалявате! — съвсем не искаше да го сплаши. Имаше пред вид само едно — реалния ход на събитията. Въпреки храбростта си, която никой не отрича, поради своята така наречена ненавист към канцеларщината, зад която в действителност се криеха мързел и недисциплинираност, Черненко не е годен и няма да бъде годен за началник на политотдела. И това при всички случаи ще бъде доказано в близко бъдеще. И Захаров при всички случаи ще трябва да се разкае за своята упоритост и да се съгласи не с преместване, а със свалянето на Черненко, и то при обстоятелства, по-лоши от сегашните и за Черненко, и за Захаров, и за армията.

През трите дена, прекарани в армията, Лвов бе решил, че Захаров е на мястото си като член на Военния съвет, че е опитен политически работник, който прекарва доста време сред войските. Лвов не бе придал особено значение на намеците за необективното отношение на Захаров към Черненко, доловени в разговора със заместник-началника на политотдела на армията Бастрюков. Като извика при себе си Захаров, смяташе, че дори и да има нещо вярно в тия намеци, у Захаров ще се намери достатъчно здрав разум, за да реши въпроса с преместването на Черненко, и още по-лесно ще разбере, че е нередно в навечерието на настъплението армията вече четвърта седмица да е без командущ!

За съжаление Захаров се оказа недостатъчно зрял във възгледите си за Черненко. А по въпроса за Серпилин се прояви още по-зле. През двете години съвместна работа толкова се е привързал към командущия и е свикнал с лесния живот, който може да се живее в такива случаи, че дори във вреда на делото се стреми да запази всичко, както по-рано. Нека армията страда от отсъствието на командущ, само да не изпратят в нея някой друг, неудобен.

С една дума, членът на Военния съвет на армията Захаров се оказа много по-лош, отколкото можеше да се допусне за него, и на Лвов не му идваше и не можеше да му дойде наум, че напротив — Захаров се е оказал много по-добър, отколкото го е смятал!

Друг човек би могъл да се озлоби от самата рязкост на отпора от страна на подчинения, в дадения случай Захаров. Но за Лвов това говореше по-скоро в полза на Захаров. Човек, способен да ти отговаря по такъв начин, навярно при други обстоятелства ще защитава също така рязко гледището си в спор с командувания армията — а тъкмо това се иска от него. Но все пак, изглежда, той е от ония хора, които губят способност да поставят рязко въпросите, когато твърде дълго работят на едно място и започват да гледат на всичко с очите на ония, с които работят, а не със собствените си очи. За да се озове отново на мястото си, човек като Захаров трябва да бъде отделен от ония, с които е свикнал, и събран с други, с които не е свикнал. Да се създадат за него други обстоятелства — и той все още няма да бъде загубен за политическата работа.

Ако изпратеният на лечение командувач армия все пак се върне, ще трябва да се смени членът на Военния съвет. А ако дойде нов командувач, ще видим. Въпросът остава открит, макар и да е лошо, когато твърде много въпроси твърде дълго остават открити!

Захаров грешеше, като мислеше, че Лвов вече е съгласувал с командувания фронта въпроса за Серпилин. Напротив, когато отиваше да говори с командувания, Лвов предварително очакваше, че възгледите им няма да съвпаднат. Но въпреки това отиде, защото искаше да е наясно.

Той заприказва за сменяването на Серпилин с друг командувач в оная открита и настойчива форма, в каквата бе свикнал да поставя тия въпроси, но командуваният фронта не застана на рязко отрицателна позиция, както очакваше от него Лвов. Очакваше и дори би я предпочел, защото рязко отрицателната позиция облекчаваше възможността да пренесе спора горе и да се бори там за своето гледище. Сега, а не после, когато ще бъде късно.

Командуваният парира натиска на Лвов, без да повиши глас. Вместо направо „Не!“, той уклончиво каза, че Лвов рано вдига тревога. Засега Бойко безукорно, дори свръх очакванията изпълнява задълженията на командувания армията и това дава възможност да се

почака, още веднъж да се проучат реалните срокове за връщането на Серпилин. Каза му, че са поставили армията на Серпилин в бъдещото направление на главния удар, защото тя единствена от трите армии на фронта вече има зад гърба си опит в настъпателни операции на голяма дълбочина, а другите две армии и техните командувачи още нямат такъв опит. И макар че самият той не е доволен от временното отсъствие на Серпилин в периода на подготовката за операцията, все пак това е по-малка злина в сравнение с оная, която би донесло прибързаното назначаване на нов човек в ударната армия, който още не се е сработил с щаба и не познава войските.

— Ами ако се върне не само със закъснение, но и в непълноценно физическо състояние след претърпяната злополука и мозъчното сътресение? — попита Лвов.

— Нека не ставаме лекари — възрази командувачият. — Не ние, а те носят отговорност в какво състояние изписват човека. И освен това очевидно знаят, че го изписват за фронта, а не за инвалидната команда. Ще почакаме! Не бързайте с изводите.

И разговорът им свърши без никакъв резултат!

Със своите „рано е“ и „засега“ командувачият постави Лвов в затруднение относно незабавните действия, които той просто не можеше повече да отлага. В това негово желание нямаше никакви лични мотиви. Тревожеше го същността на въпроса: в периода на подготовката за настъпление почти цял месец без командувач е тъкмо оная армия, на която предстои да нанесе главния удар. Ами ако все пак се наложи да бъде назначен нов командувач, и то не сега, а преди самото настъпление — тогава какво? А ако бъде назначен сега, защо трябва предварително да се мисли, че ще се окаже по-лош от Серпилин? И защо през оставащото все още напълно достатъчно време да не успее да свикне с армията и да се сработи с щаба? Каква е тая незаменимост? Незаменими хора няма! Не смениха ли него, Лвов, на оня фронт с друг човек — и сега там работи другият! Подготвя фронта за настъпление. А той, Лвов, пристигна на тоя, новообразувания фронт, и върши тук работата си. И няма защо да се забулва с мистика думата „сработване“! По време на война хората работят там, където им е заповядано.

Ако сега тоя Серпилин беше жив и здрав тук, на мястото си, сигурно нямаше да стане въпрос за него. Но щом го няма...

След разговора с командувачия Лвов мислеше за Серпилин с раздразнение, като за препятствие по пътя към оная пълна яснота, към която се стремеше. Но когато на Захаров му мина през ума, че освен всичко друго на Лвов може да не му харесва и биографията на Серпилин, не беше много далече от истината.

Не че Лвов не вярваше в Серпилин или имаше основание да мисли лошо за него като за командувач. За това не даваше достатъчно основания нито състоянието на армията, нито личното му впечатление от единствената им среща. И в същото време от първия ден след назначаването му на този фронт Лвов с неясно чувство на неудоволствие винаги помнеше, че една от трите армии, озовали се в негово подчинение, се командва от човек, който преди войната в продължение на четири години е бил по лагери.

Лвов знаеше за Серпилин всичко, което трябваше да знае. Знаеше, че Серпилин е писал на Сталин, знаеше, че Сталин е харесал писмото му и че го е издигнал за командувач армия. Знаеше и повече — онова, за което самият Серпилин само се досещаше. Когато германците хвърлиха позива, че в тяхното разположение е кацнал и се е предал в плен началникът на оперативния отдел на армията Пикин, някои вече се канеха да свалят Серпилин, който бе дал лично разрешение за този зле завършил полет, и бяха доложили за това на Сталин, тогава Сталин не бе се съгласил, а бе казал: „Аз му имам доверие.“

Лвов знаеше всички тия неща. И все пак не изпитваше удоволствие и от това, че Серпилин се бе озовал на неговия фронт, и от факта, че членът на Военния съвет на армията се отнася толкова безкритично тъкмо към този човек, а командувачият фронта го цени особено много и непрекъснато говори за неговия опит.

И макар че тъкмо сега съществуваше пълната възможност да се разделят с него по разумни, делови причини, всички като по уговорка искаха да попречат на това.

Самият Лвов беше безкомпромисен човек, затрудняваше го необходимостта да общува на фронта с хора, които са се върнали оттам, откъдето, както бе смятал по-рано, вече никога няма да се върнат. Той не можеше да се отнася с тях така, сякаш нищо не им се е случило, сякаш с нищо не са се променили, сякаш и след това са си останали същите, каквито са били по-рано.

Сегашното им служебно положение на фронта го принуждаваше със свито сърце да се примирява с факта, че някои от тях командуват десетки хиляди хора, и при това колкото повече продължава войната, с толкова по-голямо доверие се ползват горе, наравно с другите, в чиито биографии нямаше нищо подобно.

Но там, където всичко зависеше от самия него, той никога не взимаше в пряко подчинение не само хора като Серпилин, но и изобщо никого, в чиято биография откриваше някакъв недостатък: нито такива, които сами бяха излезли от обкръжение, нито такива, които в миналото са пътували в чужбина. Искаше да е по-далече от всички тях, а и те да бъдат по-далече от него.

Обичаше яснотата, а в тях за него винаги оставаше някаква неясност.

Сталин взимаше на работа такива хора, дори им възлагаше да командуват фронтове. Ако на мястото на Сталин беше той, нямаше да ги взима. Такова беше дълбокото му убеждение — не, нямаше да ги взима! И без тях бихме изкарали войната.

Всичко, което се прави в живота, трябва да се прави праволинейно! Той смяташе, че на това го е научил самият Сталин. Ценеше това в Сталин и тъкмо там виждаше най-силната му страна като политик. А щом си праволинейен, по-добре е да не правиш изключения.

Предаността към Сталин беше най-важното нещо в съществуването на Лвов, във всичко, с което живееше и което правеше. Но може би тъкмо поради съзнанието за това, колко огромна и безкористна е собствената му преданост, той смяташе, че има право да не одобрява вътрешно някои постъпки на Сталин. И преди всичко ония, които поне мъничко нарушаваха отдавна създалата се у него представа за Сталин, за това, какъв е бил, какъв е и какъв трябва да бъде.

Фактът, че Сталин върна в армията мнозина като Серпилин, върна ги и заповяда на самите тях и на всички други да забравят всичко, което им се бе случило, се възприемаше от Лвов като някаква почти необяснима слабост на Сталин. Във всеки случай искаше му се Сталин да не бе постъпвал така.

Ако на мястото на Серпилин беше някой друг, Лвов пак щеше да се тревожи и да иска болният командувач да бъде своевременно

заменен. Но след като командувачият е човек с биографията на Серпилин, Лвов още повече бързаше да го смени и беше раздражен от съпротивата, която срещна.

Явеният се по негова заповед шифровач взе от масата трите запълнени бланки за телеграми и въпросително погледна Лвов.

— За днес толкова — каза Лвов.

Шифровачът се обърна и излезе, като тропаше с тежките си ботуши. Тоя внезапен тропот някак изкънтя в ушите на Лвов. По него, а не по промъкналата се през замаскираните прозорци дневна светлина, той почувствува колко е късно.

Но, така или иначе, трябваше да напише писмото до Сталин днес, за да го изпрати сутринта в Москва по куриера.

Зад всички други тревоги, свързани с трудното съществуване на новообразувания фронт, стоеше една, най-важната. Колкото повече време минаваше, толкова по-голяма ставаше увереността на Лвов, че командувачият фронта още сега не се справя със задълженията си, а занапред съвсем няма да се справя с всичко, което лежи на раменете му. Твърде невзискателен, мекушав и доверчив е. Несправедливо би било да се каже, че не се занимава достатъчно с подготовката на бъдещата операция. Занимава се. Но как? Прекалено уверен е, че щом той е казал нещо, така и ще бъде направено. Твърде рядко проверява как е направено. Дори в един разговор прозвуча такава нотка: ако непрекъснато караш хората да чувствуват, че не разчиташ на съвестта им, това значи да ги лишаваш от чувството за собствено достойнство, да подкопаваш вярата им в самите тях.

Изобщо твърде много се говори за съвест и собствено достойнство, а твърде малко е конкретната, черна работа за проверяване на всичко.

Сега, в периода на подготовката, все още може да се чака и да се види кое какви резултати ще даде. Но ако продължи така и после, по време на боевете, това може да стане опасно, дори гибелно. Там няма кога да се чака!

В работата на фронтовия щаб, в апарата за свързка, изобщо във всичко, което е свързано с управлението на войските, имаше доста слабости. И не е чудно: фронтът току-що бе сформиран. Но според Лвов командувачият се отнасяше с прекалено голяма търпимост към тия слабости. А най-важното — към хората, които бяха виновни за тях.

Все не намираще сили нито да свали, нито дори да премести ония, които, според убеждението на Лвов, не биваше повече да се търпят.

Във вреда на работата не обича да разваля отношенията си? Нали и днес, когато Лвов му каза за несъответствието между доклада на заместника по тила и фактическите данни за деня — какво направи командувачият? Когато Лвов нарече заместника по тила „измамник“, спря го с жест на ръката и каза: „Е, вие наистина прекалявате, много се изсилвате.“

А после се обади по телефона на тоя свой заместник и вместо да го смъмри, каза укорително, като го наричаше по име и презиме, че не е очаквал от него такива неточности и се надява това никога да не се повтори...

Така може да се надява чак до началото на настъплението. А после ще се окаже, че са се наричали един друг по име и презиме, надявали са се един на друг, а не са набавили достатъчно боекомплекти и бензин!

Като се опитваше да си обясни тая мекушавост, тая небрежност на командувачия, която някак не съвпаднаше с някои страници от по-ранния му боен опит, когато той командуваше армия и се прослави с упоритостта си в тежките отбранителни боеве, Лвов намираще частично обяснение в това, че сега командувачият не беше добре със здравето. Захарната му болест се бе влошила и сигурно поради нея се чувствуваше неуверено. Дори като обикаляше войските, качваше отзад във вилса си една лекарка; два пъти дневно тя му правеше инжекции.

Днес Лвов направо му каза, че ако са нужни инжекции, все пак по-добре ще е да обикаля частите с някой друг. На това може да се научи дори някой от постоянно придружаващите го офицери от оперативния отдел; инжектирането на инсулин не е сложно.

Командувачият само кресна сърдито:

— Ех, в това поне не се бъркайте...

А как да не се бърка, когато има сигнали отдолу: говори се, че командувачият обикаля предната линия с лекар. Защо? Какво му се е случило? А да не говорим за останалите неща...

Да, болен е и, изглежда, затова е недостатъчно уверен в себе си и недостатъчно взискателен към другите. Тия две неща винаги са свързани.

И още нещо — също тревожно: зад гърба си тоя човек няма опит в голямо настъпление. Отбранителен опит, главно в мащабите на армия, има. А настъпателен опит няма. Тъкмо затова се е уловил толкова здраво за Серпилин и е сложил армията му по направление на главния удар. Серпилин има настъпателен опит, а самият той няма.

Иначе е човек, доказал своята храброст. Когато знаеше: нито крачка назад, иначе ще те натикат в морето! — добре решаваше трудната си, но проста задача.

А как ще настъпва сега, командувайки цял фронт? Как ден след ден ще тика напред войските при липсата на достатъчно опит и достатъчно твърдост и взискателност?

Лвов вътрешно пренасяше върху себе си всичко, което мислеше за другите, и смяташе, че твърдостта и взискателността могат да компенсират недостига на опит и знания. Но ако няма нито опит, нито взискателност — тогава?

Бъдещото настъпление го тревожеше. Фактът, че беше изпратен от Сталин на тоя новообразуван фронт го задължаваше още при първите стъпки да прояви твърдостта, която очакваха от него: да пише на Сталин, че командуваният фронта няма да се справи, че тук е нужен друг човек, по-волеви, по-взискателен.

През втората година на войната, в дните на най-тежката за него жизнена катастрофа, Лвов се опари, като взе цялата власт в свои ръце — измести опитния, но нерешителен командувач. Тогава, до самия момент на катастрофата, Лвов бе съвсем доволен от положението, при което всъщност той командуваше сам, а забравилият своите права, нерешителен човек изпълняваше ролята на негов съветник. Но сега, когато споменът за тая катастрофа вече две години като сянка следваше Лвов по всички фронтове, на които го изпращаха, той, напротив — вече се страхуваше, че край него ще воюва недостатъчно взискателен човек, неспособен да прояви волеви качества и да доведе докрай операцията. А тъкмо такъв му се струваше командуваният фронта.

Да, беше време, когато Лвов благодарение на положението и самочувствието си можеше да се реши да измести командувания и да вземе всичко в свои ръце. Това време в армията бе минало и няма признаци, че може да се върне. Но все пак Сталин го е изпратил тук, и, значи, продължава да се надява на него. Тревогата, че командуваният

няма да се справи с фронта в бъдещото настъпление, а той Лвов, ще присъствува на всичко, след като вече е закъснял да поправи положението, го измъчваше непрекъснато през последните дни.

У него бе назряло решение да пише за това на Сталин, като едновременно постави въпроса и за все още отсъстващия командуща армия. Решението бе взето, но все пак той седеше сега на масата, пред него лежах бележникът и моливът, с които трябваше да напише писмото — седеше и не можеше да застави себе си да го напише. Пречеше му мисълта за възможните последици.

Ами ако изведнъж Сталин не го разбере, ако не поиска да го разбере?

Катастрофата през четиридесет и втора година, когато отначало бе изместил командуща фронта, а после провали операцията, беше трагедия за самия него.

Когато тя стана, той направи всичко, каквото зависеше от него, за да спаси всички, които още можеха да бъдат спасени. При това толкова малко мислеше за собствения си живот, че по-късно за него говореха като за човек, който бе търсил смъртта. Това не беше вярно. Той не търсеше смъртта, защото не мислеше нито за себе си, нито за онова, което ще стане с него после.

Катастрофата беше от такъв мащаб, че Лвов можеше да очаква за себе си всякакви последици. За него те не бяха никак страшни в сравнение с това, че не е оправдал надеждите на Сталин, че го е подвел.

И когато го свалиха от длъжност, понижиха го в чин и го изпратиха на фронта като член на Военния съвет на армия, всички тия промени в служебната му съдба бяха за него нищо в сравнение с надеждата, че Сталин все пак не го е зачеркнал, оставил го е сред ония, които можеха да потрябват.

Дадох му служба десет пъти по-малка от предишната, но тя му бе поверена лично от Сталин. Защото след всичко случило се само Сталин можеше да реши как да постъпят с него.

Той знаеше какво очакваха от него ония, които не го обичаха и не го разбираха — очакваха, че сега ще стане по-тих от водата и по-нисък от тревата.

Но въпреки очакванията им той остана верен на себе си. И когато отиде да работи като член на Военния съвет на армия, намирайки се в

най-неизгодно положение, той все пак и почти веднага писа на Сталин за нередностите, които бе видял на фронта и които бяха съществени не само за тяхната армия, но и изобщо за воденето на войната. Писа му и направи свои предложения, част от които бяха приети.

Сталин не поиска да го види след оная катастрофа. Не можеше да му прости. Но четеше всичко, което му пишеше Лвов, и когато смяташе за нужно да вземе мерки, взимаше ги. И след като в продължение на няколко месеца Лвов бе член на Военния съвет на армия, назначи го за член на Военния съвет на фронт.

И изведнъж през четиридесет и трета година на Лвов за пръв път се стори, че Сталин престава да го разбира. Във всеки случай така, както го разбираше по-рано.

По-рано, като се опираше върху доверието на Сталин, той си бе присвоил правото да не се доверява на никого. Така виждаше своята роля и сам се нагърби да я играе. Смяташе собственото си недоверие към хората за норма на политическия живот, без значение кой е насреща му, и информираше Сталин за всичко, върху което трябваше да се обърне внимание, за всичко, което можеше да събуди недоверие към един или друг човек, което изискваше повишена бдителност или усилен контрол.

Той не измисляше отрицателните факти, но в събирането им бе старателен и непреклонен, като смяташе, че сами по себе си фактите не се делят на заслужаващи и незаслужаващи внимание, защото всеки от така наречените дребни факти в определена обстановка може да добие голямо значение.

Ако хората не допускат големи, сиреч съвсем очевидни грешки, значи, допускат дребни, сиреч не съвсем очевидни. Иначе не може. И тия не съвсем очевидни грешки, които също могат да станат опасни, трябва да се търсят и намират.

Когато в началото на четиридесет и трета година стана член на Военния съвет на фронт, той побърза да пише на Сталин за грешките на командувания фронт — първо за така наречените „дребни“.

След два месеца го отзоваха от тоя фронт и го пратиха на друг. Както научи по-късно, командуваният фронт се оплакал на Сталин и го помолил да реши кой от двамата ще остане на фронта — той или членът на Военния съвет Лвов. По всичко личи, че двамата не ще могат да работят заедно.

Почти същото се повтори на следващия фронт. Той не намери общ език с командувачия. Не за пръв път. В живота си не го намираще и с другите. Не го търсеше, а и не смяташе, че търсенето на общ език е част от работата, която му е възложена. Чисто и просто непреклонно донасяше за всички недостатъци, грешки и нарушения, които виждаше в чиято и да било дейност. Пишеше и за користни, морално нечисти постъпки на едни или други хора. Или за нещата, които смяташе за такива постъпки. И в резултат след пет месеца отново се озова на друг фронт. На тоя, третия фронт, пак не намериха общ език с новия командувач. Поставиха едновременно въпроса пред Сталин и тоя път бяха свалени двамата.

Фронтът, който преди месец и половина бе разделен на два, беше за него четвърти подред, а тоя — пети. Но самият той си оставаше такъв, какъвто беше. Никога не отстъпваше, не се вразуми. Пишеше на Сталин всичко, което смяташе, че е длъжен да напише, независимо от последиците.

Не промени нито принципите, нито отношенията си с хората. Навсякъде и винаги живееше и работеше не заедно, а отделно от командувачите. Не се сближаваше с тях, не търсеше лесен живот. Веднага щом пристигнеше, даваше да се разбере: няма да прави отстъпки на другите, не иска и от тях.

Смяташе, че се държи така, както трябва да се държи човек, който въпреки всичко не е загубил доверието на Сталин и е длъжен да оправдава това доверие навсякъде, с цената на всичко.

Но колкото повече време минаваше, толкова повече тук, на фронта, с него ставаше нещо нередно. Той не разбираше докрай точно какво, но смяташе, че всичко това става само защото Сталин е престанал да го разбира. А защо е престанал? Защо в началото на войната, в най-тежките дни, когато нещата вървяха по-зле, несравнимо по-зле, той изглеждаше на мястото си? А сега, когато въпреки всички недостатъци нещата вървяха много по-добре, сякаш е станал по-лош, не е на мястото си! Защо? Или всичко, което правеше, което по-рано се смяташе за толкова нужно, сега пак е нужно, но вече не толкова? Защо сега все по-често оставяха без внимание едни или други негови донесения за пропуски и нередности? Кога, къде и как започна това?

Като си спомняше сега всичко, което бе станало с него през последната година и половина, той добре, дори твърде добре

разбираше цялата опасност, която можеше да крие за самия него това писмо до Сталин за пожеланието да бъде сменен командувачият фронта, а също и един от тримата командувачи армии.

Понеже почти никога и на никого не бе вярвал докрай, сега изживяваше несподелена с никого трагедия, като не разбираше защо Сталин вече му вярва по-малко от преди. И наопаки — повече от всякога вярва на хората, които въпреки всичките си победи и познания във военното дело си остават сукалчета в политиката в сравнение с него, Лвов.

Защо? Какво се е променило?

Колко просто би било сега да отстъпи! Каква съблазън се крие в примирението с обстоятелствата, в които се бе озовал! Колко лесно е да намери самооправдание: щом не ми вярва — няма нужда, щом не се съобразява с мене — няма нужда.

Той помисли за това и с презрение към хората, за които подобни разсъждения са по-важни от всичко останало. Помисли, притегли към себе си бележника, сложи очилата, взе молива и с резкия си, едър почерк написа най-отгоре на листа: „За др. Сталин“.

Така му бе писал винаги — и през двадесетте, и през тридесетте години, и сега. „За др. Сталин“ — без малкото и бащиното име. Малкото и бащиното име — всичко това са по-късни навици на другите, отпосле дошлите хора. А в неговото отношение към Сталин още се бяха запазили навиците от ония, двадесетте години, когато едва започваше да работи със Сталин, беше край него и от него се учеше да работи.

„За др. Сталин“ — написа той отгоре и още веднъж повтори същото в текста.

„Др. Сталин, смятам за нужно да Ви съобщя...“

ШЕСТА ГЛАВА

Командирът на 332-ри стрелкови полк, героят на Съветския съюз подполковник Илин се връщаше в щаба си заедно с майора от оперативния отдел на армията, с когото цял ден, от сутринта, бяха пълзели по предния край на полка, успоредно с блатистата лъка на река Проня, на петдесет километра от Могилъов. Петдесет, ако се смята по права линия; когато тръгнем да настъпваме, естествено ще бъдат повече...

Цял ден бяха вървели пеша, а сега се връщаха на коне. Илин бе заповядал да изпратят привечер два коня с коневод; левофланговият батальон бе разположен в гора и пътят оттам до щаба не можеше да се наблюдава.

Наистина няколко пъти в денонощието германците откриваха обезпокояващ огън с едно-две оръдия. Но след като бяха стояли цял месец в отбрана, в полка вече знаеха през кои часове и в кои квадрати стрелят най-често. А останалото е въпрос на случайност.

Времето беше облачно, но топло, прахта по пътя се бе слегнала от падналия привечер дъждец и след уморителния ден беше приятно да се прибиращ в къщи, в щаба, на бърз, обяден кон. През зимата, като стана командир на полка, Илин веднага заповяда да сменят крантата, която беше на предшественика му. Щом му се полага кон, той трябва да бъде добър. А Илин обичаше и умееше да язди. Той изобщо не обичаше да не умее нещо.

От сутринта, когато му съобщиха по телефона, че в полка идва офицер от оперативния отдел при щаба на армията, Илин беше в лошо настроение. Откъдето и да дойде офицер от оперативния отдел — от корпуса или от армията — прието е да се смята, че ще ти помогне да командуваш полка. На фронта всички само това и правят — помагат един на друг. Дори когато си пречат, пак се смята, че си помагат.

Илин си имаше грях — не обичаше да му помагат. Командирът на полка и без това не е сам — има си щаба, заместници, цялата она

помощ, която му се полага по щат. А ако освен нея непрекъснато му помагат и отгоре — работата е лоша!

Така мислеше Илин, който на своите двадесет и четири години вече пети месец командуваше стрелкови полк. Мислеше не от младежка жар — след три години война не се чувствуваше млад — а просто знаеше от опит: командирът на полка не е стобор; ако сам не стоиш на краката си, с нищо не могат да те подпрат — напразни старания!

Преди седмица в полка бе станала неприятност. Смятаха ги за образцови не само в дивизията, но и в армията, и изведнъж се препънаха на равно място. Веднага в полка зачестиха проверяващите. Откъде само не идваха! Веднъж дойде дори заместник-командувачият по тила. Илин беше измъчен от тия проверки, но като видя днешния майор, зарадва се и отхвърли предварително приготвеното в себе си недоброжелателство. Тоя път от оперативния отдел на армията бе дошъл другарят на Илин от сталинградските боеве, бившият му батальонен командир Синцов. Илин бе чувал за Синцов, че като се върнал след раняването си, започнал да работи в щаба на армията, но през цялото време нито веднъж не го бе виждал в своя полк. И мислеше, че заради протезата на лявата ръка сигурно го държат само на канцеларска работа.

Оказа се, напротив, че Синцов обикаля много из частите. Но все в други дивизии. И ако не се бил разболял от жълтеница майор Заварзин, който обикновено идваше при Илин, нямаше да се срещнат и днес.

— Едно хубаво нещо поне е направил: навреме се е разболял — каза Илин за Заварзин.

— Както виждам, не го обичаш? — попита Синцов.

— Изобщо не обичам тия като вас, наблюдаващите.

— Ясно — засмя се Синцов. — Всички, които са в строя, са ангели, а всички, които са по щабовете, са вещици, само че с панталони. Нека оставим тая вечна тема. По-добре разкажи за полка: кои от познатите са тук и кои ги няма.

Тоя разговор, започнат сутринта, не бе свършил и сега, когато се връщаха в щаба на полка. Разбира се, през деня се занимаваха не само със спомени. Илин му показваше предния край на полка, а Синцов гледаше — проверяваше. Как се наблюдава предният край на

противника, какво се наблюдава и как се фиксира? И как се изпълнява дадената преди две седмици строга заповед за стабилен режим на огъня и на движението в наблюдаваната от германците зона — колкото хора са се появявали вчера, толкова да бъдат и утре, по същото време и на същото място. А стрелбата да не е нито по-рядка, нито по-честа, отколкото вчера и завчера.

Тая строга заповед означаваше, че предстои настъпление. В тила се води подготовка, а предната линия трябва да живее нито по-тихо, нито по-шумно от по-рано, та германците да не забележат промените. Илин изпълняваше заповедта с цялата педантичност, на която беше способен, и още от сутринта се надяваше, че Синцов няма да открие никакви нарушения. Така и стана — затова пък им остана време за разговори на други теми: и там, в батальоните, и сега, когато вече се връщаха. Конеvodът яздеше в тръс на двадесет крачки зад тях, а наоколо цареше предвечерна тишина.

Още от сутринта Илин наблюдаваше как Синцов си служи със сакатата ръка. От палеца бе останала само долната фаланга, а другите четири пръста изобщо ги нямаше. Вместо тях му бяха сложили железни, твърди, облечени в черна кожена ръкавица. Може и да не са железни, но е някак неудобно да го попиташ от какво са. С остатъка от палеца притиска вилицата към ръкавицата и яде. С него разкопчава и планшета, когато вади картата.

Сутринта Илин попита, като имаше пред вид ръката:

— А кон можеш ли да яздиш?

— Разбира се — каза Синцов.

Илин го наблюдаваше, наблюдаваше и в края на краищата забрави да мисли за това. Чак сега, когато приближиха брода, погледна Синцов — как ли ще се справи? И нищо, справи се, накара коня да премине рекичката.

„Да, изглежда че е свикнал“ — помисли си Илин за Синцов, макар че не можеше да си представи как сам би свикнал с такава чужда китка. А Синцов е свикнал, сякаш така трябва. Как иначе ще живее на фронта с такава ръка? Иначе не може.

— Свикна ли? Не ти ли пречи? — попита Илин гласно, когато преминаха рекичката. Почувствува, че сега може да го попита за това.

— Трудно е да се каже, че съм свикнал... Но не ми пречи на работата. Макар че, когато по настояване на командуването ме взеха в

оперативния отдел, не ми се зарадваха много. Още първия ден влязох случайно и чух да казват: „Натресоха ни го на главата и сега има да къса картите с тая щипалка.“ Оттогава внимавам, не ги късам.

— А как е самата ви работа? Харесва ли ти?

— Друга не са ми предлагали — каза Синцов. — Цял месец се борих да не ме освободят от армията, цял месец ги придумвах да ме пуснат на фронта. След това където и да ме бяха назначили, пак щях да съм благодарен! А ти какво, да не мислиш, че оперативният отдел е току-така, може и без него? Изкомандуваш — и тръгвайте?

— Може ли някой да тръгне без вас! Без вас сега дори да поиска човек, крачка не може да направи! Благодаря ти, че ми напомни — засмя се Илин.

— Че как иначе! Щом на такава служба, трябва да доказвам, че съм нужен!

— Че сте нужни, нужни сте. Само че пита се: къде, кога и колко? А то се случва да тормозите хората и тогава, когато е съвсем излишно.

— Колкото ти заповядат, толкова ги тормозим. Да не мислиш, че е лесно да се тормози такъв като тебе? А има и по-лоши.

— Какво ми е лошото на мене? — разсмя се Илин.

— Лошото ти е, че сигурно обичаш така: заповядали са ти, изпълнил си заповедта, докладвал си. А никак не обичаш да присъствуваме и ние, докато изпълняваш заповедта. Май не обичаш и друго — без да те питаме, да докладваме, как вървят работите при тебе. Това ти е лошото. Какво хубаво има в тебе от наше гледище?

Синцов започна толкова сериозно, че Илин не можа веднага да долови иронията. Но после разбра и се засмя:

— А добри намират ли се?

— Намират се и добри — в същия тон каза Синцов. — Още неполучил заповедта, и вече гледа — къде са ония, които ще помагат, ще поддържат духа, ще оправят положението? Къде са, а ако ги няма — кога ще дойдат? Ей такъв човек е добър за тия като нас! Можем и съвет да му дадем, и оперативните си способности да приложим, и да докладваме после, че сме помогнали и сме подсигурили работата. С такъв човек и ние има какво да покажем. А с тебе? Чушки?

— Нима при вас наистина мислят така?

— Различните хора мислят различно. Ама и вие сте различни. Сред вас има такива, че ако не им дадеш патерица, ще закуцат. Ако не

провериш донесенията му, ще излъже. Не е ли така?

— Би ли дошъл при мене за началник-щаб? — изведнъж попита Илин.

— Мислех, че си имаш.

— Имам. Но ти ми отговори. Ако мястото се освободи?

— С „ако“ работа не се върши — сърдито каза Синцов. — Като се освободи, тогава ще говорим.

— Тогава ще е късно. Аз ще съм тук, а ти там...

— Добре де, бих дошъл. — Синцов спря коня. — А после какво? Защо ме попита?

— Иска ми се да служим заедно.

— Да допуснем, че и на мене ми се иска. Отдавна бих напуснал оперативния отдел, но ми е неудобно да се натрапвам на хората с тая ръка. Само че не виждам смисъл в нашия разговор. Не е красиво да приказваме така, след като началник-щабът ти е жив.

— Защо да не е красиво? Да не би случайно да го пращам на смърт, а? Сам е подал рапорт, иска да напуска, от командира на дивизията знам.

— А защо иска да напуска? — попита Синцов. — Кадрови офицер, прави впечатление на разумен човек и вече е на възраст. Може би му доказваш, че си с характер?

— Нищо не му доказвам — рече Илин, — но че съм с характер, това е истина. Знаеш ли как стана тая работа: когато Туманян от полка отиде за началник-щаб на дивизията, останахме аз и тоя Насонов. Аз съм заместник по строевата част, а той — началник-щаб. Той е кадрови офицер, по звание вече подполковник, аз съм майор и съм израснал тук, в полка. Смяташе, че ще назначат него за командир на полка, а назначиха мене. Не съм му копал гроб, но щом назначиха мене, значи, аз ще командувам, а той ще се подчинява. Опитен човек, но е слабо подвижен. А на всичко отгоре си втълпи: защо Илин, а не аз? От тая мисъл всичките му други колелца престанаха да се въртят. Сега въпросът вече е решен — ще напуска. Може би ще стане заместник по тила в нашата дивизия. А ние с тебе, ако дойдеш, ще порботим с полка, ще го направим най-добър в цялата армия!

В Илин открито бликна онова младо буйно, двадесет и четири годишно, което все пак живееше в него въпреки самочувствието му на зрял човек.

Синцов се усмихна.

— Може би ако помоля да ме пратят в строя, ще ми дадат по-голяма длъжност, отколкото ми обещавах ти? Все пак цяла година съм в оперативния отдел!

Но Илин не долови иронията и каза бързо и разпалено:

— Ако ти дадат нещо повече, отивай, ще те разбере.

— Пошегувах се. Какво ти повече! На фронта не може да се усвои всичко изведнъж: докато набираш опит в една област, губиш го в друга. Напротив, доволен съм от думите ти.

— На връщане кажи за нашия разговор на командира на дивизията. Като на близък. Нали ти е шурей.

— Отдавна беше, вече е потънало в забрава — каза Синцов.

— Е, та какво? Нали пак сте другари? И не става дума да отидеш от предната линия в тила, а обратно.

— Ако обстановката позволи, ще му кажа — обеща Синцов.

— Как е твоята... — Илин помисли за Таня и малко остана да каже „жена“, но се спря. Какво ли не става на фронта! Тогава, в Сталинград, мислеха да се оженят, а може после да е станало друго... — Как е твоята Татяна?

— Още през март я изпратих от фронта. Роди момиче.

— Излиза, че не сте си губили времето! — неловко каза Илин и като съзнаваше, че е бил нетактичен, се изчерви.

Но Синцов дори не забеляза нетактичността на думите му. Всичко, което беше и преди заминаването на Таня, и сега, бе толкова сложно, че ако заприказваше откровено с Илин, щяха да са нужни дълги обяснения.

— А ти как си?

— Карам криво-ляво. За повече няма време — каза Илин. — Службата е такава — полк. След войната ще наваксам, за цялата война изведнъж.

Няколко минути двамата мълчаливо яздеха покрай рано и гъсто раззеленилата се гора. Пролетта беше дъждовна и топла и горският листак беше по-гъст, отколкото е обикновено по това време.

— По тия места през юли четиридесет и първа излизахме от обкръжение със Серпилин. — Синцов продължаваше да гледа края на гората. — Одеве, когато бяхме във втория ти батальон, там, дето

ручият се спуска към оврага, дори ми се стори, че тъкмо по тоя овраг вървахме тогава към шосето за Кричев.

— Какво се чува при вас за командувачия, ще се върне ли, ще му позволи ли здравето? — попита Илин. И във въпроса му заедно с човешкото съчувствие се долавяше и нотка на онова низово, войнишко равнодушие към възможността за промени там, горе, което неволно, само по себе си се поражда и от редките срещи с голямото армейско началство, и от мащабите на дистанцията между тебе и него.

— Казват, че трябва да се върне. Досега за нищо друго не е ставало дума.

— Ако се върне, сега ще настъпва по познати места, това е добре — каза Илин, като се бореше с желанието си да попита Синцов: как мислиш, кога все пак ще започне?

Дори и да знаеше, Синцов пак не можеше да отговори на тоя въпрос: за тия неща не се приказва. А изобщо е ясно, че настъплението приближава. Илин вече много пъти си представяше как ще стане всичко. След продължителното стоене на предната линия в последния момент тяхната дивизия най-вероятно щеше да бъде сменена и изтеглена във втория ешелон. Вече бе ставало така, но Илин не искаше дори да мисли за това. Според неговия план трябваше да стане обратното: ще уплътнят фронта вдясно и вляво с други части, дивизията им ще остане на острието на пробива, а неговият полк — в първия ешелон.

— През нощта на двадесет и седми се измъкнахме от Могилъв през Днепър, а на тридесети всички, които останаха живи, бяха вече тук — отново си спомни за миналото Синцов.

— Не е лошо и обратното — за три дена да стигнем оттук до Могилъв — каза Илин. — Но докато се доберем до Днепър, водните прегради следват една подир друга. И всички, сякаш нарочно, имат женски имена: Проня, Бася, Фрося, Маруся.

Синцов се усмихна. Фрося и Маруся — такива реки тук нямаше, но Проня и Бася действително съществуваха и за форсирането им се отделяше доста място в предварителните планове, които оперативният отдел обмисляше от различни страни.

Двамата язدهа рамо до рамо и мислеха един за друг. Илин мислеше защо Синцов не поиска да говори за своята Татяна. Заминала си и родила. Не каза нито дума повече. Може би нещо при тях не е в ред? Мълчи, човек с характер. А и може ли без характер да се върне на

фронта с тая ръка? Каза, че е изпратен в дивизията за три дена — по един за всеки полк. Трябва да го задържи тая нощ при себе си, а на сутринта да го изпрати при съседа. Като остане да нощува, ще поприказваме. Стига само пак да не се домъкне някой, както миналата седмица членът на Военния съвет на фронта.

Като си спомни за това посещение, което бе завършило с големи неприятности и за самия него, и за полка, Илин се намръщи, сякаш го болеше зъб. Беше обидно до сълзи, че тъкмо при тебе, в най-добрия полк не само в дивизията, а и в корпуса, при тебе, с твоя навик да живееш без мъмрения, в една рота всичко се бе струпало като напук: командирът на ротата беше болен, а старшината забърка голяма каша, войниците от бойното охранение останаха без храна. Позор не само за полка, а и за цялата дивизия. И трябваше да дойде чак членът на Военния съвет на фронта, за да се разбере всичко!

Илин погледна изкриво Синцов и си помисли: „Интересно дали знае?“

— Научи ли какво стана при нас?

— Научих.

— А аз мислех, че не си, щом не питаш.

— Какво има да питам? Когато при добрия командир на полк стане такава засечка, това е нещо като заблуден куршум. Защо да питам откъде и как? Нали затова е заблуден.

— По въпроса за добрия командир на полк сега има да си помислят — горчиво каза Илин. — По-рано бяха на мнение, че е добър, но могат и да го променят.

— Ако го бяха променили, нямаше да го оставят в полка. Щом са го оставили, смятат, че е добър.

— Вярваш ли — каза Илин, — когато стана тая работа, две нощи изобщо не можах да заспя. Мислех си: но как е възможно?

— Защо да не вярвам? Щом си научил, че войниците са останали без храна, редно е да не можеш да спиш. Още повече, едва ли си се тормозил сам. Сигурно и подчинените не си оставил да спят?

— Не ги оставих.

— Така си и помислих — каза Синцов. — Да не мислиш, че не те помня? Помня те.

Илин кимна. Той знаеше, че на подчинените не им е леко да служат с него, някои дори смятаха, че им е много тежко. И се

гордееше, че имат такова мнение за него, считаше това похвала за своята строгост.

Думите на Синцов засегнаха самолюбието му, но му харесаха с откровеността си. Добре ще е, ако Синцов наистина дойде в полка като началник-щаб. Илин не се страхуваше от упоритите подчинени, от ония, които не се огъват лесно. Страхуваше се от другите, които се огъват. Който се огъва пред тебе, ще се огъне и пред бедата. Като стана командир на полка, Илин веднага издигна на своето място за заместник по строевата част най-упорития от батальонните командири — Чугунов. Издигна го, макар да се бе карал с него още в Сталинград, когато Чугунов беше командир на рота, защото знаеше, че пред германците е още по-упорит, отколкото пред началството.

„Интересно за какво са му дали четвъртия орден — като гледаше Синцов, помисли Илин, който винаги забелязваше кой колко ордена има. — При Сталинград дойде в батальона с два. За третия пишеше в една от заповедите — за пленен генерал. А четвъртият откъде е?“

— Кога получи Звездата?

— През зимата — каза Синцов и, кой знае защо, се засмя.

— Защо се смееш? — попита Илин.

— Така на. Даже и не светеше, а после сама падна от небето. Помниш ли, през февруари завзехме плацдарм на Слюдянка, а не можахме да го разширим?

— Помня.

— Пратиха ме в двеста и втора дивизия — смяташе се, че тя вече трети ден настъпва — да проверя лично къде е предната линия. Проверих по корем. И веднага отидох да докладвам на нашия Бойко, началник-щаб. Според моето донесение, където си бяха, там и стояха. А при него — според всички други данни — се бяха придвижили, колкото е заповядано. Известно е на кого се вярва в такива случаи — на оня, който е отскочил най-далече по картата. А не може да се провери отново. Виелица, радиостанциите не се чуват, телефонната връзка е прекъсната. Бойко ми казва: „Отстранявам ви! Не вярвам, че сте били на предния край! Ще ви дам под съд за лъжливо донесение!“ И заповядва по телефона: „Свържете ме с прокурора.“ Идва комендантът на щаба: „Елате с мене.“ Отвежда ме в караулното помещение, заповядва ми да дам нагана си и веднага ме слага под арест в ъгъла под охрана на един червеноармеец.

Седя час, два. Идва комендантът, отключва чекмеджето на масата, връща ми нагана: „Вървете.“ — „Къде?“ — „Заповядано ми е да ви дам оръжието и да ви кажа да се върнете в оперативния отдел.“ А след месец в поредния списък заедно с другите и на мене дадоха орден. Сам Бойко бе написал заповедта.

— Извинил се е с тоя орден — каза Илин.

— И аз така смятам. Не съм чувал други извинения от него.

— Излиза, че и при вас понякога е доста напечено — каза Илин.

— Чувах командира на дивизията да казва за началник-щаб, че е строг.

— Строг е, когато лъжат. А изобщо е силен. Справедлив и трудолюбив. И здрав като бик. Това също има значение. И е млад. Само три години е по-възрастен от мене. Роден е през девета. На тридесет и пет години е генерал.

— Да, това е то да се издигнеш! — с някаква радостна завист каза Илин, като навярно помисли за самия себе си — кога и как ще успее да стане генерал.

Те продължаваха да яздят един до друг, кон до кон, и Синцов под око поглеждаше към Илин — дребничък, възслабичък, дългонос, здраво седнал върху своя голям червеникав жребец, за който сутринта бе казал, че го е взел от разузнавачите. Както и да му омотавали муцуната, жребецът все цвилел — не ставал за разузнаване!

Но сега на Синцов се стори, че Илин сигурно е избрал тоя кон и заради ръста си: струва му се, че е по-висок, когато го е яхнал. Продължава да страда заради ниския си ръст.

Той гледаше Илин и си мислеше, че всъщност не бяха служили чак толкова дълго заедно. Бе дошъл в батальона след болницата, на девети януари вечерта, в навечерието на настъплението, а предаде на Илин батальона след раняването си на втори февруари сутринта. Цялото им познанство продължи двадесет и пет дена. Но през тия двадесет и пет дена достатъчно добре бе опознал Илин. Особено бе запомнил един от първите им откровени разговори, когато Илин му обясняваше защо, след като е чувствувал в себе си военно призвание, не е постъпил във военно училище след прогимназията. Тъкмо тая пролет умрял баща му и той вече не можел да замине в друг град и да остави майка си и трите си по-малки сестри. Наложило се да тръгне в педагогическото училище там, в техния районен център, а вечер да

припечелва допълнително за семейството. Но когато свършил и станал учител, вече бил решил след три години, като го вземат в армията, да остане завинаги в нея. И животът сам побързал да му помогне: през август тридесет и девета излязъл законът младежите да постъпват в казармата не на двадесет и две, а на деветнадесет години. Илин отишъл в армията и срещнал войната край Тираспол като старши сержант, писар в щаба на дивизията. А след това самата война не го оставяла да губи време.

В кипежа на голямата война малкият Илин бързо се издигаше все по-нагоре и по-нагоре. Като писар автоматически замести убития началник-щаб на батальона, преди още да е получил лейтенантско звание. После замести ранения Синцов като командир на батальона. И както първия път, отначало само изпълняваше длъжността, утвърдиха го по-късно; от младши лейтенант изведнъж го направиха старши, прескачайки едно забавило се повишение. На Курската дъга беше батальонен командир. В първия ден на боевете пусна германските танкове, а пехотата не пусна. Колкото и да се връщаха, колкото и да газеха танковете, той не излезе от окопите и не побягна, остана на мястото си. Когато германската пехота повторно се приближи, отново: по пехотата — огън! И така четири пъти. Докато се стъмни и от полка допълзяха със заповед: ако сте живи, оттегляйте се.

За това после писаха и в армейския, и във фронтовия вестник. Четирима души от батальона станаха герои на Съветския съюз: трима мъртви и един жив — Илин. Едновременно герой и капитан. След три месеца Туманян го взе при себе си за заместник по строевата част. А после, през зимата, остана за командир на полка вместо Туманян — майор! А след последната, майската заповед беше вече подполковник.

Напредваше бързо, но едва ли му бяха дали нещо повече, отколкото заслужаваше. Разбира се, фактът, че беше герой, изигра известна роля за издигането му. Но достатъчно ли е това на фронта? Може и да си герой, но щом си слаб като командир, само защото си герой, сега няма да те издигнат. Ако е за наказание, може да се замислят. Но да те издигнат — няма! Каква полза.

Синцов мислеше за Илин без завист. Толкова много е преживял през войната, че не му е много нито полкът, нито званието подполковник, нито Звездата на гърдите. Всичко му дадоха и правилно постъпиха. И ако на Илин му бе провървяло в нещо на фронта, то е, че

е не само жив, но и нито веднъж не е раняван. Нито веднъж през цялата война не е губил време за нищо друго: освен за войната. Нито за прехвърляне на друго място, нито за престой в тила, нито за болници. Просто изкара и трите години без драскотина, не като тебе. Тфу, да не му е уроки!

Войната си продължава. И в нея хората или умират, или растат като Илин. „Макар че има и друго: войната си продължава, а хората си стоят. Тя ги мъкне след себе си, а те не искат и да знаят: с гърба напред, а с поглед назад, към миналото.“ — усмихнат помисли Синцов и изведнъж попита:

— Стана ли на двадесет и пет?

— Зависи за кого — каза Илин. — За другите, щом съм роден през деветнадесета година, значи, съм на двадесет и пет. А за себе си съм още на двадесет и четири. Искам още пет месеца да поживея млад!

Той се усмихна, но в думите му се долови нещо сериозно. Навярно сам си водеше сметка: какво е успял и какво не е. А може би ревниво си мислеше: дали в армията няма командир на полк, по-млад от него? Макар че сега сякаш нямаше. Имаше един в двеста и втора дивизия, но го убиха през зимата, в ония зимни боеве на Слюдянка.

„Честолюбив е и си знае цената. Но това не му пречи да бъде човек.“ — помисли Синцов и си спомни един случай в Сталинград, който беше на пръв поглед незначителен, но му бе разкрил много неща за Илин.

Веднъж, вече към края на боевете, когато устрои командния си пункт в едно мазе, където по-рано е бил щабът на германска дивизия, той влезе и чу как Илин чете на глас някакъв документ от ония, които германците бяха оставили навсякъде след себе си: и по масите, и под масите. И доколкото можеше да съди Синцов, Илин четеше документа доста бързо, без да се запъва.

— Излиза, че знаеш немски? — попита Синцов. — Защо си крил досега?

— Нима това е знаене? Просто исках да видя дали мога да го прочета. Там у нас в Балашов живеяха много германци от Поволжието и в педагогическото училище учех с тях. Заслушвах се в езика им...

Тия думи разкриваха целия Илин, целия му характер. Рибочкин знаеше петдесет думи и вече се нагърбваше да превежда при разпита

на пленниците. А Илин — не! Знаеше много повече от Рибочкин, но нито веднъж не бе казал. Не искаше да се черви със слабите си познания нито пред германците, нито пред своите. А насаме четеше германските документи, проверяваше какво може.

— Откакто не сме се виждали, напредна ли с немския, а? — попита Синцов, като си спомни това.

— Нихт зо гут — каза Илин, — абер айн бисхен бесер, алз ин алтен цайт нах Сталинград!^[1] — Каза го доста свободно и сам се разсмя от това. — Като влезем в Германия, ще ми върши работа. Откакто съдбата отново ни събра със Завалишин, уча се от него, намираме време.

— Откъде намирате, крадете от съня си, така ли? — усмихна се Синцов.

Илин кимна. Можеше и да не го пита. Разбира се, че крадат от съня си. Откъде другаде могат да намерят време командирът на полка и заместникът му по политическата част. На тия длъжности порядъчните хора имат малко свободно време.

Като спомена за Завалишин, Илин каза, че без малко отново щели да изтеглят заместника му в седмия отдел на политуправлението на фронта, както тогава, след Сталинград. Едва се отървал.

Синцов още не знаеше тая новина за Завалишин. Тогава, след капитулацията на германците, бяха взели Завалишин за два месеца да работи с пленниците, но той бе издействувал да го върнат в строя. И стана така, че дори го повишиха. Отиде в седмия отдел като заместник по политическата част на батальон, а се върна като заместник на полк.

— Страхувах се, че ще ми го вземат — каза Илин за Завалишин като за нещо толкова свое, което не може да се отнеме на човека. — Стремя се да не проявявам слабост към никого, а към него проявявам.

Синцов вече бе забелязал, че Илин се стреми да не проявява слабост към никого. В ролята си на офицер от оперативния отдел той твърде често бе ходил при различни командири на различни части и умееше да долавя показната афектация — всички тия набързо викнати: „тъй вярно“, „ясно“, „слушам“, с които утешават слабите, ненаблюдателни началници — от оная действителна напрегнатост, която се проявява у подчинените при общуване с наистина строг и познаващ до тънкости работата си командир.

В полка на Илин не само заставаха мирно, а изпълняваха онова, което е заповядано. И не бяха свикнали нито да повтарят, нито да изслушват два пъти едни и същи заповеди. Това личеше и от поведението на самия Илин, и от поведението на подчинените му, и дори от факта, че след като бе взел дистанция от двадесет крачки, коневодът през целия път изобщо не я наруши.

„А си на двадесет и четири години...“ — помисли Синцов за Илин и изведнъж попита:

— На колко са сега сестрите ти?

— Най-голямата е на деветнадесет, средната — на седемнадесет, а най-малката — на шестнадесет. Сестрите ми са красиви. Аз съм се метнал на татко, а те на мама. Страх ме е само, че войната ще ги остави без съпрузи. След такава война не можеш омъжи и трите си сестри.

— Едва ли — каза Синцов.

— А знаеш ли на колко е сега майка ми? — каза Илин. — На четиридесет и три години. Родила ме е на деветнадесет. А на тридесет и пет остана вдовица. През четиридесет и първа, когато служех в Тираспол, ми прати писмо — искаше благословията ми да се омъжи повторно.

— Как така благословията ти? — попита Синцов.

— Ако ѝ бях дал да разбере, че съм против, нямаше да се омъжи.

— Благослови ли я?

— Разбира се. Беше само на четиридесет. И познавах тоя човек... През май пожелах на майка ми щастие с новия мъж, а през септември, когато ѝ писах, че сме излезли от обкръжение, получих отговор: „Благодарна съм, че поне ти си оцелял. А Фьодор Иванович загина, пратиха ми съобщение.“ През тридесет и девета, когато отивах в казармата, беше още млада и красива. Оттогава не съм я виждал. Макар че в Сталинград бяхме близо до нея. На двеста версти.

— Не си ми казвал тогава.

— Защо да се торозя напразно? Кой щеше да ми даде тогава отпуска? Миналата седмица писах на най-голямата си сестра, тя работи в пощата: щом още няма закон да ви взимат, доброволно иди в армията, като свързочничка. Дойдеш ли на фронта, ще те омъжа. Само тук е възможно... Какво се смееш? Да не мислиш, че са малко тия,

които се стремят да дойдат на фронта по тая причина? И не виждам нищо лошо, ако въпреки всичко служат честно.

— Слушай, Николай. Нима наистина все пак не си имал нищо на фронта?

— Каквото имаше, вече свърши — каза Илин. — А сега нямам и не съм имал от миналата година, когато отново започнахме да воюваме. А ти дъщеря ли искаше? Или син?

— Тя искаше дъщеря.

— Защо дъщеря?

— Не знам — сви рамене Синцов. — Не ми обясни.

— А според мене, по-добре е син — каза Илин. — И без това след войната ще останат повече жени, отколкото е нужно.

Каза го и сам се усмихна на думите си.

— По навик мислим все за войната, да има повече мъже... А като порасне дъщеря ви, всичко ще си е както преди войната...

Синцов не каза нищо, само кимна в отговор и си спомни как се сбогуваха с Таня край армейската авторемонтна работилница. Оттам след час или два трябваше да тръгне камион за Москва — за резервни части. Обещаха да я качат в кабината, но Синцов не можеше да дочака заминаването ѝ — трябваше да изпълнява задълженията си. Тя остана там да чака камиона, а той седна във вилиса и потегли. Тя искаше дъщеря, а на него му беше все едно — каквото е, такова, стига със самата нея да не стане нещо. Тревожеше се за Таня, особено след като започна да се стяга, за да не личи, че е бременна.

Странно беше всичко това: как отначало тя за нищо на света не искаше и му се сърдеше, когато изведнъж ѝ се стореше, че е непредпазлив. А после, след като не се бяха виждали цял месец, изведнъж спокойно каза: „Щом стана така, ще раждам!“

И когато той започна да се обвинява и да се оправдава, че не я е опазил, поклати глава: „Ама че си глупав, дори не разбираш колко съм ти благодарна за това! Искам да бъда жена като всички други... Нима не разбираш?“ И после през нощта, която успяха да прекарат заедно, защото нещата се стекоха добре — единият от двамата съседни на Синцов по землянка замина за предната линия, а вторият отиде да нощува другаде — до сутринта му шепнеше глупости: „Та аз съм нежна, добра, аз съм жена.“ Сякаш той не знаеше, че е жена и че е нежна и добра. Шепнеше му на ухото като нещо най-потайно: „Сега,

след като вече знам, няма да изпия нито грам водка, няма да изпуша нито една цигара до края на живота си. Мислиш, не забелязвам, че гласът ми е пресипнал, че съм загрубяла, че мога да изпсувам?“

А после, отговаряйки на въпроса, който бе в душата му от самото начало, каза: „Ще родя, ще го отгледам и ще го оставя на мама, а аз ще се върна при тебе!“

— Ти първо го роди — каза Синцов. — Може и войната да свърши.

— Няма да свърши — каза тя. — А аз се познавам, няма да мога така: ти да си тук, а аз — там. Ако и двамата отидехме там, това вече е друго...

— Защо да говорим глупости — разсърди се той. — Как можем да отидем и двамата там? А сега ти можеш. Кой оставя кърмачето си и заминава за фронта? Това е съвсем нередно.

— Ти поне недей казва кое е редно и кое не е — рече тя.

И той разбра, че става дума за ръката му. Разбра и друго: тя е толкова уморена от войната, че би била щастлива, ако сега и той можеше да тръгне с нея. Но никога няма да каже такова нещо, а и за себе си смята, че излиза само в отпуски от фронта.

Той дълго не можа да дойде на себе си — изненадан бе от отношението ѝ към всичко това. Сякаш изведнъж бе станало нещо, което бе обърнало всичко в нея с главата надолу. По-рано за нищо на света не искаше дете, повтаряше: „Не искам!“ Говореше неприлични неща, като си спомняше миналогодишното си пътуване до Ташкент, разправяше, че в тила сега жените са в изобилие, а мъжете се броят на пръсти — как тогава искаш да те оставя на мира! Да не мислиш, че сред нас няма такива нещастници, които мечтаят поне тук, на фронта, да се почувствуват жени? Тук поне някой ще я погледне. А там няма кой и да гледа!

Говореше за същото, за което днес бе заприказвал Илин, спомняйки си за сестрите си.

Когато през юни миналата година тя се върна след тифуса, след болницата и четиримесечния живот в тила, измършавяла и късо подстригана, и седеше, без да оставя цигарата, и говореше някак другояче в сравнение с по-рано, по-грубо, по-направо, и нарочно се насилваше, за да не покаже слабостта си, на него му се стори, че тя цялата е като незаздравяла рана, а върху раната — коричка.

Тук, на фронта, се бе нагледала на хорската мъка, беше свикнала. А там, в тила, не бе могла да гледа колко тежко живеят хората. Жал ѝ беше за тях, ядосваше се, че не може да им помогне и затова се държеше грубо. Преди всичко с него.

Ядосваше се, че твърде рядко се виждат: ту тя не може да остане при него, ту той не може да отиде при нея. И макар че в това отношение правеше всичко, което бе по силите ѝ, двамата живееха като в различни градове. Без да забравиш другите, на фронта не можеш да бъдеш щастлив. Дори за една нощ. На фронта, щастието винаги е късо, идва само когато си затворил очи за всичко останало, защото другите нямат и това! А през цялото останало време трябва да мислиш какво може и какво не бива да правите, ако искате да останете хора в очите на другите.

Веднъж, изплашена, че е забременяла, тя обвиняваше себе си, че това ще бъде бягство от войната и още какво ли не... И никой не можеше да я разубеди, докато сама не разбра, че се е разминало. А когато разбра, уморено и горчиво, през сълзи му шепнеше: „Сигурно тифусът ми е помогнал да не стане нищо. Толкова кекава съм станала, че сега изобщо няма да имам деца.“

Но после все пак си го спомняше и му го напомняше. Ядно му казваше: „Какво, от фронта ли искаш да ме пропъдиш?“

А на него понякога наистина му се искаше да я пропъди от фронта. За да се страхува само тя за него, а не и той за нея.

Когато той заприказваше за дете, тя сърдито го прекъсваше: „Стига! Ако не мога да родя, след войната ще си вземем от яслите.“ Или като си спомняше, че може би дъщеря му все пак ще бъде намерена, започваше да обяснява колко добра мащеха ще стане тя.

— Трябва да си имаш свое дете — възразяваше той.

— Трябва, разбира се, че трябва — изведнъж се съгласяваше тя.
— Нека само свърши войната. Ще живеем някъде заедно и всяка нощ ще се стараем.

От яд към войната нарочно го дразнеше със своята грубост. Но понякога през тая грубост с такава сила проблясваше нежност, че за това той сякаш я обичаше още повече.

— Стига си пушила, престани, чуваш ли! — караше ѝ се той, като виждаше как все свива и свива своите цигари.

— Ще ги оставя... Щом свърши войната, на другия ден ще ги оставя. Или искаш още същия ден да ги оставя?! — казваше тя, като продължаваше да смуче цигарата.

— Цялата миришеш на тютюн.

— Не ме целувай, щом ти е неприятно.

— О, не, не ми е неприятно. Но я виж на какво приличаш! Моля те, остави ги. Та ти имаш...

— Стига си изреждаш болестите ми, омръзна ми! Сама знам, че съм прогнила! Зарежи ме, защо съм ти такава кекава! — сърдеше се тя. Сърдеше се и се смееше над собствените си думи и над собствената си злоба и продължаваше да смуче своите цигари.

А понякога изведнъж казваше:

— Що за мъж и жена сме ние с тебе? Така само, като приходящи...

Измъчваше я неестественото положение на жената тук, на фронта. Знаеше, че той я обикна и продължава да я обича такава, каквато я бе направила войната, но все пак искаше отново да стане просто жена: да вземе и да му роди дете — на него и на себе си. И колкото повече се отричаше от това като от нещо невъзможно, колкото повече се стремеше то да не стане, толкова повече го искаше. Навярно затова всичко се обърна наопаки само за един ден. Обърна се не защото тя бе станала по-различна, а защото изведнъж с нея все пак се бе случило това, което искаше, но което не си позволяваше. И когато се случи, тя му се подчини.

Според сметките излизаше, че е родила по-рано, отколкото очакваше. Едва е стигнала — и е родила. А може и да не е стигнала. Тревожеше го печатът на нейното писмо: „Арис“. Защо не Ташкент, а тоя Арис, преди да е стигнала Ташкент? Тревожеше го и почеркът, с който беше написано писмото, и това, че от нея вече нямаше никакви други известия.

„Може би, като се върна в щаба на армията, ще получа второто“ — помисли си той и като погледна пътя, който опасваше острия клин на гората пред тях, попита Илин:

— Май вече сме близо до твоя щаб. Не е ли там, зад дърветата?

— Откъде знаеш? Нали дойде при нас от другата страна, от дивизията?

— След като втори месец стоим на едно място — каза Синцов — и всеки ден нанасяме на картата все същата обстановка, нощем тая карта започва да ни се присънва. Затварям очи — и виждам на картата и края на гората, и щрихите на оврага зад нея, и кръгчето с кръстче — твоя щаб. Не е ли така?

— Точно така — каза Илин. — Още пет минути и пристигаме. — И изведнъж попита: — Все пак ще ми станеш ли началник-щаб, ако се освободи мястото?

Синцов учуден го погледна. След всичко, за което бе приказвал с Илин, не очакваше такъв въпрос.

— Какво се сети пак за това?

— Чух как нощем ти се присънват картите и си помислих: все пак вашата работа е по-чиста. Може и да не ти се оставя?

— Различна е нашата работа. Мога да ти обясня и по-подробно, ако не знаеш. Макар че трябва да знаеш. Все пак, така или иначе, командир на полк си!

— Прощавай, ако съм те обидил, не исках — каза Илин.

— Бог ще ти прости. Аз не се обиждам лесно.

— А твоята Татяна как щеше да погледне на това, ако беше тук? — попита Илин, като продължаваше да се чувствава неловко от нескопосния обрат на разговора със Синцов.

— Ако беше тук ли? Не знам — каза Синцов. — Тревожа се за нея. Известието, че е родила, получих бързо — на шестнадесетия ден. А оттогава вече двадесет и шест дена няма нито дума. Не е никак добре със здравето: тифусът беше тежък, за малко не умря. Преди това пък бе тежко ранена — в стомаха, и пак за малко не умря...

— Нищо — каза Илин, — ние, дребничките, сме жилави. Колко са ми килограмите — кожа и кости. А всяка сутрин по десет пъти хвърлям и ловя двупудовата гира.

— Благодаря, успокой ме... Сега всичко ми е ясно. Други въпроси нямам — разсмя се Синцов на войнишката находчивост, с която Илин без колебание даде за пример самия себе си.

— Козмин, вземете конете! — извика Илин на коневода и леко скочи на земята.

[1] Не толкова добре, но малко по-добре, отколкото тогава, след Сталинград. ↑

СЕДМА ГЛАВА

Синцов остана да вечеря и да ношува в полка и първия, когото видя, беше Иван Авдеевич, неговия сталинградски ординарец.

Иван Авдеевич външно почти не се бе променил; изобщо войната променя възрастните хора по-малко, отколкото младите. През това време само бе забогатял с още два медала и се бе отдалечил още на хиляда версти от къщи, от Александров Гай, където живееше семейството му.

— По-далече сме, но сега пощата все пак идва по-редовно — каза той, докато Синцов се миеше преди вечеря. — Тогава, при вас, не получих нито едно писмо, а сега пишат ли, пишат.

— Какво пишат?

— Все едно и също — по-скоро да победим! Бързат да свърши войната, мислят, че ние не бързаме!

— Как я карате с подполковника? — попита Синцов за Илин, като помнеше, че Иван Авдеевич не го обичаше много.

Иван Авдеевич го погледна с укор: нима сега му е времето, когато е войник, да го пита какви са били и са началниците му на фронта. Нека се уволни и се върне в къщи — тогава питай!

Но макар че го погледна с укор, все пак не отбягна отговора — щом са го попитали, отвърна:

— Твърде е самолюбив, а иначе всичко му е наред. — И като сметна за нужно да обясни отношенията си с Илин, добави: — Не съм се молил да остана при него и не съм искал да се махна. Така си я караме.

Преди да започне да се мие, Синцов бе свалил протезата от лявата си ръка и докато му поливаше, Иван Авдеевич гледеше останената върху пъна черна ръкавица и сакатата му ръка. После попита не го ли боли, не му ли стават рани и Синцов отговори на тоя стар, предразположен към него човек така, както не би отговорил другиму: че отначало го е и боляло, и са му ставали рани, а сега вече по-малко, само през зимата чоканът измръзва.

— Ама че медицина имаме — каза Иван Авдеевич, когато Синцов започна да слага ръкавицата си. — С такава рана — и обратно на фронта!

Синцов разбра, че Иван Авдеевич каза това не за медицината, а за самия него: защо се вреш на фронта с тая ръка? Разбира се, можеше да му отговори както пред медицинската комисия — че е един вид изключение... Но Иван Авдеевич обичаше реда и не уважаваше изключенията.

— Как мислите, Иван Авдеевич — попита Синцов, като обличаше рубашката си, — дали подполковникът ще отпусне някоя манерчица по случай срещата ни?

— То се знае. Още през деня се обади да приготвим.

— Това е добре — каза Синцов. — Аз пък помислих, че сте на сух режим. Днес в батальона нямаше дори намек.

— Денем е забранил на целия полк — одобрително каза Иван Авдеевич. — Разрешава само вечер, след всичко друго...

Щабът на полка беше на обратния скат на хълма в една весела, млада и гъста борова горичка. Тук, както и навсякъде в полка, се чувствуваше оная особена чистота и ред, каквито има само когато войските за дълго преминават в отбрана.

От долчинката към горичката водеше само един автомобилен коловоз, наоколо не се виждаха никакви излишни следи. Из горичката бяха утъпкани само необходимите пътечки, а окопите край щабните землянки и палатки бяха покрити с чимове.

— Как е тук, сухо ли е? — попита Синцов, като се изкачваше заедно с Иван Авдеевич по склона над изворчето, на което бяха отишли да се измият.

— Ако се съди по мястото, би трябвало. Но е влажничко. Пролетта ли е такава, винаги ли си е така при тях, кой ги знае — каза Иван Авдеевич за Могильовския край, сякаш това беше някаква съвсем чужда за навиците и разбиранията му земя.

Къщичката на командира на полка, в която Синцов вече се беше отбил, преди да отиде на изворчето, беше врязана с едната си страна в ската на хълма, а другите три стърчаха навън. Имаше и врата, и два прозореца, като истинска къща, а гредите бяха номерирани по дюлгерски.

— Със себе си ли я мъкнете, а? — обърна се Синцов към Иван Авдеевич. — Сапъорите ли ги номерираха?

— О, не, намерихме гредите тук, наблизко в гората, когато заемахме позиция. Види се, още преди войната стопаните са разглобили къщата си и са я пренесли на ново място. А подполковникът я откри.

Синцов влезе в къщичката, а Иван Авдеевич не го последва, остана вън. Синцов знаеше тоя му навик: докато вършеше това, което са му заповядали или което влизаше в задълженията му, охотно отговаряше, ако го заприказват, и можеше да направи впечатление на словоохотлив човек. Но след като изпълнеше дълга си, веднага изчезваше или, ако нямаше къде да отиде, млъкваше, сякаш преставаше да съществува до следващата заповед.

Илин не беше в къщичката. Веднага след като пристигнаха, отиде в щаба.

Встрани от вратата, пред прозорците, имаше две маси с крака, сковани на кръст, едната по-малка, другата по-голяма, и край тях — по две пейки. На голямата маса бе сложена вечеря, покрита с вестници. Втората половина на къщичката бе отделена със стена от чистички нерендосани дъски; там имаше два застлани миндера.

„С кого живее тук, със заместника по политическата част ли?“ — помисли си Синцов за Илин. И като се обърна, видя влизация в къщичката Завалишин, толкова много напълнял за една година, че човек просто не можеше да го познае.

— Илин сега ще дойде — каза Завалишин, след като се прегърнаха. — Позабави се, за да не излиза после пак.

— Разбирам. — Синцов гледаше Завалишин и се усмихваше, изненадан от станалата с него промяна.

От едни хора можеш да очакваш, че ще се променят, а за други ти се струва, че трябва винаги да си останат такива, каквито ги помниш. Тъкмо такъв бе останал и Завалишин в паметта на Синцов.

Но той се бе променил, и то как! Дори кръглите му очила, които по-рано изглеждаха големи върху мършавото лице, сега, върху напълнялото, сякаш се бяха смалили.

— Защо се смееш? — Завалишин се усмихна, но и усмивката му не беше предишната: по-рано, на мършавото му лице, беше бърза и плаха, а сега, на кръглото — бавна.

— Да си призная, не очаквах това, още повече от такъв неспокоен човек като тебе — каза Синцов.

— И аз не очаквах — усмихна се Завалишин. — Успокоих се след Сталинград, че победата ще бъде наша, и ето ти резултата... Миналия месец ходих в армейската болница — рече той, като престана да се усмихва. — Един казва: сърцето не работи добре. Друг казва: обмяната на веществата. Трети само глупости дърдори: трябва да ви пратим на изследвания... Загадка на природата: пак толкова ходя, пак толкова ям и спя, работя повече, не се нервирам по-малко, а ето виждаш резултата.

— Може наистина да е сърцето?

— Всичко може — каза Завалишин. — А може и самата природа така да е запланувала: половината война да ме държи мършав като некомплектувана част, а после да ме комплектува. Ония, с които живея заедно, вече престанаха да забелязват. Илин не ти ли каза как за малко не ме грабнаха от него за тинтири-минтири с фрицовете?

— Каза ми.

— А знаеш ли как се отървах? Когато подадох рапорт по команден ред, че не искам, веднага ме извикаха във фронта, право при другаря Лвов. Явих се там, раб божи, стоя пред него. „Защо отказвате да отидете в седми отдел? Разбирате ли важността на тая работа?“ — „Тъй вярно, разбирам я.“ — „Знаете ли езика?“ — „Тъй вярно, зная го.“ — „Тогава защо? Какви са ви мотивите?“ Отвърщам: „Моля да ме оставите на предната линия. Други мотиви нямам.“ В отговор той ми казва иронично: „Не е чак толкова предна, щом сте заместник по политическата част на полк!“ — „Вижте, за това хич не съм виновен — казвам. — Отидох на фронта като редник и не съм подавал молби за повишение. Ако смятате, че съм се озовал далече от предната линия, готов съм да се върна към това, от което започнах.“

— Така ли му каза?

— Дословно. Толкова ме беше яд на него, че в момента всичко ми беше все едно.

— А той?

— След всичко това чух от него само една дума: „Свободен сте.“ Завъртях се около лявото си рамо — и през вратата, та право в полка! Както научих по-късно, спасило ме е това, дето се бях ядосал. Оказва се, че той си има слабо място: обича да праща на предната линия. И

смята: който трепери пред него, значи, го е страх. А аз, напротив — повиших глас! Дори после, когато идва тук и ни направи на мат и маскара, пак не ме свали. Само за проверка ме помъкна след себе си по предния край. Луд човек! Как ли досега нещо не му е откъснало главата!

Синцов слушаше Завалишин и разбираше, че се е променила не само външността му. Беше загрубял на фронта, изчезнала бе предишната му кроткост. Изчезнала бе заедно с предишната бърза и плаха усмивка, която вече бе трудно да си представиш на лицето му.

— А ако говорим откровенно, защо, след като знаеш езика, не виждаш себе си като работник в седмия отдел?

Синцов зададе гласно тоя въпрос на Завалишин, но мълчаливо го задаваше и на себе си: „Защо поиска да дойдеш тук, в полка? Какво ти е лошото там, където си сега?“

— Виж какво — каза Завалишин. — Относно езика. За мене немският език е език на детството, език на наивната и добра книжка с картинки, по която мама ме учеше още преди да тръгна на училище. И макар че майка ми е рускиня, понеже живеехме двамата и през цялото детство тя ме учеше на немски език, за мене той е не само език на детството, но и език на майка ми, която по-късно умря от глад пак там, в Ленинград, защото не можах да я измъкна оттам, а не можах да я измъкна, защото вече бях на фронта, а бях на фронта, защото... Не ми е по-лесно, а ми е по-трудно да разговарям с тия сегашни германци тъкмо поради това, че знам езика им от дете. А и техният език не е за мене! Езикът, който знам от дете, за мене е съвсем друг език, на съвсем други германци... Разбира се, ако ме бяха накарали насила, щях да отида в седмия отдел. Но нямам желание. Нашата работа е да ги пленяваме. И то колкото може повече. А с по-нататъшните разговори за миналото и бъдещето им нека се занимават други! Изобщо подалече от надстройката, по-близо до базата — тъжно се усмихна Завалишин. — Беше ли в нашия батальон?

Синцов мълчаливо кимна. И Завалишин разбра мълчанието му. Тъкмо техният батальон тогава, на Курската дъга, под командването на Илин, бе устоял и не бе отстъпил пред танковете, а после, когато през нощта ги изведоха оттам, от целия батальон бяха останали цифром и словом деветнадесет души. А след това — още почти цяла година война...

— Да, трети батальон, трети батальон — замислен каза Завалишин. — Тогава, на Курската дъга, вече бях заместник по политическата част на полка — добави той, сякаш се оправдаваше, че е останал жив. После попита: — Видя ли капитан Харченко?

Попита за единствения човек от по-раншния им батальон, когото Синцов можеше да види сега там и наистина бе видял.

— Извинявайте, че закъснях — каза влезият Илин, като прекъсна Завалишин. — Защо не сте на масата?

— Чакаме вашите заповеди — каза Завалишин.

— Сядайте. — Илин махна вестниците, с които бе покрита масата, и седна пръв.

На масата имаше манерка, голямо шише за вода със сипана в него тъмна течност, четири канчета, чиния с купчина нарязан на филии хляб, чиния с разкашкани едри кисели краставички, две американски консерви с кълцано месо и едно покрито с капак канче.

Щом седна, Илин веднага махна капака на канчето и погледна вътре.

— Картофите са още горещи, не са белени. Взимайте. Ще донесат кюфтета и чай. Няма да чакаме Чугунов. — Илин кимна към четвъртото канче. — Останал е в батальона. Като дойде, ще навакса. Е, хайде, всекиму според потребностите.

Той взе шишето с тъмната течност и си наля пълно канче.

— Какво си налива? — попита Синцов.

— Вместо ракия за себе си вари ошав — усмихна се Завалишин. — Сутрин яде плодовете, а вечер пие сока от специално шише. А ние с тебе как, нормално ли? — Той развинти капачката и държеше манерката готова.

— Давай нормално — каза Синцов.

Завалишин сипа водка и двамата се чукнаха с Илин.

— Добра среща — каза Илин и на един дъх изпи цялото канче с компота.

— Позволи ми да ти го представя — каза Завалишин, като изпи водката и кимна към Илин, който за мезе на компота вземаше от киселите краставички. — Командир на полка, подполковник Илин, Николай Петрович. Или просто Коля. Не пуши, не пие и не псува. Веднага след войната ще го пратим като експонат на изложба.

— На каква изложба? — усмихнат попита Синцов.

— Знам ли? Все ще има някаква. Какво иначе да го правим това чудо? Ще получи там първа награда като образцов командир на полк, ако дотогава не стане командир на дивизия.

— Вземи си картофи, че докато дърдориш, ще се свършат. — Илин побутна към Завалишин канчето с картофите.

Докато Завалишин се шегуваше с него, самият той бе успял да свърши с краставицата, обели три картофа, топна ги няколко пъти в солта и ги изяде.

— Вече съобщих по телефона, че ще нощуваш при мене, а утре ще те заведем при съседа. Командирът на дивизията го няма, в корпуса е, а началник-щабът каза „добре“ — рече Илин, като се залавяше да бели още един картоф.

— Вчера, когато започнах работа, командира на дивизията пак го нямаше — спомни си Синцов. — Само Туманян е в щаба.

— Непрекъснато учения, учения — каза Илин. — Ту учения, ту рекогносцировки^[1]. И още не са направили нашата дивизия гвардейска. Може би след тая операция ще я направят?

— След коя операция? — подразни го Синцов.

— Какво, цяло лято ли ще стоим тук? Човек не бива много-много да дърдори, но не му е забранено сам да се досеща! Поне за простите истини — че две по две е четири.

— Че две по две е четири, не му е забранено.

— Видя ли трите наши танка „БТ-7“ при позициите на първи батальон, край пътя, в блатото?

— Видях ги — каза Синцов.

— Така си и стоят там от четиридесет и първа година, горкичките, нищо няма вътре, като празни кутии са. А зелената боя все пак е останала тук-таме — забеляза ли? Видя ли и бронирания автомобил при завоя? Почти всеки ден ги виждам и такъв яд ме хваща за четиридесет и първа година! Кога най-после ще се разплатим за всичко, докрай? Ако искаш да знаеш, наблюдавах те, когато бяхме в бившия ни батальон. В целия батальон срещна само едно познато лице, така ли е?

— Да. Но след такива жестоки боеве друго не съм и очаквал. Видях Харченко — и на това съм благодарен.

— Казваш, жестоки боеве — рече Илин. — А аз не признавам тия думи. Как така „жестоки“? Боевете биват или успешни, или

неуспешни. Всеки бой за един от двамата е неуспешен. Що за думи са това — жесток бой? Кой с кого е постъпил жестоко? Ние с тях или те с нас? Ако ние сме убили повече техни, значи, тоя бой е жесток за тях, ако е обратното — значи, жесток е за нас. Аз на всеки бой гледам така: повече успехи, по-малко кръв. От това и изхождам, като командувам. И още нещо се иска: да познаваш войнишкия живот отблизо, от собствен опит. Така добиваш най-ясна представа какво може и какво не може на война. Това, което ти наричаш жестоки боеве, лично аз разбирам като решителни — когато сте взели правилно решение и предварително сте се осигурили така, че действително да постигнете всичко, каквото сте решили. От такива жестоки боеве не ме е страх, те са жестоки за германците. А за нас са жестоки, когато пата-кюта, пата-кюта — и нито крачка напред; както на Слюдянка в края на тая зима. Вече нямаме сили да продължаваме настъплението, но няма и заповед за преминаване към отбрана. Най-безрадостни боеве. А на всичко отгоре сякаш напук току ти тръснат на главата неколцина като вас, тук присъстващите, един — от дивизията, втори — от корпуса, трети — от армията. И все те тикат в гърба, проверяват всяко твое донесение. Не съм против проверките, но нека тогава за всички да е еднакво! Да не мислиш, че е достатъчно като командир на полк да кажеш за себе си: аз съм добросъвестен човек — докладвам така, както си е, и не ме интересува как докладват съседите ми! А какво значи да доложиш не както съседите си? Да допуснем, че и ти, и ония, които са вляво и вдясно от тебе, са имали малък успех — колкото да се каже. Но ти докладваш за него точно, а съседът — приблизително: при тебе противникът е загубил двадесет души, а при него — „до рота“. А какво значи „до рота“? За всичко, което е по-малко от рота, може да се смята, че е „до рота“. И излиза, че при еднаква обстановка и при еднакви действия със съседа, ако си докладвал по-близо до истината, ти си по-лош от него. И работата не е само в тебе — целият ти полк става сякаш по-лош от другите!

— Какъв изход предлагаш тогава? Какво все пак да правим ние: да ви проверяваме или да не ви проверяваме? — засмя се Синцов.

— Изходът е само един: да воюваме по-добре, та наистина да има за какво да докладваме — сърдито каза Илин. — А то как постъпват някои от нас? За собствените си загуби докладва, както си е — няма къде да ги скрие. И придвижването си посочва близо до

истината — ако излъже, рано или късно ще се разбере. Значи, особено ако е претърпял неуспех, има простор за фантазията си само в едно: колко страшен е бил противникът пред него! Ако срещу него са действували два батальона от различни полкове, ще доложи, че са били два полка; ако е унищожил рота, ще каже „до батальон“. И ако повярват — значи, работата му е чиста. Навикът да се преувеличава е опасно нещо!

Бързо се свиква, а после не можеш да се отървеш от него! Добре поне, че колкото повече време минава, все по-малко вярват на такива плямпала. По-рано как беше: доложиш — и дадено. А сега искат да докажеш!

Илин се обърна към Завалишин:

— Разкажи му оня случай.

Завалишин се усмихна с бавната си усмивка.

— Тая пролет в политотдела на корпуса разгледаха едно политдонесение от полка на съседната дивизия — каза Завалишин. — Боевете, както се изразява Илин, бяха безрадостни, успехите — незначителни, а един умник бе направил политдонесение, че противникът е загубил около двеста души само убити и е избягал панически. Щом е панически, значи, вече не можеш го настигна, не можеш го накара да потвърди. Но къде са тия двеста убити? Отишли, проверили: наистина, когато овладели края на гората, заровили двадесет и девет германски трупа на предния си край. Потвърдило се. Но къде са останалите? А оня умник, когато го попитали, не се смутил. „Останалите — казва — отнесоха със себе си. Те винаги се стремят да прибират труповете!“ Че се стремят да ги прибират — вярно е, но как така хем са бягали панически, хем са носили със себе си сто и седемдесет трупа? Смехът си е смях, а авторът на донесението бе свален. Лично началникът на политотдела на армията Черненко дойде и се занима с тая работа. Такава лъжа той на никого не може да прости.

— И все още малко хора са свалени за такова нещо — каза Илин. — А то понякога подписваш донесение, в което всичко е от вярно по-вярно, и си мислиш: ама че съм тиква!

— Не те разбирам добре: ругаеш ли се, или се хвалиш? — попита Завалишин.

— Хваля се — троснато рече Илин.

— Е, щом се хвалиш, недей забравя, че не само ти си такава тиква. Има и други. И умеят да докладват съвестно не по-зле от тебе...

— Хайде, хайде — каза Илин. — И без това отдавна не си ми трил сол на главата, че изтъквам собственото си „аз“.

— Ами как иначе — каза Завалишин. — Впрочем в руския език има дори специални уловки за местоимението „аз“. Ето кажи например: как е бъдеще време първо лице единствено число от глагола „побеждат“? „Победю“? „Побежду“? Или „побежу“?... Или някак другояче? „Побегу“ — има, а „победю“ — няма. Защо? Изглежда, за да се употребява тоя глагол в множествено число. Виждаш ли, така ще е по-близо до истината.

— Кога измисли тая залъгалка? — попита Илин. — Друг път не съм я чувал от тебе.

— Днес. Като се връщах от батальона, вървах сам. Спомних си за тебе и я измислих.

— Цял ден работим, а нощем се занимаваме със самокритика — каза Илин, като кимна към Завалишин. — Смята, че за нищо не ми прощава.

На Синцов му се стори, че Илин ей сега ще разкаже на Завалишин за предложението си да го вземе за началник-щаб. Но Илин изобщо не заприказва за това, докато бяха заедно. Само попита Синцов отдавна ли не е виждал Артемиев.

— Вече половин година — каза Синцов.

— Смятах, че като ти е шурей, все пак се виждате по-често.

— Два пъти през цялото време.

— Отначало когато дойде след Кузмич в дивизията, не ми хареса — каза Илин. — Твърде формално гонеше всички, перчеше се. А после, през юни, преди Курската дъга, при него дойде жена му. Пълзеше по позициите, дърпаше шнура на оръдията — смяташе, че стреля, яздеше кон, караше вилиса, дори веднъж го обърна... На приказки уж жена, а всъщност...

— Хайде де, доизкажи се, какво се мъчиш — каза Синцов.

— Как какво! Вече деветнадесет месеца държа на думата си. Под танковете лежах и пак не изпсувах... Докато беше тук, колкото можа, подрони авторитета му в дивизията. Но после за през боевете не мога да кажа нищо лошо за него, твърдо командуваше дивизията. Самият той е грамотен, не подтиска и инициативата у командирите на полкове.

Когато воюваме, не ни хаби нервите, не звъни всеки пет минути: какво, как и защо? Смятам, че това е хубаво. А като се съберем свои, винаги си спомняме за Кузмич.

Илин изведнъж започна да имитира Кузмич и извика с тънък, бърз глас:

— Браво, браво! Имаш ли вече двадесет години? Имаш!... Е, тогава върви напред без бавачка, по-бързо върви — докдето стигнеш, довечера там ще дойда при тебе... Заповядайте, моля!

Имитираше го толкова сполучливо, че Синцов се разсмя.

— Добре си го запомнил!

— Какво има за помнене? — каза Завалишин. — Откакто се върна в армията, вече три пъти е идвал в дивизията, от тях двата пъти в нашия полк. На мястото, на което седиш сега, преди седмица седеше той, пиеше чай и ни четеше конско за оня случай, когато хората от бойното охранение бяха останали гладни. Не знам как е било с мене, но на Илин ушите бяха червени.

— И твоите бяха — каза Илин. — Толкова ти беше съвестно, че дори очилата ти се изпотиха.

— Чете ни, чете ни конско — Завалишин свали и избърса очилата си, — а после пита Илин: „Какъв си ти на първо място?“ Разбира се, Илин заявява, че на първо място е командир на полка. „Не, това е на второ място, а какъв си на първо?“ Илин мълчи. Не знае. „На първо място — казва — си войник на революцията и ако в полка ти някой старшина краде от дажбата на войниците, ти като войник на революцията трябва да чувствуваш това от три версти далечина и три сажена дълбочина. Така — казва — беше прието у нас през гражданската война. А дето си подполковник, а аз генерал-лейтенант, всичко това — казва — е второстепенна работа... Войната — казва — произвежда хората във всякакви чинове. Включително и в ангелски. Живеем си и чакаме следващото производство, а току-виж, войната — хоп! — прескача всички други чинове и веднага ти дава ангелски! А откъдето свят не съществува. И там — не можеш да поправиш греховете, които си вършил приживе. Нито мъртвия ще възкресиш, нито гладния ще нахраниш. А щом е тъй, докато си жив помни, че войната е свято нещо и на нея трябва да живееш безгрешно.“ Прочете ни тая лекция, а после се обръща към адютанта си: „Акордеона!“ Адютантът му е акордеонист и носи акордеона си във вилуса. Заповяда

му да донесе акордеона и да изсвири „Раскинулось море широко“. Послуша, разчувствува се, напомни ни с това, че всички хора са смъртни, стана и без да каже нито дума, си тръгна. А ние, както виждаш, запомнихме всичко.

— А след Сталинград през цялото време само веднъж съм виждал в полка командувания армията — каза Илин. — Миналата година, през март, когато отстъпвахме от Харков. Дойде, поиска да задържим рубежа до вечерта, през нощта щял да даде заповед за оттегляне, а дотогава — нито крачка назад.

— Даде ли заповед? — попита Синцов.

— Даде. И ние направихме, каквото бяхме обещали, и той също. Оттогава не е идвал в полка — каза Илин и сякаш заподозрял себе си в несправедливост, добави: — Пък и защо му е да се мъкне по полковете, щом обстановката е нормална? Там в щаба ти го виждаш по-често. Все пак по-близо си до него.

Синцов не отговори нищо, само вътрешно се усмихна. Няколко пъти като дежурен офицер бе докладвал на Серпилин обстановката. Четири пъти го бе придружавал, бе ходил с него във войските. Вярно, че го вижда по-често. Но че е „по-близо“... През цялата година само един неслужебен разговор, когато Таня се бе върнала след тифуса. Попита за нея и ѝ предаде поздрав. И толкоз. Впрочем така трябва и да бъде. Иначе ще се намерят много мераклии: един, като тебе, е излизал от обкръжение заедно с командувания, друг е лежал с него в болницата, трети е учил в академията... Неотдавна разказваха, че в щаба на тила служи някакъв стар опълченец — капитан от старата армия, през миналата война с германците бил командир на батальон, а командуваният — фелдшер в батальона. Какво да прави сега с него? Да прескача до щаба на тила, за да пият чай ли?

— По-често сме виждали при нас Захаров, члена на Военния съвет — каза Илин, като не дочака отговор от Синцов. — А още повече Черненко, началника на политотдела — десетина пъти е идвал. Обича да пътува. Пък и такава му е работата — да пътува. Ако не пътува, какво ще прави?

— Пак се заяждаш с политическите работници — каза Завалишин.

— Пак се заяждам. Ако беше отишъл в седми отдел, нямаше да имаш работа с мене, а с фрицовете.

— Защо, може пък да поразмисля къде ще ми бъде по-леко?

Илин започна да разпитва Синцов как бе станало така, че след като се бе лекувал почти цяла година, Кузмич отново попадна в тяхната армия, и при това на длъжност заместник-командуващ.

Но Синцов и сам не знаеше добре как бе станало това. В оперативния отдел се носеха слухове, че уж Кузмич бил писал на Серпилин, молел да му намери място в армията, а след това вече самият Серпилин го предложил за тая длъжност.

— Все пак старичък е за такава работа — каза Илин. — Петдесет и осем годишен.

— Да можеше някой да събере твоите и неговите години и да ги раздели на две — каза Завалишин. — Ще се получи съвсем зряла за войната възраст.

— Стига де — махна с ръка Илин. — Сериозно говоря. Ако тая длъжност е нужна, той е стар за нея. А ако е ненужна — защо са я измислили?

— Какво се залови с него? — каза Завалишин. — Нали сам казваше, когато той командуваше дивизията, че е златен старец.

— И сега не казвам, че е меден. Казвам, че е стар. Видя ли го как ставаше от пейката, когато си тръгна от нас?

— Видях го. И какво от това?

— Щом питаш „какво от това“, значи, не си го видял. А аз го видях. Та той през тия три войни целият е скърпен от парчета.

Илин каза това за Кузмич с най-голямата симпатия, на която беше способен суровият му характер. Но заедно със симпатията у него се чувствуваше и младежка непримиримост с факта, че тоя човек, който според него вече бе похабил всичките си основни сили, пак се е върнал на фронта, и то на толкова висока длъжност. Нима в цялата армия не се е намерил някой по-млад?...

— Ще свърши един ден войната. — Завалишин предварително се усмихна, като даваше да се разбере, че всичко, което ще каже по-нататък, е шега. — Рано или късно нашият Коля ще стане командуващ армия, а може и нещо повече, и веднага ще уволни в запаса всичките си подчинени, които са по-стари от него. Ще остави само по-младите.

— А не допускаш ли, че като стана командуващ армия, ще имам повече ум отколкото сега? — засмя се Илин.

— За ума ти не знам — каза Завалишин, като продължаваше да се усмихва. — Умът ти е, колкото трябва. Но че всяко по-високо звание внася своите корекции в психологията на човека — виж, това е вярно.

В този момент им донесоха кюфтета и чай. Донесе ги и ги сложи на масата не Иван Авдеевич, а друг войник, млад, едър, с навлечена върху униформата куртка на готвач.

— Якичък е за такава служба — забеляза Синцов, когато войникът излезе. — На такъв по ще му отива картечница на рамото!

Каза това, защото се отнасяше с хроническа враждебност към случаите, когато в щабове около началството се въртяха охранени млади ординарци. Съвсем друго е в батальона или в ротата; там сега си ординарец, а след миг ставаш автоматчик.

— Като потрябва, ще го пратим на предната линия — каза Илин. — Защо ли го няма Чугунов? Обикновено не закъснява толкова.

Илин завъртя ръчката на телефона и започна да търси Чугунов чрез свързочниците. Нямахте го в батальона, където трябваше да бъде. Излиза, че е отишъл в другия.

— Ако не е и там, значи, е по пътя — каза Илин, без да оставя слушалката.

Но Чугунов не беше по пътя, а се оказа тъкмо в оня, другия батальон.

— Василий Алексеевич, къде изчезна? — рече Илин, когато го свързаха с Чугунов, но нещо друго, казано на другия край на жицата от Чугунов, изведнъж промени израза на лицето му. — Слушам ви — каза той. — Кога?... Изнесли ли са го?...

Той няколко пъти повтори: „Правилно“, като одобряваше някакви действия на Чугунов там, в батальона, после каза: „Останете, разрешавам“, постави слушалката и със същия променен израз на лицето погледна Синцов, сякаш чак сега го беше видял тук.

— Извинявай, забравих да го поздравя от твое име.

После се обърна към Завалишин и каза:

— Убили са Максименко.

— Кога?

— На здрачаване. Чугунов казва, че около двадесет и един часа чули изстрел, а в двадесет и един и четиридесет и пет пропъзели да го заменят и го намерили да лежи убит. Входното отворстие е в лявото око, изходното — зад дясното ухо.

От по-нататъшния разговор Синцов разбра, че става дума за снайпера, за когото днес Илин вече му бе разказвал. През последните две седмици той не само убил няколко германци, но и забелязал в отбраната им някои подробности, които дотогава се изплъзвали от нашето внимание. Когато Синцов беше в батальона, Илин съжаляваше, че нямат възможност да разпитат самия Максименко, защото той ще дежури на своята точка, докато отидат и го сменят.

А сега тоя Максименко е убит от германски снайпер и Чугунов иска под прикритието на нощта да разположи наблюдатели отвъд предния край, та сутринта да засекат германеца от няколко точки.

Илин разправи на Завалишин всичките делови подробности, свързани с тая смърт, заради които Чугунов бе останал там, в батальона. Разправи му ги и млъкна.

Деловите въпроси бяха приключени, а смъртта остана.

И тя, тая смърт, присъствуваше сега тук, на масата, сред тримата живи, двама от които познаваха убития, а третият не го познаваше. Но не там беше работата кой го е познавал и кой не е, а другаде — в самия момент, когато са убили тоя човек.

На фронта има различни дни. Има дни, когато от многото последователни загуби хората се вцепеняват и дотолкова губят чувствителността си, че едва после, като се съвземат, постепенно започват да съзнават всичко, станало с тях, и отново си спомнят за всеки от ония, които вече ги няма.

Има дни, когато в очакване на настъплението, както и всеки път, надявайки се да загубят в него колкото може по-малко хора, предварително знаят, че мнозина неминуемо ще бъдат убити. Но въпреки това не искат и не молят да се отложи онова неизбежно, което така или иначе трябва да стане.

Но на фронта има и дни на такава тишина, когато за известно време почти у всички се връща първоначалното, нормално човешко чувство. Тогава, сякаш за пръв път чули думите „убит е човек“, хората отново започват да съзнават какво значи това: изведнъж взели, че убили човек! Било е тихо и той е бил жив, а после изведнъж са го убили и сега тоя човек, който до преди час или два е бил жив и не е искал, не е смятал да умира, трябва да бъде заровен в земята...

Сега Илин, Завалишин и Синцов не приказваха за тия неща. Но тъкмо това чувство, породено от внезапно появилата се смърт, стана

причина за мълчанието край масата, което продължи цели две-три минути.

— Колко дена не сте писали смъртни актове? — попита Синцов?

— Шест дена нито един — каза Завалишин. — Ранени имаше, но не сме писали нито един смъртен акт. Не, чакай, един от домакинската рота умря от гноен апандисит. Търпял болките, не казвал, а докато го откарат — перитонит.

— И какво писахте в смъртния акт?

— Писахме: „умрял“ — каза Илин. — Щом е умрял при изпълнение на служебния си дълг в действащата армия, пенсия пак се полага. Законът предвижда това.

„Да, все пак много хора умират на война не от самата война. Тогава и Таня можеше така от тифуса...“

Синцов отново с тревога помисли защо на писмото ѝ имаше печат „Арис“...

В същото време Илин и Завалишин говореха, че трябва да се обадят в дивизията и още веднъж да потвърдят представянето на Максименко за орден „Отечествена война“ първа степен — поне посмъртно! А после със специален пакет да изпратят ордена до местожителството му, та военният комисариат да го предаде на семейството...

— Добре де — изведнъж се усъмни Илин, — той не беше ли от Западна Украйна, селото му май че още не е освободено, не помня добре.

— Не е от Западна — каза Завалишин, — селото му е край Каменец Подолск, освободиха го още в началото на пролетта. Вече и писмо имаше оттам, миналата седмица ми каза.

— Щом са го освободили, значи, и военният комисариат пак е на мястото си — каза Илин. — Тираспол, където започнах войната, отдавна е свободен. Виждаш ли къде са стигнали там, на юг! А тук пред нас е още цяла Белорусия!

— Не е цялата — каза Завалишин. — Смятай я половината. Половината е в германски ръце, а на другата половина има съветска власт — партизанска територия.

— Както виждам, бива си ви вас, политическите работници, за такива сметки — каза Илин. — Нима на война може да се смята, че половината от територията е половината от страната? И до днес в цяла

Белорусия германците се държат с нокти и зъби за всичко най-важно, което им е нужно за войната — градове, възлови гари, магистрали! Защо да се изсилваме толкова — половин Белорусия! Сякаш ни е останало да вършим половин работа. Никой не омаловажава заслугите на партизаните. Те тука... Де да беше навсякъде, както е тука... — Илин не довърши думите си и се засмя. — Преди две седмици хванахме „език“. Преди да го предам на разузнавачите, сам поприказвах с него, за практика. Подофицер, вече не съвсем млад. И знаеш ли колко високо оценява тукашните партизани! През цялата зима и през пролетта е бил по охраната на железопътната линия между Минск и Барановичи, а после нещо се провинил — и на предната линия! И знаеш ли колко много му е харесало тук, на предната линия, след партизаните? Тишина! Зо гут, зо руиг, зо айне щиле!^[2] А там, казва, в тила е лошо — шлехт! Зер шлехт! Йеде нахт шпренгунген, юберфеле, шюсе...^[3] Изобщо, всяка нощ извънредно произшествие! А на фронта, казва, е тишина! Само че не ми провървя, трябваше по друго време и под друг храст да клекна по нужда! Разбира се, и при нас не е съвсем тихо. Преди пет дена — сигурно си чел, направихме донесение — през нощта засякохме у германците силен взрив, точно срещу нас; мостът на теснолинейката в торфените блата — капут! Кой мислиш, че е? Партизаните, няма кой друг! И къде? Съвсем близо до предната линия! Как да не им го признаеш? — повтори Илин, като даваше да се разбере, че е влязъл в спор със Завалишин съвсем не за да омаловажи заслугите на партизаните.

— Разрешете да остана!

През вратата влезе и след това я затвори след себе си един нисичък капитан с познато на Синцов лице.

— Слушам ви — каза Илин след кратка пауза.

— Казахте да ви докладвам веднага щом всичко стане ясно — рече капитанът. — Главният хирург на медико-санитарния батальон не потвърди заключението. Категорично го отхвърли! И нареди да се направят допълнителни разследвания. Останалите подробности мога да ви съобщя и утре. Отивам да спя.

— Не го ли потвърди? Я гледай! — Илин с учудване поклати глава.

— Защо, лошо ли е? — попита Завалишин.

— Напротив, толкова е хубаво, че просто не ми се вярва. — Илин погледна капитана. — Какво ти спане? Щом си дошъл, ще пиеш чай с нас. Виж, Синцов е тука, остана да вечеря.

Капитанът не отговори нищо, свали пилотката и шинела, окачи ги на един пирон и като извади от джоба си гребен, преди да се приближи до масата, среса разчорлената си рядка коса. И докато правеше всичко това, Синцов успя да се сети кой е.

Новодошлият капитан беше пълномощникът на Специалния отдел към полка, старши лейтенант Евграфов, с когото тогава, при Сталинград, Синцов се бе срещнал още през първия ден, след като прие батальона, и после често го виждаше при себе си, особено в началото.

— Какво, ще пийнеш ли по този случай? — попита Завалишин и посочи Синцов, когато Евграфов седна на масата.

Евграфов кимна и Завалишин му наля водка в канчето: на него повече, а на себе си и на Синцов по-малко — за втори път.

— С разрешение на командира на полка още веднъж за твое здраве — каза Завалишин и се чукна със Синцов. Евграфов кимна, чукна се и също изпразни канчето. После взе мезе и попита Синцов:

— В оперативния отдел ли сте?

— Да.

— Съобщиха ми — каза Евграфов, — че е пристигнал офицер от оперативния отдел на армията, но не можах да ми кажат името ви.

— Излиза, че твоите хора не са си свършили докрай работата? — засмя се Завалишин.

— Защо моите хора? — каза Евграфов. — Кутуев, ординарецът, ми каза, че не сте сами. Поколебах се: дали да вляза, или не. А после реших да вляза, нали бях обещал на командира на полка веднага да му докладвам.

— Все тук, в полка ли сте? — попита Синцов.

— Че къде другаде да иде? — каза Завалишин. — Тъй си и живеем с него, както и при тебе. Нито ние му създаваме излишни главоболия, нито той на нас. Беше пълномощник, а стана старши пълномощник. За година и половина му дадоха само още една звездичка.

— Такава е нашата: преди да ни дадат нещо, пет пъти ще си помислят — каза Евграфов. — Ако ме повишаваха на общо основание,

както става на предната линия, вече щях да съм подполковник. А щом съм подполковник, с такова звание трябва да ме прехвърлят в дивизията или в корпуса. Кой ще стои тогава при вас в полка?

— Защо се оплакваш? Нали свикна с нас.

— Два пъти вече съм чувал същите думи. Не от вас.

— Какво ти е — донесе хубави новини, а не си весел? — попита Завалишин.

— Как да съм весел — нали за малко щяха да осъдят човека, без да е виновен.

Евграфов въпросително погледна мълчалия през цялото време Илин, после Синцов: да разправи ли сега пред него всичко, или да остави за утре?

— Хайде, говори сега — каза Илин. — Да не се занимавам и утре с тая работа.

Евграфов още веднъж погледна Синцов и разказа история, каквата не всеки ден може да се чуе.

Един току-що пристигнал от училището лейтенант на третия ден от службата си в полка дотичал на разсъмване в санитарната рота с простреляна лява китка. Помолил бързо да го превържат и да го пуснат обратно, казвал, че иска да остане в строя. За раната си обяснил, че преди разсъмване се надигнал над бруствера на окопа и докато гледал по посока на германците, изведнъж нещо го парнало по ръката.

Отначало всичко изглеждало ясно: лявата ръка, куршумът е минал през дланта, около раната е обгорено — значи, изстрелът е в упор или почти в упор — сам се е прострелял! С думите, че иска да остане в строя, е мислел да разсее подозренията спрямо себе си, а не е знаел съществуващото правило, че при всяко подозрение за самонараняване веднага трябва да се докладва по команден ред.

Необяснимо оставаше само как е могъл да се реши на такава подлост един лейтенант, току-що завършил училището с отличие, един от ония, които по начало мечтаят колкото може по-бързо да отидат на фронта, страхуват се да не закъснеят за войната.

Откъде и как се е извъдил такъв изрод? Отговаряйки на въпросите на Евграфов, лейтенантът докрай държал на своето, плачел от обида, че не му вярват, изобщо сякаш не разбирал, че вече са го арестували, и продължавал да моли да го върнат обратно в ротата — раната, казвал, не е голяма, ще му мине на крак.

Откарали го под конвой на експертиза в медико-санитарния батальон.

Главният хирург много дълго разглеждал раната, накарал лейтенанта да повтори обясненията си как е бил ранен от германците, изслушал го, без да го прекъсва, а след това, като останал насаме с Евграфов, заявил, че смята разказа на лейтенанта за чиста истина. Стреляно е не с лично оръжие, както са написали в санитарната рота, а с винтовка, и не в упор, а отдалече, само че, както изглежда, куршумът е бил пристрелочен, с фосфор на върха, затова при входното отверстие има нещо като обгаряне, а не се виждат барутни зрънца и следи от нагар, каквито винаги се забелязват при стрелба в упор.

Казал, че вече е имал един такъв случай. Значи, не е изключен и втори. А как куршумът е попаднал тъкмо в дланта — това вече са глупостите на войната! Може от излишък на младежки сили да се е протегнал, разперил е ръце — и куршумът го е пернал в дланта. Ако потърсят, може и куршума да намерят някъде наоколо.

— Направихте ли допълнителни разследвания? — попита Илин, като изслуша всичко.

Евграфов сви рамене.

— Вече установихме, че същата нощ германците са стреляли в района на тая рота с трасиращи куршуми — това се потвърждава. Смятам, че въпросът може да бъде приключен. А и да търсим куршума, едва ли ще го намерим — не са стреляли в стая. Освен ако заповядайте цялата рота да запълзи...

— Стига шеги! — сърдито каза Илин, като долови иронията в думите на Евграфов. — Щом няма нужда — няма! А ако трябваше за честта на полка — и аз бих пълзял и бих търсил!

— Естествено — каза Евграфов, — и все пак сега съм много доволен от себе си, че не повярвах.

— Ти не повярва, а аз повярвах — каза Илин. — Кой знае защо, си помислих: злото никога не идва само. Днес цял ден не ми излизаше от главата. Струваше ми се, че сам бих стрелял в челото му заради това петно върху полка!

— Какво общо има тук полкът — каза Завалишин, — щом само преди три дена е дошъл в него.

— Само преди три дена! Интересно как щеше да обясниш това в политдонесението! Когато и да е дошъл, вече е твой! Всички разбират,

че още не е твой, а така или иначе, си е твой. Ако получиш попълнение и още същия ден го хвърлиш в боя, и всичко е като по мед и масло — успех, а хората останат живи и им се полагат ордени, тогава какво: ще се въздържиш ли да ги представиш за награда, а? Тия, ще кажеш, още не са мои, и два дена няма, откакто са дошли, рано е да им се дават ордени! От никого още не съм чувал такова нещо! И от тебе също.

Илин надникна в канчето на Евграфов и му сипа чай.

— Пий! Като си спомня за оня старшина, още ме засърбват ръцете. И денем, и нощем. Не дай боже и тоя да беше излязъл такъв.

— Добре де — каза Завалишин. — Стига си се вълнувал! Каквото е било, било е! Затова пък, докато сме живи, няма да забравим как шестимата с члена на Военния съвет на фронта, с члена на Военния съвет на армията, с началника на политотдела на армията, със заместника по политическата част на дивизията, в такова, може да се каже, отбрано общество посред бял ден пълзим по корем с тебе към бойното охранение и от страх за началството само дето молитви не четем! Има какво да си спомняме!

Но Илин дори не се усмихна.

— Не споря, храбър е — сърдито каза той за Лвов. — Но тогава една германска мина щеше да е съвсем достатъчна за всички ни!

— Глупак е! — злобно отсече мълчалият дотогава Евграфов. Плоското му, широко лице, което по-рано се струваше на Синцов съвсем спокойно, се наля с кръв от напрежението, с което той се мъчеше да се сдържи. Но не се сдържа — изпусна се.

— За кого говориш? — засмя се Завалишин.

— За когото трябва. Вие тук за пръв път виждате тая храброст, а аз я видях още на Таман, когато заради него по целия пролив плуваха моряшки шапки и пилотки... Видях го как командуваше от брега до последния момент! Дявол да я вземе храбростта му, щом от цялото ни подразделение само двамина изплуваха живи с една автомобилна гума! В единия два куршума, в другия — три. Половин година си спомнях по болниците за храбростта му, докато дойде при вас.

— Никога не съм чувал това от тебе — каза Завалишин.

— Сега го чу — и по-добре го забрави!

— Ще го забравя.

Евграфов допи чая и стана, без да каже повече ни дума.

— Къде? — попита Илин.

— Отивам да спя. Уморен съм.

Евграфов облече шинела, сложи пилотката и излезе от къщичката, без да се сбогува.

— На колко е години? — обърна се Синцов към Илин.

Дотогава той бе възприемал Евграфов като възрастен човек и не се бе замислял на колко години е.

— На четиридесет и две — каза Илин.

— А откъде е, какъв е бил, преди да постъпи в армията?

— Не си ли го питал, когато беше командир на батальона? — вдигна глава Илин.

— Не.

— И аз не съм. Каквото разкаже сам за себе си — и на това сме благодарни. Ще лягаме ли? Иван Авдеевич ей сега ще вдигне масата, ще съберем две пейки за тебе, има и сламеник, и завивки...

Илич сложи до ухото си слушалката на неочаквано иззвънелия телефон.

— Илин слуша... Здравейте, другарю първи... Тук е... Нищо не правим, каним се да спим... Слушам!

— Обажда се командирът на дивизията — каза Илин, като подаваше слушалката на Синцов. — Говори, тебе търси.

— Синцов слуша.

— Настани ли се вече да нощуваш, а? — попита в слушалката гласът на Артемиев.

— Тъкмо се канехме.

— Няма да го бъде. Има заповед до сутринта да се върнеш в щаба на армията. За половин час ще се отбиеш при мене — искам да те видя — и ще продължиш нататък. Дотука ще те докара Илин. Той има и трофеен опел, и шофьор... Дай слушалката на Илин...

— Тъй вярно — рече Илин в слушалката. — Тъй вярно... Ще бъде направено...

Каза всичко това с безразличен служебен тон, но когато постави слушалката, лицето му беше обидено.

— Не постъпва хубаво.

— Защо? — попита Синцов.

— Командирът на полка те е поканил на гости, а той те измъква. Не бива така.

— Каза, че ме викат в щаба на армията.

— Тогава е друго. А защо?

— Не ми каза.

— Може да си получил повишение — хем сериозно, хем на шега каза Илин, отвори вратата и извика в тъмното: — Кутуев, бързо тук!...

[1] Рекогносцировка — предварителен оглед на позициите на противника в района на предстоящите бойни (или учебни) действия.
— Б.ел.к. ↑

[2] Толкова е хубаво, тъй спокойно, такава тишина. ↑

[3] Много лошо. Всяка нощ взривове, нападения, стрелба... ↑

ОСМА ГЛАВА

Дивизията се бе разположила за отбрана на широк фронт. От щаба на полка до щаба на дивизията трябваше да изминат почти десет километра без светлина, защото напоследък беше строго забранено да се пътува близо до предната линия дори с маскировъчни мрежи на габаритите. Вдигнатият посред нощ, недоволен шофьор мълчеше, а Синцов седеше до него в тясното трофейно опелче кадет и мислеше за себе си. Безполезно беше да гадае защо изведнъж го бяха извикали цяло денонощие по-рано, отколкото му бе заповядано да остане в дивизията. На фронта човек не принадлежи на себе си, а в оперативния отдел — още по-малко от другаде. Мислеше не защо са го извикали, а изобщо за живота си. Всичките днешни разговори го подтикваха към това.

„Да, когато днес Илин ми предложи да му стана началник-щаб, и на мене ми се прииска. А защо? Искам да бъда по-близо до войната? А сега не воювам ли? Нима едногодишната служба в оперативния отдел вече ме е накарала да мисля така? Илин казва: «наблюдаващи». Естествено работата не се свежда до това. Все пак най-често и преди всичко ти поставят задача да помогнеш. Но се налага да докладваш и за нередностите. Иначе не може. И това, разбира се, не е много за радване. Понякога, доказвайки чуждата лъжа, се въвираш направо в ада, а после, като я докажеш, ти дотежава. Защото знаеш: в повечето случаи докладват неточно и дори лъжат не от подлост, а поради трудността на създалото се положение. И ако смениш мястото си с оня, който не е намерил сили в себе си да изпълни докрай задачата, на когото е оставало малко, за да стигне, да допълзи, да се добере до целта, кой знае дали би съумял да го направиш по-добре и да докладваш по-вярно от него! Понякога ти се струва, че би го направил! А друг път си представяш как си влязъл в неговата кожа и се съмняваш в себе си, защото вече си свикнал с друго: идваш и си отиваш, идваш и си отиваш, имаш време да починеш от опасността, а хората си остават все там, в боя... Вървиш през зимата към предната линия, в кишата, в

калта, с мокри валенки, и затъваш на всяка крачка в снега. А след продължителния обстрел снегът е целият изровен. И убитите още не са прибрани. И над главата ти, напомняйки за себе си, свирят отделни мини. Вървиш като в ада. А не отиваш бог знае къде — само до командния пункт на батальона, не по-далече!“

Синцов си спомни как след зимния бой за една височина на плацдарма отвъд река Слюдянка, когато след шестата заповед — да се превземе! — привечер все пак я превзеха, командирът на дивизията генерал-майор Тализин изпи на наблюдателния си пункт почти половин манерка и тръгна сам да събира ранените в подножието на височината:

— Елате с мене, майоре!

Имаше много ранени, те лежах по цялото подножие на височината. И въпреки че бе изпил почти половин манерка, Тализин не вървеше като пиян — изобщо не го бе хванало — а беше само някак странен, подтиснат. Да се оправдае ли искаше вътрешно пред ранените си войници, лежащи под тая височина, съжаляваше ли ги или не знаеше какво да прави със себе си — такава мъка го бе обзела след тежкия бой, че помъкна подире си и Синцов, и своя адютант, и ординареца, и двама автоматчици. И заедно със сновящите по склоновете на височината санитарии вдигаше ранените от дълбокия, мокър сняг. Понякога само помагаше, а друг път сам намираще някого встрани, мятеше го на раменете си и го мъкнеше към носилките. После изведнъж си спомни за ръката на Синцов, когато той лошо, неловко му помогна, и каза:

— Добре, добре, ти си върви. Защо тръгна с мене?

Но къде вече можеше да отидеш? И още цял час обикаляхте и прибирахте ранените. Какво ли не става на предната линия! Ако разкажеш някому, няма да ти повярва. И когато отново попадна при същия командир на дивизия, когато вече всичко беше наред, когато тръгнаха напред, далече напред, самият Синцов не можа да го познае, видя съвсем друг човек. Сякаш не само оная височина бе останала далече назад, но и човекът, който прибираше ранените, бе останал там, в подножието й...

„Да, добре ми е известно какво е предна линия — помисли Синцов, като си спомни за Тализин. — Какъвто и да стана — командир на полк или началник-щаб — има още много страх да бера до края на

войната. И все пак искам да съм по-близо до нея. Щом тогава, след болницата, ме оставиха в армията, сега искам да ида докрай.“

Мислеше за това, за което вече неведнъж бе мислил на фронта. „Случва се и така: доброто прави човека, по-лош, а лошото — по-добър... Във всеки случай мене тъкмо лошото ме направи по-различен в сравнение с онова, което бях преди войната. Как ще забравя оная переправа на Днепър, когато отгоре, от брега, германците ни кълцаха с автоматите по главите като зелки със сатър? Или оня лагер с наши военнопленници, който превзехме от германците край Сталинград и в който намерих Бутусов? Той и сега е жив и воюва. И вече след лагера го разжалвали в редник, задето като командир на рота въпреки заповедите не взимал германците в плен. И го разжалвали, и го ранили, а неотдавна писа, че пак се е върнал в строя и пак командува рота. И той като мене не иска войната да свърши без него. А какво искам аз на фронта за самия себе си? Както всички, искам да бъда жив. Друго нищо особено не искам. Синцов се запита как би погледнала Татяна на стремежа му да отиде в полк, ще го одобри ли, или не? Гласно би казала: да! Но не знам какво ще си помисли. Какво иска да бъде — е едно, а доколко ѝ стигат силите за това — съвсем друго. Човек иска много от себе си. Но не на всичко е способен. Така е с мене. Така е и с нея.“ — помисли си той за Таня с нов пристъп на тревога.

Шофьорът рязко спря: на пътя пред колата бе застанал войник с автомат, зад него се тъмнееше бариера.

— Рядко се виждаме — бяха първите думи на Артемиев, когато отведоха Синцов в селската къща, където се бе настанил командирът на дивизията. — Последния път беше преди повече от пет месеца.

— Скоро ще станат шест — каза Синцов.

— Още по-лошо. Искаш ли чай? — Артемиев кимна към масата. Там имаше термос и две чаши. — Друго не ти предлагам, знам, че вече си пил.

— И чай не искам.

— А аз ще си наляя. Вечер ми се пие. Някой път дори посред нощ се събуждам и пия. — Артемиев си наля половин чаша черен чай и завинти капачката на термоса.

— Не знаеш ли за какво ме викат?

— Нямам представа, изглежда, потрябвал си им нещо. Лично вашият Перевозчиков се обади: независимо дали си свършил, или не,

работата при нас, точно в шест да си там!

— Не можах да свърша. В два полка бях.

— Знаем. Я кажи какви са наблюденията ти!

Артемиев по навик притегли към себе си бележника от масата и започна да слуша Синцов. Но почти не стана нужда да си води бележки. Според Синцов в дивизията, там, където е ходил, с редки изключения, всичко е било нормално и по отношение на маскировката, и по отношение режима на огъня и движението. А за триста тридесет и втори полк — полка на Илин — изобщо нямаше забележки.

— Илин винаги се стреми да бъде пръв — каза Артемиев, като изслуша Синцов. — А след оня случай с храната — два пъти повече. Пък и какво да говорим, всички се стремим. Знаеш ли от какво се състои нашият живот на фронта?

— От какво?

— Както и всеки живот, само от две неща: от хубаво и лошо. Хубавото сега стана много повече, но и лошото все още си е доста, макар че пред началство така не се говори!

— Мене ли имаш пред вид?

— Защо не и тебе. Освен войника на фронта всички са началници. Утре ще мина по следите ти по предния край. Не е изключено да са праметнали щабния другар.

— Не мисля — каза Синцов.

— Кой знае. Все пак не си кадрови офицер и не познаваш всичките ни тънкости.

— А Илин познава ли ги? — попита Синцов.

— Познава ги, макар че не е кадрови офицер. Всичко е изучил. А ти защо се сравняваш с него? И след четиридесет години Илин ще легне в ковчега с военна униформа. Ако го уволнят преди това, все едно че жив ще го заровят! А ти воюваш, докато трае войната. Може да се смята, че вече си воювал, колкото е трябвало — сега само от тебе зависи.

— Стига, нека оставим това. — Синцов се намръщи.

Сега, след тия думи на Артемиев, стана по-трудно да говори с него за предложението на Илин. Но все пак Синцов не се спря пред тая трудност.

— Илин е прибързал — недоволен каза Артемиев, след като го изслуша. — Вярно, че Насонов подаде рапорт, но засега няма да

изпълним молбата му. Когато Туманян напусна полка, и двамата можеха да претендират. Насонов — заради миналия си опит, Илин — поради перспективите за бъдещето. Спряхме се на Илин. Временно обидихме един добър офицер. Като се открие възможност — при нас или другаде, — сигурно и Насонов ще стане командир на полк. А дотогава ще ги държим заедно. И за двамата е полезно! След твоите думи съм още по-убеден в това. Тъй че извинявай.

— Напротив, ти извинявай, че подхванах този разговор. Ако не беше Илин...

— Ето ти на — разсмя се Артемиев, — казваш, че не можели да те преметнат! А пръв те е преметнал Илин, твоят приятел! Представил ти е желаното за действителност. А на фронта тъкмо това е най-опасната форма за отдалечаване от истината.

Той престана да се усмихва.

— Уважавам стремежа ти да се върнеш обратно в полка. Ако можеш, щях да ти помогна. Но сега не съм в състояние.

„Щом не си в състояние, значи, не си.“ На Синцов му се стори, че като казваше „щях да ти помогна“, Артемиев се позапъна. Що се отнася до уважението, по принцип е така! Но не иска да го вземе в своята дивизия. Не забравя, че му е шурей, и тъкмо затова не иска.

И сякаш бързайки да потвърди догадката на Синцов, Артемиев заприказва за това, което ги свързваше:

— Ако си представим малко вероятното нещо, че както сме се разположили сега, така и ще тръгнем по картата, без да завиваме никъде, покрай своя петдесет и четвърти паралел, право пред нас най-напред е Могилъв, после Минск, после Лида. А меридиана на Гродно ще пресечем на някакви си двадесет километра от града. Но, разбира се, така става само в приказките, не и на фронта. Още преди това едни ще бъдат рокирани, други ще получат нови разграничителни линии, трети ще отидат в резерв...

Той толкова настойчиво изброяваше всички тия възможности, сякаш сам искаше да избие от главата си малко вероятната, но натрапчива мисъл, че в края на краищата тяхната армия и неговата дивизия могат да излязат точно срещу Гродно.

— Защо сами да се заблуждаваме! — каза Синцов. — Каквито и да са разграничителните линии, ние с тебе все за това си мислим!

Да мислят за това, значеше да мислят за старата жена и за малкото момиченце, майката на Артемиев и дъщерята на Синцов, които бяха останали там, в Гродно. Освен всичко друго, което ги свързваше в живота, двамата имаха и тоя общ спомен. Нито Артемиев, който командуваше полк в Забайкалието, нито Синцов, който заедно с жена си беше в отпуската в Крим, не можеха да бъдат виновни, че тая стара жена с едногодишното момиченце не е успяла да замине или да избяга пешком от военното градче край Гродно, където германците се озоваха шестнадесет часа след началото на войната.

И все пак тежестта на тая вина подтискаше и двамата, както подтиска всеки здрав — телом и духом — мъж, пред чиито очи загиват безпомощни хора. Дори при пълна физическа невъзможност да помогне на другите, човекът, който случайно се е спасил при катастрофа, пак се чувства виновен пред загиналите. Особено ако са жени и деца.

Някакво подобно чувство се бе загнездило у Артемиев и у Синцов. Макар че нито за единия, нито за другия можеше да се каже, че пазят себе си в тая война. Естествено пазеха се в границите на разумното, когато трябваше да залегнат под обстрела или да наведат глава. А иначе не се пазеха. Отначало, доколкото можеха, спираха войната, когато тя се търкаляше и искаше да прегази и тях, и милиони други хора. А сега, след като я бяха спрели, я търкаляха обратно, натам, откъдето бе започнала.

Хората свикват с неизвестността по-трудно, отколкото с всичко друго. Но и с нея се свиква. И за Артемиев, и за Синцов тригодишният навик да не знаят какво става с тая стара жена и с момиченцето се бе превърнал в част от съществуването им на фронта. Но тая вече привична неизвестност понякога напомняше за себе си със старата болка — като заседнало в тялото парче от снаряд. Така стана и сега, когато Артемиев заприказва за Гродно.

По редица признаци и двамата разбираха, че предстоящото лятно настъпление скоро ще започне. Накъдето и да тръгне тяхната армия, в най-близките планове на войната, изглежда, е записано освобождаването на цяла Белорусия, а, значи, и на Гродно. Онова, което съвсем доскоро изглеждаше далече, се бе приближило. И неизвестността, която през тия три години бе станала навик, трябваше да свърши и да се превърне или в радост, или в мъка. И независимо

дали тръпнеш, или не тръпнеш от страх, докато чакаш отговора на живота, така или иначе ще бъде едно от двете!

— Разбира се, извинявай — каза Артемиев, — но когато мисля за това, спомням си винаги за мама... Дъщеря ви съм виждал само на снимка. А с мама цял живот...

Синцов кимна.

— Разбира се, как иначе.

Той и сам не можеше да си представи добре своята дъщеря. Тогава тя беше на една година. Сега, ако е жива, е на четири. И за да я познае, ще трябва други хора да му кажат, че е тя.

— Как е Таня? — попита Артемиев. — През зимата разправяше, че очаквате дете?

— Пратих я при майка ѝ в Ташкент. Роди дъщеря — каза Синцов, без да се задълбочава в своите тревоги.

— Честито. Тъкмо навреме! Още повече, че тук кашата скоро ще започне. Докато там си играят на „пляс-пляс ръчички“, ние ще освободим Белорусия. Току-виж, след това и аз съм се измъкнал поне за ден до Москва под някакъв предлог или без предлог. Вече нямам търпение. От ноември миналата година не съм виждал Надежда! Прескочих за двадесет и четири часа в Москва, малко преди да се срещнем тогава с тебе. И повече нищо! Онзи ден започна седмият месец, за къде сме така? Нито грях да извършиш, нито така да си седиш!

Артемиев свали портупея, разкопча яката на рубашката и като пъхна ръце в джобовете на брича, закрачи напред-назад из стаята.

— А самата тя не може ли да те навести? — попита Синцов.

— Тя ли да не може? — усмихна се Артемиев. — Всичко може тя. Но аз не мога да я пусна тук. Категорично съм ѝ забранил да идва. Питаш, а сигурно ти е добре известно колко щуротии направи тук това лято! И при вас там злословиха по мой адрес, и тук, в дивизията си чесаха езиците. Не съм нито сляп, нито глух, знам!

Той се разсмя и се тупна по хълбоците.

— Голям шум се вдигна! Макар че всъщност на никого нищо лошо не направи. Преметнала глупака адютант и изведнъж се появила на предния край — искала да ме погледа в бойна обстановка! Придумала артилеристите да постреля с оръдието! Яздила кон — голяма работа! И дори когато обърна вилса, пак никой не пострада —

само тя дето изхвъркна от него. Да беше друга, никой нямаше да обърне внимание на всичко това. Е, ходила, яздила, обърнала се с колата. А тя винаги се набива в очите на хората! Опасна жена! Дори когато не иска, пак се набива в очи! А още повече, когато иска! Патил съм и има да патя с нея...

Въпреки думите на Артемиев в гласа му имаше повече радост, отколкото обреченост. Самият той долови това и се разсмя.

— Не мога да си спомня за нея без удоволствие. Какво да се прави!

Цялата му енергия и жизнерадост, с които винаги се отличаваше характерът му, изведнъж изтикаха всичко друго и бликнаха от него, припомняйки на Синцов оня Пашка Артемиев, който не беше никакъв командир на дивизия, а едва се канеше от последния клас на гимназията да постъпи във военното училище и казваше за Надка Караваева да не си въобразява, че дълго ще тича след нея.

— Радвам се да те видя в добро настроение!

— Настроението ми не е лошо, прав си — каза Артемиев. — Вече шестнадесет месеца съм в дивизията. Работих и като разузнавач, и като оператор, но все пак намерих себе си тук, на командната длъжност! А това лято, преди Курската дъга, малко остана да изгърмя! И пак заради Надежда. Беше по време на затишие, дойде при мене като законна съпруга, а и разрешение имаше от такова началство, че никой нищо не можеше да каже! Но в тия работи Серпилин е лош! Не обича жени да се мотаят на фронта. Взе я на мушката и когато тя направи една, две, три щуротии, ме повика, сложи ме да седна срещу него и пита: „Кое ви е по-скъпо: жената или дивизията?“ Аз рекох да се пошегувам: „И двете са ми скъпи, другарю командуща. Човекът си е човек.“ А той отговаря: „Така е. Но военната служба си е военна служба. И същността ѝ е в това, че иска от нас да забравим, че човекът е човек. Понякога за късо време, а понякога за дълго. Както се разбира, обстановката в действащата армия се отразява неблагоприятно на вашата съпруга. Ако смятате и занапред да командувате дивизия, направете така, че след четиридесет и осем часа съпругата ви да напусне границите на поверената ми армия. Можете да се мотивирате, както намерите за добре. Свободен сте!“ С него разговаряхме точно две минути. А с нея после почти двадесет часа! В резултат на това тя се върна в Москва, а аз, както виждаш, още съм в дивизията. Имам

достатъчно работа. И сякаш добре се справям с нея. Само че и аз не съм забравил оня разговор, и командувачият го помни. Чувствувам, че оттогава не ме обича.

— Не знам, аз мисля, че е справедлив човек — каза Синцов.

— Може и така да е. Но по-добре разчитай на себе си, отколкото на неговата справедливост. Не знам дали ме обича, или не, но вече влязох с дивизията си в три заповеди на Върховното командване, никой не може да ми отнеме това.

— Мисля, че никой няма и намерение да ти го отнема — каза Синцов. — Повтарям, той е справедлив човек.

— Още по-добре за него. Но сега, когато го няма, с Бойко се разбираме по-добре. Ако искаш да знаеш, аз си имам собствени затруднения като командир на тая дивизия. От четиридесет и втора година съм третият подред. А къде са предишните? И двамата са тук! Преди мене дивизията е била командувана от командувачия армията. И заместник-командувачият армията е командувал преди мене същата дивизия. От една страна, не са равнодушни към нея, и това е добре. А от друга страна, не са ли твърде много спомените как са я командували преди мене? Как е било при тях и как е при мене? И в самата дивизия има мераклии, особено когато ги скастриш за нещо, да ме сравняват с предшествениците, разбира се, не в моя полза: единият бил душа човек, при това самороден талант, а опитът на другия изобщо не можел да се сравнява с моя — не току-така е станал командувач армия! А аз, като прочета такъв намек в очите на някого, не му прощавам.

— А не четеш ли несъществуващи неща? — попита Синцов.

— Възможно е — усмихна се Артемиев. — Но нали трябва да споделя с някого всичко това? И ето че го споделих с тебе. Не може с първия срещнат.

— А как сте с Бережной?

— Там е въпросът я — каза Артемиев. — Че се уважаваме, уважаваме се, но да се обичаме — не съм способен аз на несподелена любов. Наскоро идва генерал-лейтенант Кузмич. Докладвах, както му е редът, запознах го с обстановката, а после той ми каза: „Ти си командир на дивизията, зает човек си, не искам да ти губя времето.“ И сочи Бережной: „На Матвей Илич работата му е комисарска, все пак по-свободен е от тебе, с него ще обиколим из полковете.“ Какво можеш да му отговориш? И два дена прегърнати обикаляха полковете, по стар

навик. А в края на краищата заместник-командуващият армията си заминава от дивизията, без да се отбие при командира; получавам поздрав и благодарност от него по Бережной. Сега стоя и чакам: може би командуващият армията по същия начин да посети дивизията. На мене — здрасти! — и тръгва нататък с бившия си заместник по политическата част, нали все той е бил и при тримата. Ние се сменяме, а той си остава. Поне да го бяха повишили, та да отиде на друго място!

— Ама че нервен си станал! Не знаех.

— Не сме служили заедно, затова не знаеш — каза Артемиев. — Строевата служба огъва характера на една страна, а щабната — на друга. И ето на: аз съм станал по-нервен, а ти по-спокоен. Ако си мухлясал там, в щаба, може би наистина трябва да отидеш в строя. Като започнат боевете, ще има и загуби; там горе веднага ще ви доложат къде каква дупка се е отворила. Все пак Серпилин те познава лично, издебни случай, помоли го. Само че по-добре е преди боевете, още сега... — Артемиев не довърши думите си и погледна часовника. — Хайде, върви. Наистина се разбъбрах като жена. Вече май си казахме всичко, което бива и не бива... Макар че, от друга страна, кой знае кога пак ще се видим? Като пишеш на жена си, поздрави я от мене!

— Ти също.

От старите си училищни спомени Синцов не обичаше много Надя, но какво значение можеше да има това сега?

— Таня ми разказа как тогава, през четиридесет и първа, са се срещнали с твоята Надя в Москва, в жилището ѝ. И че я харесала.

— Ех, Ваня, Ваня! — изведнъж каза Артемиев и силно изпука с пръсти. — Трудно се живее на фронта, когато тилът ти е несигурен. Само на тебе казвам, като на брат. Никой друг не бива да знае.

— Кой друг?

— Дори Татьяна...

— И това предупреждение е ненужно!

— Когато е с мене — каза Артемиев, — знам, че за нея няма по-добър и никой друг не ѝ трябва. А когато не е с мене, не знам. И не искам да знам. А понякога, напротив — искам! Няколко пъти ми писа, настояваше като моя жена да я взема тук, на фронта, за машинописка или нещо друго! Защо ѝ е това, ако не съм ѝ нужен? Лошо ли ѝ е в Москва? По-добре ли ще бъде тука? А от друга страна, мисля си: защо

иска това от мене? Дали не се страхува сама от себе си: да е самотна там? А какво мога да направя, след като знам, че ако е край мене, няма да съм в състояние да воювам.

Двамата вече бяха станали, оставаше да се сбогуват.

— Ще дойда да те изпратя. — Артемиев смъкна от пилона платнището, наметна се и размърда отдолу широките си рамене, сякаш се чудеше сам на себе си. — Надвечер нещо ме разтнесе. Сутринта за пръв път тая година се изкъпах в рекичката, може и да съм настинал. Чакай, телефонът звъни!

Артемиев се върна от вратата до масата и преди да вдигне слушалката, недоволен погледна часовника — беше късничко за разговори, освен ако е станало нещо...

Ала от разговора по телефона Синцов веднага разбра, че нищо не е станало.

— Още е тук. Задържах го малко при мене, за да сподели впечатленията си. Ясно, ясно! — няколко пъти повтори Артемиев. — Слушам! Разбирам! Веднага ще го пратя, щом е тъй!

Но като постави слушалката, каза на Синцов точно обратното.

— Щом е тъй, ще те задържа още пет минути. Седни! — Смъкна от раменете си платнището, сложи го до себе си на пейката и се усмихна на учудването на Синцов. — Перевозчиков беше.

— Разбрах — каза Синцов.

— Пита дали си заминал. Искаше да разбере, защото му се обадил членът на Военния съвет. Оказва се, че имат намерение да те пратят в Москва с някакво поръчение, а преди това, точно в седем сутринта трябва да си при члена на Военния съвет. Трябва да черпиш за тая новина.

Синцов сви рамене. Той знаеше, че и по-рано два-три пъти офицери от оперативния отдел бяха пращани с различни поръчения право в Москва, прескачайки щаба на фронта. Но не можеше да разбере защо сега изпращат в Москва тъкмо него. А и тревожните мисли за Таня му пречеха да се радва на пътуването.

— Могли са да намерят някой друг, който само за това мечтае.

— Винаги е така — усмихна се Артемиев. — Не изпращат ония, които като мене само за това мечтаят. — Той притегли към себе си бележника. — Почакай, ще напиша писъмце на Надежда. Ще ѝ го предадеш на ръка в Москва и ще ѝ разкажеш как я карам тук без нея...

Прегледай вестниците. — Той побутна към Синцов папката с вестници, която стоеше на масата. — В „Звезда“ има интересни статии — за историята на руското офицерство. Аз си ги изрязвам. Вчера излезе четвъртата, сигурно още не си я виждал.

Но Синцов не започна да преглежда изрязаните от Артемиев статии за историята на руското офицерство. Сега не му беше до тях. Той изведнъж се сети, че в Москва може да опита да направи онова, което няма как да се направи тук, в действащата армия: ще отиде в Централната поща и ще изпрати бърза телеграма с платен отговор до Ташкент, до майката на Таня. Ще разбере защо няма писма. И какъв е бил тоя печат на първото писмо: „Арис“? Какво е станало: не е могла да стигне и е родила в Арис? Или за по-бързо там, в Ташкент, е дала писмото на някой, за да го пусне в Москва, а той го е пуснал по пътя още в Арис?

Преди пет дена, след като пак не получи писмо с поредната полева поща, посред нощ той изпроси една кола и отиде във втори ешелон, в санитарния отдел, за да поприказва със Зинаида Сергеевна, лекарка и приятелка на Таня; тайно се надяваше да се успокои след разговора с нея.

Но като научи, че Синцов изобщо не е получавал друго писмо, тя се развика по адрес на Таня:

— Упорита е като магаре! Нали й казвах: с рана като нейната на друг не знам, но на нея щяха да разрешат аборт! Дори на тебе исках да кажа в никакъв случай да не й разрешаваш да го остави! Но ме достраша, че ще ме изяде после, ако научи! Не го е доносила и напълно възможно е в Арис да са я свалили от влака — всичко е възможно! — каза тя, като изобщо не смяташе да успокоява Синцов, защото самата обичаше Таня и беше дълбоко убедена, че се измъчва за нея не по-малко от Синцов.

Той се раздели с нея не успокоен, а, напротив, още по-разтревожен, тъй като чак сега бе разбрал докрай, че самата Таня предварително по-добре от всички е знаела колко много рискува.

— Пиша на Надежда — изведнъж заприказва Артемиев, като прекъсна мислите на Синцов — да се храниш и нощуваш при нея, още повече, ако останеш за по-дълго време. У нас човек може и да се изкъпе добре — има газ. А в комендантството само ще се регистрираш

и ще оставиш адреса си — това е разрешено на старшия офицерски състав.

— Добре, там ще се оправя. — Синцов не искаше да се откъсва от собствените си мисли.

Той мислеше, че утре сутринта, преди да тръгне, трябва да се отбие до полевата поща — току-виж, че се е получило нещо през тия два дена. А може, като се върне днес, да намери на леглото си писмо и в него само хубави неща!

— У нея има ключове от стария ни апартамент. Ако искаш, вземи ги и прескочи там, в същност той сега е твой — отново прекъсвайки мислите му, каза Артемиев, който пишеше тъкмо за това на Надя.

Синцов кимна и си помисли за тоя апартамент: „Наш, мой, твой — сега не може да се разбере чий е тоя стар двустаен апартамент на Пироговка, в който по-рано живееха Артемиеви!“ Когато той бе започнал да ходи там, двамата с Павел учеха в седми клас, а Маша беше още съвсем малка — третокласничка... После, когато преди войната се ожениха с Маша и заминаха за Гродно, а Артемиев служеше в Чита, тоя апартамент, в който бе останала да живее само бабата, се смяташе за общ, предназначен за всеки, който се намираше в Москва. Артемиев, който се бе оженил за Надя, след войната сигурно ще живее с нея в големия ѝ апартамент на улица „Горки“, останал от първия ѝ мъж, от Козирьов, а старият апартамент на Пироговка...

— Ти какво, плащаш ли наема? — попита той Артемиев.

— Разбира се — каза Артемиев, като продължаваше да пише. — Войната няма да продължи цял век! Каквото и да стане, тоя апартамент ще свърши работа. Преди всичко на тебе. — Той се откъсна от писмото. — Да не мислиш, че ако майка ми е жива, няма да приеме твоята Таня, няма да те разбере? Само дано е жива!

Каза това и отново се наведе над писмото.

А Синцов помисли: „Какво пък, ще прескоча, щом има ключове и апартаментът си стои. Добре, че го има. След войната едва ли ще ме оставят в армията с тая ръка. А щом имаме тоя апартамент, ще мога да живея в Москва.“

Животът на човека, който отдавна е в армията и отдавна воюва, е някак по-сложен, но и някак по-прост от живота на всички други хора. Самите военни порядки ограничават неговите грижи за близките. Той прави за тях онова, което може и трябва да стори, но само до известна

граница — отвъд нея вече нищо не може и нищо не трябва. Войната сякаш го освобождава от отговорност за онова, което изобщо не може да направи.

Но сега, когато мислите го бяха извадили от това обичайно състояние, Синцов с някакво смущение помисли, че след войната ще трябва да води съвсем различен живот от сегашния, от живота си на фронта.

— Готово. — Артемиев стана и сгъна на две няколкото листчета, които бе успял да изпише. — Слагай ги в джоба. Забавих те не пет, а дванадесет минути.

— Можеше и повече. Щом трябва да съм утре сутринта, имам достатъчно време.

— А — махна с ръка Артемиев, — и без това човек не може да напише всичко. Да донесеш отговор. А най-важното, искам да чуя от тебе как си прекарал при нея. Щом се върнеш, веднага се обади.

— Всичко ще бъде направено.

Синцов сгъна писмото още веднъж и закопча копчето на рубашката.

— Не забравяй да го преместиш в китела, като тръгнеш за Москва.

— Сигурно ще тръгна с тая рубашка — каза Синцов и си помисли, че до сутринта трябва да си прише чиста якичка.

Артемиев отново метна върху раменете си платницето и гологлав излезе от къщата подир Синцов.

— Все пак прескочи до стария апартамент — посъветва го Артемиев, вече застанал до своя вилис, с който Синцов щеше да пътува до щаба на армията.

И при тия думи Синцов си помисли, че и за самия Павел старият апартамент е нещо като запасна позиция. Може би понякога все пак му минава мисълта, че няма да се спогоди със своята Надежда.

— Калашников — обърна се Артемиев към шофьора, — първо, не карайте бързо: нощта е тъмна, пътят минава през гората и на среща се движат камиони с боеприпаси. Второ, на излизане от гората побързо преминете разклонението. Нощем стрелят по него. Вчера улучиха с пряко попадение една камионетка.

Той каза това вече не на шофьора, а на Синцов и като се обърна към шофьора, попита:

— Ясно ли е?

— Тъй вярно, другарю полковник.

— Тогава тръгвайте — заповяда Артемиев.

Той не прегърна Синцов, но здраво стисна ръката му и дълго не я пускаше. Пусна я чак когато Синцов понечи да седне във вилиса. И когато вилисът вече потегли, все още стоеше и гледаше подире му...

ДЕВЕТА ГЛАВА

— Ще го връчиш на командувачия. А освен писмото сам му дай да разбере, че го чакаме. Способен ли си на това? Мисля, че си способен — каза Захаров, като даваше писмото на Синцов. — Решихме, че ще се зарадва, като те види. Чувал съм го да казва как в тежкия час си останал с него не по служебно задължение, а по собствена воля. По същите тия места. Така ли е?

— Така е.

— Значи, ако поиска, има какво да си спомни заедно с тебе там, в санаториума. — Захаров се усмихна. — След време всички само това ще правим, ще си спомняме за войната... — И отново стана сериозен: — Оттук не можем да разберем как е със здравето. Въпросът е деликатен — хем нямаме право да бързаме, хем ни се иска да побързаме. Така че ориентирай се между едното и другото.

Захаров не каза нищо повече и изпрати Синцов при началник-щаба.

Генерал Бойко също предаде писмо за Серпилин в запечатан плик. На пипане писмото беше кратко — само едно листче.

— Ще научите в оперативния отдел сутрешната обстановка и ще я докладвате на командувачия. Разрешавам ви да вземете карта, но без обстановката. Ще докладвате по памет. Освен това за сведение на командувачия... — Бойко понижи глас, макар че в къщата нямаше никой друг освен тях двамата, и му заповяда да съобщи на Серпилин последната армейска новина, която още не беше отразена в щабните карти.

Синцов очакваше, че сега ще последва обичайното „изпълнявайте“, но Бойко мълчаливо го погледна и добави:

— Отговаряйте правдиво на въпросите на командувачия. Без преувеличения и предположения; в границите на собствената ви осведоменост.

Каза го така, сякаш предварително мъмреше Синцов. Имаше такъв навик — да наднича в бъдещето.

А след всичко това дойде пътуването до Москва, което продължи повече, отколкото мислеха отначало. И гумите се оказаха износени, и резервната беше стара; стана нужда три пъти да помпат и да лепят; после по пътя се счупи единият ресор, а най-накрая и акумулаторът отказа да работи, теглиха ги с въже, докато се запали моторът.

Синцов смяташе, че щом носи писма за командувация, ще му дадат хубава кола, с която може да тръгне на път, без да я проверява. И се излъга. По пътя разбра от шофьора, че командирът на армейския автобатальон си е имал свои сметки: изпратил е в Москва собствения си, съвсем разкапан вилис, на който отдавна е трябвало да се сменят и гумите, и акумулаторът, и задният мост, и още нещо. И е дал на шофьора бележка до един свой приятел от фронта, сега началник на ремонтния завод в Москва. Според тая бележка, докато вилисът е в Москва, трябваше да му сменят всичко, каквото може, и да го върнат на фронта новичък. Сметнали са, че и с такъв, какъвто е сега, все някак ще стигнат до Москва: майорът от оперативния отдел не е толкова важна птица!

Разбира се, това е така, но все пак, имайки пред вид поръчението, с което пътуваше Синцов, командирът на техния армейски автобатальон беше нахалник и си правеше тройна сметка: може и да стигнат, а ако не стигнат — може и да не се оплачат, а дори да се оплачат — може да му се размине!

Синцов се тревожеше, че няма да стигнат в Москва дори към осем сутринта — часа за ставане там, в Архангелское, когато му бе заповядано да се яви при Серпилин. В края на краищата, макар и съвсем изтощени, посред нощ все пак се добраха до последния контролно-пропускателен пункт преди Москва и по молба на шофьора свърнаха в горичката край пътя и спаха три часа като заклани, в самата кола.

Затова пък влязоха в Москва заедно с ясното, слънчево утро; на Болшая Полянка миеха паважа както в мирно време; само портиерите сега до един бяха жени.

А после от Каменния мост видяха Кремъл, който се издигаше както и по-рано.

И макар че Синцов неведнъж бе чувал, че през цялата война не са позволили на германците да хвърлят нито една бомба над Кремъл, все пак видът на Кремъл, който продължаваше да се издига здрав и

читав, го накара да си спомни как на Седми ноември четиридесет и първа година за последен път беше тук, в Москва; стоеше в строя на Червения площад и през все по-гъсто падащия сняг гледаше Мавзолея и Сталин, а след парада мина надолу, покрай Спаската порта, после по крайбрежната улица, по Большая Полянка и по-нататък през Серпуховския площад към фронта, срещу настъпващите към Москва германци.

На улица „Горки“ вече не миеха, бяха свършили. Асфалтът бе доста разбит през войната, но неизсъхналата още вода го правеше да изглежда като нов.

Синцов спря вилса на ъгъла, срещу Централната поща, и прекоси улицата.

В пощата нямаше много хора, но в тоя ранен час не всички гишета работеха и Синцов трябваше да изчака няколко души, преди да дойде неговият ред.

Седналата зад гишето мършава девойка с толкова дълга пилешка шия, че да ти е жал да я гледаш, доста време размишлява като в полусън, преди да отговори на въпроса му: за колко часа може да стигне до Ташкент бърза телеграма? После каза, че за шест часа би трябвало да стигне.

— Би трябвало да стигне или ще стигне? — попита Синцов.

Тя страдалчески сви рамене, сякаш не можеше да разбере защо той я измъчва с такива въпроси, и пак не изведнъж отговори, че сигурно ще стигне.

— А приемате ли бързи телеграми с платен отговор?

— Да.

— А за колко време ще дойде отговорът, ако дам обратния адрес тук при вас до поискване?

Девойката отново помисли и каза, че щом е до поискване, би трябвало да дойде по-бързо, отколкото ще стигне там: няма да е нужно време за доставяне на тукашния адрес.

Синцов взе от нея бланка, приближи се до масата и докато чакаше да се освободи единствената писалка, започна още веднъж да пресмята какво ще стане, ако той престои цяло денонощие в Москва, а телеграмата наистина стигне там за шест часа, свари в къщи Таня или майка ѝ и те веднага отидат на пощата, за да му пратят отговор. Излизаше, че така отговорът им ще се получи утре сутринта или дори

тая вечер. Но ако неговата телеграма не ги свари в къщи, ако Таня е още в болницата, а майка ѝ е дневна смяна и се върне чак вечерта, излизаше, че няма да получи отговора им през това денонощие и ако работата му в Москва не се проточи, ще трябва да си замине, без да е научил нещо.

Писалката най-после се освободи и като дращеше по грапавата хартия с перото, от което пръскаше мастило, той припряно написа вече съставения мислено текст:

„Бърза телеграма съобщете здравето Централна поща
до поискване ще бъда Москва денонощие целувам Ваня“

Какво друго може да се напише в бърза телеграма?...

— За колко думи ще е платеният отговор? — попита девойката, когато той подаде бланката.

— Моите колко са?

— Двадесет заедно с адреса.

— За четиридесет думи.

Девойката написа отгоре на бланката каквото трябваше, после замърда устни, дълго пресмяташе колко ще струва тая бърза телеграма и когато Синцов плати, каза:

— Отбийте се довечера, другарю майор, отговорът може да дойде и по-скоро. Все пак телеграмата е бърза.

Синцов долови в гласа ѝ съчувствие към своята тревога, за която тя бе прочела в телеграмата, и като взимаше разписката и рестото от тънките ѝ, сякаш детски пръсти, помисли, че девойката на гишето изговаря така провлечено думите, мисли и смята толкова бавно не защото не си е доспала, както сърдито бе помислил отначало за нея, а просто защото е слаба, не си дояжда и всичко ѝ е трудно: и да говори, и да смята, и да седи там, на това гише.

„Сигурно купонът ѝ е чиновнически, а и други изхранва с него...“

Той си спомни миналогодишните разкази на Таня за това, как живеят хората в Ташкент, и с нов пристъп на страх за нея помисли: „Все пак какво ли се е случило — защо не пише?“ После от телеграфната зала се запъти към междуградската телефонна служба:

освен телеграмата реши да даде и покана за телефонен разговор, да ги повика в телефонната служба там, в Ташкент.

В телефонната служба имаше голяма навалица; тъкмо тук изведнъж, в един миг човек можеше да разбере колко много хора е обрекла на разлъка войната! Хората се придвижваха бавно, като се бутаха и си проправяха път, стояха край стените, седяха по столовете, по пейките, по первазите на прозорците. Едни потрепваха при всяко обаждане на дрезгавия високоговорител, който викаше за разговор в кабината, а други, които сигурно чакаха от предната нощ, спяха, притиснати един до друг.

На гишето, до което Синцов все пак успя да се добере, като изгуби за това половин час, му казаха, че линията с Ташкент сега е повредена, а ако я поправят, ще приемат нови поръчки чак след полунощ, значи, в три часа сутринта ташкентско време. Кой ще ги търси посред нощ там, в Ташкент, и ще ги вика в пощата?

Върху него напиряха други хора, които си проправяха път напред. Той постоя още около минута при гишето и пое към изхода.

Големият часовник на стената показваше седем без четвърт. Синцов извади от джоба на рубашката своя часовник и премести стрелката две минути напред. По-рано носеше ръчен часовник, но сега, ако го носеше на дясната ръка, щеше да губи много време, докато с протезата закопчее каишката! А да го носи както по-рано на лявата — също бе неудобно: трябва да слага часовника над ремъка, на който се крепи протезата.

Вече беше време да тръгват за Архангелское при Серпилин. За да стигнат там, бяха достатъчни четиридесет минути, но трябва да имат резерв.

Като слагаше часовника в джоба, Синцов си спомни за писмото на Артемиев, извади го и погледна адреса: „Горки“ четири, апартамент номер шест — съвсем наблизо, срещу пощата.

На плика не беше написано фамилното име — само адресът, телефонът и другите две имена: „Надежда Алексеевна“. Той и по-рано бе гледал тоя плик, но едва сега си зададе въпроса защо не е написано фамилното име.

Сигурно когато се е омъжила за Артемиев, не е сменила предишното си име. Козирьов отдавна е загинал, но въпреки това всички помнят името му, още от Испания. И ето че не го е сменила. А

Павел от самолюбие не е искал да напише върху плика чуждо фамилно име. Много просто.

Синцов отиде до автомата и набра номера от плика: реши още сутринта да съобщи макар и по телефона, че е донесъл писмо от мъжа ѝ.

В слушалката един след друг отекваха продължителните сигнали на централата. Той преброи до десет и затвори телефона. Сигурно отсреща още спяха.

Синцов стигна до Архангелское по-бързо, отколкото мислеше. След като научи в регистратурата в коя сграда и в коя стая е генерал-лейтенант Серпилин и мина пешком през парка, още в осем без петнадесет бе там. В щаба на армията беше добре известно, че командуваният става винаги по едно и също време — точно в шест, но кой знае как е тук, в санаториума... Щом са му заповядали да се яви в осем, няма защо да се мъкне по-рано.

Синцов седна на пейката в края на алеята, разкопча полевата чанта, провери още веднъж всичко в нея, отново я закопча и помисли, че ако ще моли да го върнат обратно в строя, трябва още днес да поприказва направо с командувания: друг такъв удобен случай няма да има.

Той погледна часовника — оставаше му да чака още десет минути, а когато сложи часовника обратно в джоба, видя, че Серпилин е излязъл на външната стълба на сградата.

Облечен в син скиорски костюм и по гуменки, Серпилин с удоволствие примижаваше на слънцето, като ту разперваше ръце встрани надолу с дланите, ту ги свиваше в юмрук и ги прибираще към раменете — навярно се радваше, че може да прави това.

После отвори очи и видя приближилия се и застанал сега на пет крачки от него Синцов.

— Я гледай — каза той почти без учудване и слезе по стълбите.

— Другарю командущ... — Синцов рапортува както му е редът кой е и по чия заповед идва, а после започна да разкопчава ремъчето на полевата чанта, за да извади писмата.

Но Серпилин го спря.

— Чакай. Ще ми ги дадеш. Първо здравей. — Той стисна ръката му толкова силно, че Синцов го заболяха пръстите — искаше да покаже, че е оздравял. Стисна я и сам се усмихна. — Да идем и седнем на пейката. Жал ми е да ви лишавам от слънцето. Виждаш ли как грее днес? Оздравяващите са най-щастливите хора на света. На всичко се радват, дори до глупост.

Серпилин четеше писмата без очила, само дето държеше листовите по-далече от очите си. А Синцов седеше на пейката до него, гледаше го отстрани и мислеше, че сега командуваният изглежда помлад, отколкото напоследък на фронта, и че с тоя син скиорски костюм прилича на треньор по футбол или по бокс: мършав е, но кокалът му е здрав и мускулите се чувствуват под блузата.

Серпилин прочете писмото на Бойко веднъж, а писмото на Захаров — два пъти. След втория път се намръщи и около минута размишлява. После се обърна към Синцов и попита:

— Имаш ли молив?

Синцов му подаде молив и подложи на коляното си полевата чанта, за да може командуваният да се разпише по-удобно на пликите.

Серпилин се разписа, отбеляза деня и часа на получаването и върна на Синцов пликите, а писмата продължаваше да държи в ръка.

— Картата у тебе ли е?

— Тъй вярно.

— Тогава да влезем в къщи, да докладваш обстановката.

„Къщата“ на командувания беше хубава, просторна, с голям никелиран креват, гардероб с огледало и мебели в дочени калъфи. В средата на стаята имаше кръгла маса с плюшена покривка. Върху масата — купчина книги и шише с вода.

Серпилин кимна, като показваше, че картата за доклада трябва да се сложи там, взе купчината книги в сам ги отнесе на перваза на прозореца. Синцов постави шишето върху нощното шкафче до кревата и започна да сваля плюшената покривка от масата. Като се върна при масата, Серпилин направи движение, сякаш искаше да му помогне, но Синцов бързо се справи с покривката, сгъна я и я метна върху стола. Онова, което, отстрана изглеждаше трудно за сакатата му ръка, в действителност не го затрудняваше толкова много, а трудни бяха тъкмо

такива дреболии, за които никой дори не мислеше — например да закопчее двете копчета на десния ръкав на рубашката си...

Синцов разгъна картата и започна да докладва обстановката, като правеше с молива само едва забележими линии, които после можеха да се изтрият с гума. Подобен доклад по чиста карта, върху която не беше отбелязан нито нашият преден край, нито предният край на противника, нито първите, нито вторите ешелони, нито командните пунктове, нито тиловите служби, нито огневите позиции, изискваше напрежение на паметта. Синцов се стремеше да бъде на висота и да не допусне нито една неточност, макар и да разбираше, че за Серпилин сега най-важни са не самите контури на огневите позиции или флагчетата на командните пунктове, а нещо съвсем друго — онова, което постепенно изникваше пред него зад всички тия подробности. Най-важното за Серпилин беше, че като се съди по определената за неговата армия тясна полоса, в която на предния край бяха разположени само две дивизии, а четири оставаха в дълбочина, можеше да се мисли, че тъкмо тук, в полосата на неговата армия, ще бъде нанесен главният фронтови удар. Ако армията му бе сложена на спомагателно направление, едва ли щяха да ѝ дадат толкова тясна полоса и щяха да ешелонират толкова дълбоко дивизиите ѝ.

Като си пое дъх и тоя път изобщо не докосваше картата, с върха на молива Синцов очерта във въздуха, на около тридесет километра от фронтовата линия, един кръг, който обхващаше горския масив и няколко населени пункта.

— Генерал Бойко заповяда да ви доложи, че тук, в нашата полоса, започва да пристига стрелковият корпус, който ще бъде придаден към състава на нашата армия.

— С това трябваше да започнеш! Какъв корпус? Кой му е командир? — весело попита Серпилин.

По лицето му се виждаше колко е зарадван от новината за тоя корпус: щом му дават още един корпус, значи, армията наистина ще нанася главния удар.

— Не мога да знам, другарю командущ.

— И на това съм благодарен — все така весело каза Серпилин.

— Сгъни картата и ми я остави.

Синцов сгъна картата и извади от чантата полевата книжка:

— Моля да се разпишете, другарю командущ.

Серпилин се разписа, хвърли молива на масата и закрочи из стаята, сякаш не знаеше какво да прави сега и със самия себе си, и със застаналия пред него Синцов. После се спря и попита:

— Закусвал ли си? Само не лъжи!

И като чу, че още не е закусвал, каза, че повече не обещава, но с извара или каша от грис ще може да го нагости. А всички други въпроси — после, на пълен стомах.

— Да вървим, ще взема само пешкира, веднага след закуска имам процедура, а ти ще ме почакаш в градината, ще събереш мислите си; ще има много въпроси!

Той взе пешкира от таблата на кревата, метна го през рамо и попита:

— Имаш ли и други, странични поръчения в Москва? Не може да не са ти дали! Генерал Бойко не е такъв човек...

Синцов не успя да отговори. Вратата се отвори, в стаята влезе висока жена с бяла медицинска престилка — сигурно лекарка — и строго попита Серпилин, както началник пита подчинения си:

— Защо още не сте на закуска? Навсякъде ви търсих. Главният терапевт пристигна... Вече му казах, че веднага ще отидете при него, а вас никъде ви няма...

Чак сега тя забеляза застаналия в другия ъгъл на стаята Синцов и недоволно го погледна.

— Не видях, че имате гости.

— Това е мой офицер. Донесе ми писма и докладва обстановката. А освен всичко друго сме бойни другари, заедно излизахме от обкръжение... Запознайте се.

Серпилин започна неуверено, дори несвойствено за себе си, сякаш се стесняваше от присъствието на тая жена. Но последните думи изрече с усмивка, дори улови Синцов за рамото и го побутна към нея.

— А аз съм лекуващият лекар на вашия командущ — каза жената. — Разбирам, че ви попречих, но той трябва да върви!... Сега най-важното за вас е главният терапевт!

Тя каза това вече не на Синцов, а на Серпилин и първа излезе от стаята. И после продължи да върви по алеята пред тях, като се обръщаше от време на време и ги подканяше да не изостават.

Докато крачеше отзад, Синцов забеляза онова, което не можеше да не забележи, гледайки я в гръб: че е добре сложена — повече здраве му кажи — и когато върви изглежда едва ли не двадесетгодишна.

„Макар че в действителност сигурно е по-възрастна от мене — помисли Синцов, като си спомни красивото, но вече не съвсем младо лице на жената. — Някъде към тридесет и пет, не по-малко...“

Серпилин измина мълчаливо първите сто крачки, а после погледна отстрана Синцов, който, както му е редът, вървеше малко по-назад от началството, подкани го с тоя поглед да се изравни с него и каза:

— Да се върнем към разговора. Имаш ли поръчения или нямаш?

Синцов отговори, че има: заповядано му е да отиде в топографското управление на Генералния щаб и да получи нови картни листове.

— Кои?

Синцов изброи буквите на листовите, които трябваше да получи, и Серпилин доволен се усмихна: всичко съвпада — картните листове, които щеше да получи Синцов, също говореха за предстоящото настъпление.

— Щом имаш поръчение — каза Серпилин, като помълча малко и направи още няколко крачки, — ще постъпим тъй: сега върви, върши работа, а утре в девет ще дойдеш тук за отговора на писмата, вече готов за път... Как мислите, Олга Ивановна, колко време ще ме задържи сега главният терапевт?

— Не мога да ви кажа, Фьодор Фьодорович — каза жената, като се обърна вървешком, но не забави крачките си. — Мисля, че не трябва да жалите времето си за главния терапевт. Колкото ви задържи, толкова — стига да имате полза.

Каза това и продължи нататък.

— Другарю командуващ, разрешете да се обърна към вас по личен въпрос — помоли Синцов, като съобрази, че само след няколко минути ще стигнат до главната сграда, а по-добре бе да приказва със Серпилин, преди той да е написал писмата до армията.

— Добре де, кажи — весело рече Серпилин, както почти всичко, което казваше тая сутрин. — Още повече, донесе хубави новини от действащата армия в престолния град Москва; в царско време само за това са давали кръстове на куриерите!

Синцов каза, че неотдавна е ходил в сто и единадесета дивизия, в бившия си полк, при Илин, и го тегли отново да се върне в строя. През последната година е свикнал с ръката си, надява се, че и в строя няма да му пречи.

— Като се върна, ще помислим. Може да те пратим за началник-щаб на полк... — Серпилин прехвърли в ума си стъпалата, по които бе минал Синцов в службата си на фронта, и малко остана да добави: „А може и за командир“. Но се сдържа: по-добре е да обещаеш по-малко, а да направиш повече, отколкото обратното. Вместо това късо каза: — Преди началото на боевете ще бъдеш в строя. Ще изпълня тая молба. Други има ли?

— Няма, другарю командущ.

— А утре сутринта ще ми разкажеш за нашата сто и единадесета дивизия, отдавна не съм бил в нея... За колко време стигна до Москва?

Без да се впуска в оплаквания, Синцов доложи, както си беше — за двадесет и един часа, но добави, че ще изминат обратния път по-бързо.

— Множко е — каза Серпилин, като навярно помисли за самия себе си и за предстоящото си пътуване до фронта.

Пред тях беше главната сграда, а вляво — порталът, зад който Синцов бе оставил колата.

— Утре в девет, ако времето е лошо, ще ме търсиш в стаята — каза Серпилин, — а ако е хубаво, ще се разхождам тук.

— Ясно, другарю командущ.

Серпилин се сбогува с него, лекарката също му протегна ръка, лицето ѝ бе станало толкова добро, сякаш той бе направил нещо хубаво за нея.

— Нека вече нито един куршум да не ви докосне!

И тръгна заедно със Серпилин към главната сграда.

Синцов просто не разбра защо тя изведнъж толкова сърдечно му бе казала това. Дали защото бе забелязала ръката и нашивките му за шест ранявания? Или по някаква друга, неизвестна причина...

Синцов имаше достатъчно работа за през целия ден. Най-напред отиде в Московското комендантство да се регистрира, да получи купони за стола и разрешение за легло в офицерското общежитие при комендантството; после трябваше да отиде с шофьора до ремонтния завод при Яузкия мост. И не просто да отиде, а със собствените си уши

да чуе, че утре към осем вилисът ще бъде в движение. Остави колата там, отиде с трамвая до центъра и цял час чака в бюрото за пропуски — търсеше по телефона началника, който можеше да издаде нареждане за пропуск, а като се свърза с него, зачака да пуснат заявката. Получи пропуската, качи се горе и разбра, че разрешението за получаване на комплекта карти зависи не само от тоя началник, при когото се бе озовал, а и от друг — трябваше да чака и другия. А после се оказа, че самите карти ще получи не от тоя, а от друг отдел, който се намираше на другия край на града; докато отиде там, докато телефонира отново и чакаше новия пропуск, стана почти шест часът. Наредиха му да дойде утре към десет часа сутринта, за да вземе картите. Наистина всичко друго, каквото трябваше, вече бе направено. А и това, че ще получи картите утре, бе добре: къде да се мъкне с тях цяла вечер из Москва без кола? Ще върви като вързан за тях, без да ги изпуска от ръце.

Знаеше, че е рано, че отговорът на телеграмата не можеше да е пристигнал, но все пак отиде в Централната поща, промъкна се към гишетото „До поискване“, пхна вътре документите си за самоличност и чу, че няма никакви телеграми за И. П. Синцов.

След това още веднъж потърси по автомата жената на Артемиев. Вече три пъти я бе търсил през деня — никой не се обаждаше. Не се обадиха и сега.

„За всеки случай трябва да прескоча там, да пусна писмото в кутията, а после пак ще я потърся. Може и да е заминала някъде, кой знае... — с мимолетен интерес помисли Синцов за Надя. — Колкото и да тормозеше Павел тогава, в училище, когато всички учехме заедно, колкото и да се мъчеше животът да я откъсне от него, все пак в края на краищата се събраха. Павел дочака своето. Тогава всички бяхме по на седемнадесет-осемнадесет, а сега и тя като Павел е на тридесет и две, най-малко на тридесет и една...“

Като при удар на жива рана в остър ръб той отново си спомни за Таня — как през една от най-щастливите им нощи, след като тя, вече оздравяла от тифуса, се върна на фронта, намери го и цяла нощ не искаше да спи, смееше се и му разказваше всякакви подробности от своя живот, които по-рано просто не бе успяла да му разкаже. Между другото му разправи как се е запознала с Надя и с майка ѝ, как в апартамента им изплашила с пистолета си един спекулант, когато той

делял с майката на Надя спекулантската си захар. А за Надя казваше, че е святна жена. Тогава той не започна да спори с нея — какви ти спорове тогава, през оная нощ. Беше в края на юни, седмици преди началото на Курската битка...

Синцов излезе от пощата и тръгна надолу по улица „Горки“, като непрекъснато вдигаше ръка към козирката на фуражката си — поздравяваше или отговаряше на поздравилите го военни, които идваха насреща му. В Москва имаше много военни, бе забелязал това още сутринта. Войната е голяма и за мнозина пътищата ѝ от фронта към тила и от един фронт към друг минават през Москва. През целия ден Синцов чувствуваше колко голяма е тая война — и докато чакаше в бюрото за пропуски, и докато обикаляше различните управления и отдели.

Пристигналият от фронта по служба фронтови майор се чувствуваше тук, в Москва, само като пращинка от тая война. Никой не му правеше спънки в работата, напротив, отнасяха се доброжелателно към него, дори гледаха с уважение четирите му бойни ордена, двата медала, за Москва и Сталинград, и шестте нашивки за ранявания — три златни за тежките и три червени за леките. Но работата, по която бе дошъл, беше само една от многото хиляди, които минаваха всекидневно през тая военна машина, управляваща единадесет воюващи и два невоюващи фронта — Закавказкия и Далекотоизточния, десетина военни окръга, транспорта, съобщенията, хиляди болници и хиляди други неизброими различни учреждения и ведомства. И това изобилие на военни по улиците на Москва беше само житейско отражение на мощта и необхватността на цялата тая военна машина.

Като стигна до долния край на улица „Горки“, Синцов я пресече и започна да се изкачва нагоре по другия тротоар. Ако се съди по номера, Надя трябваше да живее във втората голяма сграда тук, от дясната страна.

Той спря, като си спомни това добре познато място такова, каквото беше през октомври четиридесет и първа година. За последен път бе минал оттук не през октомври, а вече през ноември, в строя, на парад, и от това ветровито ноемврийско утро в паметта му бяха останали не къщите, а танковете, наредени в колона, един след друг по цялата улица „Горки“. А от шестнадесети октомври бе запомнил тъкмо

къщите и разни подробности: телефонния автомат със строшени стъкла и люлеец се шнур без слушалка, останките от обгорели книжа, изхвърлени през прозорците, закритите догоре с пясъчни чували витрини на магазините. Сега чувалите ги нямаше, витрините бяха цели, измити и зад тях се тълпяха хора.

Както се бе спрял, той забеляза как покрай него мина и бегло, с любопитство го погледна един нисичък червенокос човек с червеникав като косата му костюм и здраво стегнат възел на пъстрата вратовръзка. Синцов помисли, че са се срещали някъде, но продължаваше да стои и да гледа хората, които се тълпяха зад стъклата на магазина, когато изведнъж човекът отново изникна пред него.

— Здравейте, другарю батальонен к-к-командир! — Човекът така заекна на думата „командир“, че Синцов веднага си спомни къде е виждал тоя червенокос пелтек — в своя батальон, при Сталинград, в първия ден на зимното януарско настъпление, заедно с Люсин.

— Аз съм Гурски — каза червенокосият. — Ако не г-греша, бях във вашия б-батальон на кота сто тридесет и седем и две, к-която превзехте извън з-заповедта, както се казва, п-по собствено желание. Затова съм ви и запомнил. Не г-греша, нали?

Той протегна на Синцов покритата си с червеникави косми луничава ръка.

— Не грешите, аз съм — каза Синцов.

— Радвам се да ви видя на тоя с-свят, т-толкова зле приспособен за п-продължително с-съществуване на батальонните к-командири от п-пехотата — каза Гурски. — Изобщо се радвам, когато виждам хората за втори път. П-при моята п-професия — днес тук, утре там — това не ми се удава т-твърде често. Какво п-правите в Москва?

— Малка командировка. Утре пак се връщам на фронта.

— На к-кой, ако не е тайна?

Синцов му каза името на фронта.

— Я гледай к-къде сте се озовали! А аз през п-последните месеци се шляя из Москва. Въпреки н-незавършеното ми средно образование главният редактор ме принуди да п-пиша п-подлистници за историята на руското офицерство. М-може би сте ги чели?

— Четох първите два. Но не мислех, че сте вие, сметнах, че е някой ваш съименник от старите офицери.

— За съжаление дори сега не п-принадлежа към оф-офицерското съсловие п-поради п-пълната си негодност за военна с-служба. — Гурски посочи с пръст дебелиите си марсиански очила. — П-пак съм си н-необучен волнонаемник. А п-по социален п-произход съм обуцарски син, като д-другаря Сталин.

Синцов се усмихна. Естествено помнеше от биографията, че Сталин е син на обуцар, но сега, след трите години война, беше някак странно да си спомниш това.

— Погрижихте ли се вече за прехраната си?

— Още не — отново се усмихна Синцов на необикновения начин, по който Гурски му говореше за най-обикновени неща.

— Им-мате ли някакви лични п-планове?

— Общо взето не. Само трябва да пусна едно писмо в кутията, ей там... — Синцов посочи с ръка сградата, пред която стояха.

— Вървете да го п-пуснете — рече Гурски, — а аз ще ви п-почакам. К-каня ви на об-бед. Както се казва, без много церемонии. Т-тет-а-тет.

Изрече всичко това кокетно, сякаш бе заел тия думи от собствените си статии за историята на руското офицерство. И Синцов пак се усмихна.

— Къде ще обядваме?

— Т-това вече е м-моя работа. Днес е м-мой ред да ви гощавам в отговор на вашата ст-талинградска трапеза.

— Не помня да сме ви гощавали.

— Вие не п-помните, а аз помня вашата к-каша с консервирано месо и д-двойната порция в-водка, която ми отстъпи заместникът по политическата част на вашия полк. К-как е той, ж-жив и здрав ли е?

— Убиха го.

— С-странно нещо. З-защо добрите хора по-често б-бързат за оня свят от н-негодниците? Добре, тръгвайте, ще ви ч-чакам тук, без да мърдам от м-мястото си.

Когато Синцов се качи на четвъртия етаж и за всеки случай позвъни на вратата, а после пусна писмото в отвора на пощенската кутия и се върна, Гурски го чакаше наистина без да е мръднал от мястото си и дори в същата поза — стоеше и мислеше нещо.

— За какво сте се замислили? — попита Синцов.

— За н-несъвършенството на тоя свят, за какво друго м-могат да мислят п-порядъчните хора, когато останат насаме със себе си? — каза Гурски без усмивка. — Елате да идем м-малко п-по-нагоре, понякога т-там ме х-хранят за същите п-пари, к-както и в другите свободни ресторанти, само че м-малко п-по-добре.

— Няма ли да се охарчим? — Синцов си спомни, че има у себе си малко пари.

— Вие няма да се охарчите, защото ви к-каня аз, а аз н-няма да се охарча, п-понеже току-що п-получих пари, наведнъж за т-три уводни статии. П-предостатъчно са за п-половинка с прилично мезе.

— Когато работех във вестника, не обичах да пиша уводни статии — каза Синцов. — Но вашите в „Красная звезда“ си ги бива — не си поплювате.

— Благодаря — без усмивка каза Гурски, сякаш похвалата на Синцов засягаше лично него и тъкмо той е писал тия уводни статии, без да си поплюва.

Той улови Синцов за лакътя.

— Внимавайте да не ви с-сгази някоя к-кола, неп-подходяща с-смърт за фронтовак, д-дори ако п-по навик нап-пишат, че е г-геройски з-загинал. А аз об-бичам да пиша уводни статии. — Той продължаваше да държи Синцов за ръката, макар че вече бяха пресекли улицата и отново крачеха по тротоара. — Създал съм у себе си н-навика да се чувствам б-безименен герой. А освен т-това, м-може би ви е известен изразът на М-молтке за офицерите от Генералния щаб: „Бъди, а не само изглеждай нещо.“

— Чувал съм го от нашия началник на оперативния отдел — каза Синцов. — Обича да се утешава с това.

— Сега в оп-перативния отдел ли сте? — попита Гурски и преди Синцов да е успял да отговори, кимна към ръката му: — К-къде стана т-това?

— Още там, в Сталинград, през последния ден.

— Ясно.

Те направиха мълчаливо няколко крачки и Гурски изведнъж се закова на едно място, сякаш го бе спряло нещо невидимо.

— Когато казахте за п-последния д-ден, п-помислих си за ония, които ще з-загинат в п-последния д-ден на войната. Оч-чевидно близките им ще ги оп-плакват п-повече от всички други. П-последният

д-ден на войната сякаш е м-можел да мине и б-без това. Макар че в действителност т-тъкмо з-защото е п-последният ден на в-войната, в него т-трябва да з-загинат и п-последните н-няколко стотици хиляди хора. А че войната неп-пременно ще има п-последен ден, е зап-планувано от двете страни още от п-първия ѝ ден. Въпросът е к-кога и к-къде ще е той.

— А вие как мислите, кога или поне къде?

— Логиката на п-последните събития п-подказва, че ще е в Берлин, стига само да не ни изп-преварят с-съюзниците к-което е н-нежелателно с оглед на с-следвоенните съображения.

— Следвоенните съображения! — усмихна се Синцов. — Не е ли рано за тях?

— З-защо да е рано? К-когато следвоенните с-съображения възникват с-след войната, вече е к-късно. Те т-трябва да възникват по време на войната и да оп-пределят продължителността на п-паузата между двете войни, тая и с-следващата. А съображенията, к-които ще възникнат с-след тая война, п-преди с-следващата, ще се н-наричат вече не с-следвоенни, а п-предвоенни с-съображения. За с-съжаление от историческо г-гледище е т-тъкмо така.

— Вървете по дяволите с вашето историческо гледище!

— С-съгласен съм, но к-какво да се п-прави? Щом то си с-съществува и пет пари не д-дава? Както е к-казал Маяковски по друг повод. Да го уд-давим във в-водка, така ли? За с-съжаление не съм с-способен, дори след цял литър на д-двама. Изобщо историята е зле п-приспособена за в-веселие, както е к-казал същият Маяковски. К-казвам ви го с т-тъга, като историк по п-призвание.

Синцов си спомни как в началото Гурски бе споменал за незавършеното си средно образование и се пошегува:

— Макар и с незавършено средно?

— С-съвсем п-правилно. Образованият ч-човек се отличава от н-необразования тъкмо по това, че п-продължава да смята образованието си за н-незавършено. Н-не е ли тъй?

Синцов не отговори нищо и си помисли, че различните хора се стремят да покажат превъзходството си над тебе по различен начин: един бърза да подчертае, че благоволява да разговаря с тебе от висотата на служебното си положение, а друг полага усилия да ти втълпи, че е много умен! И най-често е така поради собственото им

неразбирателство с живота: единият не е способен да върши това, което му е възложено, а на другия не дават да върши онова, за което се смята способен.

Мъдруванията на Гурски не го ядосаха и той дори с някакво съжаление погледна тоя твърде умен червенокос човек.

— Какво ме г-гледате? — Някакъв животински усет накара Гурски да трепне под неговия поглед.

— Умен човек сте вие.

— П-представете си, п-понякога дори и сам го з-забелязвам — усмихна се Гурски.

„Да, забелязваш го — помисли Синцов. Но както изглежда, другите не винаги бързат да го забележат.“

Те влязоха в ресторанта и седнаха в ъгъла на една маса, на която имаше картонче „заето“.

— Н-не обичам думата „з-заето“, в нея има някаква н-несправедливост. — Гурски обърна наопаки картончето и повика грозничката и вече не твърде млада сервитьорка: — Д-диночка, б-бъди добра, д-дай ни п-половинка и н-някакво м-мезенце по т-твое усмотрение. И п-помоли в к-кухнята Коля да сложи две парчета сланина в т-тигана.

Грозничката и не твърде млада жена се усмихна, сложи на масата пепелник и се отдалечи.

— Често ли идвате тук? — попита Синцов.

— К-когато ми п-позволи бюджетът. Н-не много често. Но винаги им оставям по н-нещо отгоре, за да не ме заб-бравят. Хората лесно забравят — каза Гурски и без пауза попита: — Кога загина вашият заместник п-по политическата част?

— Също в последния ден при Сталинград.

— А к-как?

— Обикновено, както загиват хората. Минута по-късно стана тихо. Изобщо всичко свърши. Навярно сте прав, че най-много ще оплакваме ония, които ще загинат през последния ден.

— Ако говорим от-откровено, м-можете да не ми вярвате, но още т-тогава ми се стори, че дълго н-няма да го бъде.

— Защо?

— Беше твърде п-праволинеен. К-когато човек върви на зиг-заг, к-куршумите по-рядко го улучват. Разбира се, в п-по-широк смисъл на

д-думата...

Сервитърката донесе водка и хляб. Гурски напълни чашите и без да дочака мезето, отчупи коричка от хляба, намаза я дебело с горчица и я посоли.

— Съветвам ви да п-последвате моя п-пример. Н-наздраве.

Той гаврътна чашата, без да чака Синцов.

— Ч-четохте ли статията ни за д-деня, к-когато б-бяхме при вас?

— Четох я — каза Синцов.

— Беше ли все пак близо до истината? — попита Гурски.

На Синцов не му се искаше да отговори на тоя въпрос и Гурски забеляза това.

— Х-хайде без в-виражи, излезте на п-правата.

Синцов каза, че когато са прочели кореспонденцията за себе си във вестника, при това в „Красная звезда“, естествено настроението им е било празнично. Но както изглежда, изобщо е трудно да се опише боят близо до истината. Ако в разгара на боя изведнъж се появи някакъв неуязвим човек, способен спокойно да наблюдава всичко, което става около него, навярно само той би могъл да опише всичко близо до истината. А когато сам си спомняш какъв си бил и какво си правил в боя, не вярваш на себе си: нима всичко е било така?

— Глуп-пости — каза Гурски. — Вашият н-неуязвим човек н-нищо няма да разбере от б-боя. За да разбереш н-нещо, т-трябва да си поне малко уязвим. П-прав сте, че к-кореспонденцията ни беше п-под средното равнище: п-последният ми опит за к-колективно творчество с вашия п-приятел Люсин.

Синцов почувствува: Гурски очакваше да го попита за Люсин. Но не му се искаше да пита за Люсин. Ако е жив — нека си живее. Ако е убит — мир на праха му.

— Д-другарят Люсин сега е г-голям човек, н-началник на отдел — каза Гурски, така и недочакал въпроса, и подигравателната усмивка не слизаше от лицето му. — Ако войната продължи още г-година-две, ще стане п-полковник и заместник г-главен ред-дактор.

„Дяволите да го вземат, ако ще и главен редактор да стане в който и да е вестник, и главен редактор, и генерал да стане, негова работа, само с Таня всичко да е добре“ — неочаквано си помисли Синцов. Помисли това и сам съзнаваше колко глупава е мисълта му, но все пак, кой знае защо, свързваше едното с другото, сякаш въпросът

беше не в страха за живота на скъпия нему човек, а изобщо в борбата между доброто и злото и на това зло трябваше да се даде някакъв откуп за живота и здравето на Таня.

— М-мислите, че греша, като казвам г-година-две — попита Гурски, който бе изтълкувал по свой начин мълчанието на Синцов. — Смятате, че войната ще свърши п-по-рано?

— Съвсем за друго се бях замислил — каза Синцов, като с голяма мъка се откъсваше от разсъжденията си. А що се отнася до сроковете, на фронта човек винаги живее или с текущата, или с предстоящата операция — за нея си мисли, с редки изключения. Наистина неотдавна в един разговор помежду си мерихме дори с пергела докъде колко ни остава. И се оказа, че от гората, в която е разположен оперативният ни отдел, до Могилъв са осемдесет километра, до Минск — двеста и петдесет, до Берлин — хиляда и двеста. Разстоянието е все още прилично при каквито и да било темпове на настъпление. Дори сега те пак са два пъти по-близо до Москва, отколкото ние до Берлин. Ако се гледа по картата.

— К-както е известно от в-военната история, по време на П-първата световна война Германия поиска п-прошка още когато войските ѝ се намираха на френска територия.

— И това ми е известно — каза Синцов. — Но не се наемам да съдя кога ще стане. Войната ме научи да мисля конкретно: седя в оперативния отдел на армията, виждам на картата пред себе си Могилъв — мисля за Могилъв. А като се върна от Москва, ще стана началник-щаб на полк, ще имам пред себе си на предния край блато и гора, а в дълбочина — три височини и едно село — за тях и ще мисля...

— А з-защо сте... — започна Гурски, но млъкна.

Най-после сервитьорката идваше към тяхната масичка. Той вече няколко пъти бе поглеждал към вратата на кухнята, като нервно проточваше от яката обраслата си с червеникави косми шия, и сега сякаш се канеше да укори сервитьорката, но видя, че освен чинията с кета^[1] и нарязания на колелца лук, върху таблата ѝ има и чиния с горещи картофи, и каза:

— К-картофи! Браво, Д-диночка! Сега виждам, че наистина ме помниш.

Изпиха още по една чашка водка и хапнаха от солената кета и картофите с масло. Синцов похвали и рибата, и картофите, защото всичко беше наистина вкусно и защото искаше да достави удоволствие на Гурски, който просто засия при вида на тия картофи.

— Разумният човек т-трябва да умее да извлича п-по-голямо удоволствие от д-дребните житейски радости — каза Гурски, като дъвчеше своя картоф и вече не за пръв път по време на разговора им сякаш отгатваше мислите на Синцов. — З-защото колкото повече са съществените мисли в г-главата му, толкова п-по-рядко изпитва г-големи радости в живота. Всичките му н-надежди са в д-дребните. Х-хайде да изпием още по една, та все п-пак да станат п-повече. А с-сега ще ви задам въпроса, от к-който ме отвлякоха к-картофите. З-защо от оп-перативния отдел на армията отивате н-началник-щаб на полк?

— По-близо до войната — каза Синцов и Гурски се задоволи с това, не продължи да го разпитва.

— К-като започнете да н-настъпвате, ще дойда при вас в п-полка. М-мисля, че ще ви н-намеря. Н-нашата редакция е добре информирана. Само трябва да завърша моята ист-тория на руското офицерство, докато н-не сте започнали да настъпвате, без да сте я д-дочели.

— Докато не я дочетем, няма да започнем — усмихна се Синцов. — Впрочем четат я с интерес. Ще има ли още много?

— На п-привършване съм. Вече стигнах от П-петър Велики до Ск-кобелев. А Руско-японската и Германската война за съжаление н-не изобилствуват с п-положителни п-примери. Интересно — каза Гурски, като помълча малко, — какво се г-говори във вашите офицерски среди за вт-тория фронт?

— Малко говорим. Омръзна ни да се занимаваме с празни работи — каза Синцов.

Гурски се усмихна.

— Въпросът кога ще бъде открит вторият фронт си има своя д-диалектика — каза той. — От една с-страна, забавянето на втория фронт ни п-принуждава всеки ден да г-губим излишни хора в б-боевете. И за тях т-това е съвсем из-згодно. А от д-друга страна, к-колкото по-рано го отк-крият, толкова п-по-големи шансове имат п-първи да влязат в Б-берлин. С-сега скоро ще го открият. С-след като тая п-пролет стигнахме до г-границите на Румъния, л-лично за м-мене

това е п-почти очевидно. Те не м-могат да си позволят ние да освободим т-твърде голям къс от Европа, без да ги ч-чакаме.

— А аз понякога мисля много по-просто — каза Синцов, — дали най-после ще им стане съвестно?

— А според вас, на к-кого по-точно т-трябва да стане с-съвестно? — попита Гурски. — На Ч-чърчил ли? З-защо?

— Не знам — каза Синцов. — Но според мене някъде дълбоко в душата все пак трябва да им е съвестно.

— Е, да, м-може би на някои наистина е с-съвестно, още п-повече д-дълбоко в душата. Но ще открият втория фронт не з-защото им е с-съвестно, а з-защото им е н-необходимо.

— Да се мисли по такъв начин е най-лесно — каза Синцов. — Само че някак не ми се иска да живея така.

Каза го не за втория фронт, а за нещо далечно и страшно, което се криеше зад думите на Гурски и засягаше не само втория фронт, но и целия живот.

— Н-ние изобщо не ж-живеем п-по лично желание, а п-по необходимост — каза Гурски. — К-както ни е известно, при н-нормални обстоятелства не п-приемаме самоубийството. На п-първ поглед работата е п-проста: щом н-не искаш да живееш, н-недей живя. А всъщност от т-тебе се иска д-друго. Не искаш да живееш, а трябва да ж-живееш. Тъй като това е обществена н-необходимост. Д-дори когато се сблъскаш с т-толкова г-груба истина, че п-просто не ти се ж-живее. Но трябва да ж-живееш.

— Вървете по дяволите! — каза Синцов. — Вие непрекъснато мислите някак наопаки, с дясната ръка ловите лявото си ухо.

— Н-не винаги, но се ст-тремя — усмихна се Гурски. — К-когато мислиш в такова н-неудобно положение, т-това те избавя от п-първите попаднали мисли и те н-навежда на п-по-съдържателни.

В този момент най-после им донесоха сланината. Гурски отново ѝ се зарадва така, както преди малко на картофите — и задето я бяха донесли в самия тиган и задето току-що я бяха свалили от печката, още цвъртеше.

При тая огнедишаща сланина те бързо и неусетно изпиха цялата водка.

— К-какво, уморих ли ви с разговорите на отвлечени теми? — попита Гурски.

— Да, трудничко е за несвикналата ми бедна глава на фронтовак — каза Синцов без усмивка.

— Б-браво на батальонния к-командир, н-натри ми носа и дори н-не се усмихна. М-моята с-слабост е да се смятам за п-по-умен от събеседника! Нека м-минем на конкретни т-теми. Да ви настаня ли някъде да н-нощувате?

— Благодаря, вече се настаних в комендантството.

— П-първият въпрос отпада. Малко п-по-късно отивам на гости у една д-дама. Предп-полагам, че там ще има и д-други. М-мога да ви взема със с-себе си, ост-таналото зависи от вас.

— Нямам желание — каза Синцов. — Страх ме е, че нещо се е случило с жена ми. Пратих ѝ бърза телеграма в Ташкент и чакам отговор.

— М-мисля, че ако п-прекарате добре вечерта в М-москва, това няма да н-навреди никак на жена ви в Т-ташкент. Още повече на т-толкова голямо разстояние. Но естествено вие п-по-добре знаете — каза Гурски и вдигна ръка. — Н-не се сърдете. П-понякога шегите ми са п-по-глупави, отколкото трябва. Г-гледайте на това като на неизбежния процент неточни попадения.

Той взе сметката от сервитьорката и се зае да плаща.

— Защо все пак и аз да не участвувам? — попита Синцов.

— С-следващият обед е от вас. Във вашия п-полк.

Гурски плати и те станаха.

Когато тръгнаха между масите към изхода, от една далечна маса, на която седяха няколко жени и мъже, цивилни и военни, стана някакъв човек и замахна на Гурски с ръце:

— Боря, ела тук.

Гурски отговори с жест, че ще се върне при тях, излезе заедно със Синцов във вестибюла на ресторанта и продължаваше да стои и да чака, докато Синцов взимаше фуражката си от гардероба.

— Е, добре. — Синцов сложи фуражката. — Благодаря ви за гощавката и за разговора на отвлечени теми.

— Не б-бъдете от-тмъстителен — каза Гурски. — В-въпреки старанието ми да б-блесна пред вас, общо взето, съм добро м-момче. Б-бъдете щастлив, д-доколкото е възможно. И за б-бога, н-нека с жена ви всичко е н-наред, н-наистина само т-това ви липсва!

Той здраво стисна ръката на Синцов, който вече на излизане през вратата почувствува с гърба си, че Гурски продължава да стои и да гледа подире му, без да бърза да се върне при очакващите го в салона на ресторанта московски познати.

[1] Кета — червена риба, вид съомга. — Б.ел.к. ↑

ДЕСЕТА ГЛАВА

Когато Синцов се раздели с Гурски и още веднъж се отби в пощата, на гишето „До поискване“ седеше друга девойка, но отговорът беше същият: няма телеграма. Не оставаше друго, освен да върви да спи в общежитието при комендантството.

На излизане от пощата, за да е с чиста съвест, пак се обади на Надя и още след първия сигнал чу:

— Ало!

— Надежда Алексеевна?

— Ти ли си, Ваня! — припряно каза женски глас.

— Аз съм.

— Току-що се върнах и прочетох писмото. Павел пише, че ще се отбиеш. Веднага тръгвай. Къде си?

— Не съм много далече.

— Ще дойдеш, нали? — тревожно повтори Надя, сякаш се страхуваше, че може и да не отиде.

— Веднага идвам.

— Знаеш ли адреса? Ама нали си донесъл писмото! По-бързо тръгвай.

Когато се качи на четвъртия етаж, вратата на апартамента беше полуотворена. Въпреки това позвъни.

— Влизай, влизай — чу се женски глас от дъното на апартамента. — В кухнята съм, ей сега...

Надя излезе да го посрещне с метнат през рамо кухненски пешкир и като се повдигна на пръсти, го разцелува по роднински. После го помъкна за ръка от полутъмното антре към столовата, където лампата вече бе запалена, и го заразглежда.

— Я гледай какъв си станал! Майор...

Преброи с очи нашивките за раняванията.

— Колко са много?!

И като плъзна поглед по кожената ръкавица, попита:

— Боли ли?

— Общо взето, не.

Надя стоеше и продължаваше да гледа Синцов сякаш някъде отдалече, като го сравняваше — сегашния — с оня, когото бе видяла за последен път на абитуриентската вечер.

Той също стоеше и я гледаше. Таня казваше за нея, че е красавица. Може и така да е. Тогава, в училище, и Надя, и натрапчивата ѝ красота му се струваха някак нахални. А сега в очите ѝ имаше смущение, неизвестно защо. Може би не знаеше какво да прави сега с него, макар че самата тя настояваше по-скоро да дойде.

Той искаше да ѝ каже, че ще постои малко и ще си ходи, но тя пак го помъкна за ръка, сега към масата.

— Нека седнем, да видим какво ще правим. Бях започнала да ти приготвям вечеря, но не успях. Откъде се обади?

— От пощата.

— Кога се връщаш?

— Утре сутринта.

— Тогава веднага ще ти приготвя вечерята, а докато вечеряме, ще поговорим. После ще се изкъпеш след пътя и ще легнеш да спиш. Ще ти постеля тук, на дивана. През нощта ще напиша писмо, а утре ще закусим и ще тръгнеш. Съгласен ли си? Павел пише, ако искаш, да ти дам ключа от стария апартамент. Но според мене това са глупости. Да нощуваш самичък там, в празния апартамент... Наистина преди месец го чистих, мих дори пода, но все едно. Няма какво да правиш там. Нали съм права?

— Права си.

— Значи, разбрахме се?

— Не. — Той ѝ обясни, че вече се е настанил в общежитието при комендантството; утре сутринта шофьорът ще го търси там.

Изглежда, Надя се огорчи, че той няма да остане да нощува. Може би искаше после той да разкаже на Павел как по роднински го е посрещнала. Но не каза нищо. Само предложи:

— Поне се изкъпи. До коменданския час има време.

Той помисли малко и кимна:

— Благодаря.

Наистина, защо да бърза за комендантството? Какво интересно има там? Жалко само, че остави във вилиса вързопчето с чистото

бельо, изтривалката и сапуна. Мислеше по обратния път, ако времето е топло, да се окъпе в някоя рекичка.

— Ти ще се изкъпеш, а аз ще сложа масата — каза Надя.

— Слушай — каза Синцов, като малко неуверено се обърна към нея на „ти“. — Не може ли да направим другояче? Ще поседим, ще поприказваме, после ще се изкъпя, а чак след това ще хапнем. Да си кажа право, скоро обядвах.

— Както искаш — каза Надя. — За мене е още по-добре! Веднага ще започна да те разпитвам.

Тя седна така, че да го гледа право в очите, и сложи двете си ръце отпред на масата. Синцов чак сега забеляза как е облечена. В черна вълнена рокля с дълги до китките ръкави и затворена яка, изпод която се виждаше още една, тесничка бяла якичка.

„Като монахиня“ — кой знае защо я съжали той в тоя миг.

Тя започна да го разпитва как е било всичко, когато оная нощ се е видял с Павел там, на фронта.

Разпитваше го толкова подробно, че накрая той се усмихна.

— Ей богу, не помня кое от нещата му къде стои, пък и беше нощ и мислех за друго. Къща като къща!

— А как смяташ, дали си е намерил някоя?

— Какво имаш предвид? — насмешливо попита Синцов.

— Не говори с мене като с глупачка.

— А как да говоря? Нима когато ме попита, очакваше, че ще кажа „да“?

— Не, не очаквах. Вярно. Но все пак? Сигурно е трудно без това?

— Сигурно. — Той си помисли, че понякога е трудно, но в повечето случаи на човек не му е до това. Не само на думи, а защото наистина не му остават сили за нищо друго освен за войната.

— Струва ми се, че бих могла да го разбера, но все пак ужасно щях да се ядосвам! — каза Надя и, изглежда, говореше истината: само при мисълта за това лицето ѝ стана злобно.

— Какво толкова има да разбираш? Според мене засега няма нищо.

— А нима аз искам да мисля за това? — с внезапна сила каза тя. — Не искам, но мисля. Толкова отвратително съм устроена! — И като помълча малко, попита с друг, тих глас: — А предпоследния път кога го видях?

— Почти толкова отдавна, колкото и ти, през ноември.

— Но поне по телефона не разговаряте ли?

— Два пъти през цялото време, когато бях оперативен дежурен.

— Само два пъти? — В гласа ѝ имаше такова учудване, сякаш дотогава бе мислила, че те с Павел не правят нищо друго, освен да разговарят по телефона.

— Изглежда, че все пак не можеш да си представиш добре реалната обстановка, в която работи командирът на дивизията и изобщо всички ние, грешните — не можа да сдържи насмешката си той.

— Аз ли съм виновна, че не мога да си я представя? — с предизвикателство каза тя. — Аз исках!... Той не поиска. Знаеш ли това? Казал ли ти е?

И макар че Синцов кимна, като ѝ даваше да разбере, че вече знае всичко, тя пак започна да му разказва колко упорит и странен човек е Павел — не разбира, че там, на фронта, тя не би му донесла нищо друго освен щастие, а всичко останало е глупост.

По гласа ѝ личеше, че е отстъпила, но не се е примирила.

— Нима когато човек е щастлив, воюва по-зле? — изведнъж попита тя. — Ти по-добре знаеш!

Това беше пряк въпрос, а как да му отговориш? Да ѝ кажеш: ти не бива да бъдеш на фронта с Павел! А Таня с мене — може. Ти не умееш да се държиш там, не умееш и няма да се научиш! А Таня умее. Как да ѝ кажеш това в очите? Как да се нагърбиш с такава смелост — да съдиш друго за живота му и при това да даваш за пример собствения си живот?...

— Защо мълчиш? — попита Надя. — Мислиш как да се измъкнеш, та и мене да не обидиш, и Павел да не изложиш?

— Точно така. За това мисля.

— И какво измисли?

— Нищо. Вие живеете заедно, вие се и оправяйте.

— Смел човек си ти! — Надя го погледна, сякаш ѝ бе казал нещо необикновено. — Другите се страхуват да разговарят така с мене.

— А аз, кой знае защо, не се изплаших. Извинявай.

— Напротив, обичам, когато не се страхуват от мене. Свикнала съм мъжете да въртят опашки пред мене още при първото ми желание. Внимавай, ако и занапред си толкова храбър, може да се влюбя в тебе.

Тя за миг се усмихна на собствените си думи като на нещо, което не може да стане само защото тя самата сега не допуска такава възможност, и отново попита за Павел:

— Разкажи ми как го видя предпоследния път.

Синцов сви рамене.

— Та това беше отдавна, почти преди половин година, и то съвсем за малко.

— А аз още по-отдавна не съм го виждала. И не за малко — никак. Няма значение, че е за малко, разкажи все пак как беше.

Синцов разказа. Как са го изпратили при командира на дивизията, за да му предаде един плик със заповед за предислокация. Пликът трябвало да се връчи лично на командира на дивизията. Но Артемиев го нямало в щаба на дивизията: още сутринта бил отишъл на занятия в един от своите полкове.

— Какви занятия? — попита Надя.

— Как какви? В дадения случай бяха получили попълнение и го обучаваха да настъпва зад огневи вал.

— Какво значи зад огневи вал? — отново попита Надя.

— Зад огневи вал значи: водят огън с няколко батареи и настъпват така, че пехотата да върви на двеста-двеста и петдесет метра зад избухващите снаряди, без да изостава.

— А на учение как стрелят, с халосни ли?

— Защо с халосни? С обикновени, бойни.

— Ами ако изведнъж нещо... Ако някой снаряд падне по-близо?

— Ще убие хора. Но не трябва да става така. Тъкмо върху това е построено всичко.

— Е, добре — намръщи се Надя. — А как го видя ти?

— Видях го на полето. Вървеше във веригата, заедно с войниците. Тръгнах след тях и когато ги настигнах, дадох му плика. Тъкмо тогава свиреха отбой.

— А какъв беше той?

Синцов се разсмя.

— Преди всичко изкалян. Падналият сняг се бе стопил, настъпваха в кал до ушите. Как изглеждаше ли? Беше с комбинезон, целият опръскан с кал. Аз се приближих, представих му се, той се обърна, избърса се с носната кърпа. После изми ръцете си от

манерката, преди да вземе плика. Сигурно по време на занятията се беше спънал някъде и бе паднал на ръцете си.

— А той какво ти каза?

— Взе плика, разписа се и каза: „Свободен сте.“

— Само това ли?

— Докато се разписваше на плика, попита за Таня — дали е жива и здрава.

— А не ти ли каза, че е идвал при мене в Москва?

— Както изглежда, не успя. Едва сега чух това от него. А тогава обстановката беше такава: щом си предал плика — продължавай нататък, към следващата дивизия!

— И нищо повече?

— Нищо.

— Омръзнах ли ти с моите въпроси?

— Да, малко.

— В това отношение ние, жените, сме по-глупави от вас, мъжете. На вас ви е достатъчно да знаете, че сме живи и здрави. А на нас, ако обичаме човека, това не ни стига. Искаме да си представим всичко: как изглежда, как става, как ляга, как седи, как върви, какъв е изразът на лицето му, когато си спомня за нас. Затова ви и разпитваме така глупаво. Да не мислиш, че твоята Таня е друга? Същата е! Толкова се зарадвах за вас, като прочетох в писмото на Павел, че вече си имате дъщеря! Тогава, през оная зима, Таня много ми хареса. Изключително!

Тя се приближи до бюфета край стената, дръпна едно чекмедже и повика Синцов.

— Ела, виж. Сигурно никога не си виждал такава прелест.

Синцов се приближи, без да разбира защо го вика. А като разбра, не знаеше какво да каже. Пък и тя не му даваше думата. Продължаваше да говори, без да спира нито за миг:

— Сега всичко това е за дъщеря ти. Когато през четиридесета година се омъжих за Козирьов и чаках дете, той помоли едни негови другари, които летяха в чужбина, да донесат пелени. Оттогава всичко си стои тук. На седмия месец аз...

Тя направи рязко движение с ръка — обясни какво ѝ се е случило.

— Не обичам тая дума... Лекарите казаха: понеже преди това съм правила няколко аборта подред... Може и така да е, само не съм

сигурна, че заслужавам такова наказание...

Тя се усмихна.

— А и защо всъщност? Добра бях, жал ми беше за вас, мъжете. Сама обичах да се забравям от щастие, и вас не карах да помните нищо. А излиза, че бог наказва за това. Според мене несправедливо... Дай ми адреса и още утре ще пратя всичко.

— Благодаря. Засега не бива. Да не си навлечем някоя беда! — мрачно каза Синцов, без да я гледа.

Тя затваряше чекмеджето и от изненада силно притисна пръстите си.

— Каква беда? — попита тя, като лапна притиснатите пръсти, а изразът на лицето ѝ беше такъв, сякаш е готова да заплаче — от болката или от това, което бе чула.

— Вече втори месец нямам никакви известия — каза Синцов. — Нищо не разбирам и се страхувам.

Той не искаше да говори нито за Таня, нито за детето, нито за своите тревоги. Но сега трябваше да каже. Това чекмедже, пълно вече пета година с подредените в него пелени, само по себе си беше нещастие. И го накара да помисли за нещастие.

— А защо Павел не ми е писал? — Надя продължаваше да държи пръстите в устата си.

— Той не знае.

— Как така не знае?

— Защо да знае, след като самият аз още нищо не знам.

— Колко коравосърдечни сте всички! — Надя най-после извади пръстите от устата си. — Чакай, ще ида на чешмата! Ти мислиш, че само се кривя, а я виж какво е...

Тя протегна ръка и Синцов видя, че наистина силно е притиснала пръстите си: през ноктите минаваше синьо-червена ивица.

— Веднага се връщам.

Тя излезе, а той слушаше как шурти пуснатата докрай чешма, и си мислеше, че изобщо жените повече издържат на болка, така са създадени: „По-силни са от нас в това отношение.“

Надя се върна, като размахваше ръката си във въздуха.

— Така ми се пада. Бог ме наказва за глупостта. На вас, мъжете, винаги всичко ви е изписано на лицето. Веднага щом дойде, трябваше да се сетя, че не можеш място да си намериш.

Синцов каза за изпратената до Ташкент бърза телеграма. Надя кимна.

— Може наистина отговорът да дойде утре сутринта. А ако няма нищо, докато заминеш, ще я получа вместо тебе и още същия ден ще ти съобщя на фронта.

— Как ще ми съобщиш?

— Ще намеря как, това си е моя работа.

Каза го с такава увереност, сякаш добре знаеше как ще го направи. По военната връзка ли? От Надя всичко може да се очаква!

И макар че не искаше да се чувства задължен към нея, той повярва, че тя ще го направи. В думите ѝ имаше нещо, което го караше да мисли така.

— Промени ли намерението си, ще останеш ли да нощуваш? — попита Надя.

Той поклати глава.

— Тогава къпи се и ще вечеряме. Какво искаш, вана или душ?

— По-добре душ. Само ще ти изцапам ваната.

— Отивам да запаля газта. — Надя излезе и се бави доста дълго.

Той чуваше как хлопаше вратата, пускаше водата, а после отиде някъде във вътрешността на апартамента, отваряше и затваряше нещо. Апартаментът беше голям. След това се върна и каза: — Оставих ти там бельо. Съвсем чисто е, сама го прах за Павел, доказвах му колко добра жена съм и че трябва да ме вземе на фронта. А той не ме взе. Облечи го, ако ти стане. Я гледай колко си израснал. — В погледа ѝ имаше нещо типично женско, макар че сега то не се отнасяше до него.

После, когато той беше вече при вратата, неуверено го попита:

— Да ти помогна, ако има нужда?

Той се обърна, отначало не разбра, но като видя очите ѝ, разбра. Ставаше дума за ръката му.

— Благодаря. — Той се разсмя. — Вече свикнах с нея. Всичко правя. Само на роял не мога да свиря.

Без да бърза, той се изкъпа, облече бельото на Павел — оказа се, че му е по мярка, беше само малко късичко — сложи на ръката си протезата, облече рубашката, среса се. Оставаше да се запаше. Бе окачил колана с портупея и кобура на закачалката в антрето: не искаше да го взима със себе си в банята. Трябваше да излезе в антрето, но му беше неудобно, защото преди няколко минути там бе започнал някакъв

още не съвсем понятен за него скандал. Някой бе дошъл в апартамента, вдигаше врява в антрето и Надя му отговаряше отначало тихо, а сега все по-силно.

— Остави ме на мира, върви си! Колко пъти ти обяснявах да се обаждаш по телефона, преди да дойдеш. Ама че нахалство!

— При тебе трябва да се идва само така — отвърщаше силен мъжки глас.

— Веднага си тръгвай, чуваш ли? — Надя се сдържаше, но въпреки това гласът ѝ се чуваше. — Откъде ли се изтресе на главата ми?

— Нали ти казах — отговори мъжкият глас. — Върнахме се от пътуването по-рано, отколкото мислехме. И право при тебе. А ти...

— Върви си.

— Защо?

— После ще приказваме. Върви си.

— Първо отговори: кой е при тебе? — Мъжкият глас стана настойчив. — Въобразяваш си, че съм сляп, а аз не съм!

Синцов чу това и помисли за фуражката и портупея си. Не знаеше кое е по-лошо: да остане в банята и по неволя да слуша всичко през вратата или да излезе в антрето.

— Върви си! Не искам да приказвам с тебе!

— Изобщо или сега?

— Сега. И изобщо! Ще си отидеш ли най-после?

Синцов вдигна кукичката на вратата и излезе. Лампата в антрето светеше; до широко отворената външна врата, облежната на стената и сложила ръце зад гърба, стоеше Надя и по лицето ѝ се четеше непресторена ярост.

На другия край на антрето, до вратата за столовата, опрял ръце в страничните дъски на рамката и заел позата на човек, който се чувства тук като у дома си, стоеше млад мъж в цивилни дрехи, със закопчан догоре шлифер и някак странно оцветени, сякаш изрусени коси.

Лицето му се стори познато на Синцов, но всичко по-нататък стана толкова бързо, че той не успя да се замисли къде е виждал тоя човек.

— Ето го най-после и явяването на Христос пред народа! — с пиянски глас каза младежът, като видя Синцов. — Сега поне всичко е

ясно.

— Ясно или не, върви си! Махай се, чуваш ли! — извика Надя и лицето ѝ трепна.

Както изглежда, тя не искаше Синцов да излезе. Но сега вече бе късно.

— Нужна ли ти е моята помощ? — попита Синцов, като се обърна към Надя и разбираше, че се е озовал в положение, от което няма нито един напълно разумен изход.

— Какво, за пазвантин ли си го наела? — попита младежът зад гърба на Синцов.

Надя не отвърна веднага. Отначало хвърли умолителен поглед зад гърба на Синцов, сякаш се надяваше, че все още могат да я послушат.

— Направи, каквото искаш, Ваня, само нека си отиде. Вече ми омръзна да го моля!

Синцов се обърна и тръгна към младежа с познатото лице, който продължаваше да стои до вратата в същата поза и учуден гледаше Надя, сякаш не можеше да повярва, че е казала тия думи.

— По-добре послушайте и си вървете!

Като всеки нормален човек Синцов нямаше представа какво трябва да се говори в такива случаи, но знаеше: независимо от всичко сега тоя момък трябва да си отиде.

— А вие по-добре не се приближавайте — каза младежът, като гледаше право в очите приближаващия се Синцов, и бързо и дръзко го удари с все сила по лицето.

Синцов разбра, че ще го ударят, но не успя навреме да улови ръката. Улови я чак след удара и като вложи в това цялата си сила и тежест, отмести младежа от вратата и с хрущене изви ръката му зад гърба.

Младежът опита да се извърне, замахна с лявата ръка, дори закачи протезата на Синцов, но с дясната си ръка Синцов още по-силно изви ръката му зад гърба. Момъкът изохка и разбра в какво положение се намира.

— Пусни ме!

— Ще те измъкна през вратата и ще те пусна — каза Синцов. — Върви спокойно, иначе ще те заболи!

Той забеляза, че когато момъкът изохка, Надя за малко не се спусна към него, но се сдържа и отново се облегна на стената. Само каза тихо, през зъби:

— Да не му счупиш ръката.

— Нищо няма да му счупя. Само нека върви спокойно.

Младежът не каза повече ни дума нито на Синцов, нито на Надя, мълчаливо прекрачи прага, направи още две крачки по площадката на стълбището и се спря.

Синцов пусна ръката му и без да мръдне, продължаваше да стои зад гърба му. Кой знае защо, му беше неудобно да се върне в апартамента и веднага да тръшне вратата след себе си.

Младежът размърда ръката зад гърба си, сякаш искаше да види дали е здрава, после я отпусна надолу, направи още крачка и се обърна към Синцов. По лицето му се четеше не злоба, а учудване: не бе мислил, че ще се справят с него по такъв начин. Може би затова бе нанесъл и удара — видял бе протезата. Ако е така — значи, е мръсник! А може би просто защото беше пил.

Няколко секунди младежът стоя пред Синцов, като продължаваше да се чуди или се мъчеше да го запомни, и заслиза по стълбите.

Когато Синцов влезе в апартамента, Надя продължаваше да стои все там, до стената.

— Така — каза Синцов, като не знаеше какво да каже, и попипа лицето си с ръка. От носа му течеше кръв.

— Съблечи се — каза Надя, като се откъсна от стената и тръгна към него. — Рубашката ти е накапана с кръв. Ще я изпера, че после няма да излезе.

Той не започна да спори и смъкна рубашката през главата си.

— Веднага ще я изпера — повтори Надя. — А ти постой в столовата. Вдигни нагоре главата си, по-бързо ще ти мине.

Той отиде в столовата и седна. Извади от брича си носна кърпа, избърса кръвта и продължаваше да седи, вдигнал нагоре глава, като мислеше за момъка, който му бе разкървал носа. Пиян или трезвен, но все пак беше ясно, че в отсъствието на Павел той има свои права в тая къща. Дано само Надя не започне да обяснява, да го увърта! Поне това да му спести...

— Как е? — попита Надя като влизаше.

— Май че спря.

Синцов стана от креслото и погледна масата, подредена за двама души по всички правила. На нея имаше и водка, и салам, и още нещо за хапване, и дори неизвестно откъде взети пресни краставици.

— Нека рубашката постои там, да изсъхне — каза Надя. — Седни така на масата. Силно ли те удари?

— Дори не усетих. Носът ми е слаб. Винаги е било така, още в детския дом. Малко да ме закачат по носа — и съм готов. Дори отказвах да се бия до разкървавяване, смятах го неизгодно за себе си — засмя се Синцов на неочаквано изплувалите детски спомени.

— Колко е разюздан! Нали? — каза Надя. — И винаги е така, когато си пийне! — Каза го като за човек, когото Синцов би трябвало да познава и преди тая среща. — Може изведнъж да довтаса отнякъде, без да се е обадил предварително. И изобщо се държи така, че човек всичко може да си помисли! Дори несъществуващи неща.

— Хайде по-добре недей обяснява, а?... — каза Синцов и в гласа му имаше нещо, което я накара да млъкне.

— Взимай си сам и яж, не зная какво ти харесва повече. — Надя сипваше в чашите водка. И докато Синцов си взимаше мезе, тя се разсмя.

— Защо се смееш?

— Изплаших се, че ще му счупиш ръката. А изобщо е смешно! Сигурно сега вече няма да мога да го гледам без смях, като го срещна. Само това липсваше — да му счупиш ръката! Щеше да стане една история! — каза тя така, сякаш ръката на тоя човек за нищо на света не биваше да се чупи и Синцов трябваше да разбира това.

Синцов пак се опита да си спомни къде е виждал тоя човек, но не можа. А не искаше да пита.

— Няма да те лъжа — каза Надя, — по-рано, преди Павел, се познавахме с него. Той още не може да забрави това.

— Нали те помолих да не обясняваш — повтори Синцов.

— Добре, няма. Нима ще кажеш на Павел, нима ще направиш тая глупост?

— Не се вълнувай, няма да му кажа. И без тебе той си има там достатъчно грижи.

— Точно така — без мене. А ако бях с него, това тук нямаше да го има. Да не мислиш, че искам да е така? Да не мислиш, че когато

Павел е с мене, имам нужда от някой друг? А щом го няма, ето какво става...

Изглежда, тоя път беше по-искрена, обясни както си беше в действителност, без да го усуква. И Синцов не я прекъсна.

— Да, ето какво става... — замислена каза Надя, като помълча малко, улови с пръсти чашата, но не я вдигна, повъртя я и я остави на мястото ѝ. — А искам да отида при него на фронта, готова съм да тръгна още утре.

— Извинявай, моля ти се — каза Синцов, — но от думите ти излиза така: или Павел трябва да те мъкне подире си, или ти тук, в Москва, нямаш друг изход освен всичко това...

— Да, така излиза. Излиза, че няма друг изход. А какви са другите изходи? В театрите има различни изходи: главен, запасен, пожарен и не знам още какви. А в живота от всяко положение има само един изход. Не умея да живея сама, това е всичко! Другите не си го признават, а аз признавам. Само в това е разликата. И с тебе да ме беше срещнала съдбата в друго време, и на тебе сигурно щях да хвърля око. А за Павел е по-добре да не му казваш нищо. И да му кажеш, ще го лъжа отчаяно, до последната възможност. Ще се кълна, ще давам честна дума, не знам просто какво ще измислям, защото се страхувам да остана без него. А се страхувам, защото го обичам. Ако искаш да знаеш, дори когато бях жена на Козирьов, пак не забравях Павел. Съдбата ме бе обрекла на него. Такава, каквата съм — на него, какъвто е. И вие, мъжете, трябва да разбирате тия неща...

Синцов слушаше и си мислеше, че за нея понятието „вие, мъжете“ е едновременно и любимо, и враждебно. За нея и той е част от това понятие, и той е мъж — ако не сега, в друго време, както сама се бе изразила. И приказките, че трябва да я разбере, могат да отведат твърде далече...

Той вдигна чашата:

— Без да се задълбочаваме в другите неща, нека пием за Павел.

— Само ако вярваш, че го обичам. Ако не вярваш, по-добре да не пием!

Синцов нищо не отговори. Мълчаливо изпразни чашата. Всичко това са думи. Обича, не обича! Нека сами се оправят. „Пашка също не е малък. Да е жив и здрав там, на фронта. И да е по-далече от всичко това поне докато свърши войната!“

— Благодаря ти, че все пак пи за него с мене — прочувствено каза Надя. Тя също изпи до дъно чашата си и веднага отново я напълни. — А сега аз ще пия за твоята Таня! Толкова много ѝ желая доброто, че предпочитам с мене да стане някакво нещастие вместо с нея! Готова съм на това. Искрено ти казвам!

Синцов се намръщи. „Да допуснем, че е искрено, но все пак в думите ти има нещо, което хората не трябва да си казват дори ако в същия миг им се струва, че говорят искрено.“

— Не бива да говориш така — гласно каза той. — Войната ме е направила суеверен.

Той изпразни чашата си, тя също. И след това с любопитство попита:

— Нима наистина войната те е направила суеверен?

— Как да ти кажа? Хем е така, хем не е, нито риба, нито рак. Има нещо във войната, което тласка хората към суеверие.

— А аз не съм суеверна. Когато загина Козирьов, нямах никакви предчувствия. Напротив, когато го изпращах на фронта, мислех, че на другите може, а на него нищо няма да му се случи.

Синцов вдигна очи от чинията и погледна Надя. На времето в Сталинград, като разправяше на Павел как е започнал войната, бе му разправил и всички подробности около гибелта на Козирьов. Но дали Павел ѝ е разказвал това? Може и да не е...

Синцов внимателно наблюдаваше Надя, а тя гледаше към стената и замислена търкаляше по покривката топче от хляб. После каза с равен глас:

— Разкажи ми всичко подробно, как беше, как се застреля. Непрекъснато ми се иска да те питам и все не мога да се реша. А сега се реших.

„Значи, все пак ѝ е казал, засърбял го е езикът! — с неудоволствие помисли Синцов за Артемиев. — Макар че защо да не каже на жената, с която живее. Настъпил е подходящ момент и го е казал.“

Тя го молеше да ѝ разкаже подробно, а на него му се струваше, че тъкмо това не е нужно: къде и как се е застрелял Козирьов и как е изглеждал после? Застрелял се е — и толкоз. Колкото по-малко се разказва за такива неща, толкова по-добре.

Синцов ѝ разправи как са намерили Козирьов там, в гората край Бобруйск, как той ги помислил за германци и стрелял в тях, а после стрелял в себе си, но не се впусна в никакви други подробности. Не каза и за собственото си раняване. „Сигурно вече знае за тая глупост от Павел, а ако не знае, няма защо да я научава.“

Надя мълчеше. После каза, като продължаваше да гледа в стената:

— За едно само бях виновна пред него: когато се оженихме, аз го обичах по-малко, отколкото искаше той. За нищо друго не бях виновна. И го чаках да се върне от фронта, така че ако наистина човек може да бъде спасен с очакване, както твърдят в стиховете, щях да го спася. Но това са глупости! — глухо добави тя.

И като откъсна най-после очи от стената, хвърли към Синцов мрачен, влажен поглед.

„Наистина са глупости“ — мислено повтори той с непримиримостта на човек, който бе прекарал три години на фронта и знаеше цената на злото, ако това действително беше зло, а не само разговори за него.

Но Надя не долови промяната в настроението му и продължаваше, вече съвсем неуместно, да говори със същия мрачен тон, който сега му се струваше фалшив.

— Като освободят ония места, ще ида да търся гроба му. Няма да се успокоя, докато не го намеря. Единственият дълг, който ми е останал. Нищо друго не му дължа. Но това съм длъжна да направя.

— А нима тогава не ти съобщиха къде е погребан?

— Не. Съобщиха ми по телефона за смъртта му и ми казаха, че е решено да го погребат в Москва, че вече са натоварили ковчега на камион, дали са придружители и пътуват насам. А те излязоха такива мръсници, че не го докараха, зарязали са го по пътя. Но аз ще ги намеря!

— Защо мръсници? Защо говориш така? — каза Синцов. — Може би просто са загинали по пътя, заедно с камиона при някоя бомбардировка. Сигурно нямаш и представа какво ставаше тогава по шосетата. Хората може би са загинали, а ти ги наричаш мръсници. Защо?

Сега всичко, което казваше тя, го дразнеше и му се искаше да ѝ противоречи. По-лошите неща сякаш бе изслушал спокойно: и дето

изневерява на Павел, и дето смята това за неизбежно. Слушаше и не спореше: дявол да ви вземе, оправяйте се сами! А ето че сега, когато заприказва за своя отдавна загинал Козирьов, изведнъж го подразни фалшът в думите ѝ. Досрамя го за нея пред тоя загинал човек и пред всички, които бяха загинали тогава и изобщо през ония времена.

„Мръсници, не докараха ковчега“, „Ще ги намеря аз...“! Гледай я за какво мисли, като си спомня ония времена!

— Рубашката ми дали не изсъхна?

— Сега ще видя. — Надя излезе от стаята и се върна с рубашката. — Можеш да я облечеш.

Но преди да я даде в ръцете му, я задържа. И посочвайки с пръст нашивките за раняванията, попита:

— Павел ми каза, че Козирьов те е ранил, когато сте искали да го спасите. Вярно ли е?

Синцов кимна и улови рубашката, но Надя още я държеше.

— Когато, без да му мисля, ти казах за тия нашивки, после почувствах, че съм постъпила глупаво: едната от тях е заради него, нали?

„Никак глупаво не постъпи тогава — помисли Синцов. — А виж, сега говориш глупости, нещо се преструваш.“

— Той е могъл да те убие — замислено каза Надя.

— Хайде да сменим темата! — Синцов взе рубашката си. — Всичко е могло да стане! А може, напротив — да ме е спасил? Откъде знаеш? Ако не бях отишъл в болница, тъкмо през това време биха могли да ме убият! Ако на фронта започнеш да умуваш защо, заради кого и как, кой е жив и кой е умрял, ще се побъркаш.

Докато казваше това, той облече рубашката, отиде в антрето за колана и портупея и се върна обратно.

— А понякога си мисля за тия нашивки: по-добре да не ги бяха въвеждали, та и на въпроси да не отговаря човек, и сам по-малко да си спомня. Какво хубаво има в това?

— Виждам, че вече си тръгваш — каза Надя, разколебана от тона му. — Но все пак, както обичат да казват сега, ние с тебе сме руски хора. Нека изпием още по чашка на прощаване. За добър път.

— Може ли да не е добър! По-далече от фронта няма да ме отведе! — засмя се Синцов. — Само утре да не завали. Тогава през последните петдесет километра няма да има нищо добро, а само мъки.

Той напълни двете чаши и набодде с вилицата по-дебело парче салам. Чукнаха се и пиха.

— Обади ми се по телефона утре сутринта, ако не получиш телеграмата.

— Добре — каза Синцов. — Ако не я получа, ще ти се обадя. — И изведнъж си спомни: — А какво стана с писмото ти до Павел?

— Няма да му пиша.

— Как така?

— Нямам настроение. Като го видиш, разкажи му за мене.

— Може да не го видя веднага.

— Нищо, той ще те намери. Нали знае, че си бил у дома. Ще те намери, не бой се — повтори Надя и на Синцов му стана неприятно от чувството ѝ за власт над човека, за когото говореше. — Ако седна сега да му пиша, само ще се измъчвам как по-добре да го излъжа за себе си, та да си живее спокойно, да не се вълнува. И пред тебе ще ми е неудобно, че ще носиш такова писмо. А иначе каквото поискаш, това му кажи. Твоя работа.

„Да, дръзка си ти — помисли Синцов дори с някакво учудване от решителността на тая жена да стовари всичко — и истината, и лъжата — върху неговите рамене. — И дръзка, и пресметлива едновременно! Почти е сигурна: няма да кажа на мъжа ѝ нищо, което не бива да знае. И е права. Наистина няма да му кажа.“

— Обади се за телеграмата. И да я получиш, и да не я получиш, пак се обади — каза Надя. — Ако е след десет, обади ми се на работа.

Тя откъсна угълчето на оставения върху масата вестник, написа на него телефонния номер и го подаде на Синцов.

— Учуден си, че работя?

— Не, защо? — На Синцов му стана неудобно, че наистина се е учудил от това.

— Нищо, не си първият. Аз отдавна вече работя.

— Какво работиш?

Надя се разсмя.

— Трудно е да се отговори. Нещо като вълшебната тояжка от приказките. В театъра работя — добави сериозно тя. — Отговарях за гардеробната, бях администраторка, преписвах ролите на машина. Вършех всичко, каквото искаха от мене. Мъжът ми е убит, майка ми е евакуирана, а аз съм обществено животно. В началото на войната

отидох там с недоволствие, а после свикнах. Напоследък станах помощник-режисьор.

— Какво значи това? — Синцов не познаваше добре театралните работи.

— Помощник-режисьорът ръководи представлението. Нима не те учудва, че всички артисти винаги навреме излизат и си отиват от сцената, а зад нея навреме се стреля, навреме бучи морето, навреме лаят кучетата... Всичко правя аз!

Щом Надя започна да разказва за театъра, Синцов веднага си спомни кой беше изхвърленият от него момък, за когото тя говореше така, сякаш не можеше да не го познава.

Да, разбира се, той познаваше тоя човек от няколкото роли в киното още преди войната и сега, по време на войната. Във всеки случай беше много добър артист, Синцов го харесваше. А странните, сякаш изрусени коси, които му попречиха да го познае веднага, сигурно бяха боядисани за снимките в някой нов филм.

„Хубава щях да я забъркам, ако му бях счупил ръката“ — със закъсняла тревога помисли Синцов. Помисли го без злоба, защото въпреки доброто си отношение към Артемиев, не можеше да му съчувствува докрай.

„Каквото си търсеше, това и намери.“ Но веднага, оправдавайки Павел, помисли: „А какво да прави, щом я обича?“

И си спомни лицето на артиста, когато стоеше на вратата и гледаше Надя.

„Може пък и този да я обича?“

— Значи Павел не е намерил време да ти каже, че работя? — попита Надя.

— Не, не ми е казал.

— Защото за него това не е важно! Той и на фронта се смееше, когато му казвах, че ще отида при него като машинописка. Но напразно. Щях да върша и всичко друго, което му е нужно — тя се усмихна, — и отлична машинописка щях да бъда. Имам златни ръце. Истина ти казвам! Ако стане нещо, все ще мога да си изкарам прехраната. — Тя отново се усмихна и кимна към масата за хранене. — Макар че, разбира се, това не е от моя купон и от моята заплата. Но не е и с парите, които ми праща той. Останки от миналото охолство. По стар навик, като на Козирьова, всеки месец ми отпускат продукти

по нормирани цени. И от предишната поликлиника още не са ме отписали. Помагам с храна на мама и на други роднини, а и лекарства им набавям, когато са болни. Павел го е яд, че не съм си сменила името. Напразно. Когато се омъжих за него, някои не одобряваха това, смятаха, че трябва да поживея като вдовица. Но не се и разсърдиха толкова, че да ме лишат от земните блага. Все още се ползвам от едно-друго. Хубав ли беше саламът?

— Не беше лош.

— Виждаш ли колко е добре. Иначе щеше да има само парче солена селда или най-много винегрет.

— И с него щяхме да минем.

— То се знае, че щяхме. Ако ме лишат, няма да се обеся. Но мама и роднините страшно ще ми се разсърдят. Добре. Хайде да се сбогуваме. Може ли да те целуна за довиждане след всички тия произшествия? Господ да те пази от беди, както казват нашите театрални бабички...

И като доби сериозен, дори трагичен израз на лицето, тя прекръсти Синцов.

Като слизаше по стълбите, той усещаше как Надя още стои там, горе, в тишината, до отворената врата. В цялото сбогуване имаше нещо, което отново го настрои срещу нея. Изпрати го така, сякаш бе запалила за него свещ в черквата, без сама да вярва в това.

„Сега поповете пак си живеят добре, пак търгуват със свещи“ — вече на улицата си помисли той с враждебността на хлапак, отрасъл в детски дом.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Господ не опази Синцов от беди.

Той стана в пет часа сутринта и пеша отиде от общежитието при комендантството до пощата, като смяташе, че ще успее да се върне, преди шофьорът да е пристигнал с ремонтирания вилис.

На гишето „До поискване“ подаде документите си на заспалата, с глава върху масата, девойка. Не оная, която беше отначало, когато идва вчера през деня, не и другата, която беше последния път, когато се отби вече късно вечерта, след като се раздели с Надя, а нова, трета. Тя с мъка се събуди, взе документите му и започна да прехвърля купчината писма и телеграми. Прехвърли я цялата от начало до край, замижа, разтърка очи и започна отново да я прехвърля. Втория път намери. Оказа се, че последната телеграма в купчината беше за него. Все пак той постигна своето, дочака бедата си!

Той стоеше пред гишето, отново и отново препрочиташе телеграмата, докато някой не го побутна по рамото:

— Дръпнете се от гишето, другарю военен.

Синцов се отмести и още два пъти препрочете телеграмата: не защото не я разбираше — всичко беше от ясно по-ясно! — а понеже не беше в състояние да свикне с това, че тя съществува.

В телеграмата след адреса пишеше:

„Раждането преждевременно Верочка седмия ден умря писмата получихме Таня двадесет и шести излезе болницата двадесет и осми отлетя за армията забрани да пиша искаше да каже сама Овсяникова.“

Той се дръпна от гишето, потърси с очи къде да седне, отпусна се върху пейката и започна да мисли какво трябва да прави сега, след тая телеграма.

„Верочка седмия ден умря...“ Веднъж през зимата, след като бе започнала да мисли за своето заминаване, Таня попита как се е казвала покойната му майка. Не каза защо пита, но, значи, още тогава е решила: ако е момиче, ще го кръсти на майка му. И го е сторила. Както се оказва, само за да си спомня, че Верочка е умряла на седмия ден. Колко ли дълго ще си спомня това — година, две или пет, или докато роди друго дете, ако изобщо роди? На тоя въпрос сега никой не може да отговори. Тя също.

Да, не задълго бяха кръстили дъщеря си Верочка. Станало бе тъкмо онова, от което той се страхуваше. Не е могла да пристигне. Родила е момиченцето там, в Арис, някъде в края на първата седмица на април, а седмица по-късно го е погребала. А самата тя се е изписала от болницата цели петдесет дена след раждането. Значи, положението ѝ е било тежко. И е могла да умре.

Тогава, през пролетта на четиридесет и трета, когато се разболя от тифус, тя беше с единия крак в гроба и оживя само по чудо — както по-късно със смях му каза: „Благодарение на молитвите ти!“ А сега, щом цели петдесет дена е била в болница, положението и е било толкова тежко, че не е искала нито да лъже, нито да му пише истината, защото и без това никой не би го пуснал от фронта при нея.

Той я обичаше такава, каквато беше — мъничка, слабичка, лекичка като дете. Такава, че преди да забременее, можеше на шега да я вдигне на ръце. Той изпитваше и страст, и нежност към тялото ѝ — тъкмо такава, а не някакво друго. Но сега си спомни за него с уплаха — и за лекотата, и за мършавостта му, защото всичко това криеше опасност за нея. И макар в телеграмата да пише, че е излязла от болницата, друг въпрос е как е излязла и в какво състояние се намира. Решила е да не съобщава за смъртта на детето, да му каже сама. И не е съобщила. Решила е, че достатъчно е стояла в болницата, и се е изписала. И не само се е изписала, ами е отлетяла за фронта с първия самолет, който ѝ е попаднал.

А защо е родила в Арис? Защо преждевременно? Защо?... Някой я е бутнал, без да иска — и готово! Трудно ли е да я бутне? Или се е подхлъзнала, паднала е някъде от стъпалото на вагона.

Побиха го тръпки, като си представи как е могло да стане всичко. А може да е нямало нищо подобно, просто не е била в състояние да

роди. И занапред няма да бъде. А за самата нея това е още по-страшно, отколкото ако бе паднала.

Двадесет и осми беше завчера. Значи, докато той е пътувал насам, тя вече е излетяла от Ташкент. Сигурно е успяла да се качи на някой от самолетите, прехвърляни за фронта. И предишния път така пристигна от Ташкент в Сталинград.

Добре е, че са получили писмата му. Поради военната цензура човек не може да каже нищо направо, но той все пак ѝ бе дал да разбере къде са прехвърлили тяхната армия. Писа ѝ: „Живея точно срещу мястото, откъдето идвахме, когато те срещнах за пръв път.“ Цензурата едва ли е задраскала това. А Таня и без да гледа картата, можеше да разбере, че сега са срещу Могильов. Разполагайки с документи за връщане в своята част, останалото можеше да уточни по пътя.

Естествено тя е имала възможност да остане там, в Ташкент. След несполучливото раждане и петдесетте дена в болница щяха да ѝ дадат отпуска по болест. И майка ѝ сигурно я е придумвала. Но, значи, не е успяла. Ако детето беше оживяло, би останала. А щом детето го няма, не е поискала.

Може би сега дори не се и радва, че е останала жива. Макар че за самия него тая мисъл беше глупава: независимо дали ще имат дете, или няма да имат, за него това не беше ни най-малко свързано с живота и смъртта ѝ.

„Как ли ще се развият нещата сега между нас?“ — помисли той. И си спомни как почти преди година тя се бе върнала след тифуса в армията и преди да се яви в своя санитарен отдел, късно вечерта пристигна право при него, прашна от главата до петите, слезе от колата, с която бе пътувала. И когато той отиде да докладва на началника на оперативния отдел полковник Перевозчиков, че от болницата е пристигнала жена му и ще остане до сутринта при него в землянката, Перевозчиков недоволен каза: „До сутринта разрешавам. Но не мога да ви обещаю, че ще ви помогна да карате семеен живот тук, в оперативния отдел.“

„А кой може да обещае такова нещо по време на война? Кой и на кого? Никой на никого“ — помисли Синцов вече не за това, което беше преди година, а за това, как ще бъде сега, когато отново се озоват заедно на фронта. И кой знае защо, си я представяше остригана, както

миналата година след тифуса, макар че сега не би могло да е така. Защо да е остригана? Наистина веднъж тя му каза, че когато жените се мятат и по време на родилните болки скубят цели кичури от главата си, обикновено ги подстригват, подкъсяват им косата. „Но аз няма да позволя — каза тя. — Толкова трудно ми порасна!“ — „Как тъй няма да позволиш?“ — „Ще ги надхитря. Няма да охна, докато не родя.“

Да, сега всичко това беше минало...

На стената до изхода на пощата бе окачен вчерашният информационен бюлетин: германците водят разузнаване с бой край Тираспол, потопили сме във финския залив тяхна подводница, партизански отряд, действащ в Могильовска област, е унищожил три германски автомобила, а някакви насила повикани в германската армия французи от Лотарингия — Жозеф Б. и Пиер В. — са преминали на наша страна, хвалеха ни и ругаеха германците...

Синцов бе видял тоя бюлетин още предния ден, но той продължаваше да си стои, защото новите вестници още не бяха излезли. И макар че между душевното състояние, с което го гледаше вчера и днес, имаше огромна разлика, бюлетинът си оставаше същият. И войната беше същата. Само общите усилия на милиони хора можеха да променят нещо в нея. А собствената ти мъка не променяше нищо!...

Само едно беше неясно: защо тъкмо на Таня трябваше да се случи всичко това? На оня свят ли ще получи отплата? Някои смятат, че вярващите хора по-лесно мислят за смъртта. Не се знае дали е така, или не, но е сигурно, че няма бог!

Като все още не беше в състояние да мисли за нищо друго, той стигна до комендантството, видя спрелия наблизко вилис, здрависа се с шофьора, попита го дали всичко е наред, чу в отговор, че бензинът е достатъчно, взе шинела и платнището, които бе оставил в общежитието, седна в колата и пое към Архангелское при Серпилин.

Беше толкова дълбоко замислен, че дори не забеляза как по пътя заваля дъжд; шофьорът спря колата и започна да опъва гюрука.

Чак в Архангелское, крачейки по мократа алея под глухия шум на преставащия дъжд, Синцов окончателно се окопоти, за да се яви пред началството като истински военен — освободен от собствените си чувства и способен да изпълнява чуждите заповеди.

Серпилин чакаше Синцов в стаята си и беше в прекрасно настроение, което не го напущаше още от вчера.

Не може да се каже кое вчера бе подействувало повече на главния терапевт: откровеността, с която Серпилин му обясни защо трябва по-бързо да се върне на фронта, историята на заболяването с приложените към нея анализи, които Баранова показа на главния терапевт, или самият медицински преглед, след който главният терапевт потупа Серпилин по голото рамо с тежката си червена ръка и с весело учудване каза: „Ама сте здравеняк.“ В крайна сметка всичко излезе от добре по-добре. Главният терапевт нареди комисията да се ускори с цели три дена и на сбогуване кимна към Баранова:

— Другарите се страхуват, гледат да оставят болните си поне седмица повече, а тя, напротив — мисли само как да ви натири по-бързо на фронта! Имате късмет, че ви се е паднал такъв лекуващ лекар!

Каза го на шега, без да подозира колко е прав. Наистина Серпилин имаше късмет! Колкото и да е странно, тъкмо тук, при главния терапевт той окончателно разбра, че тя го обича — когато почувствува колко силно желае същото, което желаше и той.

А вечерта тя поиска да остане при нея и той остана — и разбра, че ѝ е добре и ще ѝ бъде добре с него.

И днес цяла сутрин се намираще в онова, навярно дори смешно отстрани, нескрито щастливо състояние, което с особена сила изпитват възрастните, неразглезени от живота хора.

Когато Синцов почука и влезе, Серпилин изглеждаше вече не като човек, който се лекува в санаториум, а беше както обикновено с рубашка, само че без пистолет на колана.

— Не можах да се поразходя: дъждът ми попречи — каза той. — Готов ли си за път? Получи ли картите?

Синцов отговори, че и той, и колата са готови, но ще получи картите чак след десет часа.

Серпилин погледна часовника си.

— Да започнем с писмата. — Той взе от масата два плика и ги подаде на Синцов. — Ако пристигнеш през нощта, недей да будиш никого. Съобщи на оперативния дежурен, че си се върнал, а сутринта се яви и при Захаров, и при Бойко. Ако проявят любопитство, можеш да им съобщиш личните си впечатления.

Серпилин каза „можеш“, но Синцов почувствува по тона му, че тъкмо това иска.

— Там, в писмата, им пиша, че след пет дена ще бъда в армията. Както виждаш, тая сутрин се облякох; разбрахме се да прескоча до Генералния щаб, да им се обадя. А следобед ще се съблека, ще походя пак с болничните дрехи. Тук се отнасят с подозрение към ония от нас, които обличат униформата, преди да са ги изписали: имало е случаи на бягство.

Серпилин с удоволствие размърда рамене, по войнишки пъхна палци под колана, оправи гънките на рубашката и седна до масата.

— Имам личен разговор с тебе. Седни, Иван Петрович.

Синцов седна. Серпилин отдавна не се бе обръщал към него така — от деня, когато след болницата го бе извикал в армията и го бе взел в оперативния отдел.

— Ти си ми нужен — каза Серпилин, като помълча малко, сякаш за последен път претегляше думите си.

Синцов чакаше да чуе какво ще последва: добре, щом му е нужен. Но все пак за какво?

— Вчера, когато беше тук, обещах да изпълня молбата ти — да те върна в строя. А след като си отиде, помислих: защо да не ти предложи друго, щом и без това напускаш сегашното си място? Докато се лекувах тук, жената на моя син се омъжи за Евстигнеев, втори брак. Сдобих се с роднина, но оставам без адютант. Като се върнем на фронта, ще го освободя. А вчера си спомних за тебе — нали ми беше адютант, когато излизахме от обкръжение. И реших пак да те взема. Нужно е твоето съгласие. За да сме наясно, ще ти кажа: нямам навик да превръщам адютанта си в ординарец, както правят някои. А сега, ако имаш въпроси, нека ги чуем.

В действителност той не очакваше въпроси; струваше му се, че Синцов ще бъде доволен да служи при него. С хода на войната у Серпилин растеше увереността, че подчинените обичат да служат под негово командуване, с изключение на ония, които самият той смяташе негодни за служба. И навикът да смята така постепенно се бе превърнал в убеждение, донякъде самодоволно, но самият той не забелязваше това.

Синцов никак не бе подготвен за предложението да стане адютант на Серпилин. Но думите „ти си ми нужен“ не му даваха право да отговори отрицателно на човека, без чиято помощ изобщо нямаше

да се върне в армията. Не можеше да каже „не“, а за останалото ще има още време да помисли.

— Ако смятате, че съм подходящ, въпроси нямам.

— Тогава благодаря. — От този миг Серпилин смяташе въпроса за решен, но си спомни вчерашната молба на Синцов и за да е с чиста съвест, добави: — Ако се почувствуващ зле в тая роля, ела и ми кажи. Няма да те задържам. Ще те освободя, след като си намеря друг.

„След като си намеря друг... Ако съм добър за тебе, изобщо няма да си търсиш друг. А ако самият аз смятам, че няма да съм добър за тебе, защо да се съгласявам?“ — помисли Синцов. Не беше редно да отговори: „Ще поживеем, ще видим“, а не му се искаше да отговори друго.

Той все още беше в плен на някакво странно равнодушие. С толкова силна тревога продължаваше да мисли за Таня, че всичко останало се бе оттеглило някъде на заден план и за известно време бе престанало да му се струва важно.

— Добре тогава! — Серпилин прие мълчанието му като решение да му стане адютант и да не мисли за нищо друго. — Готви се да изпълняваш новите си задължения. А дотогава ще продължиш да работиш в оперативния отдел. Как е при вас, какво мислят за бъдещето?

— При нас в оперативния отдел, другарю командущ, още не е получена заповед „Мислете!“, и не мислим, още повече за бъдещето. — Синцов за пръв път през цялото време се усмихна.

— Не го усуквай. — Серпилин също се усмихна. — Нека смятаме, както винаги: никой друг освен Ставката не знае кога и какво ще започне. И ние със Захаров и с Бойко не знаем. Аз питам: кога вие лично смятате да настъпвате, другари офицери от оперативния отдел? Какво мислят при вас за това младотурците?

Серпилин на шега наричаше младотурци ония буйни млади оператори, които в разговорите помежду си планираха всичко по свой начин и вътрешно се смятаха за способни — поне колкото командущия армията, ако не и повече.

— Защо мълчиш? Докладвай. На никого няма да кажа.

— При нас в оперативния отдел мнозинството е на мнение, че ще започнем към средата на юни.

— А по-точно?

— За по-точно не сме единомушни.

— Но сте единомушни, че ще е към средата на юни?

— Да. Дори упреквахме нашия метеоролог, че дава лоши прогнози за валежите към средата на юни.

— А при вас в оперативния отдел не допускат ли мисълта, че и това лято, както на Курската дъга, германецът пръв ще започне да настъпва?

— Не мислят така. Нито една разузнавателна сводка не дава основания за това. Всичко, което беше срещу нас и по фронта, и в дълбочина, си стои така, без изменения.

Серпилин погледна часовника си.

— Имаме още десет минути. Разкажи поне накратко как живее нашата сто и единадесета дивизия?

Синцов започна да разказва за дивизията, как живее и кого е видял там. Когато стигна до Илин, Серпилин поклати глава, сякаш се чудеше сам на себе си:

— Отдавна не съм виждал Илин. От Курската дъга, когато го направиха герой. Не, видях го веднъж и след това, през зимата, когато бях събрал командирите на полкове. Сега на фронта има ред, всекиму своето — каза Серпилин с неочаквани за Синцов нотки в гласа. — Твърде голямо стопанство имам в ръцете си. И ми се иска както по-рано да стигна до командира на полк, но не винаги мога. Та къде, казваш, е щабът на Илин?

— В гората, три километра южно от Селишче.

Серпилин смръщи чело и се замисли. После каза:

— Щом е тъй, по десния му фланг минава големият овраг, близо до шосето за Кричев. През нощта срещу тридесети юли се събирахме в тоя овраг, а после пълзахме към шосето. Така ли е?

— Така е — каза Синцов.

— Сега ли си спомни?

— Не, там. Щом го видях, веднага си спомних.

— Спомнил си си, а на мене не разказваш.

— Всичко не може да се разкаже, другарю командуща. Там на всяка крачка човек си спомня ту едно, ту друго...

— Да, вярно е, че на всяка крачка — замислен каза Серпилин.

И сигурно понеже си спомни за четиридесет и първа година, състоянието на весела възбуда, в което беше цяла сутрин, го напусна и

той забеляза посърналото лице на Синцов.

— Нещо си тъжен? Вчера беше по-весел.

Ако Серпилин бе забелязал това по-рано, Синцов щеше да го избави от изповедта, щеше да намери сили да каже, че всичко е нормално. Но споменът за оврага, където оная нощ бяха лежали стаени на няколко крачки един от друг — Серпилин, той и Таня — накара Синцов да каже какво се е случило.

— Виж ти какво нещастие ви е сполетяло. А аз дори не попитах, не се сетих... Срамно е пред такава жена като нея... Казваш, че е отлетяла обратно за армията? — отново попита Серпилин.

— Така пише в телеграмата.

— Да — каза Серпилин. — Ако беше родила, нямаше да я пусна да припари фронта. Но щом е тъй, разбира се, човек може да я разбере. — И като поклати глава, повтори: — Как така дори не те попитах за нея! Толкова ли ми се е размътил мозъкът при удара, та съм загубил паметта си? Лекарите уж са на друго мнение, казват, че напротив — щастливо съм се отървал.

Той стана иззад масата и за пръв път през цялото време спря поглед върху ръката на Синцов с черната ръкавица.

Синцов помисли, че Серпилин ей сега ще каже нещо за ръката му. Но той каза съвсем друго. Постоя, помълча малко и попита:

— Доколкото си спомням, разправяше, че рано си останал сирак, в детски дом си израсъл? Така ли е? Правилно ли казвам?

— Правилно, другарю командущащ...

— Какво му е правилното? — неочаквано за Синцов възрази Серпилин. — Напротив, неправилно е, когато човек от малък расте без баща и майка. А колко много такива ще има сега, след войната... — И също така неочаквано, изведнъж каза за себе си: — А аз вече навърших петдесет. И жив баща имам. Чакам го да дойде днес. Пратих Евстигнеев в Рязанска област да го доведе. Извадих му пропуск, за да го пуснат в Москва... А ти тръгвай. Скоро ще се видим.

При портала на санаториума до своя вилис Синцов видя друг — познатия вилис на Серпилин и познатия му шофьор Гудков, с когото командущият бе претърпял злополуката. Синцов не мислеше, че след всичко това Серпилин ще остави шофьора при себе си. Оказва се, че го е оставил.

Шофьорите разговаряха, а по площадката, на която бяха спрели вилсите, сложил ръце зад гърба, крачеше напред-назад Толя Евстигнеев, адютантът на Серпилин.

— Здравей, Толя! — викна му Синцов.

В оперативния отдел всички го наричаха Толя — и заради младостта му, и заради доброто си отношение към него, защото, като идваше в оперативния отдел с различни поръчения на командувация, Евстигнеев никога не се стремеше да подчертае адютантското си положение.

— Тъкмо вас чаках да се върнете от командувация — каза Евстигнеев.

Синцов помисли, че Евстигнеев се досеща за какво е разговарял с него Серпилин, и иска да научи как е свършил тоя разговор. Но Евстигнеев се интересуваше за друго: какво ново има там, в щаба на армията.

Синцов на свой ред искаше да попита Евстигнеев какво точно представлява неговата адютантска служба. Едно е отдалече, а съвсем друго отблизо. Но се сдържа. Неудобно е да разпитваш човека за такива неща, щом още изпълнява задълженията си. Вместо това, като погледна опръскания с кал вилс с прикачени на него туби за бензин, попита:

— Научих, че си ходил за бащата на командувация. Докара ли го?

— Не. — Евстигнеев не пожела да се впуска в подробности. — Ще отида да докладвам.

Те се сбoguваха и докато се качваше във вилса и гледаше подир Евстигнеев, Синцов се почувствува без вина виновен пред него. Макар че и да не се беше съгласил да заеме мястото му, с нищо нямаше да му помогне. Щом Серпилин е решил да смени адютанта си, при всички случаи ще го смени.

— Пак се кани да вали — каза шофьорът, като погледна небето. — А при дъжд не може да се кара особено бързо.

— Вали или не, заповядано е да бъдем там утре сутринта, преди да са станали началниците. И трябва да имаме поне два часа в резерв. Значи, към четири сутринта. Така си правете сметката — каза Синцов.

И изведнъж, когато колата вече потегли, помисли не за това, за което бе мислил цяла сутрин, не за това, което бе станало, а за това, че

все пак най-страшното не бе станало: Таня е жива! И ако го е изпреварила, утре през деня или вечерта ще я види там, на фронта. Просто ще я види, както се виждат хората, не след цяла година или чак след войната, а още утре! Ще може да се приближи и да я докосне — нея... живата...

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

В един часа по обед Серпилин трябваше да се яви пред лекарската комисия, а заминаването си в армията предварително бе насрочил за другата сутрин.

Като получи донесеното от Синцов писмо, за по-голяма сигурност в допълнение към вилиса Бойко изпрати от Москва един додж-3/4 с шофьор и техник лейтенант от армейския автобатальон.

Макар че вчера, без много да му мисли, Серпилин бе казал на този техник лейтенант, че напразно са пристигнали, и без тях би стигнал, все пак бяха постъпили правилно. Командуващият армията не бива да пътува с една кола, рискувайки да се забави по пътя заради някаква повреда. И възможностите вече не са като по-рано, и времето е скъпо както никога.

В деня преди заминаването се бяха струпали отложени или сами по себе си изостанали работи.

Следобед трябваше да дойде жената на Геннадий Николаевич Пикин, която Серпилин никога по-рано не бе виждал и не искаше особено да вижда, но тя му бе изпратила две писма — и беше принуден да се съгласи.

Изобщо излизаше, че днес за него е някакъв женски ден. Следобед — Пикина, а сега, сутринта, му предстоеше да се срещне с жената на сина си. Тя два пъти бе изпращала при него внучката, а самата упорито повтаряше: „Срам ме е да ви гледам.“ Но вчера, когато до заминаването остана съвсем малко време, той нареди на Евстигнеев да ѝ предаде: или да дойде, или вече не иска да знае за нея. Няма какво толкова да приказват, но трябва да се видят. „И нека не се страхува — няма да я изям!“

Докато я чакаше да дойде, той се разхождаше по алеята, по която тя непременно трябваше да мине, след като влезе през главния вход. Беше сигурен, че този път ще дойде.

Той я видя още отдалече, в края на алеята. Тя вървеше така, сякаш се страхуваше да се срещне с него, макар че бе дошла тъкмо за

това. Но като го видя, забърза насреща му, а последните няколко крачки измина не ходом, а тичешком и зарови лице на гърдите му.

— Извинете ме! — изпъшка тя.

Поради силата на обзелото я напрежение тоя шепот отекна като вик.

Серпилин поглади с ръка сламените й, твърди, обгорени по краищата от къдренето коси и без да мисли, каза първите думи, които му дойдоха наум:

— Стига си плакала! Каква вина имаш пред мене? А умрелия вече не можеш да върнеш, значи и пред него не си виновна.

Жената на сина му се откъсна от Серпилин, избърса с ръка разплаканите си очи, в които от плач вече нямаше и сълзи — навярно бе ревала и в къщи, и по пътя — и стоеше сега пред него като виновно момиченце, безпомощно подсмърчаше и по войнишки бе изпънала ръце покрай тялото си.

Стоеше стройна, слаба, с изпъкнали изпод плетената блузка ключици, измъчена, бледна, с изхапани широки устни и със сини кръгове под очите от сълзите или от безсънието, или от всичко заедно.

— На какво си заприличала? — изтърва се Серпилин. — Защо си се изоставила така? Стремиш се да му докажеш, че си шест години по-възрастна от него?

— Да не мислите, че съм скрила това? От самото начало му го доказвах.

— Колкото и да си му го доказвала, изглежда, че не си го доказала — усмихна се на избухливостта й Серпилин. — Красива жена си, имаш всичко, каквото трябва. Човек може да те сложи там при входа вместо оная, гипсовата с веслото, ще бъдеш дори по-хубава от нея. Той трябва да ти се любува, а ти я виж на какво си заприличала!

— Сега не мисля за това — каза тя хем учудена, хем обидена.

— Как няма да мислиш, щом се омъжваш за него? Тъкмо за това трябва да мислиш. За какво друго? Да отидем вътре, да поприказваме. Защо стоим тук?

— По-добре тук да седнем. — Без да дочака Серпилин, тя първа уморено се отпусна на пейката.

— Да не би да бързаш? — попита Серпилин, като седна на другия край на пейката.

За негово учудване тя кимна.

— И къде бързаш?

— Отиваме да се разпишем в гражданското. Той настоя да се разпишем днес.

— И правилно е постъпил. Утре на разсъмване тръгваме на път. Какво друго си очаквала от него?

— Исках преди това да поприказвам с вас.

— Отдавна би могла.

— Не можех... по-рано. — Тя прехапа устната си. — Срам ме беше от вас, защото сама се хвърлих на врата му. Той за нищо не е виновен пред вас. Вината е само моя.

— Я слушай, Аня. — Въпреки изхапаните устни и сенките под очите в тоя миг на пълна душевна саможертва лицето ѝ пак се струваше прекрасно на Серпилин. — Не се обиждай, ако те попитам нещо.

— Питайте, каквото искате — каза тя с все същата готовност за саможертва.

— Когато се омъжи за моя Вадим, беше ли имала някого преди това?

Тя се изчерви и го погледна в очите.

— Не... — И изведнъж собствената ѝ догадка я накара да извика: — Той не би могъл да ви каже това за мене!

— Нищо не ми е казал. Сам те питам — рече Серпилин, уверен след това избухване, че тя му е казала и ще му казва истината. — А през времето, докато срещна Анатолий, пак ли никого не си имала?

Тя нищо не отговори, само очите ѝ се напълниха със сълзи и сърдито ги избърса с длан.

— Ето, виждаш ли. Вадим ти е бил първият в живота. Анатолий — вторият. А доколкото разбрах, ти за него си изобщо първата. Какво говориш? За каква своя вина? Та ти си истинска войнишка жена, за каквато само може да се мечтае. Ако имах втори син, изобщо нямаше да търся по-добра за него. И твоят Анатолий може да смята, че е роден с късмет.

Серпилин каза всичко това, като искаше да я издигне в собствените ѝ очи, без дори да помисли, че тъкмо тия думи ще я разплачат.

Той я гледаше, чакаше кога ще спре да плаче и мислеше за себе си, че сигурно толкова горещо е доказвал правотата ѝ, защото това бе

самооправдание и за самия него, за човека, който на петдесетгодишна възраст, след дълъг и добре изживян живот с добра жена, изведнъж е разбрал, че трудно може да живее сам и една година и половина след смъртта ѝ не само е готов да обича друга жена, но и не може да си представи как би съществувал без нея.

В това, което ставаше между плащцата с облекчение на пейката до него Аня и нейния двадесетгодишен Анатолий и между двама вече не съвсем млади хора — между него и Баранова — въпреки разликата имаше и сходство. И сходството беше, че на хората не им се живее в самота, че не умеят и не искат да правят това, макар някога да се преструват пред другите или пред самите себе си, че умеят и искат...

— Как върви работата? — попита Серпилин, когато Аня се наплака и спря.

— Все така. Момичетата са добри, свикнахме една с друга. Уважават ме... Още през зимата ви писах, че ме направиха бригадирка...

Тя помълча малко, като мислеше какво друго би могла да му разкаже, после въздъхна:

— Миналата седмица една получи съобщение за брат си от Крим: безследно изчезнал. Да бяха отстъпвали: като по-рано, а те са настъпвали, как тогава — безследно изчезнал?

Трябваше много време, за да ѝ обясни защо и при настъпление хората изчезват безследно. А и нужни ли ѝ бяха сега тия обяснения?

Серпилин не отговори и попита:

— А какво шияте?

— Както по-рано — рубашки-рубашчици.

„Да, рубашки-рубашчици — помисли Серпилин в тон с думите ѝ, в които прозвуча нещо песенно-печално. — По-рано ги шияха с отворени яки, а сега със затворени... С тях воюват, с тях лежат и в земята. И ония, за чиято смърт са получени съобщения, и ония, за които още пишат: «Безследно изчезнал»...“

— Сега вече не мога да получавам пари от заплатата ви — каза Аня. — От първи ще спрете да ми пращате.

— Сама ли мисли за това или заедно с Анатолий?

— Сама. Защо, не съм ли права?

— Може и да си права, но само наполовина. Съгласен съм, че раменете на старши лейтенант Евстигнеев са широки, но все пак не

виждам причини да прехвърлям върху тях грижите за прехраната на собствената си внучка. За тебе нека се грижи старши лейтенант Евстигнеев, а за нея ще позволиш на мене.

— Ами ако той иска да я осинови? — попита Аня дори с някакво предизвикателство.

— Желанието му е понятно, щом те обича. Но разумът подсказва да оставите внучката на моя издръжка. Почакайте с това, докато свърши войната.

Тя каза „благодаря“ само с устни, беззвучно.

Думите „докато свърши войната“ ѝ прозвучаха като напомняне, че хората са смъртни и може би е рано старши лейтенант Евстигнеев да осиновява момиченцето, след като има още да воюва. Тя правеше усилия да се сдържи, но любовта и страхът така напиха в нея, че все пак избликнаха навън:

— Само не го пращайте на друга служба. Ако може. Нека и занаят да е при вас. — И отново повтори: — Ако може!

„Че може, може — помисли Серпилин. — Но някак не бива. Все пак реши се, заприказва за това! Сигурно всичко останало са обсъдили предварително двамата. А това — не! Нагърбила се е сама.“

— Само недейте му казва, че съм ви молила! — каза тя, потвърждавайки догадката на Серпилин.

— Той вече не може да ми бъде адютант — каза Серпилин. — Неудобно е и не бива заради нас двамата. А никой няма намерение да го праща на смърт. След две седмици ще ти пише къде е, какъв е и колко е доволен от живота си.

Жената на сина му въздъхна. Мислено Серпилин все още я наричаше така. Въздъхна, поклати глава, сякаш сама си бе отговорила на някакъв въпрос, вдигна очи към Серпилин и каза:

— Трябва да вървя, иначе няма да успеем днес.

— Ами годеникът ти къде е? — попита Серпилин, като ставаше. — Сигурно те чака при колата? Ще те изпратя дотам.

— Не, в гражданското е. Стои на опашката.

— Каква опашка може да има сега там? — попита Серпилин, като крачеше до нея по алеята.

— Нали всичко е заедно на една опашка — обясни тя.

И Серпилин си спомни, че гражданското отделение не е само за женитби и раждания, а и за разводи и смърт... Главното сега, през

войната, е смъртта. Удостоверения за еднократна помощ. Удостоверения за пенсия. Да, разбира се, там има много хора. И като помисли, че не е чак толкова весело да сключваш брак в тая обща опашка, каза:

— Утре, като минавам през Москва, ще се отбия да се чукнем за ваше здраве. Конякът е от мене, а ти изпържи картофите с лук. Тук няма да закусвам, разчитам на тебе. Ще се намери ли нещо?

— Ще се намери. Имам и консерви. Кога ще дойдете?

— А ти кога се връщаш от нощна смяна?

Тя се изчерви.

— Днес ме освободиха. Няма да ходя. Смених се с една приятелка, после аз ще работя вместо нея.

— Ще дойда точно в девет. — Серпилин помисли, че днес е последната им нощ с Евстигнеев, а не се знае кога ще бъде следващата, и добави: — Кажи на Анатолий да не идва тук за мене. Нека прати колата точно в осем и половина направо при мене, а той да ме чака при тебе. Ясно ли е?

— Добре.

— Я слушай — спомни си Серпилин, когато вече приближаваха портала. — Имам една молба към тебе.

— Каква? — с готовност попита тя. Зарадва се, че той все още може да има някаква молба към нея.

— Анатолий обясни ли ти за баща ми?

— Каза ми.

— Сега излиза, че баща ми вече няма да ме завари. Нека се настани при тебе, ако дойде.

— Знам. Анатолий ме предупреди.

— Грижи се за него няколко дена, доколкото ти позволява работата. Все пак не е млад. На седемдесет и седем е.

— Добре. Анатолий ми каза. Всичко ще направя.

— Е, а ако има нужда, мисля, че съседката ще ти помогне. Как я карате с нея?

— Криво-ляво — каза тя не веднага, като се позапъна.

— Какво има? Не се ли разбирате, а?

— Не, разбираме се. — Както изглежда, не ѝ се искаше да каже това, което ѝ предстоеше да каже. — Разбираме се, когато не пие.

— Как тъй „когато не пие“? — Серпилин не можеше да направи връзка между едното и другото: между спомена за съседката, Маря Александровна, каквато я бе видял, когато дойде да погребее жена си, и мисълта, че е почнала да пие. — Как така изведнъж и откъде има пари?

Жената на сина му сви рамене.

— През ден работи на евакуационния пункт, дежури по двадесет и четири часа. А следващите двадесет и четири часа си е в къщи. Не винаги, разбира се, но пие. Разменя хляб, продава една след друга вещите си.

— Отдавна ли е така?

— Откакто тая есен синът ѝ замина на фронта.

Серпилин знаеше, че Гриша, синът на съседката, бе заминал на фронта. Не само знаеше, но и беше готов да му помогне да замине. Но не стана нужда. Новият командир на гвардейската дивизия, която по-рано бе под командването на баща му, направи всичко сам. Удовлетвори молбата му и зачисли момчето в музикантския взвод. Тогава Гриша писа на Серпилин, че в музикантския взвод е само пощат, а в действителност го взимат в дивизионното разузнаване. Обещаваше да му пише пак, но вече не му писа. Както изглежда, краткотрайната му привързаност към Серпилин тук, в Москва, е отстъпила сега там, на фронта, пред други, по-силни. Така трябва и да бъде. Още повече, ако е попаднал сред добри хора. А защо сред лоши? Разбира се, че е сред добри. А излиза, че останала сама, майката е тръгнала по лош път. Кой би могъл да допусне такова нещо?

— Ще поприказвам с нея утре сутринта — каза Серпилин.

— Няма да можете. Днес на обед застъпва на дежурство за двадесет и четири часа. Вече няма как да се срещнете.

„Какво да направя? Как да повлияя на жената? — помисли Серпилин. — Да ѝ пиша? Да я накарам да се засрами? Да я заплаша, че ще съобщя на сина ѝ? Но кому би позволило сърцето да пише на момъка в армията, че майка му пие от мъка, задето мъжът ѝ е загинал, а синът ѝ е на фронта?“

— Поне я наглеждай — неуверено каза Серпилин.

— Да не мислите, че не го правя? И до работата ѝ ходих в почивния си ден, казах им да ѝ повлияят някак. Но как да я удържа, когато през ден си е в къщи, а аз всеки ден съм на работа?

— Аха, и друго има — спомни си Серпилин. — Там в гардероба бях оставил материал за ботуши и плат за шинел...

— Стоят си, наръсих ги с нафталин — каза Аня.

— Дай ги на баща ми, като дойде, Анатолий казва, че там били останали без дрехи.

Аня мълчаливо кимна.

— Хайде, до утре — каза Серпилин, когато стигнаха до портала.

Жената на сина му се спря, сякаш чакаше от него да ѝ каже още нещо, преди да тръгне за гражданското. Но вече нямаше какво.

Тя замина, а той се върна в стаята, седна до масата и сложи пред себе си извадения от полевата чанта бележник. Ако баща му дойде, трябваше да му остави писмо. Но какво да пише след толкова години раздяла?

Серпилин никога не бе чувствувал особена близост към баща си. Баща му беше груб и весел човек, на младини способен да се пали и отчайва. Когато взел майка му, накарал я да се кръсти и доколкото умее, я защищавал и от одумки, и от чуждата грубост. А самият той можеше и да я заплаши, и да вдигне ръка срещу нея, макар че Серпилин не помнеше нито веднъж да я е ударил, когато тя умря, тъгуваше и пиеше, но не мина дори година — и се ожени. При това се ожени така, че в къщата не остана и помен от майка му. Така веднага се бе поставила новата млада жена Паня — Пелагея Степановна, която и зад гърба, и в очите наричаше заварения си син татарин. Не защото приличаше на татарин, а защото с това прозвище искаше да го отдели от себе си и своите три, родени една след друга дъщери. Но той и без това се чувствуваше чужд в новото семейство и упорито я наричаше не майка, а леля Паня, а после, вече като възрастен — Пелагея Степановна. Тя беше трудолюбива и стисната жена, не жалеше нито себе си, нито другите и измерваше всичко в живота с това, дали нещо ще влезе в къщи, или ще излезе. Без да пречи на баща му да показва пред хората своето отчаяние, тя тихомълком го подчини на себе си, макар да се преструваше, че той продължава да живее по своя воля.

Серпилин бе загубил всякаква душевна връзка, с родителския дом още преди Първата световна война, когато замина от Тума в Рязан, във фелдшерското училище. Поради смъртта на майка му неговото детство бе засенчено от нещо печално и черно и Серпилин си спомняше за него така, сякаш при затъмнение гледаше слънцето през

опушено със сажди стъкло. От детството бе останал само споменът за майка му — като за вечно доброто начало — и острият усет към всяка несправедливост, а целият му останал характер се оформи по-късно, в германската и в гражданската война.

В родителския дом Серпилин се появи чак след много години, през двадесет и трета, на път от Царицин, където бе сдал полка си, за Москва — на курсовете за усъвършенствуване на командния състав. Беше зима и той влезе в къщи с цялата красота на тогавашната униформа, с будьоновка-богатирка и шинел с червени ревери, с три нашивки на полкови командир на левия ръкав — звезда и четири куба.

По онова време баща му живееше добре. Познаваше фелдшерската си работа и разбираше какви изгоди може да даде тя на ловкия човек в селски район. Имаше къща и стопанство край нея, овощна и зеленчукова градина, пчелин. Най-голямата дъщеря беше сгодена за кооператор. Живееха охолно и искаха да живеят още по-охолно. И ако се съдеше по разговорите между баща му и мащехата, за нищо друго не мислеха. След като с учудване научи от Серпилин колко малка заплата получава въпреки нашивките си, баща му дори попита не смята ли да се демобилизира и отново да стане фелдшер. И когато Серпилин отвърна, че няма такова намерение, неодобрително му каза:

— Ти по-добре знаеш...

Като научи, че синът му се е оженил за вдовицата на един свой другар и при това я е взел с дете, също не одобри постъпката му.

— Млад си още, би могъл да си вземеш жена без опашка.

След дългогодишната раздяла живяха заедно три дена, без да се разберат и да си завидят един на друг.

Следващия път се видяха след нови тринадесет години, през тридесет и шеста. Тогава вече Серпилин не дойде по собствена воля, извикала го бе мащехата. Беше писала за баща му, че се е разболял „и добре би било, Федя, да дойдете при него“. Пишеше му на „вие“. А сигурно си бе спомнила за него, защото във вестниците бяха отпечатани списъците на командния състав, получил воински звания. Тогава той вече служеше в Москва, преподаваше в академията и му бяха дали звание бригаден командир.

Той взе отпуска и замина. Сам. Без жена си Валентина Егоровна. Смяташе, че това пътуване няма да я зарадва.

Баща му действително боледуваше, но нямаше намерение да предава богу дух, и когато Серпилин пристигна, вече сновеше с валенки из къщи, канеше се да тръгне на работа. Тогава беше вече почти седемдесетгодишен, но още не мислеше за пенсия.

Както изглежда, баща му се бе поддал на придумванията на мащехата: да опипа почвата за бъдещето — ще започне ли синът да му помага? Възрастта му позволяваше да заприказва за това. Трите им дъщери се бяха омъжили и сега живееха отделно. Двете тук, в Тума, едната за кооператора, втората за директора на училището, а третата за железничар, на друго място. Съдейки по намеците на мащехата, Серпилин разбра: дъщерите не са склонни да помагат. Или защото знаят, че засега родителите им живеят в охолство, или не са възпитани така.

Без да му мисли много, Серпилин обеща да праща всеки месец малка сума от заплатата си.

— Недей бърза, посъветвай се с жена си — отговори на това баща му.

И пак не успяха да се разберат. Познавайки своята Пелагея Степановна, баща му не разбираше как човек може да направи такова нещо, без да се е посъветвал. А Серпилин познаваше своята жена и смяташе, че няма какво да пита.

След като започна да праща пари, от Тума редовно взеха да се получават роднински писма, които потвърждаваха получаването на сумите и съобщаваха домашни новини. Тия писма не го накараха да чувства по-голяма близост към роднините, пък и кореспонденцията не продължи много...

После, през четиридесет и трета година, в първото си писмо след шестгодишно прекъсване, бащата обясни на Серпилин, че тогава не е писал на Валентина Егоровна, за да не разочопля мъката ѝ; с приказки не се помага.

Вярно, че с приказки не се помага, но би могъл да направи друго, да я повика: ела, поживей при нас. Но дори и да му бе дошло наум такова нещо, Пелагея Степановна нямаше да разреши.

Бащата писа на Серпилин през четиридесет и трета година, през март, след като бе прочел във вестника за награждаването на генералите с ордени „Кутузов“ за Сталинград.

Адресирано до Народния комисариат на отбраната, бащиното писмо по околен път, през Москва, стигна до Серпилин чак през май, вече на Централния фронт. В писмото имаше поздрав до жената и сина му. Серпилин отговори, че и двамата не са на тоя свят, и нареди началникът на финансовата служба на армията да изпраща на бащиния адрес част от заплатата му.

Тогава не бе му дошла мисълта да се срещне с баща си. Тя се породила неотдавна, когато вече тук, в Архангелское, получи препратеното от фронта бащино писмо, от което научи, че е пристигнало съобщение за смъртта на втория зет. Спомни си как самият той неотдавна за малко не бе заминал за оня свят, спомни си, че баща му кара вече седемдесет и осмата година, издействува му пропуск за идване в Москва и изпрати Евстигнеев да го докара с вилиса.

Но въпреки очакванията баща му не пристигна с Евстигнеев. Трудно бе да се разбере защо е постъпил така. Евстигнеев не можа да обясни; вечерта старецът казал, че на другата сутрин тръгва, а сутринта, когато станало време за тръгване, заявил, че не се чувства добре и му е нужно време да се приготви; ще дойде по-късно сам, с влака, през Рязан.

От думите на Евстигнеев личеше, че за военно време старците не живеели зле. Вечерта го нахранили с пържени яйца и сланина, а сутринта му налели чай с мляко: имали коза.

— Как мислиш, защо все пак не тръгна? — разпитваше Серпилин, но Евстигнеев само свиваше рамене. Или не разбираше, или не искаше да говори.

„Добре де, нека дойде, както иска, няма да пращам втори път куриери — помисли Серпилин. — Стига му и това, че веднъж пратих вилиса да го вземе. И вилиса, и шофьора, и адютанта. Да, разбира се, сега възможностите ни нараснаха и ги използваме различно. Понякога и лошо!“

Ала мислейки така, той нямаше предвид себе си: смяташе, че е имал право да изпрати вилиса за баща си на неговата възраст.

„Трябва да пишеш на баща си, защото и той вече е стар, и ти не си съвсем млад; пък и всички хора са смъртни.“ Но просто не можа да измисли какво да му пише; вместо това си спомни, че не бива да забравя да остави на Аня приготвените за баща му пари...

На вратата на стаята се появи болногледачката:

— Другарю генерал, търси ви една жена.

Серпилин едва бе успял да стане от масата, когато вратата зад болногледачката се отвори и като побутна внимателно мършавата бабичка, с думите: „Фьодор Фьодорович, великодушно извинете, това съм аз, Пикина“, в стаята влезе пълна възрастна жена със закръглено добро лице.

Серпилин се здрависа, покани я да седне и прибра бележника от масата.

— Извинете, за бога, попречих ви!

— Никак не сте ми попречили. Само че след половин час трябва да вървя на лекарска комисия. А ако бяхте дошли следобед, както се уговорихме, щях да имам време.

— Нищо, нищо — каза тя, като бързо и радостно се усмихваше. — Няма да ви забавя. Случайно намерих кола, докара ме дотук. Извинявайте!

Като я гледаше, Серпилин си спомни как Пикин понякога казваше за нейните писма: „Моята глупачка ми пише.“ Може наистина да е глупава, но сигурно е добра. Добротата бе не само изписана върху пълното ѝ, някога красиво лице. Доброта имаше в спокойните движения, с които оправяше метнатия върху раменете топъл шал, и в ръцете ѝ, дебели и пухкави, с добри меки възглавнички на пръстите. И леко прошарената ѝ коса бе сресана отзад в голям, спокоен кок.

„А, виж, брилянтовите обици на ушите и са сигурно от глупост — помисли Серпилин. — Защо ли, идвайки при мене, се е пременила с обиците си?“

— Много се радвам да ви видя, Фьодор Фьодорович — каза Пикина, след като няколко пъти дълбоко бе въздъхнала, но не от скръб, а за да си поеме дъх. — Веднага ви познах. Геннадий Николаевич ми бе изпратил една снимка, на която сте заедно. Но сега изглеждате по-добре. И някак по-млад. Как сте със здравето? Напълно ли се оправихте след злополуката?

Оказа се, че тя знаеше по какъв повод той е тук.

— Оправих се — каза Серпилин. — Лекарите ще ме прегледат още веднъж — и на фронта!

Тя сметна това за намек и се разбърза.

— Няма да ви забавя, не се тревожете — и като извади от чантата си един плик, побутна го върху масата с пухкавата си ръка с възглавнички на пръстите. — С голяма благодарност ви връщам сумата, която ми бяхте пратили след всичко станало. Обстоятелствата ми позволиха да я оставя непокътната, но не се решавах да ви я изпратя обратно, за да не ме разберете погрешно. Чаках случай лично да ви поблагодаря за проявеното милосърдие.

— Какво милосърдие! — сърдито каза Серпилин, без да взима оставения на масата плик. — Направих така, както смятах, че ще бъде най-добре, мислех, че ще ви потрябват. Нима нямате никаква нужда от пари, та не сте могли да ги похарчите?

— Сега ще ви обясня всичко.

Тя склучи пред себе си, с дланите навътре, своите пълни ръце, сякаш се канеше да обяснява всичко това на дете. Серпилин едва забележимо се усмихна, но тя не забеляза, лицето ѝ беше сериозно.

— Както знаете, през двадесет и пета година Геннадий Николаевич трябваше да се демобилизира от армията заради брат ми Сергей Петрович.

Серпилин непрекъснато се мъчеше да си спомни как се казваше тя. Пикин му бе казвал, но той беше забравил. Сега си спомни. Казваше се Надежда Петровна.

— В живота Сергей Петрович беше богат за онова време човек, имаше голяма фирма. Сам беше и инженер, и предприемач, тогава се смяташе, че това е в духа на времето. Но после се оказа...

Тя млъкна, като търсеше подходящ израз, а Серпилин механически се замисли върху казаните от нея странни думи — „в живота“. „В живота, в живота, какво можеше да значи това — в живота?“

— След изземването на ценностите, когато поради отказа си да ги предаде доброволно Сергей Петрович бе интерниран в Соловки, това, както знаете, даде отражение и върху нашата съдба с Геннадий Николаевич; той трябваше да мине на цивилна служба, като счетоводител.

— Знам. Обяснявал ми е.

— Естествено аз не можех да оставя брат си без никакви грижи, ходих при него и в Соловки, и в Томск, където бе заточен. Там, в Сибир, той остави светския живот и прие духовен сан. А преди

войната бе ръкоположен във воронежката епархия и напусна Воронеж вече под бомбите по настояване на духовните си ръководители.

„Ето, значи, къде е било братлето ѝ през лятото на четиридесет и втора! — помисли си Серпилин. — Съвсем близо до нас, грешните, по същите места. Разликата е само там, че по настояване на духовните си ръководители е напуснал тия места под бомбите, а ние, грешните, по настояване на своите ръководители стояхме под бомбите и не ги напуснахме до последна възможност.“

Да, Пикин не бе му казал, че шурейт му е станал архиерей или дори митрополит. Срамувал се е или го е било страх, че Бережной ще му се подиграва.

— В живота брат ми беше Сергей, а след като прие сана — Никодим — каза Пикина така, сякаш, като чуеше това име, Серпилин веднага трябваше да разбере кой е брат ѝ.

Той наистина помнеше това име от вестниците. Тоя Никодим беше или член на комисията за разследване на фашистките злодеяния и подписваше нейните документи, или подписът му стоеше под призивите за участие на вярващите в събирането на средства за танкове и самолети за Червената армия.

— Откакто се премести в Москва, аз се грижа за домакинството му. Какво ти домакинство! — Пикина разпери ръце, сякаш с тоя жест поясняваше: какво домакинство може да има един духовник. — Но не става нужда да мисля за насъщния. Пък и — след известно колебание добави тя — все още пазя едно-друго от майка ни. В началото на войната пожертвувах две нейни колиета и една брошка. Но все пак оставих нещичко и за черни дни.

С едва забележимо движение на ръката тя посочи обиците на ушите си.

„Ето защо си ги сложила — помисли Серпилин. — За да ми докажеш, че нямаш нужда от нищо.“

Междувременно със същата ръка, с която преди това бе показала обиците, Пикина деликатно побутна плика на масата.

— Добре, щом нямате нужда, нямате.

Серпилин взе плика и го пхна в оставената на масата полева чанта, като реши да добави тия неочаквани пари към ония, които смяташе да даде на баща си.

— Нищо ново ли не знаете за Геннадий Николаевич? — попита Пикина, която отдавна изчакваше възможността да зададе тоя най-важен за нея въпрос, но не искаше да пристъпва към него, преди да е разрешила вълнуващото я неудобство с парите.

— За съжаление не знам — каза Серпилин. — Не ни дават такива сведения. А може би и сами не разполагат с тях.

Той наистина не знаеше нищо за Пикин. Съвсем нищо. През есента миналата година, когато историята с Пикин остана без последици, след Курската дъга и получените за нея нови награди, Серпилин изпрати писмена молба до интендантското управление: какви права за получаване на еднократна помощ и пенсия имат жените на пленените генерали?

Буквално в навечерието на пленяването си Пикин бе получил генералско звание, но в разгара на боевете просто не бе успял да облече новата си униформа и в съобщенията на германците мина като полковник. А по нашите интендански документи вече се водеше като генерал.

Отговорът пристигна твърде бързо. Интендантското управление съобщаваше, че семействата на пленените генерали могат да получат пенсия и еднократна помощ, само когато за тия генерали има данни, че не са предатели.

Трябваше да се откаже от мисълта, че жената на Пикин ще получи пенсия. И сега нямаше защо да ѝ разказва всичко това.

— Остава ни да вярваме в доброто здраве на Геннадий Николаевич — че ще издържи, докато е в плен. Още повече краят на войната сега не е далече. А че се държи там както трябва, лично аз не се съмнявам — добави Серпилин най-важното, което смяташе, че трябва да ѝ каже.

— Та какви съмнения може да има? — каза тя тихо и просто, като за най-обикновено нещо, в което никой не можеше изобщо да се съмнява. — Само здравето да не му изневери. Нали преди войната започна да страда от диабет!

— Не съм забелязал — каза Серпилин, като помисли, че сигурно Пикин не се е издавал, не е бил от ония, които се оплакват от здравето си.

— И от друго се страхувам — въздъхна Пикина. — Пишат, че нашите съюзници бомбардирани Германия, бомбардировките били

ужасни! Дано не пострада никак! Нали хвърлят всичко това, където им попадне. Опитвах се да разбера нещо за съдбата му чрез Червения кръст. Попаднах при самата Пешкова Екатерина Павловна. Приятна, възпитана жена. Но ми каза, че Червеният кръст не знае абсолютно нищо. Оказва се, че на времето не сме подписали никаква си там взаимна конвенция и сега нищо не можем да научаваме за пленниците. Англичаните и американците могат, а ние не можем.

Серпилин едва не подскочи от учудване. Да, разбира се, той знаеше и дори добре помнеше от оная световна война, че имаше Червен кръст и чрез него получаваха сведения за пленниците, дори пращаха колети на пленените офицери. Но изобщо не му идваше наум да отнесе всичко това към войната, която се водеше сега: „Какъв Червен кръст? Какво общо има той с тая война срещу фашистите? Какви конвенции? Каква взаимност?“

Просто беше невъзможно да си представи, че между нас и фашистите сега би могла да действа някаква конвенция за Червения кръст, по която да се научи какво става там с пленения мъж на тая седяща пред него жена — жив ли е или мъртъв и при какви условия се намира.

Мисълта за това бе дотолкова несъвместима с всичко, което ставаше на фронта през тия три години, че му се струваше нелепа.

— А Пешкова е много приятна жена — повтори Пикина. — Познавате ли я?

— Не я познавам.

— Самата тя се отнесе много внимателно към мене. И секретарят ѝ беше много внимателен. Всички там, в Червения кръст, бяха толкова внимателни... Наистина отидох при тях с писмо от брат си — добави тя.

„Да — помисли си Серпилин — наистина незнайни са пътищата ти, господи! Мъжът ѝ, комунистът, е някъде във фашистки плен, а тя отива в Червения кръст с писмо от своя брат, който е бил непман, десет години е живял в Соловки, а сега е архиерей или митрополит, и там, в Червения кръст, я посрещат с особено внимание, защото има писмо от брат си.“

Създалото се у Серпилин още от гражданската война непримиримо отношение към черквата беше за него толкова естествено чувство, че той никога през живота си не се бе съмнявал в

своята правота. Но колкото и да е странно, с идването на тая добродушна дебелана животът изведнъж обърна към него някаква нова своя страна и разкри някакъв нов, малко понятен, но реално съществуващ свят на други хора, които имаха други надежди за бъдещето и навярно други възгледи за миналото в сравнение с него.

Той мълчеше, обзет от неочаквани за себе си мисли, а жената на Пикин разбра мълчанието му по свой начин — че разговорът е завършил и трябва да си върви.

— Сигурно вече е време да тръгвате. — Тя стана.

Той също стана и погледна часовника си.

— Ще вървим полекичка заедно по алеята до портала — и времето ще мине. Нека смятаме, че следващия път ще се видим след войната всички заедно, с Геннадий Николаевич.

— Дано само не се влоши диабетът му! Веднъж преди войната вече имаше криза, стана нужда да правим инжекции... А там сигурно това е невъзможно...

„Какви ти инжекции там!“ — помисли Серпилин, но нищо не каза.

— Утре ли се връщате на фронта? — попита тя, когато излязоха навън.

Той кимна.

— Ако вярвахте, щях да ви окача талисман от Стария Атон. Молих Геннадий Николаевич, когато заминаваше, а той отказа — рече тя толкова горчиво, сякаш тъкмо това бе причината за всичко, което бе станало по-късно.

Серпилин не намери какво да отговори. Той никога не бе разбирал как поне малко образованите хора могат да вярват в бога. Знаеше, че има и такива, но не можеше да си представи как е възможно. А жената, която крачеше до него, сигурно не можеше да си представи обратното — как е възможно човек да не вярва в бога.

„И тя е Русия, както и аз, както и всички други“ — изведнъж помисли той, като си спомни как на Курската дъга погребваха геройски загинал на артилерийските си позиции под самите танкове четиридесет и пет годишен капитан, дошъл от запаса, а след погребението му доложиха, че заедно с всички документи на покойника в отдел кадри е предадено кръстче с верижка, което са намерили на шията му, и не можеше да се разбере дали и по-рано е

криел, че вярва, или е започнал да вярва по време на войната. Пък и нямаше време да се мисли за това. Тогава, като научи, че са свалили кръстчето от покойника, Серпилин дори нахока оня, който му докладваше:

— С каквото е умрял, с него трябва да го погребете!

Разсърди се така, сякаш с покойника бе извършена несправедливост. А може би наистина си беше така?

— Откъде научихте, че съм тук, ако не е тайна? — попита Серпилин.

— Една от нашите енорияшки спомена за вас.

„Сигурно някоя тукашна болногледачка, от Архангелское, а може и медицинска сестра“ — помисли Серпилин, но не започна да разпитва.

— Останаха малко черкви — каза Пикина. — Просто ми се плаче от жал, като гледам колко много хора чакат всеки ден като на някаква опашка, ако искат убитият воин да не бъде просто записан в поменика, а да му отслужат отделна панихида!

— Ясно. Щом има война, има и панихиди — каза Серпилин.

Тя вървеше с него по алеята и продължаваше да му разказва колко много са станали богомолците: че сега, като си идват от фронта, дори военните понякога се отбиват в черквата, макар все още рядко. Тя казваше всичко това така, сякаш Серпилин непременно трябва да й съчувствува, че вярващите са станали повече.

Серпилин ни най-малко не споделяше чувствата й, но зад наивността, с която приказваше тая добра и глуповата жена, се криеше твърдо убеждение. Тя говореше с него така, сякаш той отива на фронта да защитава не съветската власт, а нейната православна черква, и той чувствуваше, че сега за нея това няма никаква разлика, изглежда й почти едно и също.

Когато стигнаха до самия портал, тя вдигна очи към Серпилин и каза с дълбока въздишка:

— Моят Геннадий Николаевич до тридесет и пет годишна възраст вярваше, само не ходеше на черква, когато служеше в Червената армия. А после, докато учеше за счетоводител във вечерния икономически институт, престана да вярва. Но нима можехме да се разделим заради това... Как ли е сега там? С това си лягам, с това и ставам.

И гледайки лицето ѝ, добило старчески, нещастен вид, Серпилин със сигурност помисли: „Не само си ляга и става, но се и моли мъжът ѝ отново да прегърне вратата, та с нейна помощ да се спаси там, зад стените на фашисткия ад. Какво пък, нека се моли. Още повече, щом дава пари и за танкове. С молитви едва ли, но със силата на оръжието ще го спасим.“

Той си спомни за своите грижи — че ще бъде добре, ако за настъплението получи механизирани корпус, наведе се и целуна добрата пълна ръка на жената.

— Заедно с вас вярвам, че ще се върне.

Целуна ръката, вдигна очи и видя край портала кола, а до нея Баранова.

— Няма да ги носиш в аптеката, а право в операционната и ги предай на старшата хирургическа сестра — казваше тя на някого в колата.

После видя Серпилин и се приближи — висока, с удобна, ушита по фигурата ѝ рубашка и със също такива удобни хромови ботуши с малки токчета.

— Ходих в Москва да получа анестезиращи средства, за да не изчезнат под носа ми!

Серпилин запозна жените. Баранова късо каза на Пикина, че е чувала от Фьодор Фьодорович много хубави неща за мъжа ѝ, вдигна ръка до пилотката си и тръгна към лечебната сграда.

И чак като се отдалечи на двадесет крачки, се обърна и извика на Серпилин:

— Внимавайте да не закъснеете за комисията!

Тя беше вече далече, а Серпилин отведе Пикина до емката, която я бе докарала и както се оказа, чакаше тук.

Зад кормилото на емката седеше възрастен човек с грубовато лице, с импрегниран шлифер и дочена фуражка.

„Може би и той е енориаш — усмихна се Серпилин, като отваряше пред Пикина вратата на колата. — А може брат ѝ да си има и собствена емка, кой ги знае сега.“

Когато колата потегли, Пикина му махна с ръка през стъклото, а той се обърна и тръгна — наистина не биваше да закъснява.

Във вестибюла до закачалката стоеше Баранова. Стоеше и оправяше косата си пред огледалото.

През това време тя би могла да се качи по стълбите до втория етаж. Значи, чакаше го тук, искаше да му каже нещо.

Когато той влезе, тя се извърна от огледалото, бързо тръгна насреща му, спря се пред него и го улови за ръката, без да обръща никакво внимание на санитарката, която стоеше зад преградката на гардероба и ги гледаше.

Тя държеше ръката на Серпилин и стоеше толкова близо, че той виждаше отгоре, почти до лицето си, вдигнатите ѝ към него очи, леко порозовелите сега бузите, устните и брадичката ѝ.

— Много искам — каза тя, както му се стори, твърде високо с ясения си, чист глас, така че се чу в целия вестибюл, — много искам да те изпишат и да ти разрешат утре да пътуваш, всичко да стане точно така, както желаш. Много искам...

И силно му стисна ръката, сякаш и с това искаше да му покаже, че всичко е истина.

— Върви, идвам веднага след тебе...

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Баранова не бързаше да облича дотягащата ѝ през деня военна униформа и крачеше от единия до другия ъгъл по гуменки на бос крак, с фланелката и трикотаажните гащета, с които всяка сутрин правеше гимнастика в стаята си.

Беше седем сутринта. Серпилин току-що си бе отишъл, за да стегне багажа си, защото в осем и половина заминаваше за фронта, а тя преди това, към осем, трябваше да отиде в лечебната сграда на петминутка.

Когато Серпилин си тръгваше, тя го прегърна на сбогуване, погледна синия му скиорски костюм и се разсмя:

— Ние с тебе сме като двама ветерани! Гледах те сега и дори си спомних как на времето играех баскетбол в женския сборен отбор на окръга.

Както трябваше да се очаква, Серпилин отговори, че той действително е ветеран, стар е вече, а тя е още млада.

Умен човек беше, а все не можеше да скъса с глупавата тема за старостта. Още не можеше да повярва, че с него ѝ е наистина хубаво. Хубаво като на млада с млад или като на възрастна с върастен — както искаш го кажи, но най-важното е, че ѝ е хубаво.

— За какво си ми, ако не ми е хубаво с тебе? Сам помисли! — каза му бе тя днес на разсъмване.

И му бе казала истината. Макар цял живот да бе смятала, че това не е най-важното, все пак без това нямаше да съществува и най-важното.

„Върви се оправяй сега кое е най-важното и кое не е“ — помисли тя леко и щастливо, като се радваше на съзнанието за собствената си красота, видяна през неговите очи. Сякаш преди две седмици или месец не знаеше как изглежда! Прекрасно знаеше и преди месец, а се радваше сега.

— Ако не изпитвахме влечение един към друг — каза му тя тая сутрин, — нима щеше да ми разкажеш всичко, което ми разказа за себе

си? Щях ли и аз така на един дъх да изприказвам всичко, че сега да се чудя какво да измисля! Всичко си припомням и все не виждам какво друго бих могла да ти разкажа.

Щастието я правеше весела, искаше ѝ се да се шегува и дори да върши лудории, и няколко пъти през тия дни забелязваше как по лицето му се изписва учудване.

Тя веднага изтърсваше всичко, което ѝ идваше наум, а той обикновено говореше, след като предварително бе решил за себе си всичките „да“ и „не“. И това значеше, че двамата ще трябва да свикват с навика си да мислят и говорят по различен начин.

Само че къде и кога ще свикнат с това, че са различни хора и имат различни навици...

Той ѝ предложи да се омъжи за него. Тя отговори, че ако след няколко дена той замине за фронта и остане там до края на войната, а тя също замине и се озове на фронта на съвсем друго място, отиването им в гражданското няма да е нужно на никого — нито на него, нито на нея. Той не е новобранец, а тя не е госпожица, с която за всеки случай трябва да се бракосъчетае, преди да отиде в казармата. Друго е, ако отидат на фронта заедно, и макар че всеки семеен живот на фронта е несправедливост в очите на ония, на които това не може дори да се присъни, все пак хората по-малко се ядосват, когато на фронта началството живее със законната си жена.

Тогава той нищо не каза, нищо не ѝ отговори.

Отговори ѝ на другата вечер. Каза, че е мислил над думите ѝ и не може да се съгласи с нея. Тя трябва сама да разбира колко много той иска да бъдат заедно, но никога не е смятал, че това е възможно за него. Напротив, смята, че в армията изобщо не бива да има такива неща. Ако на всички, които имат възможност, даваха къси отпуски за свиждане със семействата, това би било по-малко вредно за службата.

— На теория е така — каза тя. — Но на практика не е.

— На практика не е — съгласи се той.

— Нима след като вече ме познаваш, можеш да мислиш, че не бих съумяла да живея при тебе там, на фронта, без да ти преча?

— Аз не говоря за тебе, а за себе си.

— Какво значи за себе си?

Той започна да ѝ обяснява какво значи това: че на плещите му е цяла армия и че от всяка негова грешка или пропуск ще зависи

животът на хората или успехът на боя. Че както на всеки човек, и неговите сили са ограничени и трябва да ги посвещава на войната, без да мисли на фронта за нищо друго, включително и за нейната безопасност...

— За безопасността си мога да се грижа и сама, но нека бъде така! Няма да дойда! — прекъсвайки го, каза тя със спокойна горчивина.

Той вдигна очи така, сякаш бе прочела присъдата му.

— Какво ме гледаш? — Тя се ядоса, че не я е разбрал. — Какво толкова лошо съм ти казала? Няма да дойда при тебе на фронта, няма да живеем под един покрив. Ще заживеем под един покрив, когато свърши войната. А сега ще отида на фронта в друга, не в твоята армия и ще ти пиша писма. Понякога дълги, а ти можеш да ми отговаряш с къси, но всеки път.

Той целуна ръцете ѝ и попита:

— Все пак защо не искаш...

— Защото е глупаво да ходим в гражданското, сякаш не си вярваме. За какво ни е, преди да сме се събрали?

Колкото и да е странно, бяха минали само четири дена и четири нощи, откакто той за пръв път бе останал при нея или откакто тя за пръв път го бе оставила при себе си. В края на краищата не е толкова важно как стана това. Важното е, че стана и че двамата го искаха и направиха така, както искаха.

Три от тия четири нощи бяха заедно, а една ѝ бе открадната от дежурството по санаториум. И сутринта се срещнаха така, сякаш дълго са били разделени.

Да, ще бъде много трудно; макар и с много дълги писма — пак ще е трудно.

Всичко, за което бяха приказвали през тия дни и нощи — и легнали в леглото, и седнали един срещу друг на масата, и при срещите по алеите за столовата или за лечебната сграда, откъслечно, случайно и преднамерено — всичко се бе сляло сега в едно дълго взаимно обяснение: — какъв е всеки от тях поотделно? Защо двамата — всеки поотделно — изпитват такава нужда един от друг?

Тя с усмивка си спомни как отначало се объркваха, защото ту на единия, ту на другия изглеждаше странно да говори на „ти“.

— При отношенията, които се създадоха сега между мене и тебе... — каза той оная първа сутрин, когато се събуди при нея.

Тая фраза ѝ се стори глуповата и тя го прекъсна:

— Кога „сега“? Отношенията не започват и не свършват с това. И колкото и да е смешно, понякога хората минават и без него. Слава богу, ние с вас не минахме. И аз се радвам. Но каква връзка има тук „сега“? Сега е така. А по-рано как е било?

Тогава той ѝ каза „ти“, а тя му отговори „вие“. И се усмихна, като се защищаваше от разговора, за който не беше готова. Миг преди това самата тя бе помислила, че сега иска да отиде заедно с него на фронта, и думата „сега“, която не бе казала, а той бе казал на глас, всъщност беше нейна собствена дума.

Но той, спрял тогава от нейната насмешка, на другия ден все пак се доизказа, предложи ѝ да се омъжи за него.

Оказва се, че тъкмо това е искал да каже, започвайки с глуповатата фраза за „отношенията, които са се създали сега“.

Почти всичко, за което разговаряха през тия дни, или изхождаше от войната, или засягаше войната.

Тя познаваше войната. Хирургът, направил около хиляда операции, не може да не я познава. Но веднъж тя каза, че той сигурно много пъти по-добре от нея познава войнишкия живот.

Отначало той кимна, а после, сякаш сам не се съгласи със себе си, каза:

— Изобщо как да не го познавам, щом през август вече ще имам тридесет години служба. Че го познавам, познавам го. Но сега много по-рядко виждам със собствените си очи как живее войникът на фронта. Армия е това, не е нито дивизия, нито полк. За колко време виждам войника преди атаката, в която той или ще остане жив, или ще умре, или ще се озове ранен на твоята маса? За минута-две. От наблюдателния пункт с бинокъла или перископа. Виждам: стоят в окопите, започват да излизат при сигнала, тичат, падат, скриват се в дима след артилерийската подготовка. Преди боевете, когато правим рекогносцировки, пълзим по корем по предния край, избираме място за пробив. Разбира се, тогава виждам войниците и по-често, и по-отблизо, отколкото по друго време. Поприказваш с един, с втори, с трети... Спреш се, а ако е нужно, останеш за малко, постоиш, войниците добре чувствуват разликата между оня, който наистина иска

да ги разпита — да разбере настроението им, мнението им за местността и противника, и оня, който прави това, за да се покаже. А в разгара на боевете съвремената война оставя на командувачия армия малко възможности за непосредствено общуване с войниците. Ако има суматоха, обкръжение, онова, което преживяхме по-рано — друго е, разбира се, тогава и сами понякога изпаднахме в положението на войника или младшия командир. А сега, когато войната, както се казва, влезе в рамките си...

Изразът „в рамките си“ тогава й се бе сторил странен и дори безчовечен, сякаш войната е нещо, което може да влезе или да излезе от рамки. Но начинът, по който той отговори на баналните думи за доброто познаване на войнишкия живот, я накара отново да помисли за своята все повече усиливаща се любов към него; той беше позадълбочен, отколкото й изглеждаше отначало.

— А знаеш ли — каза той, като помълча малко — какво е най-важно да чуе войникът преди новото настъпление, когато във втория ти ешелон е разположена отпочинала дивизия и той вече разбира за какво е там, не знае само деня на започването. Как мислиш, в какво войникът вижда грижа за него, какви думи чака от тебе? Че сме приготвили много артилерия за настъплението — и тежка, и самоходна, и гвардейски миномети! Че при нас ще дойдат и танкове. И че като тръгнем, ще ни поддържа щурмова авиация! Най-важното е щурмовата авиация. Войникът вярва най-много в щурмовата авиация. Говориш му за всичко, което ще бъде зад гърба му, защото преди настъпление за него това е въпрос на живот и смърт — много или малко ще има зад гърба си... А още по-важно от думите ти е сам да чуе как нощем боботят танкове или да види как тежката артилерия заема закрити позиции в гората. Тук има постоянна диалектика: според правилата, за запазване на тайната войникът не трябва да вижда и чува всичко това, а за настроението му, напротив — трябва. — Той помълча малко. — С ножче за острене на моливи не можеш да направиш операция... Макар да съм чел във вестниците, че и това се е налагало. Така сме и ние: ако нямаме инструмент, какви хирурзи ще бъдем? Макар че и на нас се е налагало...

Веднъж, вече отдавна, преди две седмици, когато неочаквано се отби в стаята му, тя го завари с книга в ръце. На масата имаше цяла купчина други книги с пъхнати хартийки между страниците.

— Не четете ли твърде много, Фьодор Фьодорович? — попита тя тогава.

— А нима има хора, които четат, твърде много? — Той свали очилата си и я погледна. — Срещал съм такива, които четат твърде малко. Но да четат твърде много... Не ви разбирам. Изглежда, нещо не ми е съвсем ясно.

— Говоря конкретно за вас тук, сега, в санаториума.

— Конкретно — лакомя се. Много съм изпуснал. Поради липса на време и предостатъчно работа.

— А какво четете? — попита тя. — Какво ви е най-нужно сега?

— Какво ми е нужно? На военния в моето положение е нужно почти всичко. От метеорология до психология. По-лесно е да се каже какво не е нужно. Разбира се, като идеал. А на практика... — Той остави пред нея книгата със сива оръфана подвързия. — Сега например дочитам някой си Сикорски. Чували ли сте за него?

— Конструктор на самолети?

— Не, генерал. Воювал е с нас през полската война, а после е бил председател на първото емигрантско полско правителство в Лондон. А после, когато у нас започнаха да формират полски части, е идвал тук да преговаря. А после паднал със самолет над Гибралтар. Казват, че са го погубили англичаните, защото уж твърде много ни е съчувствувал. Допускам такава възможност.

На нея някак не ѝ се искаше да допусне такава отвратителна възможност, още повече по време на войната, която заедно с англичаните водехме срещу германците. Но не каза нищо. Сигурно той знае по-добре, щом го казва.

— През тридесет и четвърта година, когато е бил в оставка, написал книгата „Бъдещата война“. Ей тая. Когато са в оставка, генералите обичат да пишат книги. Може би и ние, като излезем в оставка, ще започнем — усмихна се той. — Книгата не е глупава, дори е умна. Преди десет години е писал в нея, че бъдещата война няма да прилича на войната от четиринадесета година, защото са се появили нови фактори: болшевизмът и неговият антитезис — фашизмът. И затова в тая война стълкновението на нациите ще добие политико-социален характер, на което ние с вас вече четвърта година сме свидетели... Има и много други неща — той прелисти и затвори книгата, — вече направо по нашата специалност. За възраждането на

маньовъра, за темповете на настъпление, за действията на механизирани войски... Между другото пише, че за Полша сближаването с Германия ще бъде не политическа грешка, а самоубийство. Интересно е да се види как оттам, от миналото, хората мислят за войната, която се води пред очите ти... Тук, в Архангелское, имате хубава библиотека! Дори чудесна. Не можех да си представя, че са се запазили толкова неща?

После на няколко пъти тя си спомня тая маса с книги, зад която седеше той като силно изгладнял човек, поръчал наведнъж много повече, отколкото може да изяде. По-рано винаги бе смятала за себе си, че четете много, а сега, след като го срещна, не ѝ се струваше така.

Тя си призна това и той се усмихна.

— Нищо, ти си десет години по-млада от мене. Ще ме изпревариш. След войната ще четем: аз една книга — ти две, аз две — ти три.

— А какво мислиш да правиш след войната? — попита тя.

— Как какво? Ще служа до пределната възраст. Сигурно ще я определим след войната. Колкото и да е обидно, армията няма право да старее.

— Добре, но все пак лично ти какво искаш за себе си след войната?

— Веднъж бившият ми командоващ Батюк ме упрекваше: у тебе, казва, има две души в едно тяло — едната е строева, а другата щабна. Близко е до истината, макар че не виждам в това никаква беда. Щабната душа иска след войната да получи катедрата по оперативно изкуство в Генералщабната академия, а строевата възнамерява да командува окръг, ако ѝ дадат. Впрочем, къде изчезна Батюк — и той, и жена му? Вие лекарите, знаете всичко — и каквото трябва, и каквото не трябва.

— Тоя път не знам — каза тя. — Знам само, че завчера го извикаха в Москва, върна се, изписа се и замина.

— Сигурно е получил назначение. Интересно къде са го пратили сега?...

Днес на разсъмване, като се събудиха, тя внезапно му каза:

— Познавам вашия началник на армейската санитарна служба.

— Генерал Нефедов ли?

— Сега е генерал, а беше професор — патологоанатом. Четеше ни в трети курс. И още тогава всичко го смятахме за възрастен.

— Та той си е възрастен, връстник ми е — усмихна се Серпилин.

— Това не се отнася за тебе — разсмя се тя и попита: — А ако имаме дете, тогава какво? Мислил ли си?

— Не съм.

— А трябваше. Аз съм напълно способна на това, само че сама още не знам дали искам, или не. Струва ми се, че все пак не искам. Късно е.

Той мълчеше.

Тя не виждаше добре лицето му в полумрака и ѝ се стори, че самата мисъл за възможността да има дъщеря или син му изглежда странна.

„Наистина би било странно“ — помисли тя не за себе си, не и за него, а за големите си синове; помисли така и се усмихна.

— Какво има? — попита той.

— Възрастните хора трябва по-малко да говорят за страстите си, макар че понякога им се иска. Сигурно е смешно човек да ни гледа отстрана.

— А на кого му е притрябвало да ни гледа?

— Може би на никого. — Тя продължаваше да го дразни. — Но можеш ли да забраниш някому. Хората не са слепи. Гледат. А моят живот тук е изложен на показ. Вчера сутринта съседката направо ме попита: „Какво имаш с него? Сериозно ли е?“

— А ти какво ѝ отговори?

— Казах ѝ: „И то как?“ Защо да отричам? На моите години е някак съвсем смешно. Не намираш ли?

— Няма какво да се крие. Но и с никого не искам да приказвам за това.

— Та аз не съм приказвала. Просто ѝ отговорих: „Да.“ Но още не съм мислила как ще пиша на синовете си, те са вече големи.

— Недей да измисляш. Пиши им, че съм ти предложил да се омъжиш за мене, а ти си отговорила, че ще решиш след войната. Друго нищо не им пиши.

— Няма да мога. Щом ще им пиша, трябва да им кажа цялата истина. Само че как да го направя, как да намеря смелост?

Наистина, как да намериш смелост да пишеш това на синовете си? Единият е на фронта, другият скоро ще отиде на фронта, а ти тук, без тях, се чувствуващ щастлива... Как можеш да им пишеш такова нещо? Па макар и наистина да е така, макар нищо да не губят...

„Не, не е вярно. Тъкмо това не е вярно. Губят! Макар и защото вече няма да се страхуваш само за тях, няма да се страхуваш само за техния живот. Душата ти е все същата — една, но вече не е за двама, а за трима. Ето защо е нужно да намериш смелост, за да им пишеш.“

— Да дойда ли да ти подреда куфара? — попита тя. — На тия като вас обикновено ги подреждат или жените, или адютантите, или ординарците. Обикновено не умеете самички.

— Аз съм изключение. Умея. Като дойдеш, ще бъда готов. По-добре да поседнем десетина минути преди тръгване.

Като остана сама, тя отвори широко прозореца. През него нахлу студен вятър и тя се замисли как той ще пътува за фронта. Няма ли да го раздруса много вилисът — отвикнал е, а това са петстотин километра, има и отклонения...

Тя се обличаше, застанала пред отворения прозорец, а в главата ѝ се нижеха откъслечни мисли за него и за нея.

Трябва да го помоли да не връща в библиотеката книгата на Сикорски, която ѝ бе показал, и още една книга, за която ѝ бе споменал — за горите в Мешчерския край между Рязан и Владимир, където се бе родил и израсъл... И докато трае петминутката, медицинската сестра трябва да му приготви аптечка за из пътя...

Тя още закопчаваше рубашката си, а на вратата вече почука съседката, с която всяка сутрин заедно отиваха към лечебната сграда.

— Може ли да вляза?

— Влез.

Влезе рентгеноложката Розалия Павловна — слабичка, дребничка, с очила, с побелели боядисани коси, които, кой знае защо, бе оставила да растат, макар че по-рано, когато беше късо подстригана, ѝ отиваше повече.

Розалия Павловна, която въпреки годините ѝ всички наричаха Розочка, без бащиното име, се грижеше за външността си, правеше си маникюр и играеше гимнастика, а сега дори бе започнала да си пуска косата, но въпреки това, като я гледаше човек, струваше му се, че

изобщо не мисли за вида си — толкова нескопосно изглеждаше, особено във военната униформа.

— Е, как е? — попита Розочка.

— Хайде за разнообразие да помълчим.

— Защо си толкова груба?

— Не съм груба, а неприказлива. Да вървим, че ще закъснеем.

Побутна лекичко съседката си и я пусна да мине напред.

Младичката девойка-болногледачка, която идваше насреща им по алеята, я поздрави с такъв израз на лицето, сякаш и тя знаеше нещо. А може би само ѝ се стори така: гузен негонен бяга!

Като срещна болногледачката, тя се усмихна при мисълта как и тая, и другите болногледачки наричаха нея и съседката ѝ: нея — младата докторка, а Розочка — старата, макар че Розочка не беше много по-стара, само седем години.

— Какво се смееш? — попита Розочка.

— Нищо — каза тя и си помисли: „След седем години и аз ще бъда на четиридесет и седем като Розочка, и аз ще бъда старата докторка... Не, аз няма да бъда... И изобщо какво ще бъде след седем години? Нима човек може да си представи сега какво ще бъде след седем години?“

И тя още веднъж тревожно си спомни за своите големи синове...

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Над бельото и кожухчето без ръкави Серпилин сложи пакета с книги, които Евстигнеев бе взел от Москва по негова поръчка, заключи куфара и погледна часовника си — просто да те хване яд, толкова бързо се приготви. Седем и четиринадесет. В осем и тридесет — на път. А тя ще дойде най-много десет минути преди това. Няма да може по-рано. Тая тяхна петминутка само се нарича така.

Той огледа стаята — дали не е забравил нещо, видя върху перваза на прозореца изпитата почти наполовина бутилка коняк, натика по-здраво тапата, отново отвори куфара и сложи вътре бутилката.

От коняка бе пил вечерта — отпусна се по случай неочакваното появяване на Шмаков. Оказа се, че Шмаков вече няколко дена е бил на лечение тук, наблизно в санаториума. Но чак предната вечер научил и се домъкнал с патериците, малко преди часа за лягане.

Седяха час и половина край коняка и си спомняха как беше всичко тогава, през четиридесет и първа, когато Шмаков бе изпратен за комисар в полка.

След раняването си Шмаков се бе върнал в катедрата по икономика при Московския университет. Беше си останал прекрасен човек, както по-рано. Само краката му ги няма — почти целите, до бедрата, и това го измъчва: чоканите го болят, не му дават мира. Направили са му операция, заплашват го с втора.

Шмаков цитираше по памет данни за военния потенциал на германците, взети от американски източници — с какво са започнали и какво им остава, излизаше, че въпреки всички американски и английски бомбардировки равнището на военната им продукция по много показатели все още не спаднаше, а по някои дори растеше. Но това са последни усилия. Потенциалните им възможности са на границата.

Като слушаше тия думи, Серпилин с уважение си спомни как още тогава, през лятото на четиридесет и първа, излизайки от

обкръжение, неговият комисар казваше, че германците прекалено се изсилват, бързат да налапат повече, отколкото могат. И виждаше в това страх от дългата война, за каквата няма да имат достатъчно потенциал.

Сега, след толкова време, никак не е трудно да се извлече корен от това уравнение, но през четиридесет и първа трябваше да имаш добра глава на раменете си, та при непосилно трудните обстоятелства да продължаваш да мислиш, а не просто да стенеш от мъка.

И за всичко това ставаше дума не в Архангелское на чаша коняк, а в гората, когато гризяха намокрения с вода последен сухар, край канавката на пътя, по който цяла нощ с грохот минаваше германската техника.

„Да, това беше комисар! — помисли Серпилин, като гледаше Шмаков, който седеше срещу него, облегал патериците си на масата. — Наистина ми провървя тогава!“

— Сега съм почти на същото място, откъдето започнахме да воюваме с тебе.

— Войната се проточи, германците не си направиха добре сметките — каза Шмаков.

— И за нас не може да се каже, че преди войната сме пресмятали добре всичко.

— Така е — съгласи се Шмаков. — С една поправка: те пресмятат войната от деня, който сами са си избрали, в който са решили, че са готови. А нашите сметки са принудителни, нямахме намерение да ги започваме от двадесет и втори юни. Надявахме се, че всичко ще започне през четиридесет и втора и дори през четиридесет и трета...

— Тъкмо то е лошото.

— Е, това вече е друг въпрос. Моята работа е да смятам. И колкото повече време минава, толкова по-очевидно е, че германците не са си направили добре сметките.

— Общо взето, те не са лоши счетоводители — каза Серпилин. — Но може би ония от тях, чиито сметки са били по-близо до истината, на времето не са получили думата за доклад? — Той погледна Шмаков и доля коняк в чашата му. — Да прием, Сергей Николаевич.

Целият умен разговор за германското военно счетоводство изведнъж му омръзна, защото на земята имаше и други неща за

пресмятане — собствените гробове на собствена земя. Засега все още на собствена. Само на юг бяха завзели няколко румънски околии, всичко останало засега е на собствена земя. А до тая есен трябва да направят така, че вече да не са на нея.

Шмаков си спомни как в първия им откровен разговор там, в Могилъов, Серпилин му бе казал: „Ех, Сергей Николаевич, братко мой во Христе и в полковия хамут...“ — спомни си и се разсмя:

— Тогава помислих, че си семинарист. А излезе, че си фелдшер!

Отново го увлякоха спомените, но Серпилин не го подкрепи и отклони разговора в друга посока. Страхуваше се, че Шмаков изведнъж ще заприказва за Баранов. А сега не му се искаше да засяга тая тема.

Той изпрати Шмаков след часа за лягане и закъсна малко за Баранова. Каза й, че го е забавил един боен другар.

Тя не го упрекна, само вдигна очи към него, сякаш очакваше да й обясни още нещо. Но той не започна да обяснява, а на разсъмване това стана причина за първото им спречкване; оказа се, че тя има такива изисквания към него, с каквито той не бе свикнал.

— Защо не ми каза, че при тебе е бил Шмаков? — попита тя. — Първо, глупаво е: ние тук и без това знаем всичко. Но да допуснем, че не знаех. Още по-лошо. Та това не е просто твоя работа — Шмаков. Сигурно сте приказвали с него и сте си спомняли нещо важно за тебе. А то е важно и за мене.

— За тебе нито сме приказвали, нито сме си спомняли.

Тя огорчена въздъхна.

— Та нима само това ме интересува? Изобщо не съм мислила, че можеш да заприказваш с него за мене. Напротив, след като знаех, че е в стаята ти, бях сигурна, че човек като тебе няма да заприказва за мене.

— Правилно. Хич не ми се искаше да приказвам с него за тебе, дори нарочно отклоних разговора така, че да не стане дума.

— Виждаш ли! И все пак не разбираш колко важно е за мене всичко това!

— Кое?

— Всичко. И защо не ти се е приказвало с него за мене, и за какво си приказвал, и какво сте си спомняли, и защо дойде при мене толкова чужд и тъжен, сякаш дълго си стоял и си гледал зеещ гроб. И не можа веднага да се отърсиш от това, макар че се мъчеше, видях аз...

Как мога да не знам нещо за тебе? Аз не умея да разпитвам дали са топли чорапите ти, какво си ял и пил — може и да е лошо, но не умея! А за какво си мислил, защо дойде при мене някак друг... Как мога да не знам това? Помисли сам! Ние трябва да знаем един за друг или всичко, или нищо. А щом е нищо, тогава изобщо нищо не е нужно. Поне на мене.

В отговор той се пошегува:

— Виноват, ще се поправя.

И остана доволен, че тя се усмихна и вече не заприказва за същото.

Да, има навици, с които не можеш изведнъж да се пребориш. Той и без това се чудеше на себе си колко много неща е имало в живота му, за които му се бе струвало, че никога и на никого няма да каже! А през тия няколко дена взе и ги каза. Изглежда, никой не знае предварително за себе си какво може и какво изобщо не може да разкаже на една жена.

Той също не знаеше.

Но сега от тоя утринен разговор излизаше, че тя има нужда да знае за тебе толкова, колкото знаеш самият ти. Той не бе свикнал на толкова голяма близост и се чудеше: как ли ще бъде занапред?

Обикновено в мислите си той гледаше да избягва сравненията между сегашното и миналото — живота си с Валентина Егоровна. Но сега помисли за това. Оня, миналият живот, беше правдив и от двете страни. Не можеше и да бъде друг с жена като Валентина Егоровна. Но тогавашната правдивост беше друга, не като тая, която сега искаха от него. По-рано той бе давал правдив отчет за постъпките и решенията си, но бе свикнал да обмисля сам решенията. Както се казва, „съобщаваше изводите“. А как и защо е стигнал до тях — оставяше за себе си. И ако имаше някакво несъгласие между тях, обикновено мълчаха.

Сега от него очакваха да дава отчет вече не за постъпките, а за мислите и чувствата си. Зад това, ако се вникне по-дълбоко в нещата, стоеше желанието да мислят и решават заедно. Но как тъй — да решават заедно? Ето на кое животът наистина не бе го научил!

И в стремежа да защити навиците си, които тая жена искаше да наруши, той си спомни: нали сам, без нея беше решил, че не бива да отиват заедно на фронта! А после си помисли: не, не е вярно, че без

нея! И когато решаваше, и когато ѝ го казваше, непрекъснато чувствуваше как тя в борба със себе си му дава възможност да вземе това решение.

Не можеше да си представи, че след време тя ще го упрекне: „Ти защо реши така тогава?“ Дори да каже нещо, то ще бъде: „Ние сгрешихме, не биваше да решаваме така“. Други думи от такава като нея не могат да се очакват.

Той помисли за двамата ѝ сина и за това, как тя ще им пише за него. Какво могат да почувствуват, като получат писмото ѝ, тия двама неизвестни нему хора — старши лейтенантът и курсантът от артилерийското училище? Какво ще бъде после тяхното отношение към майка им? Той знаеше, че в армията тия неща се преживяват по-тежко от където и да било, и се чувствуваше виновен пред синовете ѝ.

Всичко сякаш е правилно: те са там, където трябва да бъдат, и правят, каквото трябва да правят. Баща им — добър или лош — три години вече не е жив. Майката също е минала през фронта и пак ще отиде там. И ако на своите четиридесет години продължава да иска за себе си женско щастие, то няма да е крадено от никого... Всичко е така. Но непонятното чувство на вина пред синовете ѝ пак си остава, а мисълта за тях е неделима от мисълта за жената, която той обича и която обича него.

По-големият воюва вече трета година, а курсът в училищата е ускорен — ще има достатъчно война и за по-малкия. Те могат да не се върнат от фронта, единият или двамата, и тогава животът на майка им така ще се промени, нищичко няма да остане от тоя живот.

Дали затова тя не е съгласна да се омъжи сега? Иска първо да посрещне синовете си от фронта, а чак после да решава собствената си съдба. Но тогава защо не му го каза? Или това е нещо, което дори тя няма сили да каже?

А защо все пак се съгласи да се омъжи, ако отидат заедно на фронта? Защото иска да бъде при него. Страхува се не само за синовете си.

Простата догадка, че тя се страхува и за неговия живот, за пръв път му дойде наум. Двамата нито веднъж не бяха приказвали и, както му се струваше, не бяха мислили за това. Поне той не бе мислил. На фронта с всекиго всичко може да се случи, но сега не е нито

четиридесет и първа, нито четиридесет и втора година — може да се смята, че един командоващ армия няма как да бъде убит.

„Трябва да се тревожи не за мене, а за тях.“

— Другарю командоващ, разрешете да остана!

Вратата беше отворена и там стоеше Евстигнеев.

Серпилин учуден погледна него, после часовника си — точно осем.

— Какво, не ти ли предадоха заповедта? Защо идваш?

— Докарах баща ви.

— Къде е?

— Там, във вилиса. Да го доведе ли?

— Сам ще го посрещна. Кога и как е пристигнал?

— С влака от Рязан вчера в двадесет и три часа, право в квартирата на Ана Петровна. Не се решихме да ви безпокоим, беше и уморен.

— А къде го настанихте?

— Сложихме го на кревата в стаята.

„Да, развалил ви е последната нощ преди раздялата“ — помисли Серпилин, като слагаше фуражката си.

Вилисът бе спрял наблизко, зад ъгъла на сградата.

Баща му още не беше слязъл, седеше на предната седалка до шофьора и обърнат към него, нещо го разпитваше.

Когато Серпилин се приближи, до него достигна част от въпрос:

— Добре де, а който, да речем, няма жена, на кого пращат заплатата му?

— Здравей — каза Серпилин, като се приближи до вилиса откъм страната, където седеше баща му.

Без да се обърне, сякаш не бе чул, баща му сложи ръка до ухото си. И чак след това се обърна към сина си и започна да слиза от вилиса.

Серпилин улови баща си под ръка, като му помагаше да слезе, после свали фуражката, целуна го три пъти и усети миризмата на махорка с оная особена сила, с която я чувствава човек, наскоро оставил цигарите.

Баща му по старчески се просълзи, което по-рано не му се случваше, и изрече първите думи — „ето че се видяхме“ — с непознат, треперещ глас. Но веднага се съвзе и добави със своя, познатия:

— Генерал си станал, Федка! И четох, и чувах, а не вярвам на очите си — ще трябва да свикна.

Нарочно каза „Федка“ — не защото го наричаше така, а защото искаше въпреки генералското звание на сина си да го нарече така пред шофьора и адютанта: за тях е генерал, а за мене си е просто Федка.

У Серпилин изплува някакъв далечен и неясен спомен за майка му и нейната безропотна, покорна любов към баща му. Все пак тогава в него е имало нещо, което е накарало майка му без колебание да се омъжи за него.

И до днес в баща му все още имаше слаб отблясък от онова нещо — буйно и властно — макар че бе явно остарял.

— Да влезем вътре. — Серпилин улови баща си под ръка и погледна отстрана, отгоре надолу, леко потреперващата му глава с избеляла стара фуражка с черна артилерийска околожка без звезда. Баща му, облечен в омазнена войнишка ватенка, висяща като чувал на някога широките, а сега превити от годините рамене, му се стори понисък, отколкото го помнеше, а може да си е бил и такъв.

— Другарю генерал. — Евстигнеев спря Серпилин. — Какво ще заповядаате сега?

— Какво ще заповядам ли? — Серпилин се извърна от баща си към Евстигнеев и се замисли.

Вече беше късно да отлага пътуването. Беше съобщил в армията и бе заповядал от двадесет и два часа на границата на тиловия и район да го чака пост. А и едва ли там ще е само постът, навярно ще дойде да го посрещне или Бойко, или Захаров.

— Всичко си остава както преди. С тая разлика, че ще тръгнем малко по-късно.

Серпилин погледна Евстигнеев и си помисли: „Все пак златен момък си ти. Не си изпратил баща ми сам с шофьора, а от уважение към него и към мене си пропилял най-скъпоценния си последен час.“

Той се усмихна, като си спомни младостта и цената, каквато има тоя час, и реши да го върне на Евстигнеев.

— Върви помогни на Аня да приготви закуската и веднага прати вилиса да ни вземе.

— Закуската е готова — честно каза Евстигнеев.

— Прави, както ти заповядам — каза Серпилин и влезе вътре под ръка с баща си.

— Защо и ние не тръгнем с него? — попита баща му.

Но Серпилин, който знаеше, че сега Баранова ще дойде при него в присъствието на баща му и той, така или иначе, ще я види, каза, без да го усуква:

— Ще дойдат тук да се сбогуват с мене. Докато се сбогуваме, колата ще се върне — и ще тръгнем.

Когато влязоха в стаята, преди да седне, баща му внимателно я огледа и като забеляза това, Серпилин на свой ред сякаш наново я видя вече не със своите, а с бащините си очи.

Стаята беше просторна, дори твърде просторна за сам човек, и подредена с хубави мебели в бели калъфи.

Серпилин очакваше, че след като толкова внимателно бе огледал стаята, баща му ще каже нещо за нея. Но той не каза нищо, не пожела да каже. Окачи на никелираната закачалка край вратата артилерийската си фуражка и седна до масата.

— Няма ли да свалиш ватенката?

— Нищо, от топло не се умира. Настинах във влака: ту единия прозорец отворят, ту другия. Пазя се!

— Защо не тръгна с колата? Нали затова я пратих.

— Защо ще я пращаш за мене? По-добре сам да беше дошъл, щяхме да те посрещнем. Не съм вече на ония години, та като я пратиш вечерта, на сутринта да тръгна.

— Бих дошъл, но лекуващите лекари нямаше да ме пуснат.

— Тебе лекарите, а мене Панка — каза баща му, поизсили се, като нарече така своята Пелагея Степановна в нейно отсъствие. В противоречие със смисъла на казаното с това умалително име искаше да покаже, че не се страхува чак толкова от нея. — Докато се приготвя, едно-друго, пък и шофьорът ти баш пред очите ѝ като се поднесе в калта пред къщи, малко остана да обърне колата. И нея я достраша за мене. Придума ме да тръгна с влака. А освен това... — Баща му искаше да обясни още нещо, поради което не е тръгнал веднага, но не довърши думите си, отказа се. — А за пропуска благодаря: отдавна не бяхме виждали Москва, още от тридесета година — каза той за себе си в множествено число. — Не можеше ли да извадиш пропуск за двама?

— Не помислих за това — каза Серпилин.

В действителност беше мислил, но не пожела баща му да дойде при него заедно с мащехата.

— Значи, решил си, че и сам, без бабичката ще стигна, ще ми позволи здравето — рече баща му с нотка на самодоволство. — Панка казва, че съм почнал да отпадам, но аз съм си още здрав. А тя остаря, не е, каквато беше, току вземе, та се разболее — добави той с такъв тон, че не можеше да се разбере дали му е жал за нея, или се радва, че макар и по-млада, първа тя е започнала да боледува, а не той.

Серпилин гледаше баща си и мислеше, че той все пак се е променил по-малко, отколкото можеше да се очаква за тия осем години, три от които бяха военни. Лицето на баща му беше все още силно и здраво, с виолетова старческа руменина по силно опънатите скули, само около очите целият е в бръчки, но очите са същите — мънички, синички, острички, без да са изгубили блясъка си.

И гласът му беше същият, познатият — тъничко тенорче, без старческа дрезгавост.

— Още ли пееш? — попита Серпилин, като си спомни как и на младини, и вече в напреднала възраст, след като си пийне, баща му пееше със звънкия си и волен, тъничък тенор най-различни песни — и стари селски, и черковни, и весели войнишки, изпитвайки особено удоволствие, когато съвсем неочаквано преминаваше от една към друга.

— Само за песни е сега — каза баща му.

Серпилин помисли, като се ядосваше на себе си: „Наистина, намерих какво да го питам!“ Но както се оказа, баща му имаше пред вид друго.

— Сега не само чистият, но и денатурираният спирт е запечатан в аптеката. Цял ден приемам болни, а ми дават ей такава шишенце!

Той показа с два пръста какво е шишенцето.

— Тъй че, колкото и да ти се иска, за себе си не можеш да оставиш — не сме пропили съвестта си. А водката не е за моята уста лъжица. Няма от какво и да я варя. Какви ти песни на сухо гърло!

И изведнъж подзе високо и силно, без нито една фалшива нота:

*„Спаси, господи, люди твоя
и благослови достояние твое.
Победы на супротивные даруя...“*

Подзе и млъкна.

— Като ни дарите победата, ще ви попея, където искате — ако искате, от клироса, ако искате, на събрание. Кога все пак ще ни дарите победата, а? — попита баща му с внезапен шепот като за нещо тайно, на което също така тайно трябваше да отговори Серпилин.

— Като се пръснат враговете, ще ви я дарим — отвърна Серпилин със запомнените от детинство думи на църковната песен.

— Добре ще е поне от идната пролет — каза баща му. — Иначе пак ще трябва да орем с кравите и жените.

Серпилин си спомни думите на баща си за сухото гърло, отвори куфара и извади наченатата бутилка коняк.

— Искаш ли да пийнем?

— А нещо за мезенце има ли? — попита баща му.

— Няма. Ще хапнем там, като пристигнем.

— Там и ще пийнем.

Серпилин сложи бутилката обратно в куфара и отново седна до масата.

— Разпита ли адютанта за нашия живот! — попита баща му.

— Каза ми, каквото е видял и чул.

— Нищо не е чул! Хапна, поспа, отново хапна и си замина. Да беше послушал колкото мене как вият жените...

И баща му започна да разказва кога и как в къщата им едно след друго пристигнали съобщенията за смъртта на тримата зетьове.

Първото съобщение изобщо не било съобщение, а просто писмо от най-малката дъщеря, която се бе омъжила за железничар и от тридесет и девета година живееше с него в Лвов. Бил убит през втория ден на войната, когато изкарвал локомотиви от депото. Тя била пуснала картичката си по пътя, в Тарнопол, докато бягала с децата от германците. Но, както изглежда, не е могла да избяга: през цялата война не получили други писма от нея.

— Тарнопол беше освободен още през март.

— Четох — каза баща му. — А писма няма. Може да са я завлекли някъде в Германия. Във вестниците пише, че много хора са завлекли!

И продължи да разказва с безизразен, равен глас, като човек, който отдавна е свикнал и се е уморил да мисли за всичко това.

Най-голямата дъщеря, жената на кооператора, получила съобщение, че мъжът ѝ, старшина, е безследно изчезнал. Била отбелязана само полевата поща, но не могли да разчетат коя и откъде.

— Някъде в Русия, а Русия е голяма — каза баща му с внезапно бликнала горчивина. — Пристигна точно на страстна събота. Отговявахме със сълзи и отново зачакахме: може и да се намери — с един от нашата улица стана такова нещо.

Средната дъщеря, омъжена за директора на училището, получила съобщението миналата година през септември, и в писмото се казвало всичко: и къде, и как е загинал старшият политически ръководител, и къде е паметникът над братската могила — край чифлика Юриевка, на десет километра от гара Комаричи.

Като чу това, Серпилин си помисли, че ако е на десет километра южно от Комаричи, било е в полосата на неговата армия и може би мъжът на доведената му сестра е служил в нея. Но сега нямаше смисъл да разпитва къде е тоя чифлик — южно или северно от Комаричи. Каква полза сега от такъв въпрос?

Вместо това попита дали вдовицата е ходила там, на гроба.

— Ето на, личи си, че не познаваш добре нашия живот — каза баща му. — За ходене ли е сега!

Серпилин не отговори. О, той познаваше живота — и то доста добре. Знаеше, че още не е дошло време да се ходи по гробовете. За собствения си син също знае къде и как е погребан, бяха му изпратили дори схема на мястото, втора година стои в папката. Но не е ходил — нямаше възможност. А жените понякога правят невъзможното. Затова и попита.

— От едната няма никакви известия, другата ден и нощ ми циври на главата, а третата живее на двадесет версти, в совхоза, но затова пък като дойде и започне... — Баща му махна с ръка. — А Пелагея дере гърло и за трите. Добре само, че няма много време. На младини каква нужда имаше от бога: боядисани яйца и да си почеше езика с жените в черквата. А сега стана набожна.

За себе си и за собствената си мъка баща му не каза нищо. Скри тая мъка под печалната насмешка над женските сълзи. И в тая грубост към другите, съчетана със забравяне на самия себе си, имаше някаква сила и гордост, които въпреки отдавнашното им взаимно отчуждаване сега изведнъж сблизиха Серпилин с баща му.

Независимо от всичко, което бе станало между него и баща му, сега за Серпилин той също беше Русия — измъчена до крайност, отрудена и продължаваща да се труди с последни сили, търпеливо очакваща от своите синове само едно: рано или късно, но така, както трябва, да свършат тая проклета война с пълна победа.

— А ти как си? — попита Серпилин. — Анатолий ми каза, че от началото на войната пак си започнал да работиш.

— Не от началото. Отначало още умувах. Все пак, седемдесет и пета година карах. А после, когато през първата зима започнаха да взимат де що видят мъж, реших се и започнах да лекувам...

— Тежко ли ти е?

— Защо, да не мислиш, че ще ми е по-леко да лежа на печката и да вия като вълк? А ако питаш за самата работа — с празен стомах хората по-малко боледуват. Само травми или нещо кожно... Другото е малко. Виж, циреи много има, от изтощение — спомни си той. — А ако болестта е такава, че се лекува само с хляб и масло, какво можеш да помогнеш? Може ли ветеринарят без сено да вдигне на крака гладната крава? Въпреки годините си с работата се справям. Лекувам. Ръката ми не трепва, когато режа някой цирей или флегмон. Ако има нужда, и зъб мога да извадя... Ти имаш ли нужда?

Серпилин се усмихна, а баща му забеляза при тая усмивка стоманените мостове на предните му зъби и попита:

— Къде са ти ги правили?

— Вече ме няма там, където са ми ги правили.

— Сега дори в Рязан да отидеш, едва ли ще ти поставят такива мостове! Техниците казват, че нямат никакви материали, нищичко не им е останало...

— Как са внуците?

— Рядко виждам най-големия, работи с майка си в совхоза. Чака повиквателна. Вече е седемнадесетгодишен. А по-малките живеят при нас... Миналата година картофите бяха добри — имаше и за посев, и още ни се намират два чувала. Млякото от козата стига, за да боядиса чая в бяло. По-добре сме от мнозина други, няма да лъжа. А и от училището тая година се погрижиха. Супата е нищо и никаква, но дават по една чиния на децата. За ония, които тепърва ще живеят, съветската власт все пак се грижи по-добре, отколкото за нас, дето ни е време да мрем.

В първия момент Серпилин не разбра, после се досети: „Сигурно намеква за пенсията.“

И попита:

— Колко ти е пенсията?

Баща му се усмихна:

— Ако я смяташ в пари, голяма е, може да се живее. Но по сегашните пазарни цени стига за два самуна хляб и малко отгоре. Види се, след войната твоята пенсия все пак ще е по-голяма от моята.

— Още не съм мислил. Първо нека доживеем.

— Войната ще свърши, ще доживееш — каза баща му. — Я виж колко сте сега генералите: която и заповед да прочетеш във вестника — по десет генерала. Едни генерали в съдействие с други генерали... Кой да знае, че ще станеш генерал. И званието по-рано се смяташе за царско, пък и не веднага стигна до него... Прекъсване имаше.

— Имаше прекъсване, вярно е — каза Серпилин.

— Когато миналата година прочетох във вестника, че си генерал и са ти дали орден, две седмици показвах вестника на всеки, който дойде от цялата околност. И в районния изпълком ходих с него. Веднага, без всякакви въртели, ми дадоха желязо да си поправя покрива. Но как така изведнъж те прибраха и те пуснаха? — неочаквано попита баща му.

Серпилин не поиска да отговори на този въпрос, защото сам се учудваше не от факта, че го бяха прибрали, а че го бяха пуснали. И просто нищо не отвърна.

— Далече ли беше? — попита баща му.

— Почти се виждаше Америка.

— Скъпо нещо — каза баща му, — само отиването дотам колко струва на държавата. А после и връщането...

И не можеше да разбере дали сериозно е помислил за тия разходи на държавата, или се е пошегувал по стар навик.

— Я ми кажи ти, нали си генерал — каза баща му след известно мълчание. — Виждал ли си с очите си другаря Сталин?

— Виждал съм го.

— Как изглежда? Като на портретите ли е? Или, казват, бил сипаничав, с белези от шарка?

— Има малко.

— Но пък е умен човек, може да се каже, най-умният от всички... — каза баща му така, сякаш сегашните му представи, че Сталин е най-умният от всички, влизаха в противоречие с нещо, което бе мислил за него от по-рано. — Така ли е?

— Така е. А защо питаш? Според мене, от само себе си се разбира.

— Войната излезе много тежка — каза баща му. — Кой да я знае, че ще бъде такава... Аз карам седемдесет и седмата, най-малкият внук — деветата. А бащите къде са?

При тия думи на вратата се почука и Серпилин, който вече бе разбрал, че това е Баранова, и бе станал да я посрещне, извика:

— Влезте.

Баранова широко отвори вратата, готова да каже нещо, но като видя седналия гърбом към нея старец, се спря — разбра, че това е бащата на Серпилин, който вече не трябваше да пристигне и все пак бе пристигнал.

Разбра и каза нещо съвсем друго:

— Другарю генерал, донесох ви аптечка за из пътя. Мислех да я оставя направо във вилиса, но него го няма...

Бащата бързо, с любопитство се обърна към нея, а Серпилин ѝ отговори така, сякаш баща му изобщо не беше тук:

— Благодаря ти за аптечката. А все пак ние с тебе трябва да си поприказваме.

И като улови Баранова под ръка, той се обърна към баща си:

— Почакай малко, сега ще се върна.

Те излязоха навън и се спряха зад ъгъла, в началото на дългата алея, която водеше към жълтеещата се в далечината главна сграда.

— Баща ти ли е? — попита тя.

Той кимна.

— Така си и помислих. Защо не ме запозна с него?

— Не исках да губя време. И без това нямаме много. Като се върна, ще му обясня. Непременно ще ме попита.

— Сигурно. Огледа ме цялата — от главата до петите. Другояче си го представях — каза тя и Серпилин почувствува, че баща му не ѝ е харесал. — Кога ще тръгнеш при това положение?

— Веднага щом се върне колата.

— Няма ли да поостанеш заради него?

— Сега вече не мога.

— Вземи си аптекката.

Тя все още държеше под мишница тая аптечка, а сега му я даде. И неговите ръце се оказаха заети, а нейните — свободни. Тя го прегърна и попита:

— Как ще живееш сега без мене? Непрекъсната мислех това за себе си, а сега изведнъж го помислих за тебе.

С крайчеца на окото Серпилин забеляза: някой мина наблизо. И тя видя, че той бе забелязал това.

— Нищо — каза тя. — Както ми писа синът: „По-далече от фронта няма да ме пратят, по-малко от взвод няма да ми дадат.“ В краен случай ще кажат или ще напишат, че докторката се е хванала с един добър човек. А аз ще потвърдя: наистина съм се хванала. Да потвърдя ли?

И го спря, не му позволи да отговори:

— Мълчи! Аз се шегувам. Просто още не мога да си представя как ще живея без тебе. Току-виж, че съм ревнала — казват, имало и такъв начин за изливане на чувствата. А да говорим — няма какво. Всичко сме си казали.

Тя погледна покрай него, сякаш изведнъж си бе спомнила нещо, свали от ръката си големия мъжки часовник и му го подаде:

— Вземи.

Той знаеше от нея, че тоя часовник е спомен от баща ѝ и вече няколко години го е носила, без да го сваля, но тъкмо това не му позволяваше да възрази. Мълчаливо взе часовника и го сложи на ръката си. А после свали своя и нерешително ѝ го подаде, като го държеше за разкопчаната каишка. Тя се усмихна и за миг затвори очи, като му даваше да разбере, че е очаквала тъкмо това от него, че тъкмо така е трябвало да направи; после взе часовника и го пусна в джоба на бялата си престилка.

— Довиждане, скъпи... Какво друго да ти кажа?

Тя няколко пъти го целуна.

— А сега трябва да вървя на визитация. Ти влез вътре.

— Защо?

Не му се искаше да влиза. Напротив, искаше тя да тръгне към главната сграда по дългата алея и още дълго да гледа подир нея.

— Влез, влез. Нали аз изпращам тебе, а не ти мене. Влез.

Тя отново силно го целуна, отскубна се от него и повтори още веднъж, строго:

— Влез.

Той почувствува колко ѝ е тежко, обърна се и тръгна. Влезе в стаята, без да обръща внимание на баща си, приближи се до прозореца и загледа подир нея, чувствавайки се виновен, сякаш тя му бе забранила, а той все пак скришом прави това.

Тя вървеше по алеята, сега вече далече, с облечена върху рубашката бяла колосана престилка, която на смях наричаше своя парадна униформа.

Алеята беше дълга и той гледа подир нея още доста време.

После се обърна към баща си.

— Коя е тая? — попита баща му.

— Лекуващата лекарка.

— Тя ли не те пусна да дойдеш при мене?

— Тя — каза Серпилин. — Като свърши войната ще се ожения за нея.

— А тя съгласна ли е?

— Съгласна е.

— Ясно.

И в това бащино „ясно“ имаше едва доловима насмешка: „Разбира се, че е съгласна. Как няма да е съгласна, щом си генерал?“

— Бива си я жената — каза баща му, като помълча малко. — Но все пак, прощавай, ти си вече похабен. Не е ли млада за тебе?

— Не е — каза Серпилин с увереност, за която беше благодарен на нея.

— Ясно — повтори баща му с нов, друг тон в сравнение с по-раншния, като сега навярно бе помислил не за сина си, а за себе си и своето семейство. „Щом ще се жени, значи, всичко ще бъде нейно.“

Серпилин почувствува тая загриженост, зад която стоеше дългият съвместен живот с алчната и хитра жена, и си спомни за парите, които трябваше да даде на баща си; и ония, които бе приготвил сам, и ония, които вчера бе донесла Пикина. Разкопча полевата чанта, извади от нея двата плика и ги сложи пред баща си.

— Ето ти пари. Има за всички, сам виж на кого колко ще дадеш. Не забравяй и Антонина и сина ѝ — за всеки случай каза той за сестра си, която живееше отделно от бащата. — Осем хиляди са.

Баща му взе пликовете, подвоуми се дали да преброи парите, но не започна да ги брои, а разкопча ватенката си и дълго ги прибираще там, под нея, в различни джобове — и вляво, и вдясно.

— Благодаря. Смятай, че си ги дал на внуците. Ние с Пелагея и тъй ще поминем. Много не ни трябва.

„А бе дали ви трябва, или не ви трябва...“ — Серпилин си спомни откъслека от бащината му фраза при вилиса: „Добре де, а който няма жена, на кого пращат заплатата му?...“

— Сега ще им купя подаръци от пазарището — каза баща му. — Като ме изпращаше, Пелагея ми рече: „Добре ще е да намериш някакво платче...“

— Но откъде мога да имам платове? — Серпилин не успя да съдържи внезапния си изблик на враждебност. — За тебе съм приготвил материал за ботуши и сукно за шинел, ще ушиете от него зимни дрехи на децата. У Аня съм ги оставил. Ще ги вземеш от нея. Вече ѝ казах да ти ги даде.

— Нищо не е споменавала — изплашен и сърдит каза баща му.

И Серпилин отново си помисли за дългия му живот с Пелагея Степановна.

„Друг беше на младини. Всякакви неща ставаха, но беше друг. Колко много може да направи лошата жена през дългия си живот с човека... Макар че защо да е лоша? За мене е лоша, а за него може и да е добра.“

— Нищо не е направила с тях, не е такава — каза той за Аня, като продължаваше да мисли за мащехата. — Просто е забравила да ти каже.

— Как така ще забрави?

Серпилин не отговори, спомни си за днешната нощ и за това, че съседката я няма, дежурна е, и, както казваше Аня, сега заключава стаите си, като излиза... Значи, сложили са баща му на кревата, момиченцето — на дивана, а те самите са могли да отидат единствено в кухнята през тая последна нощ.

„Но това изобщо не му минава през главата — помисли той за баща си. — А, виж, дето е забравила да му каже за кожата и гъона...“

— Истина ли казват, че са се разписали? — попита баща му.

— Истина.

— Значи, разписали са се...

В думите на баща му пак имаше угриженост, може би непонятна и за самия него. Сигурно още не бе успял да премисли как ще бъде: хубаво или лошо за него и неговото семейство. От една страна, щом са се разписали, значи, жената отпада, нека сега за нея мисли старши лейтенантът. А от друга страна... Кой знае какво е от друга страна.

Серпилин чу как навън колата направи завой и спря.

— Дойдоха да ни вземат — каза той на баща си.

И като видя на масата донесената от Баранова картонена кутия с аптекката, побутна я към баща си.

— Вземи я за твоята здравна служба. Нали казваш, че лекарствата не стигали, тук сигурно има много нещо.

— Другарю генерал!...

На вратата стоеше шофьорът.

— Взимай куфара, тръгваме!

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

Вече девет часа без прекъсване вилисът и пътуващият след него додж подскачаха по дупките и неравностите на Варшавското шосе.

Малоярославец, Медии и Юхнов останаха назад, но до Кричев, където трябваше да свърнат по своя армейски път, оставаха още почти двеста километра.

Сивият, студен за началото на юни, но сух ден позволяваше да се движат по график, със средна скорост четиридесет километра, макар че шосето въпреки цялото старание на пътно-паважните работници беше толкова разбито от войната, че дори тая скорост трудно се поддържаше.

Евстигнеев, който бе сменил дремещия сега на задната седалка шофьор, се мъчеше да прави невъзможното: да кара по-внимателно колата, без да намалява скоростта. Но въпреки това тя скачаше като козел по разбитите участъци по пътя. Заспалият преди час Серпилин толкова рязко подскачаше нагоре и надолу, че Евстигнеев непрекъснато се страхуваше да не би от главата на командувачия да хвъркне новата генералска фуражка, купена вчера за него от Военторг в Москва.

„Все пак здрав е“ — помисли Евстигнеев, като погледна под око Серпилин, който продължаваше и насън здраво да се държи с ръка за рамката на предното стъкло.

И си спомни как завчера, когато още не се знаеше дали ще го изпишат, лекарката Олга Ивановна го причака сам, без Серпилин, и строго каза да пътуват по-внимателно с генерала. Обясни му, че след претърпяната злополука продължителното друсане във вилиса не може да доведе до нищо добро.

— В никакъв случай недейте отива по-далече от Рославл, починете, в краен случай излъжете, че колата се е повредила!

„Сигурно си въобразява, че и с нас той е такъв, какъвто е с нея. Опитай се да го излъжеш, когато вече се е измъкнал от Москва и не мисли за нищо друго освен за пристигането си в армията! Има заповед каквото и да стане, днес да сме там. През цялото време разреши да

спрем само веднъж за пет минути — да долеем бензин в резервоара. А пихме чай от термоса и похапнахме един след друг в движение. Непрекъснато някой е на кормилото. И на вилиса, и там, отзад, на доджа...“

Евстигнеев отново погледна продължаващия да спи Серпилин и си спомни как тая сутрин бяха закусили и се сбогуваха там, в квартирата на Аня.

Като пристигна и влезе в квартирата, Серпилин веднага по роднински разцелува и Аня, и него — честити им. Целуна няколко пъти по косите и момиченцето, като го вдигна от пода: личеше, че му е мъчно да се раздели с малката.

Но щом пусна момиченцето на пода, веднага каза:

— За гощавка и сбогуване имаме тридесет минути. В десет тръгваме!

И макар след това вече да не бързаше и да не напомняше, всичко ставаше по часовник.

Серпилин седеше на масата до баща си така, сякаш вече са си казали всичко, каквото е имало да си кажат. Разговаряше само с момиченцето и с Аня. Дори забрани на Аня да отнесе в кухнята мръсните чинии: „Стой тука, после ще разтребваш.“

А когато Аня му каза: „Не се тревожете за нас, докато сте на фронта: вие, военните, и без това си имате много грижи“ — изведнъж попита: „Колко рубашки уши тая година?“

Аня каза, че не ги е броила.

Тогава той протегна през масата дългата си ръка, погали я по главата и каза: „Ти не си ги броила, но ние някога ще ги преброим. Да не мислиш, че военни са само ония, които носят пагони на раменете? Не. Военни са всички, които носят войната на раменете си“. Каза го така, сякаш се чувствуваше виновен за нещо пред нея. От очите ѝ дори бликнаха сълзи...

А бащата на генерала продължаваше да си седи и да мълчи. Както вчера, разглеждаше стаята: какво има в нея? А може би просто му беше скучно, че разговарят не с него, а с Аня. После каза: „Ще остана при вас три дена и ще си замина.“ И започна да разпитва как може да стигне до голямото московско пазарище при гара Салтиковка, за което му бяха разправяли в Рязан. Оказа се, че прасето са заклали

още през зимата и той е донесъл останалата сланина. Иска да продаде тая сланина и да купи платове.

„Добре, щом си я донесъл! Продавай и купувай, но защо говориш за това пред генерала? — с укор мислеше Евстигнеев. — Почакай да тръгне за фронта. Като останеш с Аня, тя ще ти обясни как да стигнеш до тая Салтиковка...“

Той бе намразил бащата на генерала предварително, още преди да го види, защото заради това пътуване трябваше да се раздели с Аня за два дена и една нощ. А дните и нощите бяха броени; сега до края на войната никой не може да им даде нищо повече.

Отначало той не даваше воля на своята омраза; дори се засрами, когато пристигна в Тума и научи, че всичките дъщери на старците са вдовици, а тримата внука — сираци.

Но когато на сутринта старецът изведнъж отказа да пътува, омразата към него избухна у Евстигнеев с нова сила.

Щом не тръгна, значи, не го влечеше толкова много към сина му. Излизаше, че е могъл и да не идва за него, да му изпрати пропуска по пощата.

Когато старецът се появи снощи, това също не беше за радване. Макар че двамата с Аня изобщо не го показаха и приказваха с него, колкото поиска, приготвиха му да се измие и го почакаха, докато се измие, а после го сложиха на своето легло... Направиха всичко, както трябваше да се направи, от уважение.

Но, разбира се, дожаля им за самите тях. За последните им часове. А сега още от сутринта старецът заприказва за прасето и платовете.

Генералът нищо не отвърна, но на Евстигнеев се стори, че и той не хареса това. Дори за миг му дожаля за генерала, че има такъв баща.

Закуската свърши по-рано от предвиденото.

Генералът стана от масата и каза на внучката си:

— Ела навън да разгледаме колата ми.

— Вече съм я виждала — каза внучката.

Но генералът обясни:

— Имам и друга, по-голяма, която не си виждала.

И като улови баща си под ръка, помъкна и него със себе си.

— Ела с нас, нека хората се сбогуват.

— И ние идваме — засрами се Аня, но генералът я прекъсна:

— Ще излезем, ще се поразходим, ще поприказваме там, а вие не бързайте, сбогувайте се, колкото трябва. Можем да тръгнем и в десет и петнадесет. Сухо е, ще наваксаме по пътя.

И излезе заедно с баща си и момиченцето, като подари на него и на Аня тия последни петнадесет минути, на които те вече не се надяваха. Изглежда, предварително бе решил така.

„За друго не знам, но в тоя случай постъпи добре“ — помисли Евстигнеев за Серпилин, като си спомни просълзените очи на Аня и последния ѝ въпрос: „А може би все пак ще те остави при себе си...“

Спомни си, спря колата пред бариерата на прелеза и като се извърна, погледна Серпилин.

Оказа се, че Серпилин вече не спеше — беше се събудил при спирането и също гледаше към Евстигнеев. И когато очите им се срещнаха, Евстигнеев отново си помисли онова, което неведнъж бе казвал на Аня: „Няма да ме остави...“

В случая той не е нито добър, нито лош, а просто ще постъпи, както е решил. И, значи, трябва да помолиш да те прати или в щаба на някой полк, или в някой батальон, и колкото по-скоро помолиш, толкова повече ще продължи да те уважава.

— Какво има, роднино — усмихна се Серпилин. — За какво мислеше, докато спях?

— За себе си, за своя рапорт, другарю командущ.

— Щом е за рапорта, значи, не си мислил за себе си, а за мене. В такъв случай все пак по-лесно е човек да напише на рапорта „съгласен“, отколкото сам да се разпорежда. Благодаря ти. Колко път минахме, докато спях?

— Отминахме разклона за Людиново. След малко вдясно е разклонът за Спас-Деменск. До Рославл има още деветдесет и пет километра. Това е гара Ерши.

Бабичка с черен железничарски шинел вдигна бариерата.

— Засега сме по графика — каза Серпилин. — Денят е облачен. Ако грееше слънце, земята все пак щеше да изглежда по-весела.

И като погледна небето веднага след прелеза се извърна от Евстигнеев и замълча.

Сега, по пътя за фронт той имаше такова чувство, сякаш единият живот бе свършил, без да е успял да започне, а другият отново е започнал, без да е успял да свърши. И оня, предишният живот,

прекъснат за късо време от всичко, което стана в Москва, отново напомняше за себе си: че тъкмо той е единственият живот, който ще води сега до края на войната.

За него Варшавското шосе беше път на спомените. Всичко, покрай което минаваха днес до Юхнов или отвъд Юхнов, беше, така или иначе, свързано с нещо от зимата на четиридесет и първа и четиридесет и втора година.

Отминаха Подолск, където шиха маскировъчни халати за неговата дивизия...

Отминаха Крести, където той бе приел дивизията в последните дни на германското настъпление към Москва...

Отминаха гара Воскресенска, която бе превзел през третия ден на настъплението; оттогава тя си беше все в развалини...

Отминаха Юхнов, в чието превземане също бе участвувал, и разклона вляво отвъд Юхнов, за районния център Грачи, до който бе стигнала дивизията му и по неговия план, с дълбок обход, почти без загуби го бе превзела. Но със закъснение и не така, както бе заповядано отначало; и затова го свалиха от дивизията, макар че ония, които го свалиха, разбираха, че е прав.

Сега за такова нещо нямаше да го свалят. Напротив, можеше дори благодарност да получи в заповедта за умения маньовър. Но тогава го свалиха.

Искаше му се дори да спре малко при тоя разклон за Грачи, но не спря. Много вода бе изтекла от зимата на четиридесет и втора...

Серпилин чу как отзад, на седалката, шофьорът се размърда и се изкашля в полусън и без да се обръща, попита:

— Как е, Гудков, наспахте ли се?

Евстигнеев бе получил заповед да смени шофьора, за да може той да си почине преди последния, най-тежкия участък от пътя.

— Наспах се, другарю командоващ — каза Гудков, като сподавяше прозявката си. — Ще заповядате ли да сменя старши лейтенанта?

— Засега няма нужда, след Рославл ще го смените. Почивайте. Ако ви се пуши, пушете, докато не сте на кормилото.

— Слушам, другарю генерал! — весело се обади Гудков.

Той добре знаеше, че колкото и часове без прекъсване да пътува на кормилото със Серпилин, няма никаква надежда не само да запуши,

но и да отвори уста: докато шофьорът е на кормилото, генералът не му продумва. С изключение на командите — накъде да завие.

— Нямах възможност да ви питам — каза Серпилин — как прекарахте времето си в Москва? Видяхте ли се с роднините?

Край Москва, в Митишчи, живееше по-голямата сестра на Гудков.

— Четири пъти се видяхме, другарю командущ. Два пъти ношувах у тях. Наприказвахме се за през цялата война.

— Как са те?

— За тия времена не са зле, другарю командущ. И сестрата, и зетят работят — той в Митищинския завод, а тя на гарата, имат два работнически купона. Той получава обед в завода. Казва, че през зимата обедите били по-добри, а сега наистина са по-слабички. Добавката, която имали от личното стопанство, не им стигнала до лятото.

— А защо са само двамата? Деца нямат ли?

— Как да нямат? Имат. Само че не ги храни баща им, а са в действащата армия — сами получават там пълна дажба.

— Къде са?

— Дъщерята е в пътната служба, регулировчица, а сина го взели в зенитната артилерия.

— Провървяло му е в зенитната, ще остане жив — каза Евстигнеев и веднага млъкна, спомни си, че Серпилин не обича, когато човекът на кормилото се разсейва.

— А сестра ти и зет ти колко получават с купоните? Стига ли им?

— Как да ви кажа, другарю командущ. С двата работнически купона им се събира по кило и двеста грама хляб. Хлябът им стига. А за останалото не може да се каже, че са добре. Ако даваха всичко така, както пише в купоните... А те заменят едно с друго: ту дадат яйца на прах вместо месо, ту картофи вместо булгур, ту бонбони вместо захар. Да е парче захар, ще го разчупиш — и за сутринта, и за вечерта ще има, а бонбона какво да го правиш? И после, как и кога да получават всичко? Той е в производството, тя е на гарата, неговите купони са прикрепени към един магазин, нейните — към друг. И тук се чака, и там се чака... А ако не отидеш веднага щом съобщят, че са получили

нещо, пак рискуваш: получили са, а току-виж, свършило се. Значи, купоните изгарят...

Гудков не довърши думите си — навярно реши, че няма нужда от тая панихида, и прибави с друг, бодър глас:

— Но все пак, така или иначе, хората си живеят и не се оплакват. И при това смятат: войната сега няма да продължи дълго.

„Че си живеят, живеят си — помисли Серпилин, — и се оплакват толкова рядко, че шапка трябва да им сваляме. И ако ти, генералът, не ядеш на фронта по цели дни, то е само защото нямаше време да си спомниш за това. Живееш, освободен от мисълта с какво да натъпчеш корема си. И правилно: твърде много неща лежат на плещите ти, за да мислиш и за това. А все пак, като си спомниш как живеят хората в тила, става ти някак неудобно пред тях...“

Гудков изведнъж прихна зад гърба му.

— Някакъв виц ли си спомнихте, а?

— Точно така, виц, другарю командуща. Спомних си как зетят разказваше за един колет. В Тамбов живее сестра му, вдовица, купонът ѝ е чиновнически. Два месеца сушил той сухари за нея. Но как да ги изпрати? За да пратиш колет, трябва да имаш талон. А талони дават само на военнослужещите и не всеки би го отстъпил току-така. Та отначало с жена си те сушили сухари, а после още цял месец събирали бутилки. За девет празни бутилки в магазина дават половинка водка. Събрали бутилки, взели половинката, разменили я срещу талон с един войник от железопътната охрана и с тоя талон изпратили сухарите. Ама че играчка — да се смееш ли, да плачеш ли!

След разказа на Гудков за тия сухари, изпратени на вдовицата, Серпилин, кой знае защо, изведнъж си представи как неговата собствена, отдавна умряла майка живее без него и без баща му, захвърлена някъде в дълбокия тил... Ако беше жива, сега щеше да е на седемдесет и една години. Спомни си как в детинството му тя готвеше от време на време за него и за баща му татарската гозба баур-тарак — опечен в булото ситно нарязан овнешки чер дроб с лук и яйца. Готвеше, но, кой знае защо, не ядеше с тях, а обичаше да седи наблизо и да гледа как се хранят двамата с баща му...

— Рославл — съобщи Евстигнеев.

Серпилин бе запомнил Рославл като приветливо зелено градче. На деветия ден от войната техният ешелон спря тук на гарата и още

никому не идваше на ум, че им остава да пътуват само до Могилъов...

Колата се заизкачва нагоре по разбития калдъръм. Главната улица на Рославл беше неузнаваема: двете стари черкви край пътя бяха разрушени. Едната бе цялата надупчена от снаряди, а камбанарията на другата се бе превърнала в купчина разтрошени тухли: така в основите ѝ бе паднала бомба.

От двете страни на улицата всичко дървено бе изгоряло; сред пущинака стърчаха полуразрушени каменни къщи — обитаеми и необитаеми, с дупки, на бърза ръка запушени с тухли, взети от другите развалини.

Бяха оцелели само дърветата, но и те бяха по-малко, отколкото по-рано — бяха ги отрязали за дърва.

Серпилин искаше да спрат тук, в Рославл — да се разгъпчат. Но се отказа. По-добре да направят това, когато излязат от града. Все пак по-весело ще бъде.

Щом отминаха Рославл, видяха отпред опашката на колона студейкърри, които теглеха 122-милиметрови оръдия. През седемте километра до прелеза на железопътната линия все изпреварваха тая колона, на пак не успяха да я изпреварят.

Студейкъррите бяха нови, оръдията също. По всичко личеше, че към фронта отива артилерийска дивизия за пробив — или новосформирана, или получила нова материална част.

Бяха се разтоварили там, в Рославл, а нататък се придвижваха сами.

Серпилин веднага съобрази: артилерията се движеше по такъв график, че германците да не я засекат от въздуха. Както изглежда, разтоварили са се още миналата нощ, разсредоточили са се, чакали са един ден и са продължили нататък с такава сметка, че да наближат прифронтната полоса по тъмно, през нощта да стигнат на местоназначението си, а до сутринта да изчезнат в гората — сякаш нищо не е имало!

Отпред се показва прелезът, покрай който също към фронта, към Кричев пълзеше дълъг влак с маскирани танкове „Т-34“ върху платформите. Колата на Серпилин спря до движещия се в челото на артилерийската колона вилис. Край бариерата стояха слезлите от вилиса артилериисти — двама подполковници и един майор.

Като видяха пристигналия генерал, те козируваха отдалеч, но не се приближиха.

И той не ги повика — сдържа се от съблазънта да ги попита кои са, къде отиват и в чие разпореждане ще бъдат, още повече, че не бяха длъжни да му отговорят — дори напротив. А всъщност нямаше смисъл да ги пита: щом са се разтоварили в Рославл и отиват към Кричев, значи постъпват в разпореждане на техния фронт: а към кои пунктове отиват — това не бива да интересува пътуващия генерал, макар и да е командоващ армия. Напоследък редът в това отношение е почти образцов.

Като поседя в колата, той все пак излезе да се разтъпче, но тръгна към обратната страна, а не натам, където стояха офицерите. От дългия път го наболяваше главата, но се чувствуваше по-добре, отколкото бе очаквал. И това го радваше: наистина са го излекували, времето не е загубено.

Интересно кой ще го посрещне там, при разклона на пътя, отвъд Кричев, и какви новини ще му съобщи? Искаше му се да бъде Захаров. Случва се командуваният армия и членът на Военния съвет и по-дълго да живеят един до друг на фронта, без да си допаднат. Чувал е и за такива случаи. А те със Захаров изобщо не се мъчиха да си допаднат, всичко стана само по себе си.

Когато Серпилин се върна при вилиса, Гудков и Евстигнеев вече бяха сменили местата си: Гудков седеше на кормилото, а Евстигнеев — отзад.

Край бариерата, като тракаха по релсите и набиваха траверсите в насипа, се нижеха последните платформи с танкове.

Първите два-три километра след прелеза изминаха бързо и отново започнаха да се влачат като костенурки — постоянно слизаха на банкетата, изпреварвайки още един артилерийски полк със студейкърри. Неговата материална част вече бе влизала в боя. По каросериите на камионите, по лафетите и щитовете на оръдията имаше драскотини, вдлъбнатини, следи от снарядни парчета.

Като изпревариха и тоя полк, отново пътуваха свободно около петнадесет километра, само от време на време намаляваха скоростта при разминаване с насрещните коли, и чак вечерта настигнаха колона тежки 203-милиметрови гаубици с гъсенична тяга. Те заемаха почти

цялата ширина на пътя и Гудков доста се поизпоти, докато ги изпреварваше една след друга в тъмното.

„Всичко е по графика — отново помисли Серпилин. — Пуснали са гаубиците напред, на известен интервал, за да не стават задръствания.“

Радостта, която изпитваше, изпреварвайки артилеристите, беше по-силна от яда, че се бавят по пътя. Към техния фронт се движеше такава сила, каквато не винаги можеш да получиш!

Гудков най-после изпревари челото на колоната и като се измъкна на свобода, свали пилотката и избърса потта си; през последните десетина километра бе видял доста зор — докато изпреварваше, левите колела бяха на банкета, всеки миг можеше да полети в канавката.

„Смело кара!“ — с удоволствие помисли Серпилин и окончателно реши, че няма да сменя Гудков.

Преди да стигнат до Кричев, трябваше да изпреварят през нощта тиловите служби на някакво друго стопанство — танково, като се съди по броя на бензовозите.

„Стопанство“ не е военна, а по-скоро селска дума и по-рано не се използваше във военния език, но през войната някак незабелязано се наложи. Отначало бе възникнала като средство за маскировка — за да не наричат номерата им нито полковете, нито дивизиите, нито армиите — стопанството на еди-кой си... по име, и толкоз: стопанството... А после постепенно стана от военна по-военна, необходима дума. Отговаряше на същността на нещата.

Наистина, как другояче да наречеш всичко, което е в ръцете ти на фронта, независимо дали си голям или малък началник? Всичко, което е нужно не само за войната, но и за хората на война — всичко е при тебе. И с което воюват, и с което се придвижват, и с което копаят земята, и с което хранят и поят хората, мият ги и превързват раните им — всичко трябва да бъде при тебе, в твоето стопанство. Всичко. От боекомплекта до индивидуалния пакет в джоба на шинела.

А ако нещо липсва или не достига, значи, лош стопанин си.

Отвъд Кричев, на втория километър, при разклона на пътя вдясно, им замигаха с фенерче. Сигурно не бяха първите, на които мигаха — така или иначе, чакат вече трети час!

„Ето го и моето стопанство“ — помисли Серпилин и при светлината на фенерчето, което продължаваше да гори в ръцете на регулировчика, видя слизания от вилиса Захаров. Все пак посрещна го Захаров.

— Началник-щабът отиде следобед в щаба на фронта — каза Захаров, след като внимателно прегърна Серпилин, защото си спомняше за счупената ключица. — Началникът на оперативния отдел работи. А ние, членовете на Военния съвет, както смятат някои, винаги имаме свободно време — където искаме, там ходим!

— Стига си се клепал — каза Серпилин. — Знам колко свободно време имаш!

Дори при светлината на фенерчето Захаров изглеждаше уморен.

— Много ли сте заети?

— Право да си кажа, работа има, колкото щещ. Особено през последната седмица — обясни Захаров и кимна към застаналия наблизко подполковник. — Ето, за всеки случай взех със себе си Прокудин. Ако искаш, по пътя операторът ще ти докладва цялата обстановка, каквато беше в осемнадесет часа.

— Ще я видим там на картата, ще изтрая — каза Серпилин, като се ръкуваше с Прокудин.

Той се озърна — може да има още някой, с когото не се е ръкувал, и попита за своя заместник:

— Иван Василиевич не дойде ли?

— Искаше, но го накарах да остане, почти му заповядах — каза Захаров. — Нещо не е добре.

— Да не би да се е отворила пак раната? — с тревога попита Серпилин.

— Не, просто се разболя от ангина. Какъвто е, утре отново ще бъде на крак. Тръгваме ли?

— Тръгваме!

— А как?

— Както искаш.

— Тогава ще седна отзад при тебе.

— Само да не изхвъркнеш от задната седалка? Доколкото си спомням, пътят...

— Отдавна не си бил тук. Сега пътят ни е по-хубав от Варшавското шосе. Поработихме.

— Разрешавате ли да се преместя във вашата кола, другарю член на Военния съвет? — запита Евстигнеев.

— Върви. Сигурно там, в Москва, си се затъжил за фронта? Нищо, сега пък има да пътуваме!

Евстигнеев не отговори, замълча! Знаеше, че вече няма да пътуват заедно.

Захаров и Серпилин седнаха във вилиса и през първите няколко минути мълчаха — всеки свикваше с присъствието на другия. Напред се движеше колата със заместник-началника на оперативния отдел Прокудин.

— Пътят наистина не е лош — забеляза Серпилин.

— След седем километра ще свърнем по нашия, армейския. Това все още е фронтовият. Но и нашият май не е по-лош... Бойко отиде в щаба на фронта при началник-щаба. А утре сутринта викат и нас с тебе при новия командущ фронт. Ще отидем да се представим.

Захаров, който знае защо, се усмихна. Серпилин не разбра защо. Порази го новината, че е назначен нов командущ фронт.

— А кого са назначили?

— Нима не знаеш, не ти ли казаха в Москва?

— Не знам.

— Генерал-полковник Батюк. Пристигна вчера и прие фронта.

— А къде е... — подзе Серпилин, като имаше предвид предишния командущ фронт.

— Засега не знаем. А знаем само, че утре с тебе отиваме да се запознаем с новия командущ — генерал-полковник Батюк. Какво ли не става на тоя свят!

„Ето, значи, къде изчезна изведнъж от санаториума! — помисли Серпилин. — И тъй, Батюк...“

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

Новият командущ фронт генерал-полковник Батюк очакваше идването на Серпилин, когото не бе виждал откакто пое командването на фронта.

Със Серпилин трябваше да дойде и членът на Военния съвет на армията Захаров. Него Батюк не бе виждал от Сталинград, сбогува се с него, когато го извикаха в Москва, без да му обясняват причините, и по-късно се помъчи да разбере дали тогава Захаров е знаел нещо, или наистина не е знаел. Искаше да провери дали не е сбъркал, като го е смятал за откровен човек. Оказа се, че не е сбъркал.

„Серпилин има късмет, че е с такъв член на Военния съвет!“ — помисли Батюк, като си спомни за първия член на Военния съвет на фронта Лвов, на когото току-що се бе обаждал по телефона.

Адютантът на Лвов отговори, че другарят Лвов си е легнал в шест часа сутринта и още спи. Дори не попита, както на негово място би направил всеки друг: не трябва ли да го събуди? Спи — и толкоз! Изглежда, смята, че не бива да го буди дори когато се обажда командущият. След като не чу тоя привичен за ухото въпрос, Батюк сам каза: „Не го буди. Като стане, кажи му, че съм се обаждал.“ И постави слушалката.

Той изобщо нямаше намерение да буди Лвов. Напротив: като повика при себе си Серпилин и Захаров в девет сутринта, почти сигурно знаеше, че по това време Лвов ще спи. Но сметна за нужно да му се обади, за да може после да му каже: „Командущият армията и членът на Военния съвет дойдоха да се представят, исках да ги приема заедно с вас, но ми дожалея да ви будя.“ С Лвов трябваше да си отваря очите. И сам се бе срещал с него преди войната, и от други хора бе чувал доста неща, та още като пътуваше насам, предварително бе решил: понеже за пръв път командува фронт, още от самото начало да не позволява на Лвов да му се качи на главата; ако веднага не го отучиш, ще се провалиш. От друга страна, разбира се, и Лвов не бива да има повод да те упреква, че не държиш сметка за него и така

нататък. Лвов не е Захаров. Случвало се е със Захаров и тон да повишиш, и да му кажеш, и да чуеш излишни думи от него, но после все пак стигаш до нещо. И тогава — край! Захаров няма да докладва зад гърба ти колко си лош. А за тоя казват, че обича да пише. И защо да не пише? Гледай го кога си ляга! Цяла нощ може да си пише!

Батюк не бе разпитвал нито в Москва, нито тук защо е освободен неговият предшественик. Смяташе го за излишно. Щом са назначили тебе — работата ти е да приемеш стопанството и да воюваш. А защо са го снели — нека мисли оня, когото са снели. На времето, когато свалиха тебе, ти си блъскаше главата. Сега не е твой ред.

Така смяташе той. Но все пак в главата му се въртяха различни мисли: тях не можеш да спреш. Ясно беше, че предшественикът му не е свален за грешки по оперативните въпроси. Предложеният от него план за операцията е утвърден от Ставката без особени изменения и продължава да се смята за правилен. Вече след като пристигна тук, Батюк почувствува, че дошлият заедно е него представител на Генералния щаб не само не очаква да бъдат направени промени в плана, а макар и деликатно, му дава да разбере, че най-добре ще е, ако новият командващ фронта не предлага на Ставката нищо ново.

Не, предшественикът му не е пострадал заради оперативни грешки. Смята се, че е освободен по болест, но когато сдаваше фронта, не изглеждаше болен. Запознаваше те с обстановката, без да бърза, спокойно. Заминавайки, дори не трепна, прояви твърдост.

Батюк си мислеше с уважение за тая твърдост, макар че сам би постъпил другояче: щом е освободен по болест, щеше да отиде в болницата — и толкоз! Нека здравите запознават с работата оня, който ще дойде!

Той дори не си спомняше друг такъв случай, както с предшественика му. И ако Лвов няма пръст в тая работа, тогава изобщо е трудно да се разбере нещо.

Но колкото и да се впускаше в догадки за своя предшественик и за Лвов, това не беше най-важното в мислите на Батюк. По-силна от всичко беше непосредствената радост от назначаването му. То можеше да се обясни само с едно: че другарят Сталин е оценил действията му на юг и е променил предишното си несправедливо отношение. И най-важното в мислите на Батюк през първите два дена, прекарани в новата

за него роля на командущ фронт, беше онова предстоящо, за което отсега нататък той носи тук главната отговорност.

В мащабите на цялата операция, с чийто замисъл сега той бе запознат, на неговия фронт се падаше второстепенна роля и за изпълняването ѝ съответно се отпускаха по-скромни сили, отколкото на съседите, но все пак навикът на командущ армия е тъкмо навик да командуваш армия, а фронтът си е фронт! Каквото и да е опитът ти от войната, колкото и да си мислил досега, че можеш да командуваш и фронт, все пак веднъж назначен, не си в състояние за един ден да усвоиш всичко! Ръцете ти станаха много по-дълги и трябва да свикнеш да ги движиш? А плановете за предстоящите действия са утвърдени преди тебе. И може би чуждата глава не е била по-лоша от твоята, но все пак трудно е да вникнеш в готовата чужда мисъл. Намекват ти, че е късно да се променят нещата! А ти се иска да промениш едно-друго.

Завчера, след докладите на началник-щаб и началниците на отделните родове войски, Батюк се усъмни: защо участъкът за пробив е избран на десния фланг, където още преди Днепър трябва да се форсират три реки, а не на левия, където все пак има една река по-малко — още през зимата сме я преминали и държим плацдарм на отсрещния бряг.

Щом зададе тоя въпрос, веднага на няколко гласа започнаха да го убеждават, че нищо не трябва да се променя, че тук наистина има една река повече, но затова пък нашият бряг е господстващ — и местността се наблюдава, и артилерията по-лесно ще сломи противниковата отбрана — с една дума, избрали са за пробив такъв добър участък, каквото няма и не може да има! А представителят на Генералния щаб напомни, че всичко това вече е утвърдено. Макар и самият Батюк да знаеше, че сега всяко принципиално изменение ще трябва отново да се внася в Ставката.

Предната сутрин, като отложи срещата си със Серпилин и Захаров с един ден, Батюк отиде в левофланговата армия: искаше да види със собствените си очи плацдарма, който го бе заинтересувал. Ако наистина е неудобен, да го изхвърли от главата си! А ако са сгрешили, докато не е късно, да докладва в Ставката за необходимите изменения.

На Батюк му се искаше с пристигането му на фронта в плана за предстоящата операция да бъдат внесени подобрения. Ала вчера, като

се прехвърли на оня плацдарм и провери всичко на място, реши: няма смисъл да упорствува повече — господстващите над самия плацдарм височини бяха в ръцете на противника; местността не обещаваше нищо добро.

Батюк беше доволен, че отиде там вчера и сложи край на съмненията си. А и за Серпилин е по-добре: той бе получил още един ден, за да се запознае с обстановката, и сега с него може да се разговаря окончателно — пробивът, както е решено, ще бъде в полосата на неговата армия.

Наистина вчера Лвов му развали настроението. В двадесет и три часа Батюк подписа след началник-щаб обобщеното донесение до Генералния щаб и то отиде за подпис при Лвов. Офицерът, който отиде при Лвов, се върна и без да каже нито дума, остави донесението на масата пред командувачия. Батюк погледна най-напред офицера, после донесението и дълго мълча. Донесението бе подписано от Лвов. Но освен подписа в текста имаше поправки и задраскани места с червен молив. Или Лвов се бе поставил така от по-рано, или искаше да приучи на това него, Батюк, или изобщо не можеше да се разбере какво мисли: как така — да задрасква текста на донесението след подписа на командувачия? Ако не си съгласен с нещо, ела или се обади по телефона, докажи, че трябва да се направят поправки, най-после откажи да се подпишеш, пиши, че си на особено мнение, щом искаш да се инатиш... Но да драскаш донесението с червен молив — след командувачия? Къде и кога е виждано такова нещо?...

Батюк почервения, но се сдържа и само каза:

— Остави ме сам.

И когато офицерът излезе, още веднъж погледна поправките на Лвов. В тях нямаше нищо особено — не бе харесал изложението, на две места го бе поправил, а освен това бе зачеркнал втората половина на един пасаж: беше сметнал, че е излишна. Изобщо беше го редактирал с червения си молив.

Как да постъпи? Като помисли няколко минути, Батюк заповяда да изпратят донесението в такъв вид, позвъни на Лвов и го помоли да дойде, когато се освободи.

Лвов се освободи чак след един час. Разговорът беше къс. Лвов каза, че не вижда повод за спорове. Ако по принцип не е бил съгласен, щял е да го върне без подпис и да каже защо. Но не е сметнал за нужно

да се обясняват по повод на тия три фрази, едната от които е излишна, а другите две не са достатъчно добре формулирани: икономисвал е своето и чуждото време. Оправил ги е и се е подписал.

Батюк му отговори, че няма намерение да се мери по грамотност с Лвов, ако въпросът е да се пишат статии, но щом става дума за оперативни документи, знае, научил се е как да ги пише. И е свикнал след подписа на командувачия никой да не поправя в тях нито една дума без съгласието на командувачия. Така е прието по всички фронтове. И техният фронт няма да прави изключение. Нека другарят генерал-лейтенант Лвов помни това занапред.

Лвов стана и излезе. Но Батюк нито тогава, нито сега не съжеляваше за думите си. Рано или късно щяха да влязат в конфликт заради тоя червен молив, и по-добре е рано...

Още първия ден, когато Батюк чу по телефона от Бойко, че Серпилин е вече на път, радостно каза на Лвов: „Сега всички командувачи армии са по местата си.“ Но Лвов се намръщи, сякаш в супата му бе влязла муха, и процеди: „Ако се връща напълно здрав, добре, но ако не се е излекувал съвсем...“

— Дори да не е съвсем, пак се радвам, че идва — каза Батюк. — Като дойде, ще се доизлекува на чист въздух.

И като забеляза как Лвов отново се намръщи, попита:

— С какво не ви харесва той?

— С нищо. Просто искам да видя на тая длъжност напълно здрав човек.

— Преди пет дена се видяхме в Архангелское. Още тогава беше почти здрав, ако не го гледаш отгук, а отблизо. — Батюк подразни Лвов, като очакваше, че той ще започне да спори.

Но Лвов не започна. Не смяташе за възможно да изостря тая тема, след като Сталин бе взел под внимание първата точка от писмото — за командувачия фронта — но не бе подкрепил втората — за Серпилин — и недоволен му бе казал по високочестотната уредба:

— Не се ли претоварвате много, другарю Лвов? Всички при вас са болни: и единият болен, и другият болен. Само вие сте здрав. Помислете за собственото си здраве. И не ни учете на бдителност. Ако стане нужда, лекарите ще ни кажат кое, как и на чие здраве се е отразило. Не пишете повече за това. Омръзна ми.

Батюк не знаеше тия подробности и с учудване чу как в отговор на думите му за здравето на Серпилин Лвов каза: „Толкова по-добре“ — макар че лицето му и в тоя миг изглеждаше така, сякаш мислеше: „Толкова по-зле...“

— Какво има, Барабанов? — попита Батюк адютанта, който с появяването си прекъсна мислите му за Лвов.

— Другарю командуващ, шофьорът иска разрешение да смени двете полуоси. Докарали са нови. Ще ходите ли някъде до един час?

— Нека ги смени. Няма да ходя. — Батюк погледна Барабанов. — След малко ще дойде генерал-лейтенант Серпилин. Твоят приятел. В Архангелское си спомняхме за тебе.

— Вече ми казахте — мрачно рече Барабанов.

— А сега пак си спомних как той пострада тогава, заради твоята глупост. Забави се, за да превземе вашето идиотско възвишение, и не завари жена си жива.

— Защо ми припомняте това, другарю командуващ? — все така мрачно попита Барабанов.

— За да не помниш лошото. Не само ти си патил заради него, а и той заради тебе. Нали те знам какъв си злопамятен, дявол да те вземе!

— Злопамятен съм, когато не съм виновен — каза Барабанов. — За колко души да поръчам обед?

— За няколко. — Батюк погледна часовника си. — Като свърша с тях, ще поработя с началник-щаб, а после ще видя кога ще обядвам... Върви да ги посрещнеш — добави той, като чу гласове през отворения прозорец.

Барабанов изскочи през вратата, а Батюк стана от масата, бързо закрачи напред-назад из стаята и размърда рамене, като с удоволствие си мислеше, че все още е силен, здрав и неуморим. Срещата със старите бойни другари в новата за него и за тях роля го радваше.

Посрещайки влезлите, Батюк стисна първо ръката на Серпилин — пръв влезе той — а Захаров прегърна с думите:

— С твоя командуващ преди пет дена пихме кефир, а с тебе, така или иначе, не сме се виждали почти половин година.

После се обърна към Серпилин и го разгледа от главата до петите.

— Съвсем добре изглеждаш!

— Не само изглеждам, но и се чувствавам добре, другарю командващ.

— Тъкмо това ни е нужно! Че тук един другар се страхуваше да не те изпишат болен. А ти гледай какъв си! По-здрав, отколкото беше. Да не си се оженил през това време?

— Още не съм.

— Обаждах се на Лвов — обърна се Батюк към Захаров, — исках да ви приема заедно с него. Но за съжаление спи. Късно си ляга. А твоят как е — кимна Батюк към Захаров, като сега вече питаше Серпилин, — сутрин до късно ли спи?

— За друго да, но за това не могат да ме обвинят — усмихна се Захаров.

— Значи, не си се разхайтил след мене — каза Батюк. — Полошо от това няма: единият вече е станал, а другият още върти телефоните. Никога заедно!

Той махна с ръка, като сложи край на тая тема, и покани Серпилин и Захаров на работната си маса.

— Докладвайте решението си. Как мислите да нанесете удара? Да започнем с това.

Серпилин разгъна своята карта върху оная, която лежеше на масата, и започна да докладва предварителното решение, над което бе работил щабът на армията. В общи линии то бе останало така, както го бе подготвил Бойко преди завръщането на Серпилин.

Когато Серпилин свърши, Батюк зададе няколко въпроса за подробностите и попита:

— Как оценявате участъка, който ви е определен за пробив? Действително ли е най-добър в цялата полоса на фронта?

— Не се наемам да отговоря за цялата полоса на фронта — каза Серпилин. — Смятаме, че в полосата на нашата армия е избран правилно. Но имаме допълнително предложение. Ще разрешите ли да доложа?

Това допълнително предложение бе възникнало у Серпилин вчера, когато оглеждаше участъка за пробив на крайния си десен фланг, при стика със съседната армия. Идеята беше проста, но самата армия не можеше да я осъществи, можеше единствено фронтът. Целият участък на бъдещия пробив с ширина дванадесет километра обхващаше десния фланг на армията на Серпилин и свършваше на

север, точно до разграничителната линия със съседната армия, която в бъдещата операция щеше да играе спомагателна роля.

Тя трябваше отначало да се отбранява на широк фронт, а после, когато противникът започне да отстъпва под нашите удари, да го преследва.

Отвъд разграничителната линия, пред съседа, в дълбочина на германското разположение имаше верига от малки височинки, според Серпилин много неудобни за нас. Ако всичко остане непроменено, веднага след пробива десният фланг на армията ще трябва или да настъпва няколко километра под фланговия огън на германците от тия височинки, или в движение да се разгръща и да ги превзема, забавяйки темпото.

Предложението на Серпилин беше разграничителната линия със съседа да се измести още два километра на север, тъй че десният фланг на пробива още от самото начало да обхваща тия височинки, да не ги оставя отвън, а да ги загребва вътре.

Предния ден Серпилин бе обсъдил всичко това заедно с Бойко и артилеристите, бе го планирал на чернова, тая сутрин запозна Захаров с работата и като идваше насам, помнейки характера на Батюк, смяташе: колкото по-рано докладваме, толкова по-добре, нека командувачият фронта от самото начало се почувствува приобщен към тая идея.

Батюк го изслуша внимателно, не го прекъсваше с въпроси, както обичаше да прави по-рано. После мълчаливо постоя вече не над картата на Серпилин, а над своята, на която бе нанесен предният край на съседната армия, и бързо оцени изгодите, които обещаваха всичко. Схвана същността на работата по-бързо, отколкото едно време. Това направи впечатление на Серпилин.

— Изкушението е голямо — каза Батюк, като се откъсна от картата. — Поработете днес над този вариант, а утре аз ще видя на местността и ще реша. Ще изслушам и съображенията на съседа вдясно. Така или иначе, искаш да нахлуеш в неговата полоса, да му отнемеш два километра. Ами ако изведнъж заяви: „Пратете ми поне част от силите, които придавате на Серпилин, и аз сам ще нанеса удар вдясно от тия височини.“ Тогава какво? — Батюк се усмихна. — Разбира се, с такова нещо няма да се съгласим, няма да се бием с

отворени юмруци, но трябва да чуем съображенията на съседа. И той не воюва от вчера.

— Ако разрешите, преди да започна работа, сам ще отскоча до него — предложи Серпилин. — Ще споделя това, което ви докладвах, ще огледаме заедно участъка. Нали досега наблюденията са само мои — от моите наблюдателни пунктове, без разрешение не съм влизал в чуждата полоса.

— Това може — каза Батюк и се замисли за минута.

Предложението на Серпилин му се струваше толкова разумно, че като гледаше картата, се чудеше как не е възникнало по-рано. За тебе е друго — току-що си дошъл, не можеш изведнъж да се ориентираш във всичко. А как не е хрумнало на предшественика му? Все пак мислил е от края на април! Правилно е избрал направлението на удара, а разграничителната линия между двете армии му е попречила да го измести малко вдясно, както подсказваше местността. Понякога все още мислим за тия разграничителни линии като за нещо неизменно. А трябва да я изместиш — и готово.

Мисълта, че ще внесе във фронтното си решение тая корекция, от една страна, значителна, а, от друга, все пак не с такива мащаби, че всичко отново да се утвърждава в Ставката, подобри настроението на Батюк.

— Други предложения във връзка с това имаш ли? — попита той Серпилин.

— Нямам.

— Добре — каза Батюк, — а аз рекох, че щом ти даваме още два километра вдясно, ще поискаш да ти ги вземем отляво. Имай пред вид; за сметка на съседа вдясно не разширявам, а за сметка на съседа вляво няма да скъсявам полосата на армията. Цялата добавка е за твоя сметка.

— За такова нещо не молим, Иван Капитонович — каза Захаров. — И при новите два километра пак си оставаме богати.

— Да, сега може да се воюва — каза Батюк. — И наистина ще сте богати, не може и сравнение да става с онова, което имахме някога с вас. — Той се усмихна. — Още повече, щом нанасяте главния удар, ограбваме във ваша полза и десния, и левия съсед. Левият — криволяво, десния — съвсем. Вече ми се оплака!

Батюк вдигна телефонната слушалка и нареди да го свържат с командувания армия, при когото искаше да отиде Серпилин.

— Сам ще му кажа, че отиваш.

И по думите, и по лицето му Серпилин разбра, че Батюк твърдо е решил да приеме предложението им. А щом е тъй, иска от самото начало да вземе всичко в свои ръце. Затова сам се и обажда.

— Здравей, Николай Семьонович — каза Батюк, когато го свързаха. — Сега ще изпратя при тебе съседа ти отляво да сподели съображенията си и да изслуша твоите... Къде?... А ти сега къде си?... А!... — Батюк метна поглед към картата. — Тогава ще тръгне право натам. Чакай го... Кога ли? — Батюк погледна часовника си. — Сега е девет и четиридесет и пет. До единадесет и тридесет ще стигне... Имаш ли нещо да ми казваш? След като се срещнете, обади ми се. Всичко хубаво...

Като слушаше това, Серпилин вътрешно се усмихна.

„Сам реши всичко — и къде ще отида, и кога ще тръгна, и за колко ще стигна. Дори не помисли да ме попита, макар че съм командувач армия. Войната го е направила по-умен, но не е променила характера му.“

— Той е точно там, където ти трябва — в левофланговата дивизия, триста и пета, командният ѝ пункт е в горичката южно от Дятково. — Батюк постави слушалката. — Не ви каня на обед. Рано е — и вие нямате време за губене, а аз имам работа. Утре ще обядваме у вас в корпуса или в дивизията, ако ни нахраните. Ще дойда още сутринта, към девет.

— Разрешете... — Серпилин се надигна, като помисли, че разговорът е свършил и трябва да се разделят.

Но Батюк го спря.

— Чакай. Точно в десет трябва да отида при началник-щаба да работим; имаме още дванадесет минути да поприказваме на свободни теми.

„Виж ти — помисли Серпилин. — По-рано нямаше такъв навик. В интерес или във вреда на работата смяташе, че всички трябва да идват и да мъкнат всичко при него, щом той е първият. Това е ново!“

— Вчера бях при съседа ви отляво, трих му сол на главата — каза Батюк. — А знаете ли защо? Минах по тиловите му служби — навсякъде блестят медали! Колкото по-далече от войната, толкова

повече! А когато строи хората в два от полковете му, гледам, в целия строй нито войниците, нито сержантите имат награди. На двадесет души — една! Поразпитах ги: оказа се, повече от половината отдавна воюват! А известно е защо нямат награди: на повечето са им попречили болниците! Наградата не може да настигне в болницата дори всеки офицер, какво остава за войниците! Но... — Батюк изведнъж, може би незабелязано и за самия себе си, така повиши глас на това „но“, че Серпилин разбра как вчера е нахокал съседа отляво. — Но нали тук време е имало! Втори месец вече стоим тук? Себе си май не са забравили, изписали са цели планини със заповеди за награждаване! А войникът мълчи, не може да закрие слънцето! Къде ще си спомниш за неговата награда! — Батюк погледна Серпилин и все още под влияние на вчерашната възбуда каза високо, заплашително: — Утре ще мина по твоите полкове... Внимавай! Ако и при тебе е същото — пред всички ще те посрамя!

— Може и при нас да има пропуски — спокойно каза Серпилин, като си помисли, че има, сигурно има. — Ще ги поправяме.

Батюк сърдито го погледна, но си спомни, че Серпилин току-що се е върнал в армията.

— Твоята е друга. Ти сам идваш от болницата — миролюбиво каза Батюк, вместо да повиши глас, както се канеше. — Но ти си бил през цялото време — обърна се той към Захаров, — ти ще отговаряш. Ако картината е както у съседа, ще ядеш калай! И внимавай: след моето предупреждение недей да ми замазваш очите — които са с медали, в първата редица! Няма да ме излъжеш!

— Не сте прав, Иван Капитонович — каза Захаров.

— Не знам дали съм прав, или не съм, но те предупреждавам.

— А аз ви казвам, че не сте прав, Иван Капитонович — повтори Захаров, като в границите на допустимото, но все пак достатъчно забележимо за Батюк повиши глас.

— Ти сега по-малко приказвай, повече слушай — каза Батюк.

Може би съвсем неволно се бе изпуснал да каже „сега“. Просто си е спомнил как по-рано, в армията, по време на споровете им Захаров неведнъж бе настоявал, държал на своето. Думата „сега“ значеше, че сега това не може да става, защото сега положението им е съвсем различно от по-раншното. И все пак не трябваше да казва тая дума! Батюк почувствува това по настъпилото в стаята мълчание и по

лицето на Серпилин. Разбира се, той можеше и да скрие неодобрението си. Но не го скри, не пожела.

— Ама и тебе си те бива — обърна се Батюк към Серпилин, като заприказва за нещо, за което не смяташе да приказва днес, само за да сложи край по някакъв начин на това мълчание. — Преглеждах списъка на ръководните кадри и току гледам кого си избрал за заместник! Генерал Кузмич! Хубав заместник си намерил, не си могъл да си избереш някой по-млад и по-грамотен. Да не мислиш, че щом за него не може да се намери място на фронта, трябва да го вземеш при себе си?

— Нищо, той няма да ни пречи — каза Серпилин.

— Щом заради възрастта му го направиха генерал-лейтенант, да бяха го пратили да командува суворовско училище! Работа тъкмо за него. И останките от здравето си щеше да запази там! А той отново се е домъкнал на фронта — и то за бяла пак при мене.

— На практика си е при мене — не се сдържа Серпилин.

— Той е при тебе, а ти си при мене.

Серпилин искаше да каже, че независимо от различните им мнения за Кузмич, все пак заместник-командуващият не играе особена роля в армията, но навреме си спомни, че съвсем доскоро самият Батюк заемаше такава длъжност, само че във фронтови мащаб, и, току-виж, приел това като намек по свой адрес.

— Как е със здравето? Държи ли се поне на краката си? — попита Батюк, като омекна от мълчанието на Серпилин, защото при неговия характер мълчанието най-често можеше да се приеме като знак на съгласие.

— Чувствува се добре — каза Серпилин. — Освен другите задължения възложихме му да наблюдава оперативната маскировка. Самият той лети, гледа отгоре как виждат всичко германците, забелязва ли се нещо при нас, някакви нарушения. Вече има дванадесет летателни часа. Вчера беше на доклад.

— Само това му липсваше — и да лети! Кажи му утре да не се крие, искам да го видя в натура, как изглежда сега. — Батюк стана.

Ако можеше да надвие своя характер, сега сигурно би казал на Захаров: „Не се обиждай, Константин Прокофиевич, не бях прав оде...“ Но той не можеше да надвие характера си и затова на

сбогуване само стисна малко по-силно ръката на Захаров, а на Серпилин, каза:

— Мисля, че след като се обадох на съседа ти, той няма да възразява...

Беше време и Батюк да тръгва. За да пресече улицата, която отделяше неговата къща от къщата на началник-щаб, той можеше да излезе веднага заедно със Серпилин и Захаров, ала остана още малко; не искаше да изглежда така, сякаш е излязъл да изпрати подчинените си. Изобщо Батюк не беше особено голям привърженик на чиновничеството, но след като пое командването на фронта, непрекъснато помнеше новото си положение.

Той се позабави малко и сякаш нарочно телефонът върху масата иззвъня.

— Първи слуша. — Батюк вдигна слушалката.

— Здравейте, обажда се Лвов. Търсили сте ме?

— Да. Серпилин дойде да се представи. Искан да го приема заедно с вас...

— Къде е той? При вас ли е?

— Вече си тръгна. — Батюк беше доволен, че Лвов му се обади сам, преглътнал е вчерашното.

— Имате ли да ми казвате нещо друго? — попита Лвов.

— Засега не.

— Аз съм си в къщи. — Лвов пръв постави слушалката.

„Все пак малко спи — помисли Батюк за Лвов, — легнал си е в шест, сега е едва десет...“

Батюк сложи фуражката, вече бе съвсем готов да излезе, но телефонът отново иззвъня. Тоя път се обаждаше началник-щабът на фронта.

— Иван Капитонович, десет и пет е. Какво ще заповядате? Може би аз да дойда при вас?

— Сам идвам. — Батюк постави слушалката.

„Десет и пет е! Още един мъж с характер, напомня ми да не закъснявам. Всички наоколо са с характери...“

Той помисли за Серпилин, че и неговият характер не е от лесните, но поне вече му е известен. Знаеш какво можеш и какво не можеш да очакваш от него. Можеш да очакваш стремеж да наложи своето мнение, но не можеш да очакваш лъжа. И хубаво е, че в

направлението на главния удар имаш човек, чийто характер ти е толкова добре известен.

Батюк се радваше, че утре ще посети своята бивша армия. Радваше го, че тъкмо тя щеше да нанесе главния удар в това първо настъпление, което той организираше като командущ фронт. Батюк я бе формирал, беше започнал с нея в най-трудното време и във всичко, което ще извърши сега тя, има частичка и от неговите заслуги, не само сегашните, но и миналите: те също не могат да се изличат от историята.

— Какво ще правим? — обърна се Серпилин към Захаров, когато излязоха от Батюк и тръгнаха по улицата към очакващите ги зад ъгъла коли. — Ако отидем направо в Дятково — Серпилин отвори планшета и погледна картата, — пътят ни е най-много петдесет минути, с толеранс — един час. А имаме на разположение час и половина. Да тръгнем, да изберем по пътя някое местенце, да седнем под боровете и да обсъдим едно-друго. Има какво.

— Съгласен съм — каза Захаров. — Но няма да дойда с тебе при съседа. Защо да се въртя около вас? Ще използвам времето, за да прескоча до началника на Политуправлението на фронта, това наистина ми е нужно. До разклона ще вървим заедно, ще постоим там, а после ти надясно, аз наляво. Съгласен ли си?

— Хайде сега в моята — каза Серпилин, когато се приближиха до спрелите в сянката на къщите вилиси, насам бяха пътували във вилиса на Захаров.

Захаров седна отзад и вилисът потегли. Другият ги следваше.

Докато пътуваха, приказваха за това, за което смятаха, че е възможно да приказват пред Гудков — шофьора на Серпилин. Пред него можеше да се говори на всички теми освен на ония, за които не биваше пред никого.

— Забравих, исках да те питам още докато идвахме насам: защо тръгна без адютанта? Освободи ли го вече? — попита Захаров за Евстигнеев.

— Разделихме се тая сутрин. Отиде в сто и единадесета дивизия. Вместо него взимам Синцов.

— Това е добре — каза Захаров, — стига да не те смущава ръката му.

— Не ме смущава. Не го взимам за носач. Впрочем оказва се, че с тая ръка той може да кара дори кола.

— Евстигнеев тежко ли го изживява?

— Аз го изживявам вместо него. Я си представи, че го убият! Снаха ми за втори път вдовица, внучката ми за втори път сираче... Но какво да се прави?

— Дано има късмет — каза Захаров. — Трябва да се надяваме, че загубите няма да са като по-рано. И сутринта, като идвахме насам, и сега по обратния път нито веднъж още не сме погледнали към небето. А помниш ли как беше? Колко пъти през това време щяхме да скачаме от колите...

Отдясно към пътя се спускаше борова горичка; отпред се виждаше разклонът, при който трябваше да се разделят.

— Завийте настрана, Гудков! — заповяда Серпилин. — Тук е сухо.

Колата свърна встрани от пътя и спря. Серпилин и Захаров тръгнаха към горичката.

— Другарю командуваш, да ви дам ли платнищата? — извика подире им Гудков.

Серпилин се озърна:

— Страх ме е: ще легна и ще заспя. Не съм си отспал днес... Добре, дайте ги.

Гудков им донесе две платнища и ги постла под една ела. Серпилин се излегна, като се опря на лакътя си, а Захаров не последва примера му, седна на един посивял от дъждовете, стар, но още здрав пън, усмихна се и се престори, че е хванал и измъква от водата риба. Направи го толкова естествено, че Серпилин също се усмихна.

— Вече не помня кога за последен път съм ловил риба — каза Захаров. — Ето какво прави войната с хората. Върна ни направо в каменния век — бием рибата с гранати, както пещерните хора — с камъни.

Той с удоволствие заприказва на отвличена тема, защото се досещаше какво ще го пита сега Серпилин и не му беше приятно.

— Когато получих писмото ти в Архангелское — каза Серпилин, — помислих: обстановката налага колкото може по-скоро да се върна.

А сега виждам, че не само обстановката го е налагала — струпали са се облаци над главата ми, а може би още стоят.

— Какво приказваш, какви облаци?

Серпилин погледна Захаров и беше сигурен, че той хитрува, макар и с добри намерения. Понякога е и такъв.

— Въпреки че не е от приказливите, вчера Григорий Герасимович Бойко все пак намери за нужно да ми каже, че преди десет дена Лвов го е повикал и цял час го е разпитвал какъв съм и в какво състояние са здравето и духът ми.

— Какво, като го е попитал. Такава му е работата — да познава кадрите. Аз например нямаше да отдам голямо значение на това.

— Ти нямаше, а Бойко му е отдал и е постъпил правилно. И намери за нужно да ми каже, пак постъпи правилно. А днес се разбра, че както изглежда, командуваният фронта, е обяснявал все на същия тоя Лвов, че още съм способен да командувам армията, не съм се запътил за оня свят. Сега и твоето писмо разбирам другояче. Не си могъл да го напишеш в писмото, съгласен съм. Но защо, като пристигнах, не ми каза всичко, което знаеш?

„Ех, Фьодор Фьодорович, твърде много искаш от мене! — помисли Захаров, като гледаше Серпилин и си спомняше разговора с Лвов. — Твърде много неща трябва да ти кажа, ако започна всичко подред. А твоята работа е да се готвиш за настъплението, след две-три седмици ще поведеш сто хиляди души в боя. Не му е времето сега да се отвличаме от всичко това и да се занимаваме със спомени за другаря Лвов и за облаци над главата ти.“

Помисли така, но гласно само попита:

— Вярваш ли ми?

— Извинявай, но въпросът е глупав.

— Извинен си. Но щом е глупав, ще ти кажа с две думи: и да е имало облаци над главата ти, вече ги няма. А целият ни живот е там. — Той махна с ръка към предната линия. — И не виждам нищо хубаво, дете Бойко дори от най-добри подбуди е споделил с тебе тая мръсотия. По-добре да беше споделил всичко с мене. По-далече нямаше да отиде.

— Защо да играем на криеница?

— Когато трябва да се върши работа, аз не играя на криеница — каза Захаров. — Когато нещо е свършило, не се връщам към него. И

ако някой не ме обича, но въпреки цялото си желание нищо не може да ми стори, това ме развеселява! Искам и с тебе да е така!

— Добре. Като свършим операцията и останем живи, пак ще поприказваме.

— А още по-добре след Берлин — усмихна се Захаров.

Серпилин нищо не отговори, стана от платнището и се послуша в тишината; някъде далече-далече пълзеше танк или гъсеничен трактор.

— Все пак лятото настъпи в пълния смисъл на думата — каза Серпилин и като имаше пред вид войната, добави: — Смятай, четвъртото е вече...

Гудков се приближи, взе платнищата и ги понесе към колата.

— Как ти се стори Батюк? — попита Захаров.

Серпилин не отговори веднага, спомни си не само днешния разговор с Батюк, а и оня, първия, в Архангелское, който го бе накарал да почувствува в Батюк нещо ново, непознато по-рано, появило се по време на войната и заедно с войната.

— Мисля, че сега му е трудно. Но се стреми да бъде на висотата на новото си положение.

— Все пак невъздържан човек е — каза Захаров. — Страх ме е да не се провали, ако нещата не тръгнат добре.

— Ще поживеем, ще видим. Още повече, че и от нас зависи как ще тръгне всичко.

Серпилин замина пръв, а Захаров стоя още около минута при своя вилис, без да се качва в него, и продължаваше да гледа след Серпилин.

„Сега мисълта за Лвов просто не му излиза от главата! Ядоса се, че не съм го посветил във всички подробности. А защо да го посвещавам? Виж, стария си приятел, началника на Политуправлението на фронта, трябва да посветя в своя разговор с Лвов! И сам да разбере: какво мога да очаквам занаяпред, щом съм приел огъня върху себе си... Няма ли твърде високо мнение за собствената си личност другарят Лвов? Сигурно смята, че след като вече не той е главен там, в Москва, в Политуправлението на Реввоенсъвета, всички политически работници в цялата армия вече не са същите! Без него всички са започнали да работят по-лошо! Всичко сега не е така, както е било при него!“

Може би мисълта му не беше съвсем справедлива по отношение на Лвов, но Захаров беше твърде засегнат от него. Не само от недоверието към себе си, но и от недоверието към Серпилин, към човека, за когото той, старият армейски политработник, лично отговаряше и бе готов да отговаря до края на войната! Захаров възприемаше обидата на Серпилин като част от личната си обида; но в негодуванието му срещу Лвов имаше още нещо, извънредно важно, по-дълбоко от личната обида: Лвов бе замислил всичко това съвсем не навреме и не на място! Не за това мислят, не това очакват, не това искат хората сега, когато се готвят за настъпление. Не то ги занимава. Не за него умират и не за него остават да живеят!

„И ние двамата също!“ — помисли Захаров за себе си и за Серпилин.

Толкова го доядя, че дори се поколеба дали сега да отиде при началника на Политуправлението на фронта да приказва за всичко това, или да остави за друг път, да се върне право в армията, където и без Лвов има сума ти работа.

Но надви себе си, реши, че все пак трябва да отиде и да разкаже, и седна във вилиса. Колата направи завой, като се пързеляше по склона и набиваше в земята младата трева.

„Влажно е още по това време на годината. Добре ще е, ако до началото на настъплението изсъхне както трябва“ — помисли Захаров, гледайки следите от колелата.

Захаров беше прав. Загрижеността на Лвов за здравословното състояние на Серпилин наистина не излизаше от главата на командувачия армията. И все пак до късно вечерта той изобщо нямаше време да мисли за това.

Срещата със съседа заедно с пътя натам и обратно му отне почти пет часа. Отначало съседът се пошегува с известна доза горчивина, нарече го „агресор“. „Най-напред ми заграбиха цял корпус, за да го дадат на тебе, а сега предявяваш и териториални претенции!“ Но после се съгласи, че изместването на разграничителната линия между армиите им е целесъобразно, и обеща да докладва в такъв дух на командувачия фронта.

Серпилин се върна по средата на деня и веднага се залови на работа заедно с Бойко, като мимоходом извикваше всички, които му бяха нужни, а те не бяха малко. Щом полосата за настъпление на армията се разширява два километра надясно, това засяга почти всички. Но особено много поправки се внасяха в артилерийското и инженерното обезпечаване на операцията. Планираха се и нови сектори за огън, и нови колонни пътища за движение на войските, и нови преправи. Както й всички работещи с него, Серпилин искаше утре при посещението на командувания фронт да покаже колко далече е отишла работата им. Да го убеди, че макар и да поглъщат много труд, тия корекции няма да забавят подготовката и няма да се отразят върху сроковете за готовност на армията за настъпление.

Още вчера, споделяйки хрумналото му предложение, Серпилин почувствува, че за Бойко то не бе толкова изненадващо. А днес, докато цял ден и цяла вечер работиха заедно, окончателно се убеди, че началник-щабът и по-рано е мислил за това — различните му предложения имаха твърде завършен вид. Бойко беше умен човек, но колкото и да си умен, едно са мислите, които току-що са ти дошли в главата, а съвсем друго — ония, които отдавна се въртят в нея.

— Слушай, Григорий Герасимович — каза Серпилин, когато свършиха работа, освободиха всички и останаха сами. — Струва ми се, че вчера нищо ново не съм измислил. Ти и преди мене си имал тоя план в главата си?

— Така е.

— А защо не си докладвал?

— Мислех да докладвам, след като видите целия преден край със собствените си очи. А вие се върнахте и сам започнахте с това.

— Да допуснем, че е тъй. А защо все пак не каза, че идеята ми не е нова за тебе? Страхувал си се да не ме настъпиш по мазола? Напразно! Вече втора година се познаваме.

— Въпросът е да се роди идеята. А в чия глава е назряла, не е толкова важно. — В думите на Бойко се долавяше оная скромност, надвиваща гордостта, без която няма истински щабен работник.

Сам изпълнявал ролята на началник-щаб, Серпилин знаеше: на фронта в крайна сметка всички идеи се подвеждат под един знаменател: „Командуваният реши...“, „Според замисъла на командувания...“ А колко и чии мисли и усилия са вложени в тоя

замисъл — върви после се оправяй. Всеки път е различно! И сами не винаги помним това. Дори в заповедите на Върховното главно командване съвсем отскоро започнаха да споменават началник-щабовеите след командущите. А дотогава сякаш не съществуваха...

Разговорът с Бойко завърши тъкмо с тия негови думи — „не е толкова важно“. Без да добави нищо повече, той се сбогува и си отиде.

А Серпилин взе със себе си полковник Гушчин — армейски разузнавач — и късно вечерта замина за шестдесет и втори корпус, в чиято полоса, в участъка на бъдещия пробив, вече имаше добре оборудван армейски наблюдателен пункт. Намерението му беше да се върне преди идването на Батюк, да пренощува близо до предната линия, в полка, и на разсъмване да понаблюдава още веднъж как изглежда всичко там, на предния край — и в пет сутринта, и в шест, и в седем. Да понаблюдава и помисли. А между другото и да поприказва. Когато пристигаш без свита, тия разговори дават повече, уясняваш си по-добре не само истинското настроение на войниците, но и личното им мнение за противника, създадо се на триста метра, на разстояние човешки глас от него.

Серпилин пътуваше и разговорът с Бойко не излизаше от главата му. Защо Бойко, у когото се бе породила същата идея, не я е предложил на фронта по-рано, докато изпълняваше твоите задължения?

Най-простият отговор бе — не е искал да рискува, могли са да му натрият носа!

Но след като го познава, човек би могъл да допусне друго: страхувал се е да рискува не заради себе си, а заради идеята. Ако нещо е отхвърлено веднъж, иди че го прокарвай втори път! Може и да е искал да прокара идеята като лично своя, но се е въздържал, запазил я е, за да я осъществят с общи усилия.

Като приближи в тъмното ръка към очите си, Серпилин погледна подарения му от Баранова часовник и си помисли, че след няколко минути ще станат две денонощия, откакто отново е в армията. Докато пътуваше от Москва, тревожеше се за себе си — не за духа, а за тялото си: как ще издържи, няма ли, след като е отвикнал, да се уморява повече от обикновено. И ето вече две денонощия, през които спа по четири часа и работи почти по двадесет, а нищо не го боли, не го присвива, не го човърка, не напомня за себе си — нито главата, нито

ключицата, нито старите рани. И умора няма, напротив — чувствава, че планини може да повдигне!

Той си спомни думите на Баранова, че нейното съществуване на тоя свят трябва да му помага, а не да му пречи на фронта.

Сигурно е така. Само че колкото и да искаше да я види, щом е война, трябва да има и разстояние. Той се опита да си я представи някъде тук, до него, досегаема не само в мислите. И не можа. За нея нямаше място тук.

Серпилин се полуобърна на седалката и малко остана по навик да извика: „Евстигнеев“ — макар и да знаеше, че там, отзад, във вилуса седи вече не Евстигнеев, а Синцов.

— Какво правиш, не спиш ли?

— Не спя, другарю командущ.

— Забравих да те питам днес — срещна ли се е жена си?

— Не, изглежда, че още не е пристигнала в армията, пътува...

— Като пристигне, докладвай ми.

— Слушам, другарю командущ.

— Може да й намерим по-лека длъжност, ако здравето й още не е укрепнало. Ние, мъжете, сме много в армията, а такива жени като твоята...

Серпилин не довърши думите си: с внезапно чувство на топлота си спомни как тогава, в обкръжението, след смъртта на Зайчиков вървеше, облегнат на нейното рамо.

— На разсъмване от наблюдателния пункт ще видиш оня брод на река Проня, където минахме през нощта на първи срещу втори август четиридесет и първа година. Дните бяха сухи и имаше малко вода. Сега е много повече. Ще гледаме заедно — искам да проверя каква е зрителната ти памет.

Гудков намали скоростта.

— Правилно — обърна се към него Серпилин. — Сега е завоят. Тоя път няма да го отминете както вчера!

СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

Синцов получи отпуск за свиждане с жена си, когато вече изобщо не се надяваше — в самото навечерие на настъплението.

Двамата със Серпилин се връщаха една вечер от обиколка из войските. Ръмеше дъждец. След като си тръгнаха от предната линия, през целия път Серпилин не каза нито дума. Седеше отпред и мислеше; и незабелязано за себе си Синцов задряма на задната седалка на вилиса, като се държеше със здравата ръка за подпората на гюрука. Двете седмици необичайна адютантска служба го бяха изморили повече, отколкото очакваше. Той и насън съзнаваше, че продължават да пътуват, и нещо объркано, откъслечно се носеше в мислите му заедно с пътя.

— Как е жена ти? Нима още не е пристигнала? — чу се от предната седалка гласът на Серпилин.

— Пристигна — каза Синцов, като трепна и се събуди.

— Кога? Доколкото помня, преди седмица те питах.

— Пристигна на другия ден.

— Дълго е пътувала. Нали казваше, че е обещала да дойде със самолет.

Синцов трябваше да обясни, че Таня не е успяла да отлети от Ташкент със самолет. Отишла с влак до Москва, после до Смоленск, после с пътуващи насам автомобили до щаба на фронта, а оттам в армията.

— Длъжен си да докладваш, че жена ти е пристигнала.

— Не ви беше до това, другарю командуващ.

— Видяхте ли се поне през тия дни?

Излишен въпрос. Всеки ден, от сутрин до вечер, Синцов беше неотлъчно при него, а и нощем не би си позволил да отиде някъде, без да докладва. Но кой знае, може би Серпилин бе помислил другояче.

— Още не — каза Синцов. — Само по телефона.

— А къде е сега тя?

— Както и по-рано, в евакуационното отделение. Обикаля болниците, готви се за приемане на ранените.

— Може и да обикаля, но все се връща някъде да нощува? Щом ми донесеш бюлетина за времето, вземи резервния вилис и върви да я видиш. После наистина няма да има време. Разрешавам ти да отсъствуваш точно до девет.

Последният бюлетин за времето трябваше да бъде донесен в двадесет и три часа. Значи, отпускът му е цели десет часа!

Но макар и слиян от тая щедрост, Синцов все пак напомни.

— Утре в пет и тридесет смятахте да ходите във войските.

— Какво смятам, то си е моя работа — каза Серпилин. — Ако се наложи да отида, ще отида и без тебе.

Когато в двадесет и три часа Синцов донесе бюлетина за времето, изпъна се пред Серпилин и попита: — „Разрешавате ли да тръгна?“ — Серпилин вдигна очи от картата, няколко секунди мълчаливо го гледа така, сякаш изведнъж му бе завидял, и без да каже нещо, махна с ръка — освободи го.

Синцов седна във вече готовия вилис и тръгна.

Пътят не беше дълъг. Преди три дена санитарният отдел на армията заедно с другите отдели на щаба на тила се бе преместил там, където по-рано беше щабът на армията. Синцов знаеше не само къде да отиде, но и къде да търси Таня. Санитарният отдел се бе настанил в селото, в най-близките до гората къщи — по-рано там, недалеч от заровения в края на гората свързочен възел, живееха свързочниците.

Беше му известно къде е Таня, но до тая нощ просто не знаеше кога ще може да я види.

Отначало чрез своя началник тя се бе обадила на дежурния в оперативния отдел, бе му предала, че е пристигнала. Два дена след това — по-рано нямаше как — като се върна през нощта от предната линия, Синцов ѝ се обади там, в санитарния отдел, чакаше, притиснал слушалката до ухото си, докато отидат да я събудят и я доведат на телефона, и се страхуваше някой да не ги прекъсне, да не заеме линията. После тя му изпрати бележка по един човек. Пишеше, че както изглежда, няма да я пуснат там, където е сега той, и че разбира колко е трудно за него да се измъкне, за да я види...

Когато жената разбира, че си готов да изтичаш през минно поле — само да можеш да я видиш, но не си в състояние да го направиш,

защото не ти позволява службата, на фронта съзнанието за това е вече половин щастие. А когато все пак си успял да отидеш при нея, при тая жена, и броиш оставащите до срещата минути, какво по-голямо щастие можеш да искаш?

Колкото и да бе мислил по-рано Синцов за преживяната от Таня беда, колкото да се страхуваше от външните и вътрешните промени, които биха могли да станат с нея, сега всичко това излетя от главата му и той отиваше при нея съвсем щастлив.

Смяташе, че ще изминат тия петнадесет километра за тридесет минути, в краен случай за четиридесет. Но пътуваха цял час. На едно място чакаха, докато преминат танкове, на друго трябваше да обикалят, защото на тоя участък още от предната нощ бяха въвели еднопосочно движение към фронта. Той знаеше това, но зает от мислите си, забрави да предупреди шофьора.

Като стигна до Аверовка, бившето щабно село, и остави вилиса при бариерата — щабът на тила също бе поставил тук своя бариера — Синцов се запъти към третата къща от края. Тук, в самата къща или в пристройката, живееше сега Таня, ако съдеше по бележката ѝ.

Помисли си: „Къде ли да нахълтам?“ Но му провървя. От тъмното, от външната стълба го извика женски глас.

— Синцов, ти ли си?

— Аз съм — обади се Синцов, като се взираше в тъмнината.

На стъпалата на външната стълба седеше Зинаида Сергеевна или просто Зинаида, с която Таня винаги се стремеше да живее заедно, макар и в кочина, но да са заедно, защото ценеше мъжкия ѝ другарски характер и готовността, ако потрябва, да ѝ помогне, да си излезе без всякакви приказки.

— Веднага те видях — каза Зинаида. — Дълъг си, не може да те сбърка човек. Седни да запалим...

Синцов седна до нея и в тъмното стисна коравата ѝ широка мъжка ръка.

— Къде е Таня? — попита той, като вече разбираше, че Таня не е тук; иначе Зинаида нямаше да му каже: „Седни да запалим.“ И тревожно помисли: да не би за проклетия тъкмо днес да е останала да ноцува в болницата...

— Тука е — каза Зинаида. — Дежурна е по отдел. В двадесет и четири ще я сменят и ще дойде.

— Вече е двадесет и четири.

— Ще почакаш. Ти откога я караш да чака.

Зинаида отдавна бе свикнала и с Таня, и със Синцов, и с това, че трябва да им помага с отсъствието си. Към Синцов се обръщаше на „ти“ и приказваше с него покровителствено, като по-възрастна, а беше по-млада от него.

— Вече не пушиш или нямаш тютюн?

— Имам. — Синцов извади от планшета цигара и запуши.

Преди да му даде да запали, Зинаида смукна дълбоко от цигарата и при светлината на огънчето той видя лицето ѝ с големи красиви устни и леко сплескан нос. Зинаида беше рускиня, но заради тоя сплескан нос Таня я наричаше калмичка.

— Защо не идваше? — попита Зинаида. — Ние, жените, не обичаме това. Още повече след раждане. Щом си научил, че се е върнала, трябваше веднага, на четири крака да допълзиш!

— Ако можех, щях да допълзя.

Синцов не се сърдеше на Зинаида за думите ѝ: знаеше, че колкото и да го хока, винаги е готова да направи за него всичко, щом като е с Таня. А ако Таня не беше с него, а с някой друг, щеше да направи всичко за другия...

— И аз така ѝ обясних — каза Зинаида, — добре е ако не лъжеш.

— Как е Таня?

— Като дойде, ще видиш. Толкова си търпял, потърпи още малко. След двадесет и три динамото тук дава енергия само на щаба. Но имаме свещичка. При нейната светлина ще я видиш.

— Ще ида да освободя шофьора — каза Синцов, като стана.

— Можеш ли да пренощуваш?

— Мога. Днес ми разрешиха.

— До колко часа?

— В девет трябва да се върна.

— Я гледай! — Зинаида въздъхна. — А Таня става в шест: в седем ще ни чака кола; ще ходим в евакуационната болница.

— Ще имам предвид.

Синцов каза на шофьора да нощува в авторотата и да бъде тук утре в седем, върна се, но Зинаида вече не беше на външната стълба.

„Сигурно е влязла вътре, прави сметка как да ни остави сами“ — с благодарност помисли той за Зинаида, която също беше омъжена, но

по думите на Таня се ядосваше от изневерите на своя мъж, началник на болница някъде на друг фронт, и макар че продължаваше да го обича, от време на време напук на него се заплиташе в нещастни любовни истории. Синцов не беше свидетел на тия истории, а че всичките са нещастни, бе чувал от Таня — тя най-добре знаеше.

Той седеше на пейката и се заслушваше. Вътре в къщата бе тихо. Нищо не се чуваше и по пътя, там, откъдето трябваше да дойде Таня, само в далечината бръмчеше динамото.

Поиска му се да тръгне натам, да я пресрещне, но се сдържа. След дежурството можеха да излязат всички вкупом, а той искаше да види Таня сама. Радваше се, че Зинаида не седи тук и не пуши до него на външната стълба, а е влязла вътре.

Той не видя, а чу, че Таня идва насам. И дори сам не разбра какво е чул: дали особената лекота тъкмо на нейните стъпки по притъпкания от дъжда прах или тъкмо нейното бързо дишане, докато вървеше. Неизвестно е как всичко това може да се различи отдалече, но той го различи. И преди да се приближи съвсем, вече знаеше, че е тя.

Таня вдигна ръце, силно, до болка прегърна врата му и увисна на него с цялата си нищожна тежест, позната и в същото време забравена. Отначало увисна, вдигнала крака от земята, а после, застанала на пръсти, се протегна нагоре, наведе към себе си главата му и дълго го целува по устата. Най-после произнесе първата си дума — „да седнем“, и започна да го блъска в гърдите, за да седне. А когато седна, тя се настани до него, без да го докосва, закри с длани лицето си и изведнъж толкова жално заплака, че вътре в него всичко се преобърна.

Но когато той я прегърна, отмахна ръката му и отново, закрила лице, продължи да плаче. После изхлипа, спря да плаче, намери в тъмното с ръката си неговата ръка, силно я стисна и каза: „Не се сърди.“

Той не се сърдеше и не можеше да се сърди. Просто не знаеше какво да прави с нея, защото тя никога не бе плакала пред него, само веднъж, много отдавна.

Като продължаваше да го държи здраво за ръката, тя подсмъркна и изведнъж каза с друг, щастлив глас, сякаш изобщо не бе плакала преди малко:

— Колко се радвам, че ще останеш цяла нощ! Зинаида ми каза. Дойде да ме пресрещне. Видях, че носи одеялото на рамото си, и

веднага разбрах, че си дошъл.

Той седеше и чакаше дали все пак няма да го попита защо не е дошъл досега? Далече от нея, там, на командния пункт, той можеше да обясни това и на себе си, и на нея. А тук му бе невъзможно. Но тя сигурно и сама разбираше, че това не може да се обясни, и седеше мълчаливо, като продължаваше да държи ръката му. А после каза не за него, а за себе си:

— Разбирам, сърдиш ми се, че толкова дълго нищо не ти съобщих, толкова дълго те измъчвах...

Той искаше да я прекъсне, да каже, че не ѝ се сърди, но тя не му позволи да продума нищо и само продължи:

— Просто не можех да ти пиша за това, нямах сили, толкова вярвах, че ще оживее, че всичко ще мине... Лекарите ми обещаха. Обещаваха, обещаваха, лъжеха ме, после започнаха да разправят, че хванала някаква инфекция, затова не можели да я донесат при мене. А аз все не се досещах, че ме лъжат, чак след това разбрах, че се страхуват за мене и затова лъжат. Не се сърди и аз самата дълго не знаех. А после, като научих, изведнъж ме обзе такава едно равнодушие — помислих си: вече няма да се върна при тебе! Защо? А после се влоши моето положение, за малко да умра. А като останах жива, много ми се прииска да те видя и да ти обясня как е било всичко. Дори да се разсърдиш, че не съм ти писала, дори да ме набиеш, само някак да те видя и да ти разкажа всичко...

Той отново се опита да я спре, да обяснява, че разбира всичко... Но тя пак не му позволи, прекъсна го:

— А после, когато самолетът не излетя, дори на мама не съобщих, просто останах там, на летището, чаках още пет дена. Отначало времето беше лошо, после се събраха много хора — и не ме взеха. Докато пътувах с влака, толкова исках да те видя, че дори някъде по пътя ми се отця и отново ми се прииска...

Тя се усмихна в тъмното, още по-силно стисна с пръсти ръката му и лекичко го подръпна:

— Хайде, ела вътре...

И те влязоха — през пруста, през стаята, където спяха хора и дишаха насън в някаква лятна кухничка от другата страна на къщата, като ония, каквито пристройват понякога към селските къщи за

летовници. Той видя това вече, когато тя бе запалила свещта, за която спомена Зинаида.

Стаичката беше мъничка, с дъсчени стени, с пролуки, с чувал вместо перде на прозореца и напукана външна врата. Той просто не разбра защо Таня го поведе през къщата, покрай спящите жени, а не го пусна през другата врата.

По пода се търкаляха сухарни торби и един върху друг бяха сложени два познати куфара — на Таня и на Зинаида. Върху куфарите бе поставено огледалце — единствената им женска скъпоценност.

Край стената имаше набързо скован дървен миндер, а върху него — сламеник; едната му половина бе покрита с одеяло, а другата не беше покрита с нищо — сигурно там е лежало одеялото, което бе отнесла със себе си Зинаида. Значи, двете спяха заедно на тоя сламеник.

Без да се обръща към Синцов, като гледаше в огледалото и оправяше косата си, Таня виновно каза:

— Извинявай, че е такава кочина, при нас никога не е било така. Три дена, откакто пристигнахме — и от сутрин до вечер ни няма... Тук само спяхме. Дори не сме оправяли.

Все още без да се обръща към Синцов, тя се приближи до миндера, отметна одеялото от сламеника, измъкна чаршафа изпод него и оправи възглавницата. Сякаш непременно трябваше да направи всичко това, преди да се обърне към него.

— Съвсем сме се изоставили — каза тя, като най-после се обърна към Синцов.

Каза го за неразтребената им стаичка, а не за себе си, но излезе толкова печално, сякаш се отнасяше и за нея.

— Вече се бях примирила, че няма да те видя през тия дни. Не, не е вярно. Просто се страхувах да мисля за това, не исках да се готвя, за да не предизвикам съдбата. Затова всичко е така...

Тя говореше, а той я гледаше — въпреки очакванията му не бе отслабнала, а напротив, сякаш дори бе успяла да се поправи през тия няколко дни на фронта. Гледаше лицето ѝ, което почти не се бе променило, но имаше някакъв несвойствен за нея, отчаян израз.

Лицето ѝ беше такова, сякаш тя се готвеше не за среща с него, а за разделя — и той почти извика:

— Ама какво ти е?

— Нищо ми няма. — Тя се хвърли на врата му и повече нищо не каза, мълчеше.

Всичко по-нататък стана мълчаливо и бързо. Той почувствува нетърпеливата ѝ припряност и някаква безцеремонна, непривична прямота; трескавото ѝ влечение към него, което тя не сдържаше и не искаше да сдържа.

Той чувствуваше това още по-силно, защото, помнейки всичко, което ѝ се бе случило, и познавайки себе си и силата на своя копнеж по нея, предварително се бе зарекъл — няма да си позволи да бъде нетърпелив, ще мисли за нея, а не за себе си. Но тя сякаш дори се ядосваше на нежността, с която той се отнасяше към нея. И когато, без все още да отстъпва на припряността ѝ, той шепнешком попита: „Всичко ли може?“ — тя не отговори с думи, а се притисна до не го и сърдито и бързо закима, сякаш му се ядосваше, че може да я пита за нещо в тоя миг.

И той не се реши да пита нищо повече. Нито как се чувствува тя, нито какво може и какво не може — нищо. Разбра: тя не иска никакви въпроси. Иска едно: да чувствува, че е жива и здрава и че му е хубаво с нея. И иска това с такава настойчива сила, сякаш се стреми да докаже нещо на себе си, на него или на двамата заедно... Беше някак несдържана, алчна, не приличаше на себе си. И без ни най-малко да крие това, бързаше да задоволи всичките си желания.

После, като го прегърна и притисна горещата си буза до гърдите му, започна със сърдит шепот да го хока, че е станал адютант на Серпилин, изведнъж ни в клин, ни в ръкав, сякаш тоя разговор не можеше да се отложи, сякаш непременно сега трябваше да му каже това.

Отначало той не искаше да отговаря. Милваше я по главата и мълчеше. Тя разбра, че иска да я спре, но продължаваше да шепне своето:

— Защо, защо си се съгласил?

А когато той отговори, че тъкмо преди това е молил Серпилин да го върне в строя, и разказа как е ходил в полка на Илин, тя зашепна:

— Точно това е трябвало да направиш! Отдавна чувствувах, че то ти е нужно, само не ти казвах, защото не знаех дали може. Но щом може, как си се съгласил да станеш адютант? Трябваше да настояваш на своето.

Той започна да ѝ обяснява, че в края на краищата пак ще поиска същото, но сега не може, защото е нужен на Серпилин — човека, на когото дължи връщането си в армията.

— На никого нищо не дължиш — каза тя и пак зашепна своето: — Защо, защо си се съгласил? — с такъв упрек, сякаш съгласието му да стане адютант не съвпаднаше с представите ѝ за него.

— Как не разбираш — най-после каза той, — че и самият аз не го исках?

— Ех ти, милостивце! Не си искал, а си станал...

— И ти щеше да станеш, ако ти бяха казали, че си нужна.

— Нямахше да стана — сърдито каза Таня.

Той беше сигурен, че би станала, но не започна да спори.

— Трябва да се откажеш, непременно трябва.

— Ще се откажа. Като настъпи затишие след боевете, ще се откажа.

— А кога ще стане това?

— Не знам.

— Виждаш ли, че нищо не знаеш... — хвана се тя за думите му, макар че в действителност добре го разбра. — Направи така, че още сега да те прогони.

— Как така да ме прогони? Да не съм подлизурко?

— Аз пък искам да те прогони.

— Няма да ме прогони. Щом правя и ще правя всичко, на каквото съм способен, няма да ме прогони.

— Нима той не вижда, че това съвсем не ти подхожда?

— Може би щеше да види в друго време, но сега едва ли. Сега вече няма за кога да свиква с друг човек вместо мене. Знаеш ли каква му е работата?...

— Аз знам каква е твоята работа. Донеси, подай.

— Не е съвсем така — сдържа се той.

— Не е съвсем, но е така. Все пак така е — горчиво прошепна тя.

И той почувствува, че тя не е престанала да вярва в него и разбира, че в такъв момент не е могъл да не стане адютант на Серпилин, не изобщо на някой, а тъкмо на Серпилин. Но тя не може да надвие себе си — ядосва се, защото се страхува, че той ще се унижава.

Кой знае, може би те все пак щяха да се скарат заради това адютантство, защото тя му наприказва цял куп жестоки глупости. Но

ги шепнеше, като продължаваше да притиска бузата си до гърдите му. Ако се бяха отдръпнали един от друг, може би щяха да се скарат. А така не можеха. Тя се караше, а притиснатото ѝ до него тяло говореше, че не може и не ще поиска да бъде без него.

В начина, по който тя го упрекуваше и придумваше имаше някакво странно ожесточение, сякаш вече никога не ще съумее да го убеди в това, в което не успее да го убеди днес.

Той помисли това само за миг, защото беше глупаво да мисли за такива неща. Но все пак го помисли...

И изведнъж тя млъкна, сякаш си бе спомнила нещо друго, много по-важно.

Млъкна и вече не с предишния бърз шепот, а тихо и спокойно каза:

— Е, в края на краищата твоя работа. Какъвто искаш, такъв бъди. Общо взето, е все едно.

— Защо да е все едно?

— Ами така, все едно е — повтори тя.

Учуди го, че тя изведнъж бе загубила всякакъв интерес към онова, което допреди малко толкова много я ядосваше. Но беше доволен, че млъкна, защото разговорът беше безсмислен: каквото и да кажеше тя, той не можеше да промени решението си. Тъкмо в това беше правотата му пред нея. На нея ѝ се струваше, че може да го унижи някой друг, а за него най-голямо унижение би била собствената му неспособност да съдържи думата си.

А после Таня за пръв път през цялото време се откъсна от него и легнала по гръб, отметнала ръце зад главата, изведнъж каза:

— А там, когато бях без сили, в болницата, мислех, че след всичките ми страдания никога вече нищо няма да ми се иска — и с никого няма да ми е хубаво.

— Как така „с никого“? — неволно попита той. Не в самата фраза, а в начина, по който тя я произнесе, имаше нещо, което го накара да попита.

— С никого — повтори тя. — Нито с тебе, нито с някой друг. Ако ти беше отишъл при друга, а аз трябваше да бъда с друг... С никого нямаше да ми е хубаво.

— Защо мислиш за това?

Тя дълго мълча.

— Не знам.

Той чувствуваше, че не му каза истината. Отговори, за да каже нещо. После тя помълча малко и каза, сякаш продължаваше някакъв отдавна и мълчаливо започнат в себе си разказ:

— И моят Колка е убит.

Това му се стори странно: никога по-рано тя не бе наричала така пред него бившия си мъж...

— През зимата, край Корсун-Шевченковски... Лекарите винаги така загиват. Загиват най-често, когато германците се измъкват от обкръжение. Разкъсват обръча, връхлетят върху нашите болници — и убиват...

— Кой ти каза за него?

— Майка ми. А на нея казала жена му... Умрял е и старият партиен организатор, който тогава, през четиридесет и трета, ме посрещна в завода. Пак от майка ми научих, когато вече оздравявах. С нея дори си поплакахме малко — добър човек беше!

Както и по-рано тя каза „старият партиен организатор“, без да спомене името му. И Синцов просто не научи, че в Ташкент, в завода, където в леярския цех работеше майката на Таня, в самия заводски здрав-пункт е умрял Малинин — човекът, който на времето бе направил за него повече от всички други хора...

Таня каза за партийния организатор „поплакахме си за него с мама“, сякаш често плачеше, сякаш за нея това бе най-обикновено нещо — да плаче.

И Синцов си помисли, че сигурно това са съвсем различни за нея сълзи: сълзите, за които си бе спомнила са женски сълзи, жените помежду си не ги смятат за сълзи; а сълзите пред него, пред мъжа, са други — редки, тежки сълзи...

Синцов започна да разпитва как е станало всичко с нея, защо се е стигнало до преждевременно раждане и как е било всичко по-нататък. Но както изглежда, тя толкова се бе измъчила, че сега говореше неохотно. Сякаш веднъж вече му бе разказвала всичко, а сега трябваше да повтаря.

Хвалеше подред всички — и лекарите, и медицинските сестри, и санитарките в родилния дом — искаше да подчертае, че освен самата нея никой друг не е виновен за нищо от онова, което ѝ се бе случило. Не забрави да каже дори за пътниците във влака, когато бе пътувала

бременна към Ташкент, че са се грижели за нея — тичали да донесат вряла вода и не я пускали от вагона, за да не се подхлъзне и да не падна.

А за самата себе си каза сърдито, сякаш за някой друг, който отдавна ѝ бе дотегнал:

— Има ги и такива нещастни, никакви жени... Нищо не могат, за нищо не ги бива, все не са като другите хора...

После каза за момиченцето, изведнъж сама — той не питаше, страхуваше се да попита — каза, че макар и недоносено, момиченцето не е било чак толкова мъничко.

— Хубаво момиченце. Чистичко. Когато ми го донасяха, стори ми се здравичко. Затова им и повярвах, че е живо, когато после ми казаха, че не го носят заради инфекцията. — И горчиво заключи: — Никой за нищо не е виновен. Само аз съм виновна. Кекава съм, не можах да ти родя дете. Заради мене не оживя. Защото съм такава кекава.

Синцов се приближи до нея, целуваше ръцете, лицето и главата ѝ. Целуваше ги нежно и дълго, като се стремеше да ѝ покаже цялата си любов, да я накара да разбере колко я обича.

А тя лежеше неподвижна и печална. Лежеше и мълчеше. После скоочи от мястото си и с всички сили се притисна до него. И не искаше да се отдели, искаше той да е с нея. И дори му шепнеше такива неща, каквито никога по-рано не бе му казвала. После отново, както миналия път, сложи глава върху гърдите му и започна да разказва как след завръщането си се явила при началника на медико-санитарната служба и се почувствувала виновна, че три месеца е отсъствувала от фронта.

— А за какво отсъствах? За нищо! Просто така. А знаеш ли колко им е трудно на хората там, в тила... Дори не ми се приказва. И от тях ме беше срам, че съм пристигнала. И тук ме беше срам, когато се върнах без нищо. Помолих началника на медико-санитарната служба да ме изпрати в някой полк.

— Да беше поприказвала с мене преди това!

— Какво да приказвам с тебе? Ти с мене приказва ли? А ме беше срам, исках някак да загладя всичко. Все пак смята се, че там е по-трудно. Макар че и ние имаме много работа. Навсякъде еднакво се работи, а... — Тя не довърши думите си, но той разбра: имаше пред вид не трудността на работата, а опасността.

— Е, и какво? — попита Синцов за началника на медико-санитарната служба, като си спомни тоя навъсен генерал-майор с големи вежди, който предния ден бе идвал на доклад при Серпилин.

— Изгони ме. Каза: „Работи, където си работила, а ако се опъваш, ако подадеш рапорт, изобщо ще те махна оттук. Ще назнача комисия и ще те призна за не напълно годна.“ Извади от рубашката си огледалце и го тикна под носа ми: „Я виж на какво приличаш.“ А на мене ми се струваше, че не изглеждам зле.

Синцов чу как тя се засмя, бузата ѝ трепна върху гърдите му.

— Нима изглеждам зле?

— Не — каза той. — Исках дори да ти кажа, че изглеждаш добре.

— А защо не ми каза?

— Достраша ме.

— Ама че си глупав — щастливо каза тя. — Толкова се радвам, че днес изглеждам добре. Веднага разбрах това, като запалих свещта, а ти стоеше и ме гледаше. Но исках да го чуя и от тебе. Писах ти толкова равнодушна бележка, защото нямах плик, просто я сгънах на четири. Разбира се, не мислех, че Росляков може да я прочете, но все пак неудобно е, щом не е запечатана. Ти се сети, нали?

— Разбира се. — Синцов си спомни заместник-началника на медицинската служба на армията, гърбоносия, наконтен подполковник Росляков, който му бе донесъл бележката. — Той никога ли не се е опитвал да те ухажва?

— Само веднъж — каза Таня. — Когато още те нямаше. А после разбра и се отказа. Той е добър, само видът му е такъв — на женкар.

Но сега Синцов мислеше не за това, дали Росляков е добър или лош човек и какъв е видът му, а за нейните думи „когато още те нямаше“. Наистина било е време, когато още го е нямало! Зависи как ще го приемеш това време?

Той ѝ разказа как при обиколката им из войските Серпилин си е спомнял за нея и за това, как тогава, през четиридесет и първа, всички заедно са минавали през брода на Проня.

— Каза, че ако не си добре със здравето, трябва да ти се намери по-лека длъжност.

— Нищо не искам от него — ожесточено каза Таня. — Нито от него, нито от някой друг. Три месеца се мотах в тила за собствено удоволствие, а сега и по-лека длъжност да ми търсят!

— Защо говориш така за себе си?

— Говоря, защото си е така. Три месеца бях в такава отпуска, каквато по време на война никому не се полага.

— Сякаш от тебе е зависело... Защо се тормозиш? Нали ако...

Но тя не му позволи да се доизкаже.

— Какво „ако“? Ако беше станало другояче, сега нямаше да съм тук, нямаше да се занимавам с тебе. — Тя каза това почти враждебно, а в същото време леко притегли главата му към гърдите си. После отново се отдели от него и приседна, облегната на стената, като намести възглавницата зад гърба си. — Сега щях да ставам да го кърмя. Знаеш ли колко много мляко имах? Когато няма нужда, винаги е така!

И той си спомни как на заминаване тя му бе казала с тревога: „Ами ако нямам мляко? Единственото, от което се страхувам.“

— Щях да съм жена, нощем щях да си гледам детето, а не да посрещам майори, след като съм прогонила приятелката си — каза тя, без да пуска главата му.

— Какви ги плещиш?

— Разбира се, плещя ги. Защото се бях приготвила за едно, а излезе друго. И се нахвърлям сама върху себе си. И върху тебе също, като някаква глупачка. Сякаш си виновен за нещо!

— Никой за нищо не е виновен.

— То се знае, че никой за нищо не е виновен. Така е най-лесно да се мисли — каза тя с такъв далечен и отчужден глас, сякаш в тоя миг си бе спомнила нещо съвсем различно от онова, за което приказваха.

И може би поради това, че гласът ѝ изведнъж се бе отчуждил, той също си помисли за друго.

— Когато се видяхме с Павел, преди да тръгна за Москва, заедно гледахме картата. Не е изключено нашата армия да излезе точно срещу Гродно...

— Кой знае защо, все повече и повече ми се вярва, че ще я намериш — каза Таня за дъщерята на Синцов с някаква дори прекомерна разпаленост, сякаш трябваше да го убеди, че наистина вярва в това. — Ще я намериш! Нищо не ѝ се е случило.

Той заприказва за дъщеря си, защото не се страхуваше от тая тема. За последен път бяха говорили за това с Таня малко преди нейното заминаване. „Не се бой, че сега и аз ще родя — шегуваше се

тя тогава. — Ти не ме познаваш. Ще имам време и за трима ви. Ще ви нахраня, ще ви закърпя, а и за работа няма да закъснея!“

Но сега, като заприказва за дъщеря си, той и сам не се радваше, защото Таня изобщо не можеше да млъкне и, кой знае защо, непрекъснато повтаряше своето: „Ще я намериш, ще я намериш!“ Сякаш това вече не засягаше нея, а само него. Сякаш той ще я намери, а тя няма нищо общо с тая работа. Сякаш когато по-рано самата тя приказваше за дъщеря му, надявайки се, че ще има от него втора, собствена, е било едно, а сега е съвсем друго.

— Няма да я намеря, а ще я намерим. Ако я намерим — каза той. Тя нищо не отговори.

— Изглежда, не биваше да приказвам с тебе за това — каза той.

— Изглежда — като ехо се обади тя и отново млъкна.

Той познаваше това нейно упорито мълчание, когато тя изведнъж ей така преставаше да говори. То означаваше, че може да мълчи, колкото иска. Не намира нужните думи, за да отговори, а не иска да отговаря с ненужни.

Мълчаха така, докато Таня не попита:

— Ходи ли при Надя там, в Москва?

— Ходих.

— Как са те сега с Павел?

— Не знам. — Той се опита да избегне тоя разговор. — Посрещна ме добре. Нахрани ме и дори ме караше да пренощувам.

— Защо не си останал?

— Отидох в комендантството, вече имах легло там.

— А би ли могъл с нея? — изведнъж някак несвойствено, неочаквано грубо попита Таня.

— Какво общо има всичко това?

— Нищо общо няма. Но все пак би ли могъл?

— Не съм мислил — каза той и си рече наум, че сигурно би могъл, но наистина не бе мислил за това.

И си спомни как Надя бе притиснала пръстите си с чекмеджето на скрина, когато искаше да извади бельото за тяхното момиченце, а той каза: „Няма нужда, нека не предизвикваме съдбата!“

Въпросът на Таня бе толкова несвойствен за нея, че той чакаше да продължи. Но тя не продължаваше. Помълча малко и като следваше

някакъв собствен ход на мислите, сякаш бе пропуснала няколко въпроса и отговора, попита:

— А ти вярваш ли ми?

Дали ѝ вярва? Той можеше да ѝ се ядосва или да не разбира защо прави така, а не иначе, но не можеше да не ѝ вярва. В нея имаше нещо, което изключваше тая възможност. А и никога не бяха разговаряли така: вярвам, не вярвам! Поне досега.

— Трябва ли да отговоря? — сърдито попита той. — Или ще ми позволиш да премълча?

— Позволявам ти.

— И за това съм ти благодарен.

— Само недей да ми се сърдиш — виновно го помоли тя.

Но макар и да чу тихия ѝ, виновен глас, той все пак ѝ се сърдеше и не разбираше какво ѝ е; искаше да попита, но се сдържаше. Защото, когато за пръв път си заедно с жена, след като тя е загубила детето си, сигурно не бива да я питаш защо е някак друга в сравнение с по-рано.

— Няма да ми се сърдиш, нали? Поспи малко — говореше тя все така виновно и тихо. — Удобно ли ти е така? — Тя отново намести възглавницата зад гърба си и притегли главата му на гърдите си.

През чувала на прозореца проникваше бледа утринна светлина. Беше вече пет и половина, но по светлината се разбираше, че навън няма слънце.

Синцов дремеше, пъхнал лявата си ръка със сакатата длан под гърба на Таня, а с другата, здравата ръка, я бе прегърнал през раменете и бе притиснал глава към гърдите ѝ. Тя се бе полуизлегнала и без да мърда, придържаше с една ръка тежко отпуснатата му на гърдите ѝ глава.

Тя не забеляза как той се събуди и Синцов успя да види вперените ѝ в стената неподвижни и нещастни очи.

Излезе така, сякаш е видял нещо, което нямаше право да вижда, нещо, което тя още не искаше или не можеше да сподели с него. И той отново затвори очи, престори се, че едва сега започва да се събужда.

Тя почувствува как той се размърда. Пусна главата му, смъкна се надолу и плътно притисна към него цялото си тяло, като му помагаше

по-бързо да се събуди и тъкмо в тоя миг с ужас разбираше, че всичко това ще е за последен път.

„Като мъж — с грубо отчаяние помисли за себе си тя, като се притисна до него. — Ще остана докрай с него през тая последна нощ — и толкоз. После сама ще го оставя.“

Когато изведнъж в полусън видя очите ѝ, Синцов правилно почувствува, че тя не е готова да сподели с него цялото си нещастие. Но си помисли това, което единствено можеше да помисли — за нещастieto с детето. А нещастieto, станало с нея, беше съвсем друго и толкова огромно, че сякаш бе погълнало всичко останало.

Някога все можеха заедно да поправят или да забравят нещастieto с детето, за което знаеха двамата.

А за онова, другото нещастие, знаеше само тя и то беше само нейно, а не и негово нещастие. Напротив, за него то дори можеше да се окаже щастие. А за нея, за да престане да съществува в живота ѝ това нещастие, трябваше да престане да съществува един друг човек, който нямаше никаква вина пред нея. И тук беше целият ужас на положението ѝ.

Нещастieto започна с късмет. Тя се мъчеше да стигне до своята армия през тила на фронта и в селото, където беше медико-санитарното управление на фронта, на самата улица срещна бившия командир на своята партизанска бригада Каширин. След като вече бе разбрала, че сутринта за тяхната армия ще тръгне камион с превързочни материали и може да се качи в него, тя отиваше да уреди нощуването си и на селската улица се озова лице в лице с Каширин — напълнял, весел, сега вече не брадат, както в партизанската бригада, нито небръснат, както при последната им среща в Москва, а с дръзко засукани черни мустаци. И с два нови ордена на рубашката, получени през времето, когато не се бяха виждали.

Въпреки че не вървеше сам, а с някакви други командири, и беше облечен в полковнишката си униформа, като видя Таня, отначало Каширин се изблеци от учудване, а после я прегърна, разцелува я, завъртя я около себе си във въздуха и я пусна обратно на земята. Такъв човек беше той. Значи, такъв си бе и останал. Пусна я на земята и започна да разпитва как е попаднала тук. Таня му разказа. Каза му всичко, както си беше, защото Каширин бе от хората, на които трябва да се казва всичко. Той малко се понатъжи, дори нахлупи фуражката

над челото си и огорчен се почеса по тила, но почти веднага се усмихна и каза, че няма нищо, щом свършим войната, животът на всички ще се оправи сам по себе си! Каза го с такава увереност, че и Таня неволно се усмихна. И за пръв път след всичко, което ѝ се бе случило, помисли: ако войната свърши и двамата със Синцов останат живи и здрави, ще рискува още веднъж.

Като научи къде отива Таня, Каширин взе от нея куфара — тя вървеше с куфар в ръце — поведе я към своята емка, която бе спряла зад къщите, и каза да го чака в колата; ще прескочи да се разбере с лекарите за работата, заради която е дошъл тук, а след половин час ще я откара в съседното село, при тях, в щаба на партизанското движение, и вече оттам, на сутринта, ще я изпрати в армията.

Всичко, с което се захващаше Каширин, винаги свършваше добре и просто, и то така, че сякаш не можеше да бъде другояче. Той се върна от лекарите не след половин час, а след десет минути, и остави Таня на предното място до шофьора, където си седеше: „Стой там, за да те друса по-малко след всичко това!“ И веднага заповяда на шофьора, ако не тръгнат други коли, утре в осем да бъде готов да откара капитана от медицинската служба. А като пристигнаха, вдигна пръст като учител в училище и попита:

— Как ще вечеряме, с водка или без?

И когато тя каза „без“, съгласи се.

— Тогава и аз няма да пия. Ще си отдъхна от нея, проклетата.

После извика една възрастна симпатична жена, машинописката Надежда Фроловна, запозна я с Таня и помоли:

— Вземете я тая нощ да спи при вас, за да няма излишни разговори!

Но въпреки че искаше да няма излишни разговори, все пак вечеря сам с Таня в къщата си, защото се радваше на тая среща и искаше да поприказва с нея тъкмо на четири очи.

И макар че по време на вечерята си спомняше невесели неща — за гибелта на няколко другари, които и двамата познаваха — дори тия спомени бяха смекчени от неговия, познат на Таня, навик да говори за всичко тежко като за отдавна минало, а за бъдещето като за нещо, където вече няма да има нищо тежко. Той говореше за бъдещето така, сякаш за да свърши войната, му оставаше само да събере кураж и да премине тичешком под обстрела още един отрязък от пътя — нищо

повече! И макар да знаеше, че не е така и че самият Каширин го разбира по-добре от нея, Таня бе увлечена от навика на тоя весел и силен човек да гледа весело и безстрашно на бъдещето.

Всичко беше хубаво до мига, в който Каширин изведнъж смръщи чело, спомни си нещо и се усмихна:

— Какви ли чудеса не стават с хората! Помниш ли Вероника? — И като видя неподвижното лице на Таня, помисли, че не си е спомнила, и повтори: — Нашата Вероничка де, приятелката ти, вместо която после ти отиде на явката в Смоленск. Помниш ли я?

— Разбира се, че я помня — каза Таня все със същия неподвижен израз на лицето.

— Съвсем възможно е да е жива. Още миналата есен, като освободихме Смоленск и се оправях там с хората и документите, попаднах на такива сведения. След освобождаването на Смоленск една жена съобщи, че я е видяла жива.

„Жива!“ — малко остана да извика Таня. Но не извика, напротив, замълча си.

— А после проверихме, оказа се, че наистина са подменили документите ѝ — обясни Каширин. — В групата, която тогава отишла на разстрел, включили с нейните документи една девойка, умряла същата нощ в затвора. А нея с документите на умрялата вкарали в групата, която трябвало да бъде изпратена в Германия. Жената, която ми разказа това, я видяла, когато вече с товарния вагон ги карали към Варшава... Ама че работа! С тебе си мислехме: разстреляли са я — а нищо чудно да е жива! Ще научим окончателно, когато влезем в Германия, едва ли ще може по-рано. Сега те прехвърлят далече на запад хората, отмъкнати на работа там, у тях, не ги държат дори в Източна Прусия, в граничния участък. Съвсем възможно е заедно с другите да работи там в производството или като арбайтерин — слугиня при някой техен помещик. Разбира се, животът ѝ... — Каширин въздъхна. — Но все пак не е мъртва, а жива.

Той погледна Таня и видя бялото ѝ като платно лице. Таня цялата трепереше от усилието да се овладее. Ала Каширин не разбра това; стори му се, че се мъчи да не заплаче.

— Какво ти е? Да не си решила да ревеш? Защо? Сигурно е жива. Не трябва да ревеш, а да се радваш.

— Аз се радвам — каза Таня, като продължаваше цяла да трепери, стана от масата, сплете ръце, няколко пъти се разходи напред-назад из стаята и чак след това седна, сплела ръце пред себе си, на масата.

— Иван Иванович, тъкмо аз съобщих на мъжа й, че е загинала. — Таня гледаше Каширин в очите, без да разбира, че всъщност още нищо не е казала.

— Та какво от това? — сви рамене Каширин. — Малко ли хора през войната първо погребяхме, а после отново съживихме. По-лошо е обратното: когато смятаме, че някой е още жив, а той вече е мъртъв. Какво друго си могла да му съобщиш? Съобщила си, каквото си знаела. Да допуснем, че дори си е намерил някоя, докато се е смятал за ерген. Като се срещнат отново с живата жена, всичко, каквото е било, ще се забрави! Вече имаме такива случаи.

Той говореше всички тия излишни, ненужни думи, които нямаха никакво значение; говореше за някакви хора, които ще се срещнат или няма да се срещнат, с които едно може, а друго не може да стане, а Таня ужасена седеше срещу него и го чакаше да млъкне. Дори не й се искаше да го прекъсне, защото и това — ще продължи ли да говори, или ще спре и ще млъкне — сега също нямаше значение за нея.

— Аз се омъжих за него — каза Таня, когато Каширин млъкна.

— За нейния мъж? — втрещи се Каширин.

— Да! За нейния мъж.

— Ама че работа... — каза Каширин и дълго мълча. После попита за мъжа й, кой е и къде се намира.

Таня му обясни. Каза, че мъжът й работи в оперативния отдел на тяхната армия. Тогава още не знаеше, че Синцов е станал адютант на Серпилин.

Каширин мълчеше и обмисляше какво да я посъветва сега. После започна да я убеждава, че до края на войната не бива да казва нищо на мъжа си.

— Не го знам какъв е — каза Каширин, — но какъвто и да е, не бива! Само ще разрушиш живота си с него. И може би напразно. Казваме за нея, че е жива. А кой може да гарантира, че е така? Още повече, откъмнали са я в Германия. Никой не знае колко от тях ще се върнат живи. — Той помисли малко и посочи още един довод, който му се стори важен. — А дори да е жива, през тия три години може и тя

като тебе да е срещнала някой наш отмъкнат там арбайтер. Какво тогава?

Таня поклати глава. Не защото не вярваше в подобна възможност, а защото не искаше да търси оправдания за себе си.

— Какво клатиш глава? Съвсем възможно е. Не стана ли така тогава с тебе и с Дегтяр?

— Стана.

— Е, и с нея е могло да стане, както с тебе. Ти да не си лоша, а? Напротив, добра си. Но се случва! Недей му казва. Не разваляй и своя, и неговия живот, щом всъщност още нищо не се знае.

Таня седеше все още онемяла и го гледаше. Нима когато идваше насам при него, бе мислила, че я очаква нещастие? Да, нещастие. Нима е нещастие, когато са смятали, че човекът е умрял, а той в действителност е жив? Да, нещастие е. Животът е толкова странен, че това изведнъж се оказва нещастие. Как може такава нещо? Ей така на — може.

— Ти за нищо не си виновна. — Каширин сметна, че тя мълчи, защото е съгласна с него. — Да допуснем, станало е тъй, че тъкмо ти си му разказала за нея. Но нали и ти като мене действително си сметнала тогава, че я няма. Била си повече от сигурна в това!

Така каза той: повече от сигурна. Да, повече от сигурна! И той е бил повече от сигурен. И ти си била повече от сигурна. Разликата е само в едно: че той, мъжът, който казва всички тия може би правилни думи, няма да се среща със Синцов, а ти, жената, ще се срещаш. Ще го прегръщаш, ще лягаш с него в леглото, ще бъдеш с него.

„Повече от сигурна.“ Кой знае защо тая думи особено я измъчваха: повече от сигурна. Била е повече от сигурна, разказала му е как е умряла неговата жена и той също е станал повече от сигурен. А сега, когато е повече от сигурен, трябва да му разкаже, че жена му не е умряла.

Каширин разстроен се изправи и каза, че ще отиде в щаба си. Таня също стана.

— Слушай — спомни си той, когато вече слагаше фуражката, — та аз сигурно ще мога да се свържа с него по телефона. Ако не с него, тогава с дежурния от оперативния отдел. Ще се свържа и ще го предупредя, че утре ще бъдеш там.

— Няма нужда — изплаши се Таня. — Няма нужда — повтори тя така, сякаш Каширин все пак може да го направи на своя глава.

Когато Каширин предложи да се обади на Синцов, на нея ѝ хрумна: щом се върне, веднага ще иде при началника на медицинската служба, ще му обясни всичко и ще го помоли да я избавят от срещата с мъжа ѝ и незабавно да я прехвърлят в някоя друга армия; за всичко това ще му пише вече оттам.

Началникът на медицинската служба навярно би могъл да направи това за нея, но както се оказа, самата тя не можеше!

Вместо това, когато беше при генерала, внезапно за себе си помоли да я изпратят като лекарка в някой полк, в санитарна рота. Спомни си как миналата година една лекарка от техния отдел настоя и отиде в санитарна рота, а само седмица по-късно загина. В тоя миг трескаво си помисли: „Нека и мен убият така, много добре ще стане, най-добре!“

Но когато генералът, стар и умен човек, я нахока и ѝ се подигра, тя не продължи да настоява, защото всичко беше само изблик на отчаяние. А тя не обичаше това нито в себе си, нито в другите хора — когато на фронта правят или искат да направят нещо от отчаяние.

През цялата седмица тя хем чакаше, хем се страхуваше от срещата. Ту се убеждаваше, че веднага ще му каже всичко — раз, и готово! Ту губеше решителност и виновно си представяше как ще бъде, ако не му каже нищо. Дори като срещна Зинаида с одеялото през рамо, все още не знаеше как ще бъде. И чак след като протегна ръце, притисна се до него в тъмнината на улицата и почувствува, че не може да се откаже. Разбра, че сега нищо няма да му каже.

Тая нощ тя му даде да почувствува колко ѝ е хубаво с него и се мъчеше да докаже, че и на него никога и с никого няма да му бъде по-хубаво, отколкото с нея.

Да, тя мислеше за това и искаше той да го почувствува, и тая нощ не се въздържаше от редица неща, които по-рано често се бе въздържала да прави.

Искаше ѝ се да бъде такава, че той да е неспособен да мисли за други жени. Тъкмо за това толкова грубо го попита за Надя. Искаше да чуе от него, че не мисли и не може да мисли за никоя друга освен за нея.

Когато той заприказва за Гродно и за дъщеря си, тя разбра, че вече не може да мисли за дъщеря му така, както бе мислила по-рано. Не може, защото самата тя е все още тук, с него, но там, зад линията на фронта, той има сега не само дъщеря, но и жена. За тях може да се мисли, че са умрели и че са живи, но тя трябва да се надява, че са живи. Не само това негово момиченце, но и майката на момиченцето, неговата жена. Или неговата истинска жена, както безпощадно помисли тя за самата себе си.

„Да, аз не съм виновна. За нищо не съм виновна — спомни си тя думите на Каширин. — Да, ако тя не е останала жива там, а е умряла, действително за нищо не съм виновна. Тогава какво да правя, да искам смъртта ѝ? Да искам да не се е спасила, за да не съм виновна? Та аз вече почти искам това. Защото съм с него. И искам да остана с него. И само ако се заставя да не бъде с него, само тогава, дори в дъното на душата си, няма да искам нейната смърт. А ако остана с него и не му кажа нищо — колкото и да е ужасно това — все пак не ще мога да искам тя да се е спасила. Само ще убеждавам себе си, че искам. Не трябва да бъде повече с него. И всичко, което стана днес, трябва да бъде за последен път“ — помисли тя и страшно ѝ дожاليا за себе си и за собственото ѝ тяло, което за последен път се докосваше до неговото, което той за последен път прегръщаше, което ще бъде самичко, без него. Ако направи така, както бе решила. Така, както трябва да направи.

Тя мислеше за него така, сякаш тая сутрин двамата завинаги се разделяха. Може би силите ѝ няма да стигнат, за да го направи. Но и така то ще бъде само отлагане, тя не може да живее повече с него, без да му е казала. Не ще може и ако му каже. Дори ако самият той настоява.

„А ще може ли той да бъде с мен, след като му кажа?“ — помисли тя вече не за себе си, а за него.

Мина ѝ една мисъл, която по-рано не ѝ бе идвала наум: та те се бяха събрали с него, като мислеха, че оная жена не е на тоя свят; и това е съвсем друго, отколкото ако тя беше жива, а той все пак, макар и жива, обичаше не нея, а тебе!

Тя мислено с ужас съедини несъвместимото — себе си, легнала с него тук на миндера, и оная жена, там, в Германия, която при оня живот може би съществува само благодарение на силната си вяра в

своето бъдеще. И дори мислено да я лишиш от тая вяра — това е все едно да я убиеш. Имаш само оправданието, че нищо не знае. Но достатъчно ли е?

Тя се ужаси от себе си от това, че все пак се е срещнала и е легнала с него на тоя миндер, без нищичко да му каже. Но в следващия миг се съжали със същата сила, с каквато току-що се бе осъдила.

„Добре де, дори това ли не биваше, дори за последен път? Защо да не бива? Какво лошо и на кого съм направила?“ — с някаква почти предсмъртна болка помисли тя за себе си тъкмо в мига, когато Синцов се събуди и видя нещастното ѝ лице.

Утрото беше тихо и влажно. Таня излезе заедно със Синцов през същата стая, през която той бе минал снощи: само че отначало надникна и каза на някого: „Покрий се.“ Наровете в тази стая бяха празни, всички вече бяха станали и излезли. Само в ъгъла Синцов зърна някакво подаващо се изпод одеялото женско лице.

— Спи, щом си се върнала от дежурство — каза Таня, като се озърна. — Предупредих те, а ти дори през глава не можа да се покриеш.

Каза го не сърдито, а спокойно, с насмешка, излезе със Синцов навън и като продължаваше да се усмихва, добави:

— Ето на, и на фронта пак си оставаме жени.

Колата, с която тя трябваше да замине, тръгваше в седем часа. Бяха излезли по-рано и тя предложи да изпрати Синцов до неговия вилис. А ако вилисът още го няма, ще се сбогуват там, нека той остане и го почака. А тя ще си тръгне.

— Много ли ще обикаляш днес? — попита Синцов.

— Много. Ще ходим на няколко пункта. Сега всеки ден е така.

Тя вървеше с него по селската улица, без ни най-малко да се крие, и дори го улови под ръка, като попита:

— Не са ли те ранявали пак?

Тъкмо преди нейното заминаване, през март, той бе попаднал под обстрел на предната линия и като изскачаше от колата, удари сакатата си длан в рамката на стъклото...

— Не са. Изобщо нямаше никакви произшествия. Само дето ни прехвърлиха от един фронт на друг.

— Когато мама донесе писмото ти в болницата, веднага разбрах, че са ви прехвърлили. Прочетох, че сега живееш там, където се

запознахме, и всичко разбрах. Само не можах да си представя, че наистина е толкова близо.

Тя казваше всичко това леко усмихната. Беше някак по-притихнала и спокойна. Дори странно спокойна.

През нощта няколко пъти на Синцов му се бе сторило, че все пак с нея е станало нещо, което той не знае. Сега на сутринта, като гледаше спокойното ѝ лице, не мислеше така. Мислеше, че просто тя е ужасно уморена, и мислено се скара на себе си. Дори сама да бе искала всичко това, той трябваше да помни, че съвсем скоро бе излязла от болницата. Нужно беше поне мъничко, колкото може да я попази! Но сега би било глупаво да говори за това и нищо не каза, само по-здраво притисна с лакът ръката ѝ.

— Толкова се радвам, че пак си тук!

— И аз се радвам. — Тя измъкна ръката си изпод лакътя му, козирува на идващия насреща военен лекар и отново го улови под ръка. — Докато бях в болницата, отвикнах да козирувам. А сега всеки ден обикалям, козирувам, козирувам... Поне да свърши войната. А може и като свърши, пак да ме оставят в армията.

— Като свърши, ще видим. — Синцов помисли не за времето, когато войната ще свърши, а за оня все повече приближаващ ден, когато, напротив — тя ще започне отново с цялата си сила на техния фронт.

— Ако ме оставят в армията, пак ще козирувам — каза тя, сякаш не го чуваше, заета със собствените си мисли за своята съдба, отделна от неговата.

Когато минаха зад бариерата, вилисът вече стоеше под дърветата в края на гората. Синцов го видя още отдалеч.

— Дай да направим още няколко крачки. — Таня хвърли поглед към застаналия при бариерата войник.

Направиха още няколко крачки.

— А сега да спрем.

Така ставаше винаги в техния живот на фронта: когато при него идваше тя, разпореждаше се той, решаваше докъде да я изпрати и къде да се сбoguва с нея, а когато той идваше при нея, решаваше тя. Така беше и сега.

— Довиждане, Ваня! — Тя въздъхна и обгърна с ръце шията му.

Той се наведе и силно я целуна по устата. Тя се откъсна от него, отдръпна устни, сякаш, кой знае защо, сега не искаше това, и няколко

пъти го целуна по очите с бавни, леки целувки.

Той не се опита да обяснява кога ще се срещнат. И без това беше ясно, че до началото на настъплението вече няма да могат. И в началото на настъплението — също. Няма да се срещнат, докато не спрат някъде. Ако неочаквано се срещнат преди това, значи, провървяло им е. Но те вече бяха свикнали да не говорят предварително за това, какво ще бъде, ако изведнъж им провърви.

„Не й е добре“ — помисли той, като видя уморена капчици пот върху леко потрепващата уста на Таня.

— Какво ти е? — попита той. Очите й му се сториха необикновено печални.

По-рано, когато той задаваше някакъв излишен, както й се струваше, въпрос, тя усмихната отговаряше: „Ама че си глупав.“ Но сега не се усмихна и без да отговори, стоеше и гледаше подире му, докато той отиваше към вилиса.

Той седна до шофьора и когато потеглиха, помахаше й с ръка. После още веднъж й помахаше, вече на завоя.

А тя стоеше все така неподвижна. Стоеше и чакаше да си отиде.

Той сподави тревожното си чувство и още веднъж помисли за нея, че всичко това е просто от умора; а и нервите й след всичко преживяно бяха съвсем изопнати. Достатъчно бе да си спомни как се бе нахвърлила върху него, задето е станал адютант. Разбира се, тя не мислеше за себе си, а за него. Разстрои се при мисълта, че сигурно не му е лесно да свикне с тая длъжност. И правилно се бе досетила. Работейки като адютант на Серпилин, трябва непрекъснато да слушаш, да записваш, да предаваш, да уточняваш, да нанасяш на картите и освен това да държиш готово в паметта си едно или друго. А вечер имаш такова чувство, сякаш цял ден, осемнадесет часа без прекъсване, си вървял зад началството, без да знаеш предварително колко крачки ще направи и след колко ще спре, къде ще избърза и къде ще забави, къде ще стане, къде ще седне, къде отново ще тръгне. Все пак това е лоша длъжност, дори ако служиш при добър човек! Да се отнасяш съвестно към нея, като към изпълнението на своя войнишки дълг, значи никога и в нищо да не принадлежиш на себе си. А ако се отнасяш към нея като нехаен роб, ще излезе, че наистина си роб на началството, а не войник на фронта.

Като си спомни как му се бе разсърдила Таня, Синцов помисли, че те все пак трябва да се разберат. Трябва да ѝ обясниш, че независимо дали си доволен или не си доволен, не можеш да се презираш, че си приел тая длъжност. Нито си търсил лесен живот, нито си го намерил.

Надясно в гората навлизаха автомобилни коловози, виждаха се следи от гъсеници. Покрай пътя се търкаляха увехнали клони — изпадаха по банкета маскировка от миналите през нощта тук танкове. А може и от реактивни установки. И други коловози към гората, и други. Пътепоказател надясно — към нечие стопанство, после пътепоказател наляво — към нечие друго. И в далечината бариера, при която ще трябва да покажат пропуска си. Нататък без пропуск денем не може да се отиде.

Беше последното утро на проточилото се два месеца затишие...

ОСЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

До началото на Белоруската операция оставаха броени часове.

Три фронта трябваше да я започнат утре сутринта, на 23 юни, а четвъртият — денонощие по-късно.

Настъплението започваше на третата годишнина от войната точно там, където преди три години германците ни бяха нанесли най-жестокото поражение. Германската група армии „Център“, която на времето бе стигнала почти до Москва, сега стоеше пред нас по най-прекия път за Берлин и не само ние, но и германците чувствуваха това.

От разпитаните пленници се знаеше, че германската отбранителна линия в Белорусия е получила названието „Фатерланд“ — родина! В края на краищата нямаше значение дали това название е официално или войнишко — така или иначе, то говореше за самочувствието на германците, че Берлин е зад гърба им.

Нашите хора също възприемаха предстоящото настъпление по особен начин. Почти всички географски пунктове, които се споменаваха при планиране на операцията, бяха свързани с войната от дванадесета година, с придвижването на Наполеон към Москва и с гибелта на великата му армия. Генералите и офицерите, които планираха операцията, не бяха склонни към символика, но тъкмо това им напомняха имената на градовете и реките: Витебск, Могилъв, Борисов, Минск, Гродно, Днепър, Друт, Березина, Неман...

И не беше ли плод на тия спомени известното на строго ограничен кръг хора кодово название на предстоящата операция „Багратион“, което още през пролетта, преди месец, ѝ бе дал Сталин?

Ония от участниците в операция „Багратион“, които доживяха края на войната, после можаха да прочетат съчиненията на германските историци, нарекли случилото се крах на германската армия, по своите мащаби и последици надминал дори катастрофата при Сталинград.

Ала тогава, през юни 1944 година, всичко това още не беше написано нито в германските, нито в нашите военни истории.

Разгромът на германската група армии „Център“ в горите на Белорусия съществуваше само в замисъл; и на всичките четири готвеци се за настъпление фронтове, по всички стъпала на командуването се полагаха множество разнообразни усилия, та колкото може по-дълго германците да останат в заблуждение относно времето, мястото и направлението на нашите бъдещи удари.

За операцията „Багратион“ се готвеха почти милион и половина души, над тридесет хиляди артилерийски цеви, шест хиляди самолета, пет хиляди танка и самоходни оръдия. Приготовления от такъв мащаб не могат да се скрият напълно. Оставаше да се създаде у германците лъжливото впечатление, че подготовка се върши навсякъде, но главният удар, с който ще започне голямото ни лятно настъпление, ще бъде нанесен все пак не тук, в Белорусия, а по на юг — в Украйна.

За целта бе разработен план за дезинформация с огромни мащаби, който включваше и лъжливи прехвърляния на войски, и лъжливото им съсредоточаване на юг. Това се съчетаваше с най-строга маскировка от различен вид, с радиомълчание и радиодезинформация. Изчезналата още през зимата армия, която германците отдавна търсеха, смятайки, че е в резерв на Ставката, изведнъж „непредпазливо“ позволяваше да засекаат по радиото прехвърлянето на юг, тъкмо в направлението, където германците смятаха за съвсем логично да бъде въведена в боя. Макар че в действителност тая армия беше отдавна разформирана и съществуваше само като комбинация от радиосигнали. А реално съществуващите танкови корпуси, отиващи на север, бяха преименувани в стрелкови; командирите ѝ временно получиха други имена; документите се подпечатваха с други, временни печати; танковете се превозваха на платформи, замаскирани като вагони, и дори след пристигането си танкистите носеха общовойскове пагони и временно се числяха на доволствие като стрелкови части.

А когато в резултат на всичко това у германците започна да се създава впечатление, че нашият главен удар ще бъде нанесен не в Белорусия, а по на юг, и те своевременно взеха да прехвърлят част от резервите си от север на юг, на партизаните бе дадено указание временно да отслабят действията си по рокадните пътища, по които ставаше прехвърлянето на германските войски. Ударът по тия пътища — началото на голямата „релсова война“ — бе запланиран за момента,

когато ще започне операция „Багратион“ и германците ще трябва бързо да прехвърлят резервите си обратно от юг на север.

Разбира се, би било неразумно да се смята, че ние при всички случаи ще успеем да заблудим германците. Но цялата тая грижлива работа, за да бъдат измамани, се вършеше дълго и последователно; тя беше една от ония предпоставки за победата, които не бива да се пренебрегват, когато се подготвя настъпление.

Последователността в изискванията — успехът предварително да бъде осигурен с всичко, с каквото е възможно — беше резултат не само на порасналото през трите военни години умение да се воюва, но и потвърждение за острата потребност да се направи колкото може повече с наистина малко кръв.

Страната навлизаше в четвъртата година на войната със съзнание за близката крайна победа, но всяко ново усилие ѝ струваше огромен труд. А, значи, напразните усилия бяха недопустими. Нито напразните, нито необмислените. Те щяха да бъдат престъпление пред тая страна, която с уморените си от войната, отрудени ръце произвеждаше там, в тила, четири пъти повече танкове и шест пъти повече самолети, отколкото преди три години. И в непреклонната грижливост, с която се подготвяше настъплението в Белорусия, прозираше съзнанието за всичко това. То съществуваше и в обществото, и в армията, до най-голяма степен определяше поведението на хората и на фронта, и в тила.

Самата смъртна опасност принуждава всеки воюващ човек винаги да иска да бъде колкото може по-добре въоръжен и защитен. През третата година на войната човекът на фронта все повече отвикваше да мисли за това, за което толкова мъчително бе мислил в началото: сега у него вече не живееше чувството, че има по-малко от германеца. Бяха му дали всичко, което по-рано му липсваше, дадоха му и много неща, които сега, напротив, липсваха на германеца.

Разбира се, дори при неоспоримо превъзходство в качеството и количеството на оръжието не всеки бой бива сполучлив за оня, който притежава това превъзходство — така бе ставало по-рано с германците, ставаше сега и с нас. А и опасността, че могат да те убият, продължава да съществува за всеки, който пак се намира под огъня. Но въпреки това общото чувство, че сега живеем в такова военно

охолство, за каквото не можехме дори да мечтаем през четиридесет и първа година, облекчаваше много живота на воюващите хора.

В хода на войната понятието „умеем да воюваме“ за всички нас, взети заедно — или понятието „умее“ — за отделно взетия човек — започна да се свързва с все по-високите изисквания и към себе си, и към другите хора. И макар че готовността за саможертва си оставаше на предишната висота, наред с нея порасна и разбирането за цената на човешкия живот. А заедно с това военните от различен ранг започнаха много по-строго да се отнасят към въпроса, доколко оправдани или неоправдани са ония непрекъснати жертви, които, взети заедно, по време на война се наричат загуби. И тая пораснала строгост към себе си сега, в навечерието на операция „Багратион“, също беше съставна част на оня общ дух на войската, за който на времето е писал Толстой.

Макар че армията на Серпилин беше само една от двадесетте общовойсковии армии, на които предстоеше да участвуват в огромното белоруско настъпление, тя наброяваше ни повече, ни по-малко — сто хиляди души. А ако говорим по-точно, с всички придадени части по списъчния състав към вчерашния ден — 98 992 души.

„Три пъти колкото нашия Рязан“ — с усмивка помисли Серпилин вчера, като си спомни своята младост, когато бе започнала не тая, а оная, Първата световна война. Рязан беше още губернский град с тридесет и пет хиляди жители, а той завършваше там фелдшерското училище.

В полосата на армията бяха съсредоточени около три хиляди оръдия и миномети, триста танка и самоходки, и почти всичко това бе събрано в тесния четиринадесеткилометров участък на пробива, където предстоеше да се решава боят. По двеста оръдия и миномети на всеки километър. По една цев на всеки пет метра. И по петдесет метра на всеки танк или самоходка, ако ги разделим поравно, което, разбира се, няма да направим.

Танковете ще поддържат предимно пехотата; изключение ще направи една бригада, която вече след форсирането на Днепър ще се включи в подвижната група и ще обходи бързо Могильов. А по-големи танкови сили Ставката не е дала нито на твоята армия, нито на фронта. Както изглежда, по главните направления ще действуват съседните

фронтове — вдясно и вляво. На тях са дали механизирани корпуси, а може би и танкови армии. Ти, като командуща армия, не е редно да знаеш това, но никой не ти е забранил да предполагаш; сега времената са такива, че би било странно да не предполагаш; без танкове по главните направления вече не се воюва.

А изобщо, както се казва, всичко това са свободни размишления над голямата карта. Каквито и да са цялостните планове, тук, на вашия фронт, главният удар е възложен на тебе и от самото си завръщане в армията нямаш време да мислиш за нищо друго. Задачата ти е на шестия ден от операцията да освободиш Могилъв. За да го освободиш, първо трябва да стигнеш до него, а по пътя ти има четири реки една след друга и всяка трябва да се форсира, и всяка здравата ще ти се опъне — низините им са заблатени!

Разбира се, не е трудно да се досетиш, че твоята задача тук, в центъра на германската отбрана, не е само да превземеш Могилъв, но и да привлечеш срещу себе си колкото можеш повече сили на противника, докато там, северно и южно, другите фронтове разкъсат отбраната и се включат навътре, един срещу друг, за да затворят клещите някъде край Минск. И това не са празни размишления за командущия армия; когато предвиждаш общия размах на събитията, по-силно чувствуваш отговорност за онова, което лежи върху твоите плещи. И все пак нямаш излишно време за тия мисли. И няма откъде да го откраднеш. Само от съня си. А трябва и да се спи. Оня, който е свикнал на фронта да не спи нощем, сам себе си лъже. Разбира се, всеки ден е различен от другите, но все пак чудеса не стават: ако не си е отспал нощем, доспива си денем. А ако не си доспива, известна част от работата си върши през пръсти. Най-добре е, с изключения само в краен случай, да си вземеш шестте часа нощем, а през останалото да работиш. Най-добре е не само за здравето, но и за работата. Доказано е.

През седемнадесетте дена, откакто се бе върнал в армията, станаха много събития. На Карелския провлак за десет дни пробиха и унищожиха линията Манерхайм и трите ѝ полоси, а вчера превзеха Виборг. Като си припомняш всичко, което си чувал за Финландската война, как тогава се бяха добрали до същия Виборг не за десет дена, а за десет по десет — повече от три месеца — за сетен път си казваш, че

все пак сме се научили да воюваме. И от тебе тук очакват същото умение за пробиване на отбрана.

На Запад съюзниците най-после направиха десант във Франция. Вчера в съобщение на Информбюро за равносметката от трите години война се казваше, че десантът им е блестящ, но засега вече трета седмица воюват все на същия полуостров Контантен, на който бяха слезли. Още не бяха успели да се измъкнат на свобода. Разбира се, ако помислиш, това не е лесна работа. Завземеш плацдарм зад някоя рекичка, а докато го удържиш, сума ти пот хвърляш. А там е море. Наистина готвили са се една година. Имали са достатъчно време, за да съберат нужните сили. Но както изглежда, силите са си сили, а германците не се дават лесно. Дават да се разбере какво значи германец и с какво се яде. Нищо, нека се позорят. Би било дори обидно, ако там на съюзниците потръгне твърде лесно. Макар и да им желаяш победа, все пак вътрешно ти се иска и те да отпият поне малко от чашата, от която ние пихме до насита.

Но и затова нямаш много време да мислиш. Отначало заповяда на Синцов да намери карта на френското крайбрежие, следеше по нея, ориентираше се, а през последните дни си непрекъснато зает. Чуеш, че няма особени промени, и се ограничаваш с това.

Дори за личните си неща, за които съвсем доскоро в Москва мислеше и денем, и нощем, си подложен на някаква, дявол знае каква, диета. Помислиш, не успееш да се сдържиш, а после сам себе си принуждаваш — вън от главата! И нищо, има резултат. Многого работа ти помага.

През тия дни се получиха две писма, дълги, по няколко листа, от двете страни. Такива, каквито по-рано никога в живота си не беше получавал. Сякаш продължение на разговора. Сякаш тя не се съобразява, че е там, а ти си тук, сякаш седи пред тебе и говори подред всичко, което е намислила без тебе.

Прочете и двете писма късно вечерта, след като свърши цялата си работа, а отговори сутринта, преди да е започнал да работи. Разбира се, не й писа с какво се занимава. Писа, че е жив и здрав, спазва режима, както е обещал, старее се да спи по шест часа и продължава гимнастиката за ключицата.

Ако можеше, щеше да й напише, че я обича, както не бе обичал никого досега. Но ръката му не можа да напише такова нещо — спря я

собственото му минало.

В края на второто писмо бе отбелязана полевата поща... „Отговаряй там. Други ден заминавам.“ Щом е други ден, значи, докато писмото е пътувало, тя е вече там, в болницата, на съседния фронт вдясно. Направила е, както смяташе.

Докато четеше писмото, спомни си думите ѝ: „Какво, ще ме вземете ли при себе си в армията?“ И своя отговор: „Няма да ви взема.“ И страшно му се прииска тя да е тук, а не там.

Изглежда, никога по-рано не бе работил с такова напрежение, както през тия седемнадесет дена след завръщането си в армията.

Както всеки командир, през цялата война му се искаше да има в свое разпореждане повече сили и средства, отколкото имаше. По време на война никога не смяташ, че разполагаш с нещо излишно. И все пак не можа да скрие от себе си — от другите съумя да скрие — онова вълнение, което изпита, когато се върна в армията и я прие отново в два пъти по-голям състав, отколкото беше. Никога не беше командувал такова стопанство. Само веднъж бе имал осем дивизии — на Курската дъга. Били са и шест, и пет. Но тринадесет никога не са били. Да поддържат настъплението при него бяха дошли дванадесет тежки артилерийски полка, една артилерийска дивизия за пробив, няколко бригади гвардейски миномети, две противотанкови бригади. На армията не бяха придали механичен корпус, но все пак освен собствените щатни танкове в състава ѝ сега имаше още три танкови бригади и два полка самоходни оръдия. А пристигането на сапърните батальони, понтонните и другите инженерни части непрекъснато напомняше за водните прегради, които предстоеше да бъдат преодоленни.

Армейското стопанство в навечерието на настъпление... Как да си представиш какво означава това? И с какво да го сравниш — не на фронта, а някъде в мирна обстановка? Изглежда, че с нищо не можеш да го сравниш. Защото няма нито един вид отговорност, която да не лежи върху плещите на човека, оглавил това стопанство.

И за хората, които бяха над Серпилин и го командуваха, и за хората, които командуваше той, сега, преди началото на операцията, нямаше значение собствената му личност извън всичко това, което му предстоеше да извърши. Сега за всички тях имаше значение само едно: способен ли си, или си неспособен да направиш това, което се иска от

тебе? И докато изпълняваш строго всичко, което се иска, способен ли си да опазиш живота на известен брой хора, независимо от очакваните загуби, или ще дадеш повече загуби, отколкото се очаква?

И той смяташе, че е правилно да гледат така на него, защото сам гледаше точно така на другите. И всичко, което беше вътре в него, целият му натрупан опит и уроците на живота, всичко, придобито в строя, в академиите и в боевете през тридесетгодишната служба, всичко преживяно и изстрадано, всичко най-добро и силно, което беше в него, включително вярата му в хората — всичко това без остатък той влагаше сега в подготовката на операцията. Влагаше във войната всичко, почерпено досега от нея.

Какво значи да се подготвиш добре за бъдещото настъпление? Да пробиеш германските позиции, да разбиеш германците, да форсираш четирите реки, да превземеш Могилъв, като същевременно спазваш набелязаните срокове? Да, така е. Но това съвсем не е всичко. Нужно е и друго — да изпълниш заповедта с най-малки загуби на хора и техника. Да стигнеш в Могилъв не с последни сили, а готов за понататъшни действия. Да минеш без ненужни загуби — това са общи думи, а в боя всичко е конкретно: в един случай същите тия загуби са ненужни, а в друг — нужни. Зад тия думи трябва да има мисъл и работа. Не просто да изискваш от подчинените: пазете хората. Ако не е подкрепено с нищо друго, подобно изискване по време на война е обикновено разклащане на въздуха! Я виж, моля ти се, какво говори генералът: пазете хората! От такива думи, ако зад тях няма дела, само глупакът може да се просълзи. Та кой началник ще каже: не пазете хората? В цялата армия няма да намериш такъв. А да направиш така, че да постигнеш победа и действително да опазиш хората — тъкмо това е военното изкуство.

Истинската грижа за хората е същевременно и грижа за самата война: ако днес в това настъпление загубиш повече хора, отколкото е строго необходимо, с кого ще воюваш утре? Ако преди настъплението армията е снабдена с всичко, с каквото е било възможно да се снабди — тъкмо това е началото на грижата за хората. Грижа за хората е и това, че зад гърба им в участъка на пробива двеста оръдия на километър ще пердашат по германците. И че танковете в участъка на пробива ще тръгнат заедно с пехотата — това също означава, че ще запазим хората. И че няма да изпитваме глад за снаряди — също е

грижа за хората, ще минем без излишни загуби. И че като не смятаме фронтите болници в самата армия, както му докладваха днес, подготвени са седем хиляди и шестстотин легла — това също има отношение към загубите; значи ще успеем веднага да сложим на легло всички ранени! Животът на хората зависи и от разположението на предните медицински пунктове, а не само от броя на засегнатите от снарядни парчета. Колкото са засегнати, толкова са. Въпросът е другаде: колко минути или часове след това ще се озоват на масите! За да почувствува сам как се е подготвила медицината, рано тая сутрин, в последния ден преди настъплението, още веднъж извика при себе си началника на медицинската служба за личен доклад. Изслушаха го двамата със Захаров и внесоха няколко поправки в плановете за евакуация на ранените така, както три дена по-рано — в плановете за инженерното обезпечаване.

За колко време ще направим проходи в германските заграждения и минни полета, ръчно ли ще ги взривяваме или ще откараме там експлозивни материали с колички, а после ще открием огън по цялата минна полоса така, че от детонацията материалите да се взривят и да разчистят проходи — от това също зависи и колко сапъори ще загубим, и колко бързо ще минем през проходите. Същото е и с преправите: какви средства са приготвени за тях и в какво количество? Колкото по-бързо се прехвърлим оттатък, толкова по-евтино ще платим за това!

И най-после подготовката на самата пехота за настъплението, всичките тия учения, с които месец и половина се занимаваха в тила хората, дето ще настъпват утре. Как сме ги подготвили? От това зависи как ще тръгнат. Ако се движат плътно зад огневия вал, няма да понесат големи загуби. А ако изостанат, ако залегнат — ще изгубят време и после не могат да вдигнат глава! Колкото и да е жалко, при учебното форсиране на водни прегради и при движението зад огневия вал на собствената артилерия в условия, близки до бойните, загубихме поради къси попадания четирима души убити и двадесет ранени, но дори тия загуби ще ни помогнат да не понесем после несравнимо по-големи.

И прав беше Батюк, когато завчера, по време на рекогносцировката в участъка за пробив, наруга оня подмазвач, който, за да го поласкае, започна да му говори, че командувачият фронта твърде малко пази живота си, че въпреки цялата си храброст няма

право да пълзи по предния край. Батюк правилно го прекъсна, почувствува фалша. В такива случаи човек решава сам дали трябва, или не трябва. Ако чувствуваш, че те влече още веднъж със собствените си очи да огледаш местността, където хората ти ще се изправят с цял ръст и ще тръгнат в атака — как можеш да се сдържиш?

Разбира се, животът на командувания фронт или армията е скъп. Ако го убият, не можеш току-тъй да направиш от тесто друг вместо него. Но все пак как да се откажеш още веднъж да огледаш със собствените си очи предния край на противника, когато все още можеш да вземеш под внимание или да поправиш нещо? Как да пренебрегнеш това? На никого не му се иска да рискува живота си, но как изобщо ще воюваш, ако веднъж завинаги не се принудиш да смяташ тоя риск за нещо второстепенно? Какво значи да си по-смел от другите? Без колебание да вдигнеш оръжието и да убиеш? Но нима смятахме за смелчага оня, който сам пръв предложи услугите си да разстреля дезертъора? Нима той е смел? Смел е не оня, който е способен да убие, а оня, който не се страхува да бъде убит. По-право, може и да се страхува, но няма да се спре пред възможността да бъде убит, изпълнявайки дълга си.

А защо разстрелват дезертъора и го наричат изменник на родината? Защото е искал да измени? Или е желал на германците добро, а на нас — зло? Обикновено не е така. Нито на германците е желал доброто, нито на нас зло, а просто е искал да живее повече от другите. Другите нека умират вместо него, а той нека живее вместо тях. Това е всичко. И го разстрелват. Иначе не може. А най-малкото е наказателна рота: върви да изкупиш вината си с кръв, бъди смел по неволя.

А ония, които обичат да подчертаят пред хората смелостта на началството, да го укорят, че малко пази скъпоценния си живот, обикновено сами са страхливци. Защото смелият и грижовен човек няма да ти приказва празни приказки, а мълчаливо ще тръгне с тебе и мълчаливо ще те прикрие с тялото си.

Подготовката за армейската операция, изморила всички, които се занимаваха с нея в щаба на армията, в политотдела, в щабовете на родовете войски, в щаба на тила, и продължила почти два месеца, бе в общи линии завършена. Всички войски вече бяха заели позициите си, артилерията — също; оставаше само утре сутринта, вече под грохота

на артилерийската подготовка, част от танковете и самоходните оръдия да се прехвърлят от очаквателните на изходните позиции.

До последния момент в участъка на пробива бе разположена за отбрана 111-а дивизия — бившата дивизия на Серпилин. Сега я изтеглиха в тила, в третия ешелон, а на нейно място изведоха четири стрелкови дивизии.

Челните батальони на полковете, на които предстоеше да настъпват в този първи ешелон, се настаниха на предния край в окопите, заемани по-рано от сравнително рядка верига на частите от 111-а дивизия. Смяната на войските бе извършена за две нощи. Бяха взети всички предпазни мерки тая смяна да стане тихо, незабелязано за германците. Без да издават с нищо присъствието си, вчера и днес новопристигналите части старателно бяха наблюдавали германците.

Командирите на дивизиите и полковете, а и повечето от командирите на батальоните вече бяха идвали тук на рекогносцировки. Но командирите на ротите и взводовете, сержантите и войниците дойдоха за пръв път тук, на този преден край; а тъкмо на тях предстоеше първи да тръгнат утре в атака и те също трябваше да свикнат с това, което лежеше пред тях.

През същите две нощи след дивизиите от първия ешелон в тила им бяха придвижени дивизиите от втория ешелон.

За да стане всичко в точно определените срокове, бързо и тихо, беше нужно особено голямо напрежение в работата на всички щабни и тилови служби.

Серпилин прекара във войските целия вчерашен ден и днешната сутрин и се връщаше оттам с чувството, че военната машина в участъка на неговата армия е регулирана, заредена, смазана, сега остава само да се пусне в ход.

Макар че през този ден и половина стана нужда на няколко пъти да се поскара заради грешките от различен мащаб — без това не може да мине — на връщане изпитваше чувство на благодарност към хората. Изобщо, ако се гледа истината в очите, без самоотверженото старание на хиляди хора, които — всеки на своето място — вършат работата си, самият ти, взет отделно, си нищо, безсилен си. Макар на това трезво признание да пречи твоя пост на командущ армия и свързаният с този пост и нужен за работата навик да казваш и пишеш „заповядах“, „реших“.

Серпилин заобиколи и се отби за половин час в предишното разположение на щаба, където сега се бе преместил щабът на тила.

Поприказва там със заместника си по тила, даде няколко разпореждания във връзка с видяното през тия два дена на предната линия и прегледа последната сводка за материалните средства към днешната сутрин — 22 юни.

С редки изключения сводката отговаряше на това, което бе запланувано да имат. Особено добре — и това зарадва Серпилин — стояха работите със снарядите за дивизионната и тежката артилерия. От три и половина до девет боекомплекта за всяко оръдие! Бензин имаше за четири и половина зареждания, а това също обещавахе своевременно подвозване на снарядите в хода на настъплението. Конете имаха овес и ечемик за седемнадесет дена. Значи, ще могат да се придвижват и с конна тяга. Конят все още мъкне много нещо, без него не можеш стигна далече по белоруските урви, особено ако завали.

Като поблагодари на заместника по тила, който винаги в такива случаи опъва най-много и на когото бяха давали толкова зор, че той дори учуден примижа в отговор на неочакваната благодарност, Серпилин отиде в щаба на своята бивша 111-а дивизия; след изтеглянето ѝ от предната линия тя се бе разположила тук наблизо.

И командирът на дивизията Артемиев, и началник-щабът Туманян бяха там. Две ноци не бяха спали, изтегляйки от предния край своите части, а сега сигурно току-що бяха станали, седяха и закусваха заедно у командира на дивизията.

Серпилин се отказа от закуска, но каза да му дадат чаша чай.

Лицата и на двамата — и на командира, и на началник-щаба — бяха недоволни. Отдавна им бе станало ясно, че щом толкова дълго стоят в отбрана на широк фронт, значи, преди началото на настъплението ще ги сменят, ще ги изтеглят в резерв, та хората да си починат. Но макар и да ти е ясно, няма нищо радостно, когато отстъпваш участъка си на други и знаеш, че утре-други ден ще тръгнат в бой и първи ще нахълтат в същите германски траншеи, които цели два месеца са били непосредствено пред тебе.

— Както виждам, сърдита сте на командуването?

Туманян не отговори нищо, а Артемиев призна:

— Тъй вярно, сърдита сме, другарю командущ.

— Я гледай, дори „тъй вярно“ — засмя се Серпилин. — А дълго ли ще се сърдите?

— Докато влезем в боя.

— Щом е тъй, значи, няма да е дълго.

— Така ли, другарю командуща? — попита Артемиев. Зад въпроса му имаше надежда, че Серпилин предварително е решил кога ще въведе в боя тяхната дивизия.

Да се отговори на такъв въпрос, не е лесно. Колкото и да иска командирът на дивизията по-скоро да вземе участие в настъплението, командущият армията живее с обратни надежди. Колкото по-късно му се наложи да хвърли в боя оставените в резерв дивизии, толкова по-добре. Има голяма разлика на кой рубеж ще ги въведеш — на близък или далечен — с непокътнати резерви ли ще стигнеш до тоя далечен рубеж, или предварително ще ги разпилееш!

За себе си Серпилин смяташе, че ще бъде добре да използва дивизиите от третия ешелон по-късно, след Днепър. Нека форсират Днепър зад гърба на другите, да запазят силите си, а ще ги задействува — както се изразяват военните — чак при превземането на Могильов или още по-добре при преследването на противника вече отвъд Могильов.

Тия негови надежди се споделяха и от Бойко, и от Захаров, но беше излишно да обяснява предварително на командира и началник-щаба на дивизията, че ще се помъчи да ги задействува колкото може по-късно.

— Какво да ви кажа като на стари познати? — Серпилин премести поглед от Артемиев върху Туманян. — Както вие искате да задържите по-дълго в юмрук някой от батальоните си, така и аз. Не съм по-глупав от вас. Но както са ни учили в академиите, ходът на сражението зависи не само от нашите желания, а и от усилията на противника да ни попречи да ги осъществим. Аз знам какво искам, но противникът иска обратното — нали знаете как става! Оттук изводът: бъдете готови за всичко, както е винаги на война.

— Това ни е ясно — каза мълчалият дотогава Туманян. — Днес дадохме едnodневна почивка, а за утре вече сме насрочили занятия.

— Какви? — попита Серпилин.

— Каквито нямахме условия да организираме на предната линия — каза Туманян. — Настъпление на батальона зад огневи вал...

— Правилно — одобри Серпилин. И се навъси при спомена за онова, което се бе случило.

Преди шест дена в друга дивизия по време на тъкмо такива батальонни учения парче от мина уби най-възрастния командир на полк, полковник Цветков, неотдавна взет оттук, от 111-а, за заместник-командир на дивизията.

— Само по-внимателно — намръщен каза Серпилин.

— Четохме заповедта, другарю командоващ — каза Туманян. — Ще я имаме пред вид.

В дивизията, както и в цялата армия, знаеха за тоя случай.

Серпилин кимна все със същия мрачен израз на лицето. Ясно е, че ще я имат пред вид. А че никои вече не може да върне Цветков, това си е факт.

— На ония, които напоследък са били без смяна на предния край, дайте все пак не един, а два дена пълна почивка! — заповяда Серпилин, като помълча малко. — Разбира се, вие самите можете и без почивка. Колкото и да сте пълзели по предния край, все пак спали сте на легла в щаба си. А войниците — в окопите. Уморени са и не са си доспали през това време.

Серпилин отново замълча. Ако бе изказал докрай мисълта си, трябваше да каже, че и оня, от минометния разчет, който с късо попадение бе убил Цветков, също е бил и уморен, и недоспал.

— Я по-добре ми кажи следното нещо, другарю командир на дивизията — попита Серпилин Артемиев, след като помълча малко. — И ти, другарю началник-щаб — обърна се той към Туманян. — Вече два месеца гледахте германеца с четирите си очи. Според вас, какво представлява сега той? Какво сте забелязали при него?

— Докладвахме за всичко забелязано, другарю командоващ — учуден каза Туманян.

— Четохме всичко, каквото докладвахте. Или аз, или Бойко. Вие кажете за ония неща, които не сте докладвали. Преди зимното настъпление също стояхте месец и половина на предния край. Сега пак стояхте. Какъв е сега германецът? Еднакъв ли е с оня, есенния, или не?

— „Езиците“ съобщаваха... — Започна Туманян, но Серпилин го прекъсна:

— И това знам, какво са съобщавали „езиците“. Разбира се, има значение. Но все пак трябва да се прави корекция, защото са пленници.

Когато са му надянали чувал на главата и са го домъкнали на разпит при руснаците, настроението му е едно. А докато е там, при своите, е друго. Как носят службата, според двумесечните ви наблюдения? Какъв е редът, дисциплината? Всичко ли става точно по часовник, както по-рано?

— Уловихме повече „езици“, отколкото през есента — каза Артемиев. — И по-лесно ги хващахме. Не много, но все пак по-лесно.

— Съгласен съм, това е показателно — каза Серпилин. — А в останалото?

Лицето на Туманян стана угрижено. Както изглежда, прехвърляше в паметта си всичко станало през тия два месеца, та колкото може по-точно да отговори на неочакваните въпроси на командувачия.

— Не се мъчи, Степан Авакович, не си припомняй подробности. Отговори, каквото изведнъж ти е дошло наум.

— Маскировъчната им дисциплина е по-слаба — каза Туманян. — И огневата също. Забелязваха се нарушения в режима на огъня. А по-рано това при тях беше като по часовник. Засичахме закъснения и с подвозването на храната.

— А аз бих добавил, че сега започнаха да хабят повече нерви по дребни поводи — каза Артемиев.

— Какво значи „повече нерви“?

— По-остро реагират на всичко. Хванем „език“ — стрелба, не само там, където сме го взели, а по целия фронт на полка. Направим нощен поиск, а след това много ноци подред те са неспокойни — чувствува се, че нервите им са изопнати.

— А защо са изопнати? — попита Серпилин. — Защото очакват нашето настъпление ли?

— И защото очакват настъпление, и изобщо мисля, че са уморени.

„А ние не сме ли уморени?“ — мислено се попита Серпилин, като същевременно си каза, че в думите на Артемиев има важна за бъдещото настъпление истина. Уморени сме и ние, и германците, но тая умора е различна. Ние сме уморени от изживяното, от всичко онова най-страшно, което е вече зад гърба ни. И увереността, че най-страшното е вече зад гърба ни, все пак в края на краищата живее у

всички нас въпреки различните настроения у различните хора. Затова и умората ни е съвсем друга в сравнение с тая на германците.

Разбира се, през годините на войната умора се бе натрупала и у германците, но освен нея у тях имаше и умора от очакване на бъдещето. Те не живееха с чувството, че най-страшното е зад гърба им...

Командирът на дивизията е прав относно нервите. Нервите им са изопнати. И това е добре...

— Днес на разсъмване завърши третата година от войната — изведнъж каза Артемиев.

— Къде те свари войната? Доколкото помня, на Далечния Изток? — попита Серпилин.

— В Забайкалието. Но трябва да се смята, че съм я започнал през декември край Москва.

— Помня тая среща. — Серпилин наистина си спомняше как пътуваше тогава през нощта по засипаното със сняг шосе, за да приеме дивизията, и срещна Артемиев, който се мъчеше да оправи задръстването по едно нанаягорнище.

По очите на Артемиев личеше, че се радва на тоя спомен, но не отговори нищо, не каза, както друг би по-бързал да каже на командувачия: „То се знае, и аз ви помня, и никога няма да забравя!“

Самолюбив е. Не обича да се подмазва на началството. Неотдавна го доказа. Преди пет дена в армията беше маршал Жуков, докладваха му за подготовката на операцията, изслуша докладите на няколко командири на дивизии, между които и на Артемиев. След докладите даваше вводни, усложняваше обстановката, питаше как ще постъпят при една или друга обстановка. И доволен от докладите, намери после време да поговори с командирите на дивизии и корпуси, както се казва, в положение „свободно“. А когато преди заминаването си Жуков пиеше чай в столовата на Военния съвет, изведнъж се разбра, че лично познава Артемиев. В отговор на въпроса, кой от командирите им на дивизии е най-млад по години, Захаров посочи Артемиев: „Роден е през дванадесета. Но е започнал да воюва по-рано от другите, още на Халхин-Гол.“

Като чу това, Жуков смръщи чело: „Сега си го спомних... Когато докладваше, мина ми мисълта: не е ли служил при мене там в разузнавателния отдел?“

Артемиев бе имал възможност да изтъкне себе си, като припомни, че е служил под командването на Жуков на Халхин-Гол. Но не го направи. И като изхождаше от собствените си разбирания, Серпилин прие това като негов плюс.

— А ти, Степан Авакович, мисля, от първия ден воюваш?

Туманян кимна.

— В сегашното направление. Точно на запад. Щабът на нашия полк беше близо до гара Сокулка, на петдесет километра югозападно от Гродно.

— Помня, че си започнал да воюваш от първия ден, но не знаех, че е било в това направление.

— Разбрахме се с командира на дивизията — без усмивка каза рядко шегуващият се Туманян, — като наближим, да помолим командването да ни изпрати до Гродно. Аз там участвах в първия си бой. И той има причина.

Серпилин вдигна очи към Артемиев.

— Майка ми остана в Гродно, през първия ден на войната — каза Артемиев. — Заедно с племенницата ми. Вашият адютант Синцов не ви ли е казвал? Дъщеря му остана там. Преди войната той беше женен за покойната ми сестра.

— Казвах на командира на дивизията: заедно ще ги търсим! Как тъй — да загубиш майка си? — каза Туманян с някаква особено горчива и силна привързаност към своя род, която е в кръвта на арменците.

Артемиев не каза нищо, а и Серпилин нищо не отвърна. Нима може да се каже кой е жив и кой е мъртъв сега там, зад германската линия на фронта, която утре сутринта най-после ще пробиваме!

Без да отговори на Туманян, каза за себе си:

— А моето първо бойно поле сега е на две крачки оттук, в покрайнините на Могилъв...

И казвайки това, помисли колко много хора в неговата армия са започнали войната тук, в Белорусия. Излиза, че и Туманян е започнал край Гродно. И началник-щабът Бойко разправяше за себе си, че е приел тогава полка след гибелта на командира край Домачево, южно от Брест. И командувашият артилерията Маргиани си спомняше как е взривявал тогава своите сто двадесет и две милиметрови гаубици край

Слоним, защото не могъл да ги прехвърли през река Шчара. И Синцов беше край Могилъов. И лекарката му беше...

„Да — помисли Серпилин за утрешното настъпление с внезапно обзела го злоба към германците — тогава смятаха, че вече ни няма: стрили са ни на прах, стъпкали са ни — и ни няма! А ето че сме тук!“

— Време е да вървя. — Той остави върху чинийката втората недопита чаша чай. И вече прав, попита Туманян: — Как се проявява при вас Евстигнеев?

— Както ви докладвах, зачислихме го в оперативния отдел. Може би искате да го видите? Той е съвсем близо, за пет минути ще го намерим!

— Не попитах за това. — На Серпилин не му хареса готовността на Туманян да потърси Евстигнеев. — Как се проявява? Не съжелявате ли, че се съгласихте да го вземете?

— Още не е успял да се прояви — каза Артемиев. — Не е имало случай. Според началник-щаб старе се в службата. А аз още не съм се сблъсквал с него.

— Веднага щом пристигна, помоли ме да го пратя в полковото разузнаване — очаквателно каза Туманян.

— Е, и какво? — попита Серпилин.

— Засега няма свободни места, но ме помоли. — Казано беше с очакване, че Серпилин сам ще им даде да разберат как трябва да постъпят с бившия му адютант.

Но Серпилин сякаш не чу тая интонация в гласа на Туманян. Ръкува се с двамата и излезе.

На връщане от сто и единадесета дивизия Серпилин продължаваше да мисли за хората, с които току-що са бе разделил.

Въпреки лошия си навик твърде прибързано да казва на началството „гъй вярно“, Туманян не хвърляше думите си на вятъра: непоколебимо изпълняваше онова, което беше обещал. И макар да беше самолюбив в неравнодушен към поощренията, спечелваше си ги честно, докладваше без преувеличения. И имайки предвид упоритостта и волята му, Серпилин смяташе, че след време от началник-щаб може да бъде издигнат за командир на дивизия.

У Артемиев Серпилин ценеше опита, съчетан с младостта. Бе успял да направи много. Минал е през академията, бил е и на щабна работа, и в полк, вече втора година командува дивизия. А е само на

тридесет и две години! Възрастта му е такава, че може още двадесет и пет години да служи и да расте. Макар Олга Ивановна да смята, че е грехота да се говори за това, все пак, едва ли тая война е последната. А щом е тъй, трябва по-често да се мисли за ония, които имат повече години пред себе си!

Излиза, че преди войната Синцов е бил женен за сестра му. Артемиев каза „покойната“ — значи, или е умряла, или е загинала вече по време на войната. Синцов никога не бе приказвал за това. Отдавна вече, от Сталинград, в армията смятат него и лекарката му за мъж и жена.

„Да — помисли Серпилин не за Синцов и покойната му жена, а за самия себе си, — така става: отначало смяташ — цял живот няма да я забравя, а после излиза другояче.“

Пътят минаваше през гората, после излизаше на открито. На края на гората, при бариерата, бе спрял един вилис; от него изскочи офицер и като размахваше ръце, взе да се препира за нещо с автоматчика. Режимът за движение по пътищата беше строго регламентиран. На всяка част бяха издали строго ограничен брой пропуски за колите. Пропуските бяха различни за различните пътища, та никъде да не става забележимо за германците струпване.

По светло в цялата полоса на армията не трябваше да се движат повече коли, отколкото преди два месеца, а всички останали — само нощем! Кузмич, трябва да му се признае, кръстосваше от сутрин до вечер по пътищата и бе въвел образцов ред.

Като приближиха бариерата, Серпилин заповяда на шофьора Гудков да спре, хвърли поглед надясно към гората и забеляза, че под дърветата вече стоят откараните там коли — някакъв щабен автобус и две емки.

— Елате при мен! — викна Серпилин на офицера, като се подаде от вилиса. Офицерът все още не забелязваше началството и яростно ругаеше сержанта, упорито застанал пред него с готов за стрелба автомат.

— Елате тук, чувате ли какво ви казвам?

Офицерът се обърна, видя генерала и изтича към него. Беше едър майор с почервеноло от яд лице, с шлем на танкист и метнато на раменете върху комбинезона платнище.

— Инженер-майор Булигин, помощник по техническата част на сто и осма отделна танкова бригада — представи се той, като при това не забрави да рапортува, че бригадата им не е просто бригада, а Карачевската гвардейска, носителка на ордени „Червено знаме“ и „Александър Невски“!

— Че е гвардейска — това е добре, ние уважаваме танкистите... Но защо се карате така на сержанта при изпълнение на служебните му задължения? Той изпълнява заповедта на командуването. Моята заповед. Може би и на мене ще се скарате, щом заповедта ми не ви харесва?

— Другарю командуващ... — Танкистът не познаваше Серпилин по лице, но вече бе разбрал, че пред него е командуващият армията. — Командирът на бригадата ми заповяда в петнадесет часа лично да му докладвам за ремонтирането на два повредени танка. Ако не докладвам — моите уши ще дърпат. А той не ме пуска!

Танкистът продължаваше да стои „мирно“, само с рязко движение на главата посочи към бариерата.

— На вашата бригада, както и на другите, са дадени два пропуска за движение през деня — каза Серпилин. — Ако командирът на бригадата ви е извикал, след като знае, че нямате кола с пропуск, значи, сам е виновен. А ако имате кола с пропуск, а сте тръгнали без пропуск, ще трябва да обясните на командира на бригадата защо не сте пристигнали навреме.

— Имаше кола, другарю командуващ — каза танкистът, — пратих я напред с резервните части, а аз...

— А ти си решил, както ти падне. Тъй ами, голям началник, и гласът ти си го бива... — Серпилин се усмихна и премина на „ти“. — Как тъй няма да минеш през войника! А ето че не мина, войникът си знае службата, а ти не! На него благодарност, а на тебе — мъмрене! Колата да се махне от пътя — в гората! До двадесет и един часа.

— Разрешете да изпълня, другарю командуващ!

— Чакай. — Серпилин огледа танкиста. — Защо си с шлем? Запознати ли сте със заповедта за маскировъчните мерки?

— Тъй вярно, запознати сме.

— Но за вас законът не важи? Бързате да покажете своето присъствие? Германците да узнаят, че вашата Карачевска гвардейска дивизия, носителка на „Червено знаме“ и „Александър Невски“, се е

появила тук? Искате предварително да ги изплашите с пристигането си? Нямаме нужда от това!

Серпилин можеше и още по-здраво да скастри този инженер-майор и щеше да го направи, ако всичко това бе станало преди три дена. Но на другата сутрин предстоеше настъпление, в което още от първите часове ще участва и тая танкова бригада, и не искаше да разваля настроението на командването ѝ преди боя, като накаже с няколко дена арест помощника по техническата част, който утре ще бъде крайно необходим.

През последната седмица вече няколко офицера бяха изпратени в арест за нарушаване на маскировката. А един злостен нарушител дори бе даден под съд. Но на този днес му бе достатъчно да го посплаши...

— Вървете! — Серпилин още веднъж се усмихна, като видя как запътилият се към своя вилис танкист вървешком измъкна от комбинезона пилотката си, сложи я на главата, а шлема скри под платнището.

Серпилин се приближи до бариерата и повика сержанта.

— Освен това имаше ли и други опити за неподчинение по време на дежурството ви?

— Имаше още един, другарю командоващ.

— Ако се повтарят, записвайте си и докладвайте по команден ред.

— Тъй вярно, ще докладвам по команден ред! — каза сержантът.

— Благодаря за службата! С нас всичко е наред. — Серпилин посочи пропуската, прикрепен към предното стъкло на вилиса. — Можем ли да минем?

— Тъй вярно, другарю командоващ!

Серпилин пристигна на командния пункт и влезе вътре. Оперативната група на щаба сега бе разположена в гората. Понеже смяташе след няколко дни да се преместят още по-напред, Серпилин бе заповядал да не правят блиндаж, а да сглобят на бърза ръка трофейната щабна металическа къщичка, която бяха взели от германците миналата година през есента. Тя се разтягаше като хармоника и бързо се монтираше. През зимата в тая металическа хармоника беше студено, а сега, през лятото, вършеше работа.

Къщичката стоеше под шатра от дървета, вътре беше прохладно. Серпилин се отпусна върху съгваемия стол и повика Синцов:

— Докладвай какво е станало, докато ме нямаше. Къде е командуваният фронт?

— При Кирпичников. Още не е тръгнал оттам. Не са се обаждали.

Кирпичников беше командирът на корпуса, който щеше да действа по десния фланг на пробива.

— Ясно — каза Серпилин. — Обедът приготвен ли е?

— Началникът на административно-стопанския отдел докладва, че всичко е готово.

— Обаждал ли се е някой?

— Прокурорът се обади, пита дали няма промени. Извикали сте го да дойде в петнадесет часа.

— Какво му отговори?

— Че не е имало други заповеди.

— Видя ли жена си?

— Видях я.

— Как е със здравето?

— Здрава е.

Синцов разтвори планшета и остави пред Серпилин бюлетина за времето. Вече бе свикнал, че по няколко пъти на ден Серпилин се интересува от прогнозите и обича сам да преглежда бюлетина.

— Добре, свободен си.

Бюлетинът отразяваше реалността. Времето е тихо и облачно, а почти винаги трудно може да се каже какво предвещава в бъдеще подобно време. След цифрите за атмосферното налягане в бюлетина пишеше: „През нощта може да падне мъгла.“

„Да, може да падне мъгла — помисли Серпилин. — И ако не се вдигне до сутринта, както вече стана на няколко пъти — все пак тука има много блата и това се отразява — ще трябва да отложим и началото на артилерийската подготовка, и часа на атаката. Подобна възможност не само не е изключена, но е и предвидена. Макар че, естествено, по-добре е да не отлагаме.“

Ако през нощта има гъста мъгла, това ще се отрази върху действията на авиацията. В тила на противника трябва да нанесе удар авиацията за далечно действие — три дивизии. Но ако има гъста мъгла, въпрос е дали ще дадат разрешение за полет на всички, които са запланувани, а дори и да дадат, какви ще бъдат резултатите от

бомбения удар в условията на лоша видимост? Ако през нощта добре бомбардираме германския тил, това ще бъде още един плюс за утрешното ни настъпление. А ако не го бомбардираме, напротив, ще бъде минус.

Колкото и грижливо да си подготвил операцията, все пак в последния момент времето може да внесе своите корекции не в твоя полза.

Серпилин позвъни на началник-щаба:

— Григорий Герасимович, вече съм тук. Ако няма нищо особено спешно, сам ще дойда при тебе след половин час... Знам това!

Бойко му каза по телефона, че особено спешни работи няма, а командуваният фронт е още при Кирпичников.

Макар тогава да беше далеч от щаба, на наблюдателния пункт на един от полковете, Серпилин научи веднага, че командуваният фронт Батюк заедно с члена на Военния съвет Лвов е дошъл тая сутрин в армията.

Като пристигна сутринта в щаба на армията и не завари там Серпилин, Батюк каза на Бойко да не безпокоят командувания армията — нека се занимава с работата си във войските. А Лвов каза същото за Захаров, който от сутринта беше в друга дивизия.

Батюк и Лвов взеха със себе си намиращия се на командния пункт генерал Кузмич и заминаха с него за корпуса на Кирпичников.

Командуваният фронт нямаше намерение да идва днес. Напротив, вчера, като си тръгваше от армията, каза на Серпилин: „Довършвай, каквото има. Този път ще дойда при тебе едва един час преди началото на музиката.“

„Един час преди началото на музиката“ — значи, точно за артилерийската подготовка. На сто метра от окопчетата с козирките, които там на наблюдателния пункт бяха приготвили за Серпилин, беше готов и наблюдателен пункт за командувания фронт, направен по същия начин. Прокараха там и телефон, и всичко, каквото трябва. Ако утре не иска да бъдат заедно, ако реши да наблюдава отделно — всичко е готово!

Но както се оказва, не е издържал, дошъл е и днес!

Като научи това, Серпилин не се зарадва. Малко ли неща могат да станат, докато обикаля, нещо няма да му хареса или още по-лошо, ще му дойде на ум нещо ново преди самото начало на боя!

Но в същото време не осъждаше Батюк, че е дошъл днес. И сам на негово място може би нямаше да издържи, щеше да дойде. Все пак главният удар е тъкмо тук. И за пръв път нанася такъв удар в ролята на командущ фронт. Нищо чудно, че не го сдържа на едно място.

Серпилин не бързаше да се срещне с началството. Напротив, като научи по телефона, че Батюк е заповядал да не безпокоят командущия армията, продължи да действа според плановете си: най-напред отиде в един полк на предния край, после в щаба на една от дивизиите във втория ешелон, след това на позициите на тежката артилерия. С артилеристите приказваха не за артилерийската подготовка, не за началото, а за края на първия ден от настъплението: за колко време възнамеряват да сменят позициите и да се придвижат след пехотата.

Оттам отиде при танкистите, в същата Карачевска бригада, откъдето беше майорът — помощник по техническата част, когото стана нужда да скастри. Навсякъде предупреждаваше къде ще отиде след това и навсякъде му съобщаваха по телефона къде се намира командущият фронт и какво прави.

Между другото по тоя начин провери и връзката. Тя беше в ред, работеше безотказно.

Ако от Кирпичников командущият фронт отиде направо при съседа вдясно, без да се отбива в щаба на армията, Кузмич ще се върне, ще разкаже как са пътували и какви забележки са правени. А ако тръгне обратно през командния пункт на армията, за всеки случай в палатката, в столовата на Военния съвет, обедът е готов.

Намирайки се от сутринта сред войските, Серпилин почувствува, че там, долу, както и самият той, очакват утрешния ден със скрито вълнение. Но нямаше суетня. И пред началството не се докарваха, държаха се с достойнство, като хора, които съзнават, че са съвсем готови за решителния час.

Серпилин не се стремеше днес да обиколи повече части; отби се само в няколко, искаше да долови настроението във войските и да провери тук-таме как са се подготвили не само за момента на атаката, а и за по-нататък. Войските бяха много, графикът за движението им — многоетажен. Днес той проверяваше някои тънкости точно в това отношение. Да напреднеш изведнъж дори на голяма дълбочина след успешната артилерийска подготовка — това съвсем не е всичко. В

дълбочина могат да възникнат и сигурно ще възникнат многобройни усложнения, които трябва да се предвидят.

Сега, като се върна, той си спомни за танкиста — помощник по техническата част, и позвъни на командувачия автобронетанковите войски полковник Свиридов. Отначало му каза, че е бил в Карачевската гвардейска танкова бригада и че нейният командир, полковник Галчонок, когото по-рано не познаваше, му е направил най-добро впечатление, а после поиска Свиридов да си вземе бележка и да докладва след операцията как ще се прояви в хода на боевете помощникът по техническата част на тая бригада инженер-майор Булигин.

Свиридов каза по телефона само: „Слушам“ — не попита защо му се обаждат, както изглежда, сам се досети — Серпилин има слабост: обича, когато хората провинили се в нещо, после, въпреки очакванията, се проявяват добре в боя.

— Другарю командувач, прокурорът на армията дойде — доложи Синцов.

— Нека влезе.

Серпилин погледна часовника. Точно петнадесет. Прокурорът бе дошъл съвсем навреме.

И макар че в самото навечерие на настъплението можеше и да не намери време за тая среща, Серпилин успя да намери. Искаше да воюва необременен, да освободи главата си от трудния въпрос, във връзка с който бе дошъл прокурорът.

— Явявам се по ваша заповед.

— Седнете — каза Серпилин и вдигна очи от бюлетина за времето към влезлия подполковник-юрист, когото виждаше за пръв път.

Прокурорът бе пристигнал преди десет дена на мястото на Полознев, който бе служил в армията без прекъсване още от формирането ѝ. Тъкмо в деня, когато Серпилин се върна от Москва, Полознев беше ранен от парче снаряд на предната линия. Раната не беше опасна за живота, но неудобна — нито да станеш, нито да седнеш!

И макар че беше добър човек и в щаба на армията се отнасяха добре към него, но както става в подобни случаи, не можаха да

сдържат шегите си, разправяха, че германецът все пак е дал прокурора под съд!

А щом пристигна новият прокурор, върху плещите му веднага легна необикновено дело: гибелта на заместник-командира на дивизия полковник Цветков и раняването на намиращия се до него по време на ученията командир на полк от парчетата на една и съща злополучна мина.

Делото бе трудно за всички и затова, защото нямаше преки доказателства за зъл умисъл, но нямаше доказателства и за обратното, а мащабите на последиците изискваха сурово наказание за виновния.

Освен всичко друго, за ония, които се занимаваха с това дело, не бе тайна, че като е научил за гибелта на полковник Цветков и за тежкото раняване на командира на полка, командуваният армията обикновено уравновесен човек, кипнал и поискал да се извърши най-строгото разследване. Не само взел присърце самия факт, който действително бе извън всичко допустимо, но изобщо не можел да свикне с мисълта, че е загинал Цветков, с когото още като командир на дивизия бе минал през целия Сталинград.

А командуваният армията си е командващ армия. Каквато и да е присъдата — ще я утвърди той! И при това явно сурово отношение на началството ще бъде трудно да се правят опити за смекчаване буквата на закона. Дори да поискат. А на фронта хората често искат това, особено когато става дума за възможност да се наложи смъртно наказание. И без това наоколо умират толкова много хора, че рядко някой се стреми да прибави и смърт по присъда. Почти винаги това се прави със свито сърце.

Със свито сърце разследваха и тоя случай. Виновният бе открит веднага — той и не мислеше да отрича.

Обстоятелствата бяха следните: трети ден се водели учения в обстановка, максимално приближена до бойната. Малко преди това Серпилин бил мъмрил командването на дивизията, задето правели всичко само за показ, а не организирали истински трудови учения и фактически не се подготвяли за боевете. Заместник-командирът на дивизията бил свален, на негово място назначили Цветков и той се заловил на работа с двойно старание — искал да докаже, че не е дошъл току-така. Няколко дена подред така подгонвал хората по време на ученията, че целите били в пот.

Тоя ден от сутринта назначил батальонни учения — настъпление зад огневи вал. Образували огневия вал с артилерия и миномети. Цветков взел със себе си командира на полка и вървял във веригата на батальона, показвайки с личен пример, че на такова разстояние човек може безопасно да се движи зад огневия вал.

После веригата продължила напред, а Цветков и командирът на полка тръгнали да се връщат, искали да отидат в още един батальон. Тъкмо тогава бил даден проклетият изстрел.

Както му е редът, минометите водели огън с допълнителни заряди. При поредния изстрел станала засечка. Извадили мината от цевта — причина за засечката било това, че върху жилото останала част от глава на гилза.

Оправили жилото и отново нагласили миномета, но в бързината пълначът взел мина без допълнителен заряд. Командирът на разчета забелязал това, заповядал да прекратят огъня и започнал да ругае пълнача за нехайството му.

Тъкмо тогава станало непонятното и непоправимото — мерачът сержант Никулин, на когото това изобщо не било работа, сам взел още една мина и дал изстрел. Оказало се, че и тая мина е без допълнителен заряд — не била взета откъдето трябва... Получило се съвсем късо попадение, не бил засегнат никой от войниците във веригата, мината избухнала зад гърбовете им, на полето, тъкмо там, където по това време вървели Цветков и командирът на полка. Командирът на полка останал без стъпало, а Цветков — със седем парчета от мината в корема. Умрял на операционната маса, без да дойде в съзнание. Било за чудене как е останал жив още час и половина.

Строго казано, никой друг освен мерача не беше виновен. В реда на нещата е, че командирът на разчета бе спрял огъня и бе отвлякъл вниманието си, за да смърти нехайния войник. Но никой не би могъл да очаква, че тъкмо в тоя момент мерачът изведнъж ще прояви такава инициатива и сам ще даде изстрел.

Разпитали командира на батареята и командира на разчета, не намерили вина в действията им и предложили да им наложат само дисциплинарни наказания. Така и направили. Щом за нещастие на старши лейтенанта изстрелът бил даден от неговата батарея, за нехайството го понижали от старши лейтенант в младши и от батареята го пратили във взвод. Командирът на минометния разчет —

от сержант в редник. А мерачът, също сержант, бил изправен пред съда.

В отговор на въпроса, защо самоволно е дал изстрел, той обяснил, че е бързал да продължи огъня. А как не е забелязал, че взема мина без допълнителен заряд — не можал да каже нищо убедително. Чудел се сам на себе си, разпервал ръце и само повтарял: „Какво да правим сега! Щом съм виновен — ще отговарям.“ Бил просто съсипан. Докато бил под следствие, прокурорът дори започнал да се тревожи: да не посегне на живота си. Заповядал да го обискират: няма ли у себе си нещо, с което може да се самоубие?

Когато го обискирали, той разбрал защо правят това и казал: „Напрасно мислите така за мене, не съм Юда, та да се обеса. Виновен съм, но не ме е страх от съда!“

Съдът признал мерача на минометния разчет сержант Никулин за виновен в престъпно нарушение на заповед, при което в резултат на самоволно дадения от него изстрел с мина без допълнителен заряд е загинал заместник-командирът на дивизията и е бил ранен командирът на полка. Съобразно тежестта на последиците, сержантът Никулин бил осъден на най-голямото наказание — разстрел.

Като чул присъдата, Никулин само дълбоко въздъхнал, но не казал нищо. Ако е бил казал поне една дума, сигурно на всички би им било по-леко. А той не казал нищо. Когато съобщавали присъдата, сержант Никулин или не чул, или не придал значение на това, че решението на съда подлежи на утвърждаване от Военния съвет на армията. По лицето му личало, че е очаквал подобна присъда. Не защото се е смятал за престъпник, а защото е свикнал с мисълта: щом е станало тъй, че е убил човек, значи, и сам трябва да е готов да отговаря най-строго.

Преди два дена решението на съда бе докладвано на командувачия армията. Човек на такава длъжност е принуден да се сблъсква с много необходимости, в това число и тежки като тая — да утвърждава произнесените смъртни присъди.

За щастие това рядко му се налагаше. За година и половина, откакто командуваше армия, само три пъти Серпилин се бе изправял пред подобна необходимост. Двете присъди утвърди без колебание. Третата не утвърди, върна я. И впоследствие всичко свърши с наказателен батальон и смърт в боя.

Тая присъда беше четвъртата. Серпилин прочете предложението, подписано от председателя на съда и от прокурора, не го утвърди и го сложи настрана — поиска сам да се запознае със случая.

Нещо в присъдата го спря. А и формулировката — „Престъпно нарушение на заповед“ — може би и правилна според закона, не напълно отговаряше на същността на нещата. Престъпно нарушение е, ако са ти заповядали да вървиш напред, а вместо това хукваш назад. А тук цялата беда е, че бе стрелял без заповед! Цветков вече е погребан, казани са и прощалните думи над гроба му на градския площад в Кричев, даден е и салют с двадесет винтовки, написано е и писмо на вдовицата му — всичко това е вече минало, вече е засенчено и изместено от други неща, а предстоящата смърт на виновния за смъртта на Цветков войник се бе превърнала вече в нещо отделно от смъртта на Цветков и на нея трябваше да се гледа отделно. Да сложи настрана присъдата, го накара и една мисъл, която имаше отношение към предстоящото настъпление: това не бе нито дезертър, нито човек, който се е самонаранил, и няма да го разстрелят пред строя, защото и самият случай, и обстановката не изискват това. Напротив, обстановката преди настъплението изисква да не се прави такова нещо. Значи, просто ще изпълнят присъдата и човекът ще си отиде. А що за човек е тоя, който ще си отиде?

Късно снощи Серпилин прочете донесеното му досие. От него можеше да се научи, че виновникът за смъртта на полковник Цветков сержант Никулин Пьотр Фьодорович е тридесет и девет годишен, родом от Псков, където семейството му, състоящо се от жена, тъща и три деца, и до днес се намира във фашистка окупация. Оттам, от Псков, където е работил в склада на товарната гара, го мобилизирали в армията; по време на войната е бил награден веднъж с медал „За бойни заслуги“ и три пъти е бил раняван: край Тихвин през ноември четиридесет и първа, при горното течение на Дон през юли четиридесет и втора и край Белгород през март четиридесет и трета, след което са го пращали на лечение в болница, а после от болниците се е връщал в действащата армия.

Излизаше, че четиридесетгодишният Цветков, който също неведнъж бе попадал в болници и след тях също се бе връщал на фронта, който също имаше многодетно семейство, само че бе успял да го евакуира в началото на войната, бе убит от войник като него — вече

не млад, семеен и продължаващ да воюва след всичките си престои в болниците.

Като прочете всичко това, Серпилин не само повика при себе си прокурора, но каза да докарат и осъдения. Не беше редно да го докарват тук и той знаеше това, но заповяда да го направят.

За себе си вече бе решил да не утвърждава присъдата. Като прочете вчера досието, дори вдигна слушалката и обсъди тая възможност със Захаров. И все пак, искаше сам да види тоя неволен убиец, да реши всичко въз основа на личното си впечатление от него. В живота е така: видиш човека — и нещо в тебе се променя. Преди си решил едно, а после решаваш друго. Как да се откаже да провери самия себе си, още повече в такива обстоятелства?

— Не съм ви виждал досега — каза Серпилин, когато прокурорът седна. Подполковникът юрист беше още млад, на около тридесет и пет години, не повече.

— Едва от единадесет дена съм в армията, другарю командущ.

— И веднага такава трудно дело — каза Серпилин. — Аз отложих утвърждаването на присъдата.

— Знам, другарю командущ. Чакаме.

— Какво чакате? Да я утвърдя или не?

— Да не я утвърдите, другарю командущ.

Отговорът беше толкова откровен, колкото и въпросът. Както изглежда, от езика му се бе откъснало това, което беше на сърцето му.

— Тогава защо сте издали такава присъда — попита Серпилин, неодобрително, както се стори на подполковника, който го гледаше.

Но въпреки тоя неодобрителен поглед подполковникът не отстъпи:

— Колебаехме се, другарю командущ. И председателят на съда, и аз, когато заедно подписвахме предложението. Не искахме да наложим подобно наказание, но и престъплението е такава, че трябваше да се съобразяваме с цялата тежест на последиците.

Серпилин го погледна в очите и изведнъж ясно си спомни онова, което още в първия миг, преди всички размисления, го бе накарало да отложи утвърждаването на присъдата. Там, в документа, който му бяха представили — сега той си спомни това, — пишеше: „Никулин Пьотр Фьодорович, сержант, досега неосъждан, три пъти раняван и след оздравяването си три пъти завръщан се в строя...“

Като гледаше сега в очите на подполковника, Серпилин разбра, че това последното — за завръщането в строя след трите ранявания, което според закона не беше задължително да се спомене, е написано, за да привлече вниманието му, когато утвърждава присъдата, за да го засегнат тия думи. Написали са го и бяха постигнали целта си.

— Докарахте ли осъдения?

— Тъй вярно, докарах го. В моята емка е с войник от конвоя, за да не привлича вниманието.

— Да, правилно. Как иначе, на черен кон ли да го докарате? А сигурно и нямате, не ви се полага по щат.

— По щат имаме покрит камион.

Серпилин кимна.

— Доведете осъдения.

След минута подполковникът се върна с осъдения. Влязоха само двамата, както изглежда, войникът от конвоя бе останал там, зад вратата.

Осъденият сержант стоеше не както стоят войниците пред началство — с изпънати покрай тялото ръце — а ги държеше зад гърба си. Кой го бе научил така, може би войникът от конвоя? Както е прието, рубашката му беше без колан и без пагони. Виждаха се само конците. Рубашката му бе стара, избеляла. На раменете — тъмни следи от пагоните, а на гърдите — от сваления медал. А трите нашивки за раняванията — две златни, какви ти златни, отдавна вече бяха избелели, поръждавели, и една червена! — си стояха. За тях сигурно няма указания да се свалят. Здравеопазване са защити, стоят като желязо в тялото.

Сержантът беше среден на ръст, мършав, остриган с машинка, но вече с пораснала черна, прошарена коса и гладко избръснат.

„Сигурно преди да го доведат при мене“ — досети се Серпилин.

Осъденият стоеше и гледаше нито в земята, нито към Серпилин, а някъде встрани, в стената, сякаш не искаше да тревожи никого с погледа си. Сякаш сам вече се бе примирил с това, което ще стане с него, но не иска хората да го гледат в очите, та да им е съвестно.

Ала всички тия мисли, които не излизаха от главата на Серпилин, в същото време не можеха да го накарат да забрави, че пред него стои не просто попаднал в беда и очакващ смъртта си човек, а че тъкмо той, а не някой друг, със собствените си ръце, със своя

самоволно даден изстрел — както се казва в присъдата, и правилно се казва — е убил полковник Цветков и е превърнал в инвалид командира на полка.

— Кажете, Никулин — попита Серпилин, — защо вие, стар войник, който почти три години воюва в минометните части, защо, след като знаете реда, все пак сте дали изстрел без заповед от командира на разчета? При това сте мерач, а не пълнач. И обстановката не е бойна, когато има загуби и се налага един да замества друг! Как е могло да стане това?

— Исках да поддържам темпото на огъня — отвърна сержантът и погледна Серпилин с безнадежната умора на човек, който вече е неспособен да каже нищо ново.

— Желанието ви е правилно — каза Серпилин, — но никой няма право да стреля без команда. И вие знаете това. Тогава защо дадохте изстрел?

— Сам не знам, другарю командущ.

Върху неподвижното, уморено лице на сержанта проблесна нещо такова, сякаш неочаквано за самия себе си си бе спомнил нещо:

— Карасьов се върна едва тоя ден, три седмици беше болен от жълтеница — беше в медико-санитарния батальон, може би затова... — каза той и тая фраза отначало се стори глупава на Серпилин.

— Карасьов е командирът на минометния им разчет — обясни подполковникът.

— Аз го замествах, три седмици бях командир на разчета — каза сержантът, като почувствува, че не са го разбрали, и се опита да обясни недоизказаната си мисъл: може би е стрелял без заповед, защото на няколко предишни стрелби, изпълнявайки задълженията на командира на разчета, сам е давал командата „огън“. Каза го и млъкна, нищо друго не добави.

По начина, по който млъкна, без да се помъчи по-здраво да се хване за това внезапно възникнало обяснение и да се оправдае с него, Серпилин почувствува, че пред него стои човек, който е неспособен да лъже и не умее да се защити. А може би вече не иска.

— Но как така, дявол да те вземе, си сложил мина без допълнителен заряд? Къде ти е бил умът в това време? — извика Серпилин.

И в разпалеността, с която извика всичко това, имаше толкова яд за случилото се, толкова силно желание то да не се е случвало, да не е ставало, че тъкмо в тоя миг подполковникът разбра, че командувачият няма да утвърди присъдата.

— Кой знае — каза сержантът. — Колкото пъти ме питаха, толкова пъти мислих — не мога да си спомня как стана.

— Не можеш да си спомниш, а човекът е загинал! — сърдито каза Серпилин.

— Виновен съм. — Сержантът отново започна да гледа встрани от Серпилин, там, накъдето бе гледал отначало. И като продължаваше да гледа встрани, добави: — Нима аз не знам? През четиридесет и втора, край Софиевка, собствената ни гаубична батарея даде залп по нас, по нашите позиции. Двама убити, девет ранени. После ходихме при тях, казахме им за грешката. Но какво има да се казва? Никой не може да съживи мъртвите. Ние знаем това — добави печално той, сякаш вече приказваше не от собствено име, а от името на всички други хора — живи и мъртви.

„Да, ако даваме под съд виновните за всяко късо попадение, за всяка бомба или снаряд, които в суматохата на боя пращаме върху своите, мнозина нямаше да ги има“ — помисли Серпилин и отново си спомни Цветков, вече мъртъв, положен край гроба в още незакования ковчег, няколко минути преди да сложат капака и върху него да се посипят първите буци пръст. И лицето на Цветков — жълто, безжизнено, с хлътнали бузи.

Спомни си го тоя път без гняв към виновника за това, а просто с жалост и към Цветков, и към другите хора, които умират, вместо да живеят. Как му е дотегнало да научава за тяхната смърт!

„С какви думи и кога да съобщя решението си? — помисли Серпилин, като погледна подполковника. — Сега, или първо да изведат осъдения?“

Подполковникът срещна погледа на Серпилин, стана, откряна вратата, извика войника от конвоя и заповяда на осъдения да излезе.

Серпилин придърпа към себе си останените на масата документи.

— Пиша ви така: „Не утвърждавам присъдата. Смятам наказанието за прекалено голямо...“ Какво да пиша по-нататък:

„Връщам го за преразглеждане?“ Или „Предлагам да се преразгледа?“ Как е прието при вас в такива случаи?

— Най-добре пишете направо с какво предлагате да се замени — каза подполковникът.

— С какво ли? С наказателна рота. Това имам предвид. Какво друго? В Сибир ли да го пратим, а? Вземете подпис и от члена на Военния съвет; мисля, че с него ще бъдем на същото мнение. А след това веднага пристъпете към изпълнение — каза Серпилин, като помисли за утрешното настъпление.

Той написа: „Предлагам да се изпрати в наказателна рота, за да изкупи вината си с кръв“ — пестеливо, без завъртулки, подписа се, отбеляза по навик не само деня, но и часа, и върна документа.

И чак когато вратата се затвори след прокурора, изведнъж си спомни как през зимата на четиридесет и трета, тъкмо в първия ден, когато бе станал началник-щаб на армията, в негово присъствие Батюк също не бе утвърдил една смъртна присъда.

Дълго държа документа пред очите си и сякаш изведнъж бе прочел в него нещо ново, попита тогавашния им прокурор Полознев: „Как мислиш, Полознев, ако го оставим жив, ще може ли да убие още един фашист?...“ Серпилин стана от масата, направи няколко крачки напред-назад из тяхната германска къщичка и се обади по телефона на Бойко:

— Григорий Герасимович, идвам при тебе... Още по-добре, щом е при теб.

Бойко му каза, че при него е командувачият артилерията на армията.

Серпилин сложи фуражката си, нареди на Синцов да стои тук и да дежури на телефона и се запъти към Бойко. В гората беше прохладно и докато вървеше, Серпилин чувствуваше мириса на горската влага. Небето, което се виждаше между скупчените дървета, беше сиво, ниско, цялото забулено с облаци.

Както винаги на война, времето не се поддаваше на планиране и продължаваше да тревожи Серпилин.

Бойко бе заповядал да направят за него малко блиндажче — спеше там, а работеше в една голяма, двойна палатка. Той обичаше да работи на широко и при всяка възможност гледаше да вземе за себе си по-голямо работно помещение и да го подреди колкото може по-добре.

Просторно помещение му бе необходимо и защото Серпилин обикновено не викаше началник-щаб при себе си, а сам отиваше да работи при него — смяташе, че това е по-полезно за работата и отнема по-малко време. Бе видял тоя начин на работа в щаб на фронта при Рокосовски и оттогава го бе въвел и при себе си. А сега се оказа, че не само той е последвал добрия пример. Батюк също отива да работи при своя началник-щаб. Едно време само се отбиваше да се запознае с обстановката, а сега, както изглежда, системно прави така.

Когато Серпилин влезе в палатката, Бойко и командувачият артилерията генерал Маргиани се бяха навели над работната маса на Бойко, върху която от единия до другия край бе разгъната схема. Двата се изправиха срещу Серпилин и главата на Бойко почти опря брезента на палатката.

„Ама че е израсъл!“ — за кой ли път вече си помисли Серпилин, като с удоволствие гледаше Бойко, много високата му, но пропорционално широка в раменете, атлетическа фигура и светлорусата, къдрава, надменно изправена глава. Лицето на Бойко, правилно и красиво, беше обаче от ония лица, които не могат да се нарекат красиви; пречи изразът на сила, който преобладава в такива лица и те кара да забравяш всичко друго.

Маргиани, слаб и също доста висок, сега редом с него, когато Бойко се изпъна с целия си ръст, изглеждаше дребничък. Изобщо Бойко бе свикнал да се изпъва, сякаш бе глътнал аршин. Изпъваше се еднакво и когато докладваше на началството, и когато му докладваха подчинените — това беше в кръвта му. Спеше все така изпънат в цял ръст. Дали ще бъде креватът на стопаните в някое село или походно легло, което мъкнеше със себе си, ординарецът винаги слагаше до него и табуретка, та всичките сто и деветдесет и пет сантиметра на непрегъващия се дори насън началник-щаб на армията да могат да се разположат по права линия.

Серпилин не започна да разпитва с какво се занимават; приближи се до масата между отстъпилите настрана Бойко и Маргиани и видя, че схемата е същата, която очакваше да види — планът за артилерийското настъпление.

Както и всяка сложна военна задача, движението на артилерията след настъпващата пехота има своя диалектика: ненапрасно казват: „С огън и колела“. От една страна, развитието на боя изисква постоянна

огнева поддръжка от артилерията. А от друга страна, ако задоволяваш тая необходимост, като непрекъснато съпровождаш пехотата с огън на все по-голямо разстояние от едни и същи позиции, без да придвижваш артилерията, в края на краищата можеш да стигнеш до пределна далечина и да оставиш пехотата изобщо без поддръжка.

Имайки пред вид и едното, и другото, трябва да изработиш за настъплението такъв график, при който една трета от артилерията ще се придвижва напред и временно ще мълчи, а две трети ще бъдат на място и ще водят огън.

По-рано, в началото на войната, поради недостиг на артилерия и поради вярност към старите уставни норми артилерията се придвижваше на нови позиции батарея по батарея, в рамките на всеки дивизион. Две батареи водеха огън, а една се придвижваше; после, когато тя спираше на ново място, започваше да се придвижва втората... Сега се бяха отказали от това: разчленяването на толкова малки части объркваше работата, създаваше излишно суетене. Броят на цевите, несравнимо по-голям, отколкото имаха в началото на войната, позволяваше да осъществяват същия принцип, като прехвърлят артилерията вече не по батареи и дори не по дивизиони, а по възможност по цели полкове и бригади. Едни полкове продължаваха да стрелят от старите позиции, други се придвижваха, трети се готвеха за движение. Всичко това беше отразено тъкмо на тая схема, която гледаха Бойко и командувачият артилерията.

— Това ли е полкът ти, който е на платформите? — попита Серпилин, като видя на схемата артилерийски позиции, от които не започваше пунктирана линия за по-нататъшно движение.

— Да — каза Маргиани.

Артилерийският полк, за който ставаше дума, бе разположен в самото блато. Бяха направили гредоредни платформи, укрепени с камъни, и върху тях сложиха оръдията. Всичко това бе извършено скрито, нощем, на някакви си хиляда метра от предната линия.

Тоя полк трябваше да открие неочакван и унищожителен огън от най-близко разстояние. А после през първите денонощия да увеличава далечината на огъня почти до максималната, като остане на същото място; не беше толкова просто да се измъкнат от блатото тежките оръдия.

В общи линии всичко това беше известно на Серпилин, но щом попита, Маргиани още веднъж най-подробно му докладва за този полк.

— А прегледахте ли схемата за огъня по тиловите рубежи? — попита Серпилин.

— Прегледахме я — каза Бойко и се обърна към командувачия артилерията.

Маргиани отвори чантата, извади още една схема и я разгъна на масата върху първата. Тя беше вече позната на Серпилин в различни варианти — първоначалния, уточнения, окончателния, но сега той отново я гледаше и мислеше колко много неща зависят от това, какъв процент от всичко запланувано ще можем да осъществим на практика.

Ако настъплението тръгне добре, ако противниковата отбрана бъде пробита, изтиканите през деня от първата позиция германци ще се помъчат под прикритието на нощта да заемат ей тая своя втора полоса, нанесена на нашата схема с максимално достъпната за нас точност. Една от главните ни задачи е да не им позволим да я заемат нито през нощта, нито сутринта; с нейното решаване е свързан понататъшният ход на операцията. И, значи, още към края на първия ден артилерията трябва да се придвижи напред на такова разстояние, че да може да удари с няколкостотин цеви по тая втора полоса веднага щом германците започнат да я заемат.

Нямаше какво повече да се добави към заплануваното, Серпилин просто стоеше и още веднъж разглеждаше тая схема. В планирането на боя има разумна граница, зад която излишното отгатване на бъдещето преминава в самоизмама, в липса на готовност да се преустроиш и да вземеш мигновените решения, наложени от обстановката, която ненадейно може да възникне въпреки плана.

И все пак схемата някак омагьосваше. Трудно беше човек да се откъсне от нея, защото много му се искаше всичко да тръгне точно по този толкова добре изработен план.

— Добре, приберете я — каза Серпилин, като насила се откъсна от схемата.

— И втората. Повече няма да ги гледаме — каза Бойко.

Командувачият артилерията сръчно и бързо сгъна схемите и ги пхна в чантата.

— Какво предвижда вашата метеорологична служба? — попита Серпилин, докато Маргиани се занимаваше с това. — Има ли различия

с нашата?

Командуваният артилерията имаше собствен щаб със свой оперативен отдел, а в оперативния отдел — собствена метеорологична служба.

— Вече направихме сверка — отговори Маргиани. — Различия няма, а опасенията са еднакви. Времето е сложно.

— Е, какво? — Бойко погледна командувания артилерията. — Кой от нас ще докладва? Аз ли?

Маргиани кимна.

— Началник-щабът на въздушната армия си отиде преди половин час — каза Бойко. — С него уточнявахме последните данни на авиационното разузнаване. Авиаторите настояват, че щабът на германския корпус все пак е изнесен напред и се намира: северните покрайнини на Коржица, южния край на гората. — Бойко показва на картата, освободена сега от сложените върху нея артилерийски схеми. — Авиационното разузнаване е засякло втори, допълнителен път през гората, за който са смятали, че прекъсва, а в действителност последните му километри просто са покрити с маскировъчна мрежа. Забелязали са и още една телефонна линия; щурмови самолети са минали днес над нея с бръснещ полет. Тъй че предишните изводи се потвърждават.

— И какво решихте тук без мене? — усмихна се Серпилин.

Той вече бе разбрал, че след като е приказвал с авиатора, Бойко е решил, преди да докладва, да се посъветва с командувания артилерията и предварително да се уточни с него.

Нямаше защо да ги укорява за това: според Серпилин всичко беше съвсем нормално, но той не можа да се сдържи от човешката слабост — даде им да разберат, че знае хода на мислите им.

— Ако нанесем ей тук — да приемем, че това е щабът на корпуса им — бомбен удар през нощта — каза Бойко, — резултатът е съмнителен. В щабовете си те имат добри укрития, сега към тия неща се отнасят сериозно. Ако още днес, преди да се стъмни, пуснем щурмови самолети под прикритието на изстребители, германците може би ще понесат загуби, но ще имат цяла нощ, за да се преместят след нападението в неизвестния за нас запасен команден пункт. Най-добрият вариант е да нанесем удар с дългобойна артилерия едновременно с началото на артилерийската подготовка, а после да

редуваме артилерийските нападения с обезпокояващ огън, да не даваме на щаба да работи, да прекъсваме връзката, да пречим на управлението.

— Всичко е добре — каза Серпилин, — но какво ще правим с разстоянието? Разстоянието е голямо! Докато не се придвижим напред, ще стреляме почти на пределна далечина. Само ще хабим снарядите.

Каза го с увереност, защото веднъж вече бяха обмисляли всичко това. От сегашните си позиции нашата артилерия практически не стигаше дотам.

— Маргиани съобщи — кимна Бойко към артилериста, — че в разпореждане на фронта от резерва на Ставката е постъпил нов артилерийски полк с голяма мощност. Ако го разположим тук — Бойко показва на картата, — щабът на корпуса ще се озове в зоната на действителния му огън.

— Къде? — Серпилин сложи очилата си и погледна картата. — Тук са позициите на реактивните установки.

— Тях ще преместим тук — показва вече не Бойко, а Маргиани.

— Добре — каза Серпилин. — Допускам. Ще разположите, ще преместите и дори ще успеете да направите всичко навреме. А кой ще ни даде тоя полк? Аз например досега от никого не съм чувал за него.

— Тука е — каза Маргиани. — Вчера е пристигнал в разпореждане на фронта. Само че не смятат да го използват през първия ден на настъплението. Искат засега да го оставят в резерв.

— И какво ми предлагате? — усмихна се Серпилин.

— Да поискате тоя полк, другарю командоващ — каза Бойко.

— От кого?

— Направо от командувания фронт.

— Ако дойде при нас?

— Ако дойде. Обадих се при Кирпичников и питах за него. От сутринта никъде не е сложил дори залък в устата си. Както изглежда, ще хапне тук, при нас.

— Да-а — провлечено каза Серпилин.

Предложението беше примамливо, но не му се искаше да моли Батюк да му даде тоя дългобоен полк. Поставяйки себе си на негово място, добре си представяше, че въпреки всички съблазни все пак при достатъчното количество артилерия в армията би могъл да задържи при себе си в резерв такава сила, каквата е тоя полк. Напълно

възможно е да получи отказ от страна на Батюк — няма да е никак чудно.

А ако получи отказ, въпросът не е просто в самолюбието: не му се иска нито да свиква сам, нито да приучва началството да му отказва.

Но, от друга страна, ако щабът на германския корпус е действително там и ако го подложат на такъв огън...

— Добре, нека бъде, както искате — каза Серпилин. — Само че веднага да се уточним. Пресметнахте ли колко време ще му трябва, за да дойде при нас, ако ни го дадат?

— Пресметнахме — каза Бойко. — Сега е тук, в района на разтоварването. — Той показва картата. — След като получи заповедта, за три часа може да пристигне с гъсеничната си тяга и да заеме позиция.

— А кога ще се придвижи, през нощта ли?

— Не, през деня — каза Маргиани. — Добре е да заеме позиция още по светло.

— А ако германците го засекат през деня в движение?

— За всеки случай дадох заявка на авиаторите — каза Бойко. — Ако прикрием маршрута на движението му с непрекъснато патрулиране на изстребители, няма да позволим на германците да наблюдават, това е по силите ни. Денят е дълъг, дори в двадесет и един часа ще успеем с пристрелването. Веднага щом пристигнат на мястото.

— А как смятате да стане пристрелването?

— Ще изберем отметка не пред себе си, а пред съседа вдясно, и после ще трансформираме данните — каза Маргиани. — Разбира се, няма да ги тревожим там, в щаба на корпуса, с пристрелването си!

— Това е ясно — каза Серпилин. — Но нали с пристрелването ще издадем, че при нас са пристигнали такива големи калибри?

— А кога ще се издадем, другарю командоващ? — възрази Маргиани. — Ще се издадем, когато за германците вече ще бъде късно. И при това не в участъка на пробива. Е, на фронта са пристигнали такива калибри! Какво ще успеят да направят през нощта германците? Ще докладват, че са пристигнали — и толкоз.

— Да, много е съблазнително — каза Серпилин.

В тоя миг иззвъня телефонът. Бойко вдигна слушалката и я подаде на Серпилин.

— Вас търсят.

Синцов му доложи, че са се обадили от Кирпичников. Батюк и Лвов тръгнаха от корпуса насам.

Серпилин едва бе оставил слушалката, когато телефонът отново иззвъня. Тоя път за същото нещо се обаждаха на Бойко.

— Аз си отивам — забърза Маргиани. — Разрешете да напусна!

— Искаш без тебе да моля командувачия фронта да даде артилерия за тебе? Ако стане нещо — да откаже на мене, а ти да си останеш настрана? Досега не знаех, че си способен на такова източно коварство.

— Ще бъда в пълна готовност — каза Маргиани, без да отговори на шеговития упрек на Серпилин. — И ще изпратя моя оператор в нашия четвърти артилерийски парк; той е на две крачки от това стопанство. Щом му се обадим там, след пет минути ще бъде при тях.

— Я гледай как си пресметнал всичко — каза Серпилин. — Върви. Само че кажи за всеки случай, откъде си получил тайните сведения за това стопанство? Няма да казвам, но искам да знам.

— В краен случай може и да кажете — рече Маргиани. — Блинов ми събщи.

— Защо Блинов? — учуден попита Серпилин.

Като всички свързочници, началникът на свързочната служба в армията Блинов беше добре информиран човек, но все пак не можеше да се разбере защо тъкмо той пръв е научил за току-що пристигналото от резерва на Главното командване стопанство.

— Когато пристигнали на местоназначението си, още не били прокарали собствена телефонна линия, използвали нашата, за да доложат на командувачия артилерията на фронта. Имали работа с нашия Блинов.

— Е, щом са имали работа с нашия Блинов, разбира се... — полунасмешливо-полуодобрително каза Серпилин за Блинов, който според него вършеше добре работата си, но беше и прекалено хитър, и с кимане на главата освободи Маргиани. — А командувачият фронта продължава да смята, че нищо не знаем. Командирът на полка може да си изпати, макар че е от резерва на Главното командване.

Имаше и други въпроси, над които трябваше да помислят двамата с Бойко, но сега нямаше смисъл да се захващат с тая работа. Пътищата в полосата на армията са оправени и макар че Батюк не обича да пътува особено бързо, все пак скоро ще пристигне.

— Лавриков! Лавриков! — извика два пъти Бойко, втория път по-силно.

На вратата на палатката се появи неговият ординарец Лавриков, старшина по звание, който едновременно изпълняваше при него и задълженията на адютант. Понеже непрекъснато работеше с офицерите от щаба и винаги отиваше във войските с някой от тях, Бойко не смяташе за нужно да има адютант с офицерско звание: изкаралият с него цялата война и дослужил до старшина Лавриков беше доста отракан и напълно го задоволяваше.

— Тичайте в столовата на Военния съвет и кажете, че след десет минути идваме. Шест души... или седем — добави Бойко, като помисли малко. — И нека топлата храна да бъде готова, да остане само да я сипят в чиниите.

— Кого смяташ за седми? — попита Серпилин.

— Може би ще дойде Маргиани.

— Едва ли. Ще се помъчи да не дойде. И за нас не може да се каже, че кой знае колко обичаме началството, а той... Не е грузинец, а някакъв отшелник. Мцири... Може и да не обядва — каза Серпилин за Батюк, като помълча малко. — Просто ще се отбие, за да чуем всички забележки лично от него. Това е негов принцип. Доколкото си го спомням, никога не ме е отминавал. И винаги когато обстановката е давала възможност, е предупреждавал, че ще дойде. Днес е изключение. И правилно, че е изключение. Армията не е бирария, тук няма нужда от внезапни ревизии: по колко икономисваме от всяка чаша бира? Не мога да понасям такива ревизори.

— И аз.

— Разбира се, друго е, ако по начало човек гледа на нас като на мошеници. Но щом самият ти си истински военен и отиваш при военни, тъкмо там е съзнанието за собствената ти сила — да не се страхуваш да ги предупредиш: ще дойда, бъдете готови! А после, въпреки цялата им готовност, пак да видиш всичко, което не са доизкусурили... Ще идеш ли утре на наблюдателния пункт да гледаш какво ще стане? — обърна се Серпилин към Бойко, като помисли за утрешния ден.

— Нямах намерение. Мисля, че присъствието ми няма да е нужно.

— А не ти ли се иска просто така, дори без нужда? Аз например, когато бях началник-щаб на армия край Сталинград, не можех да се сдържам, отивах заедно с Батюк на наблюдателния пункт да погледам със собствените си очи.

— Мисля, че този път ще се сдържа — каза Бойко. — И без мене ще има достатъчно мераклии да погледат с бинокъла. А що се отнася до работата, отгук по телефоните ще виждам по-добре.

— Отчасти е така — съгласи се Серпилин.

Той знаеше, че началник-щабът се отнася отрицателно към излишното стоене по наблюдателните пунктове, смята, че в звено като армията, да не говорим за фронта, при съвременния бой полето за обзор е твърде малко в сравнение с мащаба на действията и ползата от личните наблюдения обикновено не покрива вредата, произтичаща от присъствието в наблюдателния пункт на човека, който управлява боя. И без това не може да види всичко, а бързината и точността при даване на заповедите са по-малки, когато се дублират — и на наблюдателния, и на командния пункт. Освен това Бойко имаше и друга теория, която вече бе изложил пред Серпилин: според него личното наблюдение води до неправилни оценки на положението. Онова, което виждаш непосредствено, въздейства по-силно върху тебе, отколкото всичко друго, може би по-съществено, което става по същото време, извън обсега на твоето зрение. И става така, че от наблюдателния пункт в щаба се получават прибързани заповеди като извод от лично наблюдаваната обстановка, а не от оценката на цялата обстановка по цялото бойно поле.

Бойко смяташе, че неговото гледище ще се наложи в бъдеще, че все някога ще стане общоприето. Ако не в тая война — по-късно!

Серпилин намираще, че това гледище е крайно, обичаше да отива напред, във войските, и смяташе, че възможността лично, със собствената си ръка да опипа пулса на боя е необходима предпоставка за даване на общи, а не само частни заповеди. Пред себе си признаваше, че истината е някъде по средата, но не можеше да се откаже от вече създадения навик дълго време да се намира там, отпред.

За себе си Бойко смяташе, че като началник-щаб по време на рекогносцировките трябва да мине пълзешком по предния край заедно с командувачия, но когато идваше време да се управлява боят, почти

не мърдаше от мястото си — смяташе, че само в щаба всички нишки на боя безотказно се събират в ръцете му.

— Още веднъж изпратих Блинов — каза Бойко — да провери лично оттам, от вашия наблюдателен пункт, яснотата и сигурността на цялата ви връзка с командирите на корпуси, та да минем с колкото може по-малко дублиране.

— Добре, благодаря — одобри Серпилин.

Бойко беше истински фанатик на безотказната връзка, вадеше душата на свързочниците, беше безпощадно взискателен към тях, но им и помагаше с всичко, на което беше способен. „Какво е щаб без връзка? — обичаше да казва той. — Отсечена глава. Все още мига с очи, но не вижда. Ръцете и краката още потрепват, но вече не са живи.“

— Ако всичко е нормално, мисля днес да си легнем по-рано — каза Серпилин. — Веднага щом подпишем обобщеното донесение. Не се знае колко ще можем да спим после...

Двамата чуха шум от приближаващи се автомобили и излязоха от палатката да ги посрещнат.

Автомобилите бяха два. Откритият вилис на командувания фронт и емката всъдеход с двойно предаване на Лвов, която той предпочиташе пред вилисите.

От вилиса слезе Батюк с полева фуражка и облечена върху китела мушама. След него от задната седалка слезоха обичайният му спътник, заместник-началникът на оперативното управление полковник Ланской, когото той винаги взимаше със себе си, след като прие фронта, и генерал Кузмич.

„Я гледай! Днес е взел Кузмич дори в собствения си вилис“ — помисли Серпилин, докато се ръкуваше с командувания фронт.

От емката слезе Лвов и с накуцване се приближи до Батюк, който вече бе успял да се ръкува със Серпилин и Бойко. Настъпи кратко мълчание, сякаш всички, които стояха тук, в гората, пред палатката, не знаеха какво трябва да правят. Кой знае защо тия прекомерно заети хора изведнъж си позволиха подобна загуба на време? Може би тъкмо защото от дълго време насам бяха прекомерно заети и през последните дни бяха говорили толкова много за всичко, че вече почти не им оставаха сили да говорят. Оставаше им само да чакат утрешния ден, когато ще започне онова, заради което всички толкова много бяха работили.

— Вижте как се е разкуцал — каза Батюк, като кимна към Лвов.
— Днес едвам ходи.

— Да извикам ли нашия хирург? — попита Серпилин.

— Ударих си крака. Няма значение — каза Лвов.

— Не го е ударил, а си е разтегнал сухожилието — поправи го Батюк. — Хирургът вчера го прегледа и ми докладва, че ако е по друго време и с друг човек, ще го държи цяла седмица на легло, без никакво ходене.

— Нека оставим това — каза Лвов с някаква сърдита неловкост, зад която се чувствуваше, че не само не обича, но и не умее да говори за себе си; не е свикнал с мисълта, че и той, както всеки друг човек, може да изпитва някаква болка, а някой, при това гласно, може да обсъжда тоя въпрос.

Той направи три крачки и заобиколи отзад Батюк с такова съвсем неподвижно лице, че беше ясно: друг на негово място би скърцал със зъби от болка.

— Отбихме се при вас само за малко — каза Батюк. — Оттук отиваме при съседа вдясно. Все пак, така или иначе, макар и ограбен във ваша полза, и той ще воюва. Вече разговаряхме за всичко, което видяхме при вас по-рано. А днес, в хода на работата, по пътя дадох указания на него — той кимна към Кузмич, — съратника на Фрунзе; той ще ти ги докладва. Сериозното предупреждение е едно, още веднъж лично ти го повтарям — обърна се Батюк към Серпилин с променено, сърдито лице. — Районите за съсредоточаване на двете танкови бригади са далечко от изходните. Предупредих те своевременно, но ти настоя на своето — сякаш не можехте да намерите друго място! Още веднъж ти обръщам внимание. Ако, не дай боже, не пристигнат навреме на изходните позиции и закъснеят с поддръжката на пехотата — сърди се на себе си.

— Ясно, другарю командущ.

— Какво ти е ясно? — мрачно попита Батюк.

— Ясно ми е, че съм поел върху себе си отговорността за това. Ще направим всичко навреме, съгласно нашите планове.

Батюк сърдито погледна Серпилин, навярно искаше да получи друг отговор, но се сдържа. Или беше толкова много уморен през тия дни, че нямаше сили да се сърди, или събираше гнева си за утре.

Колкото и добре да тръгне всичко, в деня на боя все ще има поводи за гняв.

— Каним ви на обед, другарю командущ — каза Серпилин.

— Колко време ще ни трябва? — попита Батюк.

— Тридесет минути, ако бързате.

— Щом е тъй, съгласни сме. Иска ни се да не бързаем, но бързаем. Къде можем да си измием ръцете?

Началникът на столовата на Военния съвет бе получил заповед заедно с приборите да сложи на масата и чаши, а освен обичайния квас, с какъвто винаги разполагаше — и бутилка коняк. Командущият фронта обикновено на обед не пиеше нито при себе си, нито на гости, но когато пиеше, предпочиташе коняк.

— Как да разбираме това? — каза Батюк, като седна пръв на масата и сочеше коняка. — Каните ни да пийнем? А за какво? Засега с нищо не сме се отличили. Нито вие, нито ние с члена на Военния съвет — кимна той към Лвов.

— Можем да го махнем, за да не ни дразни — каза Серпилин.

— Щом вече сте го сложили, късно е да го махате — каза Батюк. — Занапред ще видим кой и какви салюти ще заслужи. А както и да го смяташ, зад гърба си имаме три години война. Колкото и да се дърлехме един друг през това време — отгоре надолу гласно, а отдолу нагоре на ума си, все пак три години воювахме, германският блицкриг излезе дълъг. Има причина да пийнем. Още повече, целият съм пропит с влага. Все пак местата са блатисти и лятото е дъждовно. Само че ако пием, да пием всички — обърна се той към Лвов.

Лвов мълчаливо кимна, посегна към бутилката, наля си четвърт чаша и подаде бутилката на Батюк.

— Както виждам, днес сте съвсем болен — каза Батюк така, сякаш му правеше удоволствие да си спомня за неразположението на Лвов.

Серпилин погледна Лвов. Мършавото му триъгълно лице с тъмни торбички под очите беше измъчено от умората и действително имаше болнав вид. Още по-болнав, отколкото обикновено.

Докато останалите си наливах коняк след Лвов и Батюк, а сервитьорката Фрося слагаше на масата мезе — солена селда с винегрет — Батюк, взел в ръка чашата с коняка, напълнена малко

повече, отколкото на Лвов, заразказва как вчера на север е минал в настъпление още един фронт. И първата оперативна сводка е добра.

Фронтът, за който заприказва Батюк, беше същият, където той бе стоял почти година като заместник-командуващ, преди да го прехвърлят на юг да командува гвардейската армия.

— Застояха се там хората. Докато бях там, ако не смятаме частните операции, почти непрекъснато стояхме на едно място. Как да се проявиш в такава обстановка въпреки цялото си желание? Е, какво? Който е воювал три години и е жив — желая му същото и занапред. А който не е жив — лека му пръст! — каза Батюк, изглежда всички и пи.

Лвов също пи, равнодушно, като лекарство. Пиха и останалите.

— Кой да знае, че обратно на очакванията първата граница, до която ще стигнем по обратния път, ще бъде румънската, а втора — финландската? Първо на юг, сега на север... — каза Батюк и направи пауза.

Ако беше довършил докрай мисълта си, оставаше да каже: сега е наш ред. Но се спря, не поиска да говори гласно за онова, което предстоеше на всички тях и съществуваше в съзнанието им така неизбежно и близко, че дори вече пресмятаха времето отпред назад — още колко остава до условния момент „Ч“, когато всичко ще започне.

— Броим преди това и след това, както преди и след Рождество Христово — бе се пошегувал тия дни Серпилин.

Сервитьорката Фрося донесе и постави пред всеки пълна догоре чиния с кокоша супа с фиде.

— А какво друго има? — попита Батюк, като вдигна очи към Фрося.

— Каквото пожелаете — кюфтета или гулаш с картофи.

— Нищо повече не искаме. Ще изсърбаме супата ти, всеки ще оглозга, каквото си му дала от кокошката, и ще тръгваме. А чай ще прием при съседа, за да не се обиди. Така ли е? — обърна се Батюк към Лвов.

Той кимна.

Серпилин си спомни как миналия път по време на обета Лвов заповяда на своя адютант да донесе нещо от колата, как адютантът донесе и му подаде пакетче, увито в пергаментова хартия, и как Лвов извади оттам някакви специално приготвени за него диетични кюфтета

от зеле; ядеше ги и предлагаше на другите. Сега не повика никого, на масата не се появиха кюфтета. Ядеше, каквото ядяха и другите.

— Маскировката при вас е добра — спазвате реда докарай — каза Батюк, докато сърбаха супата. — И дисциплината за движение по пътищата е на висота. Съратникът на Фрунзе ли въведе тая строгост тук? — кимна Батюк към Кузмич, като се обръщаше към Серпилин.

— Да, Иван Василиевич положи много усилия за това — каза Серпилин, като се радваше, че, както изглежда, съвместното пътуване с Батюк е минало без неприятности за Кузмич.

— Голяма строгост — усмихна се Батюк и отново кимна към Кузмич. — Искаше да качи в една кола мене и члена на Военния съвет. Може ли такова нещо? Аз обичам да дишам, пътувам открит отвсякъде. А щом се качи в колата, Иля Борисович веднага затваря всички стъкла. Как да бъдем заедно? От друга страна, издали сте заповед до армията — близо до предната линия да не се движат заедно повече от две коли. Не оставаше нищо друго, освен да взема генерал Кузмич при себе си. Щом обещавате да воювате добре, ще трябва да се съгласяваме с вашите условия.

— Обещаваме, другарю командущ — каза Бойко не много високо, но толкова сериозно, че всички неволно му обрънаха внимание.

— А ние днес с другаря Лвов разбрахме — каза Кузмич, като се обръщаше към Серпилин, зарадван от общото добро настроение на масата, — че през двадесета година сме били съседи тук, на Западния фронт. Аз командувах двадесет и девети полк „Московски пролетариат“, при началника на седма дивизия Сергеев, а той — Кузмич врътна глава към Лвов — се е движел вляво от нас като комисар на четиринадесета Желязна бригада. Може да се каже, рамо до рамо сме стигнали почти до Варшава. А после сме бягали повече от сто версти по обратния път. Какво ли не става на война!

— Ако не беше Тухачевски, нямаше да бягаме — късо и злобно каза Лвов. Думите му прозвучаха като изстрел.

На масата стана тихо. Изглеждаше, че Лвов ей сега ще каже още нещо все така студено и рязко, но нищо повече не каза, а като придържаше с лявата ръка кокошата кълка, чийто край бе обвил с парченце линирана хартия, нарязана от тетрадка вместо салфетки по

случай гостите, обираше месото от кълката с изваденото от джоба малко ножче.

От средата на 1937 година Тухачевски се смяташе за предател и с това вече бяха свикнали. Но колкото повече продължаваше войната, толкова по-малко в армията обичаха да разговарят на тия теми. Те все повече отстъпваха някъде в миналото или встрани. И от внезапните думи на Лвов на всички им докривя.

— А ти къде беше тогава? Доколкото помня, на Перекоп? — обърна се Батюк към Серпилин, като наруши мълчанието.

— В Северна Таврия и на Перекоп, командувах полк — каза Серпилин.

Стори му се, че Батюк, който добре знаеше къде е бил по онова време, нарочно зададе тоя въпрос след думите на Лвов.

Той погледна Лвов — все още държи кълката с парчето хартия, за да не се изцапа, и продължава да я стърже с ножчето...

— Аз тогава лежах от тифус — каза Батюк. — Първа конна армия тръгна от Западен Буг към Каховка, а аз като глупак — тифус.

Той стана, без да остави Лвов да доостърже кълката.

— Ако няма въпроси, да тръгваме. — Батюк закопча горното копче на китела и поглади с пръсти мустаците си.

— Другарю командущ, има един спешен въпрос — каза Серпилин; той помнеше, че трябва да зададе въпроса си колкото може по-скоро, но чакаше да свърши обедът.

— Какъв?

— Ако искате, да отидем при началник-щаба? Бих искал на картата...

— Давай тук — каза Батюк. — Помня картата ти наизуст. Слушам те.

Серпилин започна с това, че днес авиаторите още веднъж са потвърдили къде е разположен щабът на германския армейски корпус.

— Още веднъж са ти потвърдили, а на мене изобщо не са докладвали — ревниво каза Батюк.

— Това е в моята полоса — каза Серпилин. — А вие бяхте на път.

— Добре — усмихна се Батюк. — Като се върнем, ще видим защо докладват на тебе тия неща преди мене. Какъв е въпросът ти? Искаш да нанесем удар по тоя щаб?

— Да.

— Ще нанесем.

По израза на лицето му се виждаше, че иска веднага да си тръгне. Но за Серпилин тепърва започваше най-трудното.

— Имаме предложение и молба — каза той.

— Молба ли?

По недоволното лице на Батюк можеше да се прочете оня упрек, който Серпилин предварително бе очаквал: „Колко ти дадохме, всички съседни ограбихме, за да дадем на тебе! И себе си ограбихме, оставихме само най-необходимите фронтови резерви — все заради тебе! Какви други молби имаш?“

Но въпреки всичко Серпилин каза онова, което се канеше да каже: за пристигналия в разпореждане на фронта дългобоен артилерийски полк и нуждата временно да бъде подчинен на неговата армия, за да се нанесе удар по щаба на германския армейски корпус.

Докато Серпилин говореше всичко това, Батюк бавно почервяваше. Искеше да се сдържи, но не можа.

— Няма да го дам! — отсече той, сложи на главата си фуражката, която дотогава държеше в ръце, дръпна я за козирката и я нахлупи над челото.

— Другарю командущ, разрешете... — започна Серпилин.

— Няма да разреши! Съвсем нахални станяхте. Да не мислите, че на целия фронт е само вашата армия? Працахме им, працахме им — като в ненаситно гърло, какво ли не им дадохме! А на него му трябва още! Полкът, разбираш ли, дойде при мене вчера! Вчера дойде, а днес вече да го дам на тебе? А откъде ви е известно, че при нас е дошъл такъв полк? Кой ви е съобщил тия сведения? Да не си им съобщил ти, Ланской? — попита Батюк, като се обърна към застаналия до него полковник.

— Оперативното управление на никого нищо не е съобщавало, другарю командущ — каза подполковникът. — Според устава, пристигането на резерви от Ставката на Главното командване е строго секретно.

— За някои е секретно, а за някои не е! Излиза, че за тях не е секретно. — Батюк вече тръгна към колата, но вървешком се обърна и каза: — По начало съм длъжен да попитам — откъде знаете това?

— А може би наистина трябва да попитаме — сухо каза мълчалият дотогава Лвов.

— Трябва, но не ми се иска — махна с ръка Батюк. — И без това началниците ще излязат сухи от водата, ще пострада някоя дребна риба. Не искам да се цапам пред самото настъпление, иначе бих попитал. А полка няма да ти дам, недей и да мислиш! — още веднъж повтори той.

И когато повтори „няма да ти дам“ за втори път, Серпилин си помисли: все пак в главата на Батюк се е загнездила мисълта, че искат полка, за да свършат работа. Но в това състояние на гняв и дори на яд към Серпилин, в което се намираше сега, не можеше да даде ход на тая правилна мисъл.

— Благодарим за гощавката — каза Батюк, като сядаше в колата. — Мислех, че ни нахранихте просто така, но излиза, че не! Утре ще се срещнем на наблюдателния пункт. — Той вдигна ръка към фуражката си.

— Другарю командущ фронта — обади се застаналият до самата кола Кузмич, — разрешете да ви изпратя до границата на армията!

— Изпращайте, щом няма какво друго да правите — каза Батюк, — само че със своята кола — и махна на шофьора: — Карай!

Лвов сухо и без да бърза, се ръкува със Серпилин и Бойко и седна в своята емка. По израза на лицето му Серпилин разбра, че все пак той ще се помъчи да разбере откъде в армията им имат сведения за тоя полк от резерва на Главното командване.

Кузмич насмешливо врътна глава, старчески се изкашля и се качи в своя вилис, който предвидливо стоеше тук, до самата столова...

— Ти, Фьодор Фьодорович, не си ли чувал още през оная световна война да разказват какво е субординация?

— Не съм — каза Серпилин.

— Като се върна да докладвам как съм ги изпратил, ще ти разкажа.

Колата на Кузмич направи завой и тръгна след първите две. Серпилин и Бойко останаха сами.

— Защо се разстроихте, Фьодор Фьодорович? — попита Бойко, като гледаше Серпилин. — Не обръщайте внимание.

— На формата мога да не обърна внимание. А на съдържанието — нямам право. По-добре да ме беше напсувал, но да беше дал полка. Не искам да се примиря с това, че не послуша гласа на разума. Разбира се, отгук, от армията, не се вижда всичко, но съм убеден, че утре тоя полк никъде няма да бъде по-полезен, отколкото там, където предложихме ние! Уж човекът се променя пред очите ти, става по-добър, а после изведнъж се сблъскаш с него и виждаш: в едно се е променил, а в друго си е останал такъв, какъвто е бил.

— Елате да поработим — предложи Бойко.

— Какво друго ни остава? Сълзи ли да леем? Тръгваме.

Те работиха тридесетина минути. Телефонът иззвъня и Бойко вдигна слушалката.

— Бойко слуша. Да, тук е. А ти да беше се обадил по-късно, да не го отвличаш сега. Командуващият работи, не му е до тебе — каза Бойко с оня властен маниер, който се забелязваше у него и по-рано, а след като бе замествал командуващия армията, се прояви още по-силно. — Никитин се обажда. — Бойко се обърна към Серпилин, като държеше слушалката в ръка. — Казва, че ще ви отнеме само една минута.

Серпилин взе слушалката, мислейки, че началникът на специалния отдел на армията Никитин вероятно се обажда във връзка с неутвърдената присъда над оня сержант. Но Никитин се обаждаше за съвсем друго.

— Извинете, че ви безпокоя, другарю командуващ — бързо каза той в слушалката. — При мене временно пристигна един човек. Сигурен съм, че ще поискате да го видите. Моля да определите кога да прескоча с него при вас.

Серпилин едва не се поддаде на първото си желание да попита кой е човекът, чието име и длъжност Никитин, кой знае защо, не спомена, но се сдържа, каза на Никитин да дойде в двадесет и един часа и добави:

— Първо сам. — Когато оставяше слушалката, забеляза израза на любопитство, който се плъзна по лицето на Бойко, и за миг се усмихна: — Играе си на тайни. Изглежда, че иска да докладва лично, а не по телефона.

Работиха още половин час и телефонът иззвъня за втори път. Бойко отново вдигна слушалката и веднага я подаде на Серпилин.

— Командуваният фронта!

— Вземи стопанството, за което ме молеше — направо каза Батюк, без да се обръща към Серпилин нито с фамилното, нито с малкото и бащиното му име. — Вече заповядах да го дадат в твое разпореждане до края на утрешния ден. Но за по-нататък не разчитай, ще си го взема обратно. — Батюк не добави нищо друго и без да се сбогува, остави слушалката.

„Не му е било лесно да се пребори със себе си, но все пак, докато стигне при съседа, се е преборил!“ — помисли Серпилин и весело каза на Бойко да се обади на Маргиани — нека започне да действа според плана.

— Дори не успях да благодаря на командувания фронт! Веднага хлопна слушалката!

Бойко позвъни на Маргиани и след като поприказва с него, угрижен се обърна към Серпилин:

— Помнете думите ми, щом завземем тая гора, командуваният фронт веднага лично ще изпрати да проверят какво е имало там и как сме нанесли удара — право в целта, или не.

— И правилно ще бъде да изпрати — каза Серпилин. — Дава ли се току-тъй такава стопанство!

Те се радваха, че са получили артилерийския полк, който ще нанесе удар по щаба на германския корпус, и в същото време още отсега се тревожеха: какво ще покаже проверката, след като завземем сегашното разположение на германския щаб.

И в това, колко простишко разговаряха за всичко сега, в навечерието на настъплението, незабелязано за самите тях се проявяваха всичките промени, станали в армията след трите години война.

— Разрешете да остана, другарю командувач! — каза Кузмич, като влизаше в палатката.

По принцип, когато мислеше не лично за себе си, а изобщо, Серпилин осъждаше навика да се говори на „ти“ с подчинените, но вече не можеше да се избави от него. А не се и замисляше много над това.

През първите години след гражданската война завинаги бе изработил в себе си правилото, което по онова време се спазваше строго, да се обръща на „вие“ към червеноармейците — „другарю

боец“, и към младшите командири — „другарю младши командир“. Дори когато се караше, правеше го пак на „вие“: „Как стоите?!“

А в общуването между командирите всекидневното другарство ги приучваше извън службата почти винаги да си говорят на „ти“. Но в службата това „ти“ някак незабелязано се бе превърнало и у него, и у другите в „ти“ отгоре и „вие“ отдолу. Така си бе и останало, макар че не бе по устав и не беше правилно, ако се замисли човек. Но си е така!

Кузмич е изключение: ти му говориш на „ти“, и той ти говори на „ти“. Човек на възраст. Само ако, както сега, се обръща към тебе официално, със заеманата длъжност, естествено говори на „вие“. Спазва това.

Кузмич седна до масата и усмихнат каза:

— Изпратих командувания фронт. Понастина малко по пътя, ръкува се с мене вместо с всички вас и на прощаване каза: „Пазете здравето си, че да не ви изневерят пак краката.“ Припомни ми Сталинград, оная история — Кузмич смигна на Серпилин. — Цял ден ми говореше на „вие“.

— Какво лошо има? — каза Серпилин. — Всички трябва да правим така! Сами не знаем как се отучихме.

— Разбира се, че не е лошо — съгласи се Кузмич. — Ако е от уважение, от все сърце. А той, изглежда, просто бе решил: добре, ще се обръщам на „вие“ към тоя дърт пръч, докато все още го държат краката! А между другото членът на Военния съвет на фронта не е по-млад от мене, с него сме връстници, и той е роден през осемдесет и шеста.

Като чу това, Бойко с недоверие погледна Кузмич: как тъй — връстници с члена на Военния съвет на фронта? Бойко имаше чувството, че Кузмич е старец; поради дребния си ръст дори старче. А Лвов е съвсем друго. И той не е млад, но за него не може да се каже нито „старче“, нито „старец“. В него имаше нещо, което не позволяваше това. Може би оня навик да командува, който и видимо, и невидимо се излъчваше от него и пречеше на другите хора да възприемат като старец тоя отдавна вече остарял човек.

— Какви са твоите планове, Иван Василиевич? — попита Серпилин, който знаеше, че въпреки цялата изпълнителност на Кузмич, той има един малък старчески грях: след като е работил, колкото има сили, и чувствава правото си малко да почине, става

словоохотлив, без да се съобразява дали събеседниците му са разположени към това, или не.

— Планът ми е прост. Ще пийна чай, ще подремна три часа, а после през нощта ще тръгна по пътищата, за да не стават никъде бъркотии. Нали знаете какви са славяните? До последния час спазват всичко, стараят се, а после някой вземе и в останалите минути развали цялата работа. Тръгвам — каза той, сложи фуражката и чак тогава си спомни. — Все си мисля какво имах да ви казвам. Нали обещах да ви обясня какво е субординация.

— Кажи де — усмихна се Серпилин.

— Това се разправяше още в старата армия. Фелдфебел учи новобранеца, казва му: „Запомни какво е субординация: аз съм началник — ти си глупак, ти си началник — аз съм глупак!“

Серпилин и Бойко дори се разсмяха от изненада.

— Нима нито веднъж не сте го чували?

— Ако бях го чувал, нямаше да го забравя — каза Серпилин. — Диалектическа формулировка, има какво да се запомни.

— Е, добре тогава! Аз тръгвам.

Кузмич вече бе излязъл, когато Бойко изведнъж ядосано махна с ръка.

— Забравихме да го зарадваме, че сме получили онова стопанство...

— Утре ще научи — каза Серпилин, който по навик не отдаваше особено значение на това, че заместникът му не е изцяло в течение на всички въпроси.

И в тоя навик се проявяваше самото положение, заемано от Кузмич в тяхната армия, а в другите армии от много други като него — заместник-командуващи. Обикновено ставаше така, че на тия длъжности се застояваха хора, които никога няма да командуват армия и няма да станат началник-щабове — далече са от щабната работа. В дивизия също не можеш ги прати — вече достатъчно са командували там, а ако се открие ваканция за командир на корпус, обикновено гледат да издигнат най-добрия от командирите на дивизии.

Серпилин бе имал двама заместници преди Кузмич. Единият, който бе останал след Батюк, добър, но изостанал във военно отношение човек, честно пожертвува живота си, изпълнявайки поредното поръчение, както винаги на самата предна линия, под огъня.

Вместо него от болницата му изпратиха за заместник един оздравял след раняването млад генерал. Гореше от желание по-бързо да се върне на фронта, на каквато и да е длъжност, и като престоя три месеца, прояви се в най-добра светлина. В същото време един от корпусите остана без командир: отнесоха го направо от бойното поле със спукана язва — бе крил болестта си до последния момент. Според Серпилин, тогава командирите на дивизии още не бяха узрели, за да командуват корпус, а заместникът му Кирпичников беше под ръка и Серпилин предложи да назначат него, предпочете да остане без заместник, отколкото без командир на корпуса.

Тъкмо тогава и Кузмич бе пратил писмото си. След Сталинград и болницата бе получил звание генерал-лейтенант и сам предложи да заеме тая длъжност. И Серпилин го взе. По-точно не го взе, а му даде да разбере, че е съгласен. А когато го запитаха — потвърди. И не съжеляваше. Кузмич беше предан и добросъвестен човек. Вършеше всичко, което му се полагаше. А изобщо, строго казано, в щаба на армията беше генерал за поръчения, макар че такава длъжност няма и не се полага.

Когато Серпилин временно излезе от строя, никой дори не помисляше, че Кузмич може да командува армията вместо него. Кандидатурата беше една — Бойко. Изобщо не стана въпрос за някой друг.

Самият Бойко чувствуваше своята младост, сила и способности, разбираше, че само той е и ще бъде пръв заместник на командувация, и въпреки суровия си характер се отнасяше внимателно към Кузмич. Без да обижда стареца, успяваше да се отнася правилно с него не само в присъствието на Серпилин, но и при отсъствието му, докато изпълняваше задълженията на командувач армия. Поради вродената си справедливост самият Кузмич побърза да каже това на Серпилин още през първите дни след завръщането му.

— Захаров нещо не се обажда — спомни си Серпилин, след като Кузмич излезе. — От сутринта е във войските и нито веднъж не е позвънил.

— Скита някъде по предния край и още не знае, че Лвов вече си е отишъл — каза Бойко. — Щом научи, ще се върне. А аз — добави той, като помълча малко — уважавам Лвов, макар че за него разправят най-различни неща. Имах възможност да приказвам за това и с

началник-щаба на фронта, и с началник-щаба на тила — Лвов не е позволил на нито един ешелон да мине под носа ни към съседите. Което е за нас, си е при нас, на никого не го е дал! А е имало мераклии да отмъкват. Дни и нощи се е занимавал със снабдяването на фронта. И ако искате да знаете, заслуга на Лвов е, дето имаме сега толкова много бензин, боекомплекти и дневни дажби.

Серпилин не отговори нищо. Спомни си днешното уморено лице на Лвов и помисли: разбира се, че заслугата е и негова, и сигурно не е малка. Независимо дали човекът ти харесва, или не, трябва да си справедлив към него, още повече на война.

Серпилин поработи с Бойко още около час, каза му, че ще се върне в двадесет и два и тридесет, и тръгна към къщичката си.

Работният ден бе започнал рано — в пет сутринта, и продължаваше повече от четиринадесет часа, но имаше още много работа. Серпилин заповяда да го свържат с двамата командири на корпуси, за да му докладват как са оправили пропуските, забелязани днес по време на обиколката. После изслуша извикания по същия повод началник на инженерната служба на армията или, както се казваше по-рано, началника на инженерите полковник Соловьев. Соловьев беше военен инженер още през Първата световна война и не беше от ония, които бързат да докладват, че при него всичко е в ред. Бе направил всичко, което бе запланувано да се направи до началото на настъплението; бе свършил и повече неща по собствена инициатива. Оправени бяха и пропуските, за които му бе обърнал внимание Серпилин. Но самият Соловьев все още оставаше недоволен от инженерното обезпечаване на предстоящата операция и след доклада, вече на тръгване, не се сдържа и каза:

— Да имахме още три дена, другарю командущащ... Или поне два.

— Я гледай какво му се приискало — засмя се Серпилин. — Сега сам господ-бог не може да ни даде дори три часа, камо ли три дена.

След началника на инженерите дойде началникът на разузнавателния отдел. За многото взривове, отбелязани през нощта в германския тил, бе съобщено и от артилерийското звукометрическо разузнаване, и от авиаторите, които при нощните си полети бяха засекли отгоре десетина пожара. Но сега началникът на

разузнавателния отдел дойде с карта, на която, съгласно последните данни, получени от щаба на партизанското движение, бе отбелязал всички пунктове, където през миналата нощ са били извършени диверсии по железопътните линии в германския тил, в полосата на бъдещото настъпление на армията.

— Вече са им прерязали вените — каза началникът на разузнавателния отдел, млад човек, който обичаше да се изразява образно. — А тая нощ ще прекъснат цялото им движение — нито назад, нито напред!

— Едва ли ще е цялото — каза Серпилин. — Нали по време на война един прекъсва, а друг поправя. Така е при нас, така е и при германците. Но ако по тоя начин намалят поне с една трета пропускателната способност на железопътните им линии, ще свършат огромна работа. Дори се затруднявам да кажа колко голяма е благодарността ни към другарите партизани!

Освобождавайки разузнавача, Серпилин го изгледа с бавен поглед. Така става обикновено преди началото на операция — за последен път различните началници хвърлят такъв поглед, всеки към своя разузнавач, и си мислят: колко процента от предсказанията му ще се изпълнят и колко няма? И с какъв толеранс се осланяш на тях? Каква е била степента на вярата и неверието ти в оная окончателна сплав от пресметливост и риск, която се влага в плана на всяка операция?

Разузнавачът издържа бавния поглед на Серпилин и не започна изведнъж да сочи различни допълнителни съображения, към каквито в такива случаи прибъгват неуверените в себе си хора. Издържа погледа и като продължаваше да се радва на онова, което бе научил от партизаните, стана прав и се отърси като патица — млад, пълничък и весел.

Серпилин го освободи и се обади на командувачия въздушната армия, с когото на времето бе учил в командирския факултет на академия „Фрунзе“.

— Как е, адаш — попита Серпилин по телефона (командувачият въздушната армия също се казваше Фьодор), — какво се чува от Костин? Не е ли променил намеренията си?

Според разработената за настъплението кодова таблица „Костин“ беше псевдонимът на командувачия бомбардировъчната авиация за

далечно действие.

— Не ги е променил. И едва ли вече ще ги промени. Ще работи — отвърна командувачият въздушната армия.

— И при тебе ли всички са здрави, никой ли не се е разболял?

— Всички са здрави, не са свикнали да боледуват — засмя се по телефона авиаторът. — До скоро виждане...

След като се обади, Серпилин мислено се наруга за това.

Обаждането на авиаторите е съвсем излишно, но все пак не се съдържа, обади им се! Какво да се прави. Колкото по-близо е настъплението, толкова повече се тревожиш. И колкото да се владееш, тая вътрешна тревога ще намери действителен изход едва утре, в самото сражение.

Серпилин погледна часовника си. Захаров все още не се обаждаше. Сигурно е на път. До идването на Никитин остават няколко минути.

Серпилин огледа работната си маса. Колкото и да е странно, върху нея не бе останало нищо. Всичко, което трябваше да се свърши до това време, беше вече свършено.

„Изобщо войната може да се побере в главата ти само когато я възприемаш на части — помисли Серпилин, като уморено отметна ръце зад главата си и с няколко движения — назад и напред — опита боли ли счупената ключица. — Сега помислиш за едно, после за друго, за трето, за четвърто. И така ден след ден, година след година мозъкът ти е натъпкан с всичко това — ту с едно, ту с друго, ту с трето, едното е свързано с другото, произтича от него... А ако вземеш всичко преживяно и помислиш едновременно за всичко: какво представлява войната, от какво се състои? Ще ти се пръсне главата! Никакви обръчи не могат да я удържат.“

— Влез — посрещна той появилия се на вратата полковник Никитин. — Сядай. Кажу какви са тия тайни.

— Мога да докладвам и прав, другарю командувач. Тайните ми са къси, за три минути — каза началникът на специалния отдел — така по навик мислено го наричаше Серпилин, макар че още миналата година специалните отдели бяха преименувани в „СМЕРШ“^[1].

— Нищо, недей бърза — каза Серпилин, — за другите не знам, но ти рядко ме безпокоиш. Не помня дори кога си идвал...

Докато полковник Никитин, на вид млад, а в действителност не чак толкова млад, красив блондин, премести табуретката и седна насреца, Серпилин го гледаше и си мислеше, че през двете години съвместна служба с Никитин едва ли ще им се съберат поне два часа разговор.

Никитин е мълчалив и хладнокръвен човек, не си пъха носа, където не бива, но помни собствените си права. Тъкмо такъв трябва да бъде контраразузнавачът. Не се навира в очи, докладва рядко, и то повече на Захаров. Така бе тръгнало отначало. Върши работата си без излишни приказки, а да се впуска в подробности — как и защо — няма основание.

— Извинете, другарю командущ — каза Никитин с някакъв необичаен за него израз на лицето. — Може и да ме скастрилите, че идвам в такъв ден, но все пак реших да доложя. Когато тая пролет се прехвърляхме насам, в мое присъствие казахте на члена на Военния съвет, че сте готов да дадете мило и драго, за да срещнете тук някой от ония, с които през четиридесет и първа сте излезли от обкръжение...

— Какво като съм казал? — попита Серпилин и на душата му стана весело от предчувствието за нещо още неизвестно, но хубаво. — Не само праведниците вярват в чудеса, а и ние, военните. Може ли война без чудеса?

— Чудно, или не — каза Никитин, — неотдавна при нас прехвърлиха от Могильов един човек, работил там по наша линия. Взели под внимание грешките от миналото, та като започнем да освобождаваме територията, поради липса на информация да не направим поразии, както се случваше понякога по-рано — да не накажем ония, които под предлог, че служат при германците, са работили за нас.

— Това е умно. Най-лошото нещо е да загинеш напразно. — Серпилин си спомни, че през зимата бе чул Захаров да разказва как в полосата на тяхната армия бесили един старши полицай, а той вече с въжето на шията извикал: „Да живее съветската власт!“

— Искахме, след като получихме информация, да върнем обратно по въздуха тоя работник, а после променихме намерението си: ще вземат да го убият или да го хванат, ще започнат да го разпитват... Решихме да не рискуваме преди началото на операцията, оставихме го при себе си, докато освободим Могильов. А днес той изведнъж допря

ножа до гърлото ми: „Дайте ми възможност да видя командувачия, с него съм излизал от обкръжение...“

Серпилин си помисли — кой може да е? — но се сдържа, не започна да разпитва, защото след малко щеше да види самия човек.

— Мога да го представя за разпознаване — засмя се Никитин, така и недочакал въпрос, — седи в емката ми, приказва с вашия адютант.

— Добре, доведи го! — каза Серпилин.

Никитин излезе от къщичката, а Серпилин стана и закричи напред-назад. Не беше суеверен, но срещата с един от ония, с които се измъкнаха тогава от Могильов, сега, преди настъплението срещу същия тоя Могильов, му се струваше щастливо предзнаменование. И щом видя зад рамото на влезлия Никитин лицето на човека, когото отдавна бе погребал в мислите си, с учудваща простота си каза, че утре всичко непременно ще тръгне така, както трябва.

— Здраве желая, другарю командувач — каза тоя познат човек с все още младо лице и къдрава коса, като се измъкна иззад рамото на отстъпилия встрани Никитин. Държеше пилотката си в лявата, прилепена до тялото ръка, и сигурно я бе свалил, за да може Серпилин веднага да го познае по перчема. — Капитан Ситин се явява по ваша заповед.

— Здравей, Ситин. Зарадва ме. Даже не ми се вярва...

— И на мене не ми се вярва, другарю командувач.

Серпилин пристъпи към него, прегърна го, отдръпна се назад и го погледна в лицето така, сякаш там можеше да бъде изписано всичко, което му се бе случило през тия три години.

Но по лицето му нищичко не беше изписано. Не е вярно, че винаги всичко се изписва по лицето на човека. Просто годините минават и хората остаряват. А той дори не беше остарял — все същият си е, както в утрото, когато бяха преминали Днепър, вървяха през гората и срещнаха пълномощника на специалния отдел на 527-и полк капитан Ситин и старшината Ковалчук с група бойци и знамето на дивизията.

После старшината Ковалчук пренесе знамето през цялото обкръжение на гърдите си, под рубашката. Една седмица преди излизането Ситин бе тежко ранен от мина в бедрото и в крака. Цял ден го мъкнаха със себе си, а през нощта го оставиха в безсъзнание в едно

затънтено смоленско село. „Зле е — докладвайки на Серпилин, каза тогава старшината Ковалчук, който сам бе отнесъл Ситин в една от къщите. — Но тия жени, другарю бригаден командир, толкова го съжалиха, толкова младичък и кърдрос е, казват! Може и да го оправят?“

Значи, бяха го оправили. И сега пред Серпилин стоеше все същият младичък и кърдрос Ситин, който никак не се бе променил през трите военни години.

— Значи, веднага ме познахте, другарю командуща? — зарадва се Ситин.

— Че как да не те позная? Пък и все същия перчем носиш.

— И него бях обръснал, другарю командуща, и брада си пузнах, родната ми майка не би ме познала!

— Знаеш ли какъв беше първият му доклад? — Серпилин се обърна към Никитин. — „Излязохме деветнадесет души, изнесохме знамето на дивизията.“ Такъв доклад, щом е направен в обкръжение, не се забравя до края на живота. На главата ми косъм да не остане, пак бих си спомнил тоя доклад. Не знам какъв е при вас, но при мене беше юнак.

— И при нас си го бива — каза Никитин. И по начина, по който го каза, Серпилин разбра: Никитин се радва на неговата похвала за човека от своето ведомство.

— Добре, че го доведе — каза Серпилин.

— Разрешете да си вървя — каза Никитин, като опитен човек той веднага разбра онова, което Серпилин не бе доизказал: благодаря, а сега ни остави насаме!

Никитин излезе, а Серпилин посочи табуретката от другата страна на масата, опря се на лакти и мълчаливо загледа Ситин.

— Кажи, Ситин, как живеят там хората?

— Живеят. Какво друго им остава? — отвърна Ситин.

Каза го така, сякаш изведнъж бе хвърлил камък в кладенец — дълбоко, чак до дъното на хорската мъка. Как живеят хората? След като армията отстъпи, на хората остава само едно — да живеят там, където са ги оставили...

— Разсърди ли ни се, когато те оставихме ранен?

— Не се разсърдих. Само когато дойдох на себе си, ме достраша. А после лежах два месеца и разбрах: оставам жив. А щом оставам

жив, трябва да правя нещо. Изрових документите си и отново започнах да служа. Отначало бях началник на разузнаването в една партизанска бригада. После ме раниха, прехвърлиха ме на Голямата земя, а оттам вече по линия на нашите органи ме пратиха да работя в нелегалност. Отначало в Орша, после в Могилъов.

— Сам ли поиска отново да те пратят?

— Общо взето — да. От една страна, не ми се щеше, а, от друга — как да не се върнеш, щом там са останали хора? Когато започнете да освобождавате Могилъовския край, дори от дреболиите ще разберете колко много са се старали хората през тия години! Да вземем само телефонните линии на германците — колко от стълбовете са прерязани! Вместо прерязания стълб германците домъкват дърво от близката гора, само клоните отсекат, дори кората не обелват и го побиват до предишния. Мина седмица — отново са го прерязали! И те пак слагат нов... Сами ще видите някъде — стълб, а около него като гъби шест-седем пъна. Така е с всичко! Ще видите какви са железопътните линии в германския тил — като кафтана на Тришка, целите в кръпки! Е, разбира се, германците беснеят. Понякога казваме сами за себе си: завършихме операцията без загуби! Уж е така, а всъщност за всяка плащаме с човешки глави. Ако не убият тоя, който е свършил работата, германците ще убият оня, който им попадне под ръка.

— Не е трудно човек да се досети за това — мрачно каза Серпилин, помълча малко и попита: — Срещал ли си някого от нашата сто седемдесет и шеста дивизия през това време?

— Не съм — каза Ситин. — Може би ще разберем къде са гробовете. Жителите на Могилъов съобщаваха: в изкопите край тухларния завод, където тогава се отбраняваше вашият полк, има братски могили. Германците накарали пленниците да заровят там трупове; сигурно са от вашия полк. Край градската болница също са копали гробове: там са от различни полкове на нашата дивизия — и умрелите от раните си, и лекарите, разстреляни после от германците, задето са крили пленници в болницата. Край железопътната линия, при помпената станция, има още един гроб, железничарите разказваха. Това са трите места, където биха могли да бъдат хората от нашата дивизия. А живи не съм виждал. И за вас не знаех, че сте жив. Чак миналата година, след Курската дъга, срещнах името ви в заповедта;

четях и си мислех: вие ли сте, или не? И вече тук, в щаба на партизанското движение, ми казаха, че сте вие. Реших се да ви отнема време...

— Какво има за решаване — каза Серпилин. — Може ли иначе!

По израза на лицето му разбра, че Ситин се стеснява да му отнеме време, но самият той още не бе склонен да го освободи. Искаше и трябваше още да го разпита за Могилъв.

Най-важните сведения, с които разполагаха партизанските съединения, намиращи се в бъдещата полоса на настъплението, бяха своевременно предадени на Голямата земя и добре известни на Серпилин. Те се отнасяха тъкмо за тиловите укрепени райони, в това число и Могилъвския. Партизаните по-лесно проникваха там, отколкото на германския преден край. А населението, което германците насила изкарваха да строи тиловите полоси, беше още един източник за информация.

Получаваха се сведения и за броя на войските, и за товарооборота, и за състоянието на пътищата и мостовете, и за целостта на градските обекти: какво е останало и какво е разрушено, от какво ще можем и от какво не ще можем да се възползуваме.

В допълнение към всичко това Серпилин искаше да научи от Ситин и някои други подробности за германските позиции северно от Могилъв, по брега на Днепър, там, където смятаха да го форсират.

Ала отговорите на Ситин не излизаха извън границите на онова, което Серпилин вече знаеше, и като почувствува, че е така, Ситин виновно сви рамене:

— Всички данни, които събирахме с общи усилия, биваха сумирани и изпращани в центъра. А лично аз през последните месеци рядко излизах на бял свят, бях нелегален в буквалния смисъл на думата.

— А как са жените, при които те оставихме? Знаеш ли нещо за тях?

— Миналата година бяха живи — каза Ситин. — Видях ги наесен, когато освободихме Смоленск. След болницата пътувах към щаба на партизанското движение и минах точно покрай тях! Отбихме се за малко с камионетката. От цялото село — само една къща. Живеят в избата. Бабицката лежи, не става, а дъщеря ѝ, когато се грижеше за мене, още беше жена като жена, на около четиридесет години. А сега

— от глада и влагата краката и ръцете ѝ бяха станали ей такива... — Ситин показа колко са били отекли краката и ръцете на жената. — Нито скътана храна, нито дрехи — нищо нямат. Държавата им помогнала малко на първо време и армията им дала нещичко, от тиловите служби. Но когато пристигнах аз, бяха изяли всичко, а кога ще имат собствен хляб — догодина! Докато чакат освобождението, хората търпят всичко... Цепят кибритената клечка на четири, пък и изобщо са забравили какво е кибрит. Какво ли не слагат в хляба! Не знаят що е чай, варят си боровинки. Сами си правят игли. За да си зашият копче, измъкват конец от някой стар чувал... Докато лежах у тия жени и оздравявах, мислих си за тях: ако съм жив, когато, дай боже, извием врата на германците, всичко ще направя за вас! Видях ги след освобождението — какво можех да сторя? Връщах се от болницата, няхах кой знае колко. Дадох им всичко, което беше в кесията. Нищо друго няхах. Тежко живеят хората, трябва по-скоро да свършваме войната...

— Ще се стараем — каза Серпилин. — Гледам те и си мисля: все пак добро сърце имаш, Ситин.

— Макар че работя в контраразузнаването — отчасти с предизвикателство, отчасти с ирония каза Ситин.

— Това вече го казваш ти, а не аз. Откъде го измисли?

— Така ми се стори.

— Напразно! Казах ти го, защото войната три години млати хората право в сърцата и са им излезли такива мазоли, че някои вече не чувствуват нито своята, нито чуждата болка. А ти все още я чувствуваш — значи, имаш добро сърце, добър човек си. А дявол знае що за контраразузнавач си! Може и никак да не те бива. Например не можа да прочетеш моите мисли!

Серпилин погледна Ситин и си спомни онова важно нещо, което искаше да му каже още в началото, но не бе казал, отвлечен от хода на разговора.

— Длъжен съм да дам отчет пред тебе.

Ситин го погледна учудено. В устата на командувачия армията това начало звучеше странно.

— За знамето, което, тогава изнесохте — обясни Серпилин. — Опазихме го докрай и после го предадохме в щаба на Западния фронт. След болницата поставих въпроса да възобновят нашата дивизия под

същия номер, щом сме излезли със знамето. Тогава не ми обърнаха внимание: германците бяха край Москва. А неотдавна научих от един документ, че отново има сто седемдесет и шеста стрелкова дивизия. И щом са я формирали наново под същия номер, мисля, че са ѝ връчили нашето знаме. Писах там, до Трети украински фронт, но още нямам отговор — завърши той така, сякаш смяташе за свой дълг да доложи на бившия си подчинен всичко, каквото знаеше сам.

А всъщност така си и беше — смяташе.

В къщичката влезе Захаров, без шинел, с облечено върху рубашката кожухче без ръкави, и от прага каза:

— Минах да те взема; Бойко ми каза, че ще вървиш при него.

— Да, време е. — Серпилин стана от мястото си и се ръкува със Захаров. — Още не сме се виждали. — И кимна към скочилиия иззад масата Ситин. — Виж, появи се капитан Ситин, с когото преди три години се измъквахме от Могилъов.

— Никитин идва при мен, вече ми докладва кой е тук. — Захаров се ръкува със Ситин. — Ако още не сте свършили разговора, с твое разрешение ще послушам...

— Щом вече си тук, свършихме — каза Серпилин. — И изобщо няма време.

Без да сяда, той завъртя ръчката на телефона и каза на Синцов да дойде.

— Видя ли вече Синцов?

— Тъй вярно.

— Познахте ли се?

— Да.

— Вземи от мене Ситин — каза Серпилин на влизания в къщичката Синцов, — вечеряйте и пийнете по чашка. Смятайте, че и аз съм с вас. И го изпрати, нека се прибира. А ти ще дойдеш при мене точно в двадесет и три.

Когато Ситин козирува, обърна се на токовете и излезе подир Синцов, Серпилин го погледна в гръб и усмихнат каза:

— Бил е в нелегалност, но още не е забравил да се обръща около лявото рамо. Смятахме го за безследно изчезнал. Може би не е късно да поправим това — да му дадем орден за изнесеното знаме?

— Защо да е късно? — каза Захаров. — Имаме възможност!

— Строго погледнато, не е наш.

— Затова пък в твоє лице имаме жив свидетел — командуващ армия. Ще кажем на Никитин да напише заповед за награда и ще го включим в първия списък.

— Добре. Ти ли ще кажеш на Никитин?

— Мога и аз да му кажа.

— Да вървим в щаба, вече закъсняваме.

— Закъсней и ти веднъж през живота си! Направи това удоволствие на Бойко. Той обича всичко да е в ред! А сякаш напук сега при него не всичко е в ред — чака последното донесение, за да приключи, а връзката с Кирпичников се прекъсна. Понтонерите започнаха да се придвижват в тъмното със своето стопанство и са скъсали някъде жиците... Сега опитват да се свържат по околен път.

— Това е лошо — каза Серпилин.

— Всички вече здравата си изпатиха от Бойко; няма нужда и от нас — засмя се Захаров. — А как беше тук при вас с началството — спокойно ли мина?

— Почти. — Серпилин му разказа как е станало всичко с артилерийския полк от резерва на Главното командване.

— Чудесно — зарадва се Захаров, като научи, че Батюк се е обадил на Серпилин, за да му съобщи съгласието си. — Бързо е надвил себе си. По-рано имаше нужда от повече време. Е, ами Лвов как е? Гощава ли ви със своите кюфтета?

— Днес не. Напротив, сам пийна коняк.

— Все пак, значи, не само ние се вълнуваме, и на него му се свива сърцето. Само че дявол знае къде е това негово сърце, не е на същото място, както у другите хора; изобщо не можеш да го усетиш. Откровено казано, днес бяха от него, криех се във войските. Настроението ми е такова: да облека чисто бельо — и в боя! Не исках да ми го развалят.

Когато Серпилин чу тия думи, изведнъж го обзе онова понякога изтиквано някъде встрани и от него, и от другите военни чувство за величието на всичко предстоящо. И не за военното му величие, което чувствуваха дори зад всички дреболии и подробности на подготовката. Онова военно величие им беше добре познато. То бе друго величие — още по-голямо и човешко, което им напомняше, че пред тях не е просто войната, а изоставената по-рано от тях земя и останалите на нея хора.

При мисълта за това Серпилин се почувствува не само силен с цялата сила на готовата му за настъпление армия, но и виновен пред ония хора, там. Ако колкото и да е странно, това чувство за личната му вина пред тях сега го правеше нравствено не по-слаб, а по-силен. Той се чувствуваше чисто и просто неспособен да излъже голямото им и дълго очакване.

— Наистина, Костя, за утре трябва да облечем чисто бельо — каза той на Захаров, макар че въпреки близките им отношения никога по-рано не беше го наричал така.

Захаров почувствува вълнението му, но нищо не отвърна, само когато тръгнаха да излизат от къщичката, мълчаливо и силно стисна ръката му над лакътя.

— Какво е това, дъждец ли пръска? — попита Серпилин, като вдигна глава.

— И на мене така ми се стори, когато излизах от колата. Вятър духа, листата шумят.

Те вече бяха приближили щабната палатка, когато някъде вдясно, много далече се чу едва доловимо бръмчене на самолети.

Двамата спряха и дълго се заслушаха, без да си кажат нито дума.

Когато влязоха в палатката, Бойко стоеше край масата и говореше по телефона.

— Всичко е ясно. Разбрано! И на вас желая същото!

Той остави слушалката и като се обърна към Серпилин и Захаров, каза:

— Обадиха се от Костин. Две негови дивизии вече са във въздуха. Насочили са се към целите.

— Сега трябва да считаме, че сме започнали — каза Серпилин.

[1] СМЕРШ — съкратено от „смерть шпионам“ (смърт на шпионите). — Б.пр. ↑

ДЕВЕТНАЙСЕТА ГЛАВА

Серпилин посрещна четвъртото денонощие от настъплението на нов команден пункт, в гората, където само до преди три дена беше един от наблюдателните пунктове на германците. От боровете, прекършени и разцепени от снарядните парчета, се носеше силен мирис на смола.

Но днес му предстоеше да смени и тоя нов команден пункт, за да избърза след продължаващите да настъпват войски.

След като се върна тук през нощта и спа като заклан четири часа, Серпилин получи донесение, че един от изпратените към Днепър челни отряди е преминал реката и е завзел плацдарм.

През нощта командирът на корпуса и командирът на дивизията се клеха и даваха дума, че до сутринта ще направят това. И ето че са се закрепили, изпълниха обещанието си.

Няма нищо по-хубаво от това, да научиш от подчинените, че са изпълнили обещаното. Ако беше винаги така, войната щеше да е лесна работа, само сварвай да гледаш часовника. Но за съжаление на война далеч не всичко става по часовник — и при другите, и при самия тебе!

Ония, които първи минават реката, никога не носят със себе си много неща. Сега и за германците, и за нас всичко ще зависи от спечеленото време. Ако прехвърлим бързо всичко необходимо, ако успеем да поддържаме огъня — ще се задържим, а ако не успеем — ще ни изтласкат.

Серпилин се обади по телефона на командувачия въздушната армия и го помоли да вземе плацдарма под защита на щурмовата авиация. Да не позволява на германците да се приближават до него, особено танковете и самоходните им оръдия. Авиаторът обеща да изпрати щурмови самолети, но по-късно: засега местността се наблюдава зле, нощната мъгла над Днепър още не се е вдигнала...

„Тъкмо в тая мъгла са минали и те — с одобрение помисли Серпилин за първите, които вече бяха там, напред, отвъд Днепър. — Те свършиха своята работа, останалото зависи от нас...“

Той се обади на Кирпичников, командира на корпуса, поиска от него колкото може по-бързо да придвижи главните си сили напред, към Днепър, и каза, че скоро сам ще дойде в корпуса.

— Къде сте вие? Където бяхте и вчера ли?

— Още сме там — каза командирът на корпуса.

„Жалко, че още сте там“ — искаше да каже Серпилин, но се сдържа. Че е жалко, жалко е, но задачата не е след упреците ти командирът на корпуса да се втурне напред. Въпросът е в придвижването на войските, а не в това всеки пет минути да местиш командния си пункт все по-напред и по-напред. Случва се някой да отиде толкова далече, че без риск за живота си изобщо не можеш стигна при него. Самият той е напред, а войските му тъпчат на едно място. Каква полза от това?

А според твоя собствен план за действие, който е утвърден горе и след това се е превърнал в закон за тебе, трябва да превземеш Могилъв до края на петия ден от операцията. И въпреки всички трудности и пречки, особено през първия ден, тая възможност все още си остава реална. Ако не позволим да ни изтикат от първите плацдарми, а, напротив, завземем нови, през деня изнесем към Днепър главните си сили, а през нощта ги прехвърлим оттатък — утре вечер можем да бъдем в Могилъв.

Серпилин вдигна слушалката — да даде преди тръгването си последни нареждания на Бойко, но в същото време на вратата на къщичката се появи самият Бойко, облечен за път; върху мушамата му имаше дъждовни капки.

— Още ли ръми?

— Продължава. Идвам да доложя, че съгласно плана тръгвам за новото място. Връзката е проверена: началникът на оперативния отдел е вече там.

— А Захаров? — попита Серпилин.

— В пет часа отиде при Воронин. Все още тъпчем на място.

Серпилин се намръщи. От предния ден знаеше, че на левия фланг, където настъпваше корпусът на Воронин, има силна съпротива и знаеше, че не напредваме, но макар и да се намръщи, сега вече по-малко се вълнуваше от забавянето.

„Това, че германците особено злобно се бият на левия фланг, точно срещу Могилъв, в крайна сметка може да се окаже дори добре

— помисли той. — Значи, подценили са възможността ни да нанесем удар по на север, на десния фланг. Затова там излязохме вече на Днепър. И тъкмо там ще се реши боят, ако сами не се забавим и развалим всичко.“

— За колко време ще стигнеш до новото място? — попита Серпилин, като погледна часовника си, защото от това зависеше и неговото собствено тръгване. По писаните и неписани закони той и началник-щабът не биваше едновременно да се намират на път.

— След четиридесет и пет минути ще съм там.

— Обади се, като пристигнеш. Дотогава ще поработя с командувания артилерията и право оттук ще тръгна за Кирпичников.

Бойко кимна. Така си и мислеше, че командуваният ще отиде на десния фланг, където вече се бяхме прехвърлили отвъд Днепър.

— А ти, Григорий Герасимович, щом пристигнеш на новия команден пункт, продължавай да се занимаваш с подвижната група. До довечера ще построим переправа там, при Кирпичников, през нощта ще прехвърлим отвъд Днепър подвижната група — и нека напредва на воля, да обходи Могильов, да пререже зад него и Минското, и Бобруйското шосе. Ако днес завземем и други плацдарми, ще създадем заплаха за форсиране на голям участък, германците ще трябва да запушват дупките. Тук ще ни забавят, там ще ни забавят, но вече няма да имат силици да спрат нашата подвижна група.

— Ще я готвим — каза Бойко.

За подвижната група заприказваха вчера, когато Серпилин се върна от предната линия. Първоначално в мащабите на фронта не бяха планирали такава група; Серпилин реши да я формира сам и получи одобрение за това едва в разгара на настъплението, когато стана ясно, че армията излиза към Днепър с десния си фланг, доста на север от Могильов, и прехвърлените там през Днепър подвижни части ще могат бързо и дълбоко да обходят Могильов.

— Къде са сега танкистите? — попита Серпилин, като имаше пред вид оная още невоювала танкова бригада, която трябваше да влезе в състава на подвижната група като главна нейна сила.

— Още не са тръгнали, стоят си на източния бряг на Бася.

— А защо не са преминали реката?

— Аз им разреших да почакаат — каза Бойко. — Страх ги е танковете да не затънат в блатото. Искат да влязат в боя в пълен състав.

Споделям това тяхно желание. — Той отвори планшета и показа на картата. — От снощи работят заедно със сапърорите — подобряват преправата. Ще имат достатъчно време, за да се съсредоточат на изходните позиции, а защо да бързат и да рискуват техниката?

— Съгласен съм — каза Серпилин. — Добре ще е до обед да съсредоточим компактно в един район всички части, които ще включим в подвижната група.

— Така и ще бъде направено.

— Как смяташ, колко пехота ще можем да качим на колите? — попита Серпилин.

— Началникът на тила обеща до три батальона. Сам подбира колите, лично се нагърби с това.

— Значи, цял полк. Временно ще го вземем от Артемиев. Ще започнем да следваме лошия пример на командирите на корпуси, ще използваме резервите по-рано, отколкото смятахме — усмихна се Серпилин.

— А кой полк? — попита Бойко.

— Нека сам командирът на дивизията да каже кой е най-добрият му полк. Повече от сигурен съм, че ще ни даде Илин.

— А кой ще командува групата? — отново попита Бойко.

Той бе попитал това още вчера, веднага, защото обичаше колкото може по-рано да получава разпореждания за бъдещето. Колкото по-рано ги получиш, толкова повече време ще ти остане, та в хода на разработването да оправиш и подобриш първоначалното решение на командувания армията. Но вчера Серпилин не отговори, каза, че иска да помисли. Сега също не отговори веднага.

Кой да командува подвижната група, съставена от танкова бригада, самоходен артилерийски полк, стрелкови полк и сапърорен батальон? Въпросът не е толкова прост. Може да им се даде началник отгоре, а може да се намери и вътре. Може да се изпрати заместник-командуваният армията, както често се прави, и в това има преимущества — званието му, длъжността, правата. Но има и недостатъци: групата се формира от различни части, а определеният да я командува човек е нов за всяка от тях.

— Мисля все пак да назначим командира на танковата бригада. За своите няма да е нов, ще поведе след себе си и останалите. Щом се надяваме на моторите, на скоростта — нека танкистите свирят първа

цигулка. Ако до обед обстановката не наложи поправки, ще ти се обадя от Кирпичников за потвърждение.

Бойко кимна. Той достатъчно добре познаваше Серпилин, за да не отдава значение на думата „мисля“. Въпросът беше решен.

— Най-важната задача на авиаторите за целия днешен ден е да защищават плацдармите. Ако щурмовите самолети действуват като вчера, и дяволът не може да ни мръдне от плацдармите — каза Серпилин, като се сбогуваше с Бойко.

Един час по-късно, след като поработи с командувания артилерията над същото нещо — осигуряването на плацдармите — той се качи във вилиса и замина за войските, а след неговия вилис потеглиха още два. Единият с радиостанция и свързочници, а вторият с автоматчици. Според заповедта, когато командуваният армията отива на предната линия, трябва да го следва бронетранспортър. Но завчера бронетранспортърът бе затънал в блатистия разлив на река Проня и макар че го измъкнаха, Серпилин вече не искаше да има работа с него.

Вилисите един след друг излязоха от гората и поеха на север, покрай река Проня.

Дъждът бе престанал, но утрото продължаваше да бъде сиво. Ниско над главата висяха облаци. Блатистият и широк, почти километър и половина, разлив на реката, който се виждаше добре отгоре, от минаващия покрай бившите германски позиции рокаден път, напомняше за труда, с чиято цена бе преодолян разливът през първия ден на настъплението. Навсякъде имаше следи от тоя труд — не толкова от боя, колкото именно от труда. Виждаха се много ями от снаряди, но почти всички бяха стари, обрасли с блатна трева — следи от миналогодишните есенни боеве, когато фронтът бе спрял тук на Проня. В разлива почти нямаше пресни ями: артилеристите бяха стреляли точно, без къси попадения, право по германските траншеи на възвишението. А германците, смазани от нашата артилерийска подготовка, почти не бяха водили стрелба по време на атаката. Чак после, когато пехотата вече бе превзела и втората, и третата линия траншеи, германците започнаха да стрелят с отделни оръдия от дълбочина. А по-късно, привечер, несполучливо бомбардираха преправата.

Тия следи бяха пресни, а всичко останало — старо. Имаше обаче предостатъчно следи от това, как бяха мъкнали през разлива

артилерията, самоходните оръдия, танковете, как те бяха затъвали и как ги бяха извличали, валяха се подпори и камъни, раздробени на парчета греди и дъски.

Сега вече бяха измъкнали всичко, всички колела и гъсеници бяха тръгнали и изпъзели нататък. А през първия ден, когато със сетни сили чак до настъпването на нощта преодоляваха разлива, на моменти изглеждаше, че не ще успеят да измъкнат техниката, че тя безнадеждно ще изостане, няма да настигне втурналата се напред пехота.

Мъчеха се да наваксат закъснението през следващите два дена, а по-точно през двата дена и двете нощи. Може да се каже, че в разгара на настъплението хората не живеят — само воюват. Ядат и спят винаги в движение, когато и където могат.

Независимо дали искаш, или не искаш, трудностите те карат да мислиш: вярно ли е било решението ти от самото начало? Нанесъл ли си удара там, където е било най-добре да го нанесеш?

Когато през първия ден се забавиха на Проня, Серпилин също мислеше за това. Не бяха взели пред вид всички трудности при преодоляване на разлива, но останалото бяха оценили правилно: направлението на главния удар беше неочаквано за германците — очаквали са го по-близо до Могилъв и отбраната им там беше поплътна. Не бяха изпросили напразно от Батюк и дългобойния полк. Бяха стреляли точно по щаба на германския корпус. Веднага щом превзеха тая горичка, Серпилин изпрати там заедно с разузнавача своя адютант — двамата да проверят наистина ли щабът е бил там. Докладваха му: бил е и бързо се е изтеглил, оставили са дори някакви документи, макар и маловажни. Има преки попадения и в блиндажите, и в щабните къщички.

— На връщане срещнахме кола от разузнавателния отдел на фронта. Питаха ни как могат да стигнат там — каза Синцов.

— Я гледай! — засмя се Серпилин.

И когато пристигналият в армията Батюк между другото подхвърли: „Не ме излъга, през първия ден наистина си стрелял по щаба на корпуса, а не по празно място“ — не се удържа и язвително каза: „Тъй вярно, другарю командувач. Щом го превзехме, най-напред това проверих.“ — „А защо веднага не ми докладва?“ — „Научих, че сте изпратили ваш човек да провери, не исках да го лишавам от възможността да ви зарадва с личния си доклад.“ — „Опасен характер

имаш ти“ — каза Батюк. Каза го без особен яд: сам не обичаше да го настъпват по краката и уважаваше това в подчинените.

Вчера десният им фланг се бе изнесъл далече напред. Там на разсъмване първи форсираха на широк фронт втората река — Бася, пак там снощи излязоха на третата — Реста, на няколко места я преминаха веднага и се насочиха към Днепър.

Кирпичников действуваше особено устремно, не губеше време. Където успееше да пробие, вървеше напред с челните си отряди, като продължаваше да воюва в тила си с още неотстъпилите германци. Тая сутрин един от изостаналите му полкове беше още на Бася, а челните отряди — вече на Днепър.

Преди година в ден като днешния Серпилин сигурно щеше да отиде не на десния фланг при Кирпичников, където бяха напреднали най-много, а в левофланговия, изостанал в сравнение с другите корпус. Щеше да им дава зор, та да изравнят фронта, да не изостават. Разбира се, правеше го и сега. Но все пак най-важното за Серпилин беше друго: Кирпичников да мине отвъд Днепър, да разшири плацдармите и да даде възможност да се прехвърли подвижната група, а след нея и други войски.

Не е задължително всеки корпус да има свои переправи. Ако заемем сигурни плацдарми по на север, можем после да прехвърлим там войскови части от юг и да ги пуснем на отсрещния бряг по вече готовите переправи. По-бързо и без излишни загуби.

В тоя смисъл засега нещата вървят добре; според донесенията от първите три дена загубите са по-малки, отколкото понасяхме през миналите години при подобни обстоятелства и при по-скромни успехи. А не всичко върви толкова гладко, защото войната изобщо е тояга с два края: и ти си я хванал, и противникът не я пуска от ръцете си. А противникът е силен, упорит, по това направление от зимата на четиридесет и първа година не е бит както трябва.

Серпилин мислеше за всичко това по пътя, като същевременно опитното му око сравняваше различните белези за общия ход на нещата. Тия белези говореха, че работата напредва, и създаваха онова настроение на постепенно развиващия се успех, което бе обзело и Серпилин, и хората, които пътуваха с него, и ония, които вършеха работата си тук, по пътищата на настъплението.

От просеката трактори изтегляха на пътя оръдия — тежката артилерия сменяше позициите си и отиваше напред. Два танка, навярно след ремонт в подвижната работилница, с открити люкове догонваха своите. Почти непрекъснат бе потокът на камионите със сандъци за снаряди, в полето се виждаха флагчета, които ограждаха минните полета. Някакъв капитан от трофейната команда с няколко шофьори разглеждаше колоната германски автомобили, изненадани от нашите щурмови самолети на излизане от гората. В началото и в края на колоната всичко беше опожарено, а в средата бяха останали здрави коли, опитваха се да ги пуснат в движение.

Облаците се бяха вдигнали малко и ниско по небето с рев мина отначало една деветка щурмови самолети, после още три и над тях — две двойки изстребители.

„Към плацдармите отиват“ — успокоен помисли Серпилин. И се обърна към седналия отзад Синцов:

— Обичам щурмовите самолети! — каза го така, както говорят хората за нещо, което вече завинаги е влязло в живота им: „Обичам степите“, „Обичам брезите“. Германците им викат „черната смърт“, а за нас те са живот. Всеки път ги гледаш и си мислиш, колко ли войнишки живота ще спасят през тоя полет?

По посока на фронта мина още една шесторка. Серпилин се подаде от виласа и я изпрати с очи:

— Времето се оправя. Ако след юнския дъждец се задържи топло, толкова много ранни гъби ще поникнат, че само кошници приготвяй. Когато през тридесет и първа година командовах полк в Бобруйск, лятото беше също като това, беряхме страшно много гъби. Особено на стрелбището, където никой не ходи.

Синцов с учудване изслуша това отстъпление за гъбите. За пръв път през последните три денонощия командувачият заприказва за нещо странично; позволи си отдых поне в мислите.

На Синцов, който четири пъти бе лежал по болници, през тия дни на настъплението Серпилин с нещо му напомняше хирург. Настъплението приличаше на операция, когато хирургът стои с гумени ръкавици, с маска и скалпел в ръка и подканя: „Тампон! Кохер! Тампон! Конец! Проверете пулса!“ Командува хората, които му помагат, а сам няма време за нищо странично, освен веднъж през

цялото време да смукне от цигарата, но и нея ще му пъхнат право в устата, ще я запалят и ще я махнат, след като е смукнал.

Кой знае дали е същото, или не, но на Синцов му се струваше, че е същото. И днес, въпреки тридневен недостиг, Серпилин пак нито веднъж не задряма по пътя. Ту гледаше картата и спореше за нещо сам със себе си: виждаше се как върти глава там, отпред; ту спираше хората, разпитваше ги, заповядваше и отново тръгваше на път, като се озърташе встрани, сякаш се страхуваше да не пропусне нещо важно за своите решения.

Покрай пътя се проточи жица. Серпилин попита заместник-началника на оперативния отдел, който седеше отзад със Синцов:

— Прокудин, според тебе накъде води тая жица? Към Тализин ли? — И посочи с пръст отворения върху коленете планшет. — След петстотин метра има завой наляво, към чифлика. Вчера в двадесет и три часа той беше още там, ако не се е преместил през нощта.

— Жицата води натам, няма къде другаде, другарю командоващ — каза Прокудин.

Но Серпилин вече видя крачещия покрай коловете свързочник.

— Спрете — заповяда той на Гудков. — Синцов, попитай накъде води жицата.

Синцов скочи от вилиса, изтича към свързочника и като се върна, доложи, че жицата води към щаба на дивизията. По-точно водела е, а сега е заповядано да я приберат.

— Това е връзката им с тила, нея прибират — каза Серпилин, — но чувствавам, че самите те са още там! Да се отбием при тях.

Свърнаха по пътя и се озоваха в сгушения край горичката чифлик. Крайната постройка бе разрушена от пряко попадение, а до съседната — здравата — стоеше вилис, шофьорът седеше на кормилото, а под дърветата сновяха автоматчици.

Серпилин влезе вътре. Командирът на дивизията Тализин седеше на масата, небръснат, по долна риза, с тиранти, и сърбаше супа от канчето.

— Извинете, другарю командоващ — скочи той. — Дойдох да си почина малко, веднага се връщам — и като взе рубашката си от пейката, започна да я облича през глава.

— Не бързай, Андрей Андреевич. — Серпилин седна. — Облечи се. Дори на войника се полага две минути за обличане.

Но въпреки миролюбивия тон на командувачия армията на Тализин му беше неловко, че в осем часа сутринта го бяха заварили в такъв вид, на закуска, и не отпред, на наблюдателния пункт, а тук, в щаба на дивизията. И докато се препасваше и закопчаваше копчетата си, той започна да обяснява, че цяла нощ е бил в полковете и за пръв път от три денонощия насам е дошъл тук да поспи. Заповядал да го събудят след два часа, но не могъл да се събуди — сърбал супата и постепенно се събуждал.

— Недей ми обяснява — каза Серпилин. — И сам разбирам. По-добре ми обясни онова, което не ми е ясно. Защо дивизията на Тализин, която смятах за най-добра в корпуса, все още се мъкне след съседите, а не пред тях?

Тализин повтори, че през нощта е обиколил всички полкове, подтиквал ги е напред, и започна да обяснява, че и вчера, и завчера съпротивата е била силна; там, където минала дивизията, противникът оставил на бойното поле седем самоходки и над двадесет оръдия.

— И не в донесенията, а наистина — проверено е!

— Не се съмнявам, че ти си добросъвестен — каза Серпилин. — Но как да се обясни, че напредваш най-бавно от трите дивизии във вашия корпус? Десният фланг на корпуса е вече отвъд Днепър, а ти все още се туткаш на Реста.

— Затова пък излязох на нея с цялата дивизия, другарю командувач. Не оставих зад себе си никакви германци.

— Това е лошото я, че с цялата дивизия! Ще ти обясня защо се туткаш — защото не търсиш промеждутъци. Подредил си полковете в една линия и блъскаш с гърди. А германците нямат пред тебе непрекъснат фронт, само го имитират с кръстосан огън, мъчат се да създадат у тебе такава представа. И ти си повярвал! Трябва да знаеш как да намираш промеждутъците. Намериш — и хайде напред! Намериш — и хайде! Вмъкнеш се там, събереш хората в походни колони, преодолееш така празното пространство и отново се разгръщаш — за бой... Довечера чакам от тебе друг доклад. През четиридесет и трета за Днепър стана герой. И къде? В средното течение, където той е огромен. А тук, в горното течение, където можеш дори да го прегaziш, никакъв те няма. Не мога да ви позная! — сърдито, на „вие“ завърши Серпилин. Но след това, макар и намръщен, все пак се ръкува с командира на дивизията. — Желая ви успех.

Заминавайки, чу как почти веднага, след него потегли и вилисът на Тализин.

На Синцов винаги му дожаляваше за хората, озовали се в неловко положение. А като адютант често виждаш как хората се чувствуват неловко. Наистина Синцов бе успял да забележи, че и самият Серпилин не обича, когато подчинените изпадат в неловко положение пред него. Когато слушаше неверен доклад или празно обещание — че веднага всичко ще бъде оправено! — мръщеше се, тръскаше глава като кон, в чийто нос се навира конска муха, и на челото му се издуваше една жила, която обикновено не се забелязваше.

Докато пътуваха от Тализин към Кирпичников, над главите им отново минаха щурмовите самолети. Серпилин се подаде навън и Синцов броеше заедно с него: едната шесторка се връщаше цяла, а в другата липсваха два самолета.

Не завариха Кирпичников на предишния му команден пункт. Както докладва на Серпилин останалият тук капитан сапър, преди малко той заминал за новия, току-що приготвен за него команден пункт вече отвъд река Реста.

— Знаете ли пътя напред? — попита Серпилин.

— Командирът на корпуса ме остави, за да ви отведе там, ако тръгнете.

— Защо, да не би да се съмнява? — усмихна се Серпилин. — Другаде не знам, но до командира на корпуса сме длъжни да стигнем. Направете място — добави той през рамо и като заповяда на офицера да се качи във вилиса, започна по пътя да го разпитва, как са форсирали реките, какво ги е забавяло. Заради тия въпроси бе взел сапъора при себе си.

Капитанът отговори честно, че на Проня и Бася са срещнали трудности, а Реста, там където е бил той, сами дори не забелязали как са прескочили. Изглежда, че в междуречието са изпреварили отстъпващите от Бася германци и попаднали под огъня им чак на отгатышния бряг.

— Е, те вече са били докарали резерви от дълбочина — каза Серпилин. — Тъкмо там е работата, че сте изпреварили германците. А ония, които са си губили времето, трети път ще форсират реката под обстрел! Не сте ли виждали понтонно-мостовия батальон, още ли не е пристигнал при вас?

— Лично аз не съм го виждал, другарю командущ. Може да съм го пропуснал, да не съм го забелязал.

— Трудно е да не забележиш такова стопанство. Значи, още е на път. — Серпилин заповяда на Прокудин да се прехвърли на задния вилис, да се свърже по радиостанцията с щаба на армията и да разбере къде се намира сега понтонно-мостовия батальон, който има заповед да отиде в разпореждане на Кирпичников. — Като научиш, ще ни настигнеш.

Прокудин слезе и Гудков отново подкара вилиса.

Когато Серпилин изпрати Прокудин, Синцов си помисли, че скоро ще бъдат при Кирпичников — там има телефон — защо да не се обади по телефона? Но после разбра, че Серпилин иска да провери какво става с този понтонно-мостови батальон, преди да е стигнал при командира на корпуса.

Серпилин изобщо обичаше радиото; и самият той, винаги когато пътуваше, имаше във втория вилис радиостанция, а приучваше да използват радиото и всички ония, при които отиваше. Намираще поводи да им напомни за неговото съществуване.

На шега наричаше началник-щаба на армията Бойко фанатик по отношение на връзката, но и сам беше като него. А веднъж, спомняйки си в присъствие на Синцов за четиридесет и първа година, каза: „Ако тогава имахме във всички звена сигурна радиовръзка, а освен радиовръзката — и навика да я използваме, на германците щеше да им бъде много по-трудно с техните клещи и клинове. Можехме да пресечем половината, ако знаехме кой къде се намира. И сега, който има радиовръзка, а я използва зле, краде сам себе си.“

Серпилин седеше отпред и си спомняше смущението на Тализин, случайно заварен от него далече от предната линия.

„Все пак интересна е психологията ни: колкото по-дълго пътува до нас началството, толкова по-смело го гледаме в очите! Завариш някой дивизионен командир на опасно място, в окопчето на предния край, и макар че воюва неуспешно и трябва да му дърпаш ушите — заслужил си го е! — нещо те спира: я го виж къде се намира! Докато стигнеш до него, сам бра доста страх!“

Серпилин забеляза, че вторият вилис ги настига, и каза на Гудков:

— Спрете.

Прокудин се качи при тях и доложи:

— Отговориха, че понтонно-мостовият батальон се движи по график.

— Кой отговори?

— Началникът на инженерните войски.

— Тогава работата е сигурна.

Командният пункт на Кирпичников беше на един хълм, отвъд реката, на половин километър от наскоро завършения от сапъорите нов мост над Реста, по който сега минаваха тежки артилерийски системи с гъсенични вериги.

Слизайки от виласа, Серпилин видя на хълма обърнати към нас окопи. Оказва се, че Кирпичников е използвал за команден пункт един от превзетите в движение възли на германската отбрана, който германците така и не бяха успели да заемат.

На новия команден пункт всичко беше вече в пълен ред; в едно от укритията за автомобили стоеше познатият щабен автобус на Кирпичников, монтиран върху студебейкър и покрит с маскировъчни петна; имаше и противовъздушна защита — четирицевни оръдия на камиони и арликони. Както винаги, Кирпичников бе подредил помещението на командния пункт находчиво и разумно. Това беше германски блиндаж, но го бяха разширили, бяха го покрили с брезент и маскировъчна мрежа, а вътре бяха сложили маса и сгъваеми столчета.

Когато Серпилин влезе, Кирпичников седеше с гръб към него, удряше с юмрук по масата така, че телефонът подскочаше, и ругаеше някого на отсрещния край на жицата. „Кастреше го“, както сам обичаше да казва.

— А аз на мястото на командувания другояче бих поговорил с вас. И сам стоите отзад, и войските ви не напредват! Позор! От сутринта сте се придвижили само два километра. Имате ли срам и съвест? Кажете, останала ли ви е поне капчица съвест?

Кирпичников се обърна и стана да посрещне Серпилин, като продължаваше да държи слушалката. Искаше да я остави, за да докладва, но Серпилин махна с ръка:

— Първо свършете.

— Още веднъж повтарям: това е позор за вас! — високо и злобно извика в слушалката Кирпичников, без да смекчи тона си в присъствие на командувания армията. — Ако до довечера не изпълните задачата

за деня, ще искам да бъдете отстранен от командването на дивизията. Друго нямам!

Той едва се сдържа да не тръшне слушалката. Няколко секунди Серпилин мълчаливо го гледа — гневното му лице с червени петна по скулите, и бавно се обърна. Току-що влезлите Прокудин и Синцов разбраха и излязоха.

— Кого искаш да отстраниш? Тализин ли?

— Не знам дали ще го отстраня, но трябваше да го заплаша. Втори ден нищо не прави!

Гневният израз, с който бе говорил по телефона, не слизаше от лицето на Кирпичников.

— Всичко разваля, последен се влачи — добави той все със същия ядосан глас, като не се мъчеше да надвие възбудата си, а може би и не смяташе че е нужно.

— А не допускаш ли, че един върви по-бързо от другия не винаги само благодарение на личната си смелост? — попита Серпилин. — Възможно е там, срещу Тализин, по-близо до Могилъв, германецът да има повече силици, отколкото срещу останалите ти дивизии. Но и там германската отбрана не е непрекъсната. Има промеждутъци! И Тализин не действа находчиво. Вече му казах това. Отбих се при него по пътя. Не започвам направо от тебе.

— Той току-що бе пристигнал на наблюдателния си пункт и ми докладва за какво сте му се скарали.

— Виждаш ли, докладвал ти е — каза Серпилин. — Друг на негово място нямаше да бърза. Значи, честен човек е. Защо тогава го скастри така: „Срам, позор...?“ А ако не бях влязъл аз, и нещо повече щеше да добавиш. Кажи, моля ти се, какъв е тоя терористичен стил на ръководството? Нима без тия думи не си в състояние да постигнеш искания резултат?

— Дума дупка не прави, другарю командущ. В яда си човек всичко може да каже. И аз не съм се обиждам, когато са ми казвали нещо, и другите не бива да се обиждат! — мрачно, с увереност в правотата си отвърна Кирпичников.

— Не знам от кого си чувал такива думи — каза Серпилин и скулите му се размърдаха. — От мене не си и докато те уважавам, няма да чуеш. А съдейки по твоя разговор, ти, командирът на най-добрия корпус в армията, не уважаваши командирите на своите дивизии.

— Защо да не ги уважавам? Специално Тализин уважавам — каза Кирпичников.

— Как тъй: уважаваш го, а го обиждаш?

— Не всеки ден е така, другарю командущ.

— Щом не е всеки ден, значи, може да се изтърпи? Както изглежда, не се разбираме с тебе. — Серпилин седна до масата. — Докладвай новините, днес ти си герой на деня.

Кирпичников разтвори картата и започна да докладва.

Ако не се смятат изоставането на Тализин, в корпуса всичко вървеше добре. Вече се бяха задържали на втори плацдарм отвъд Днепър и току-що бяха завзели трети.

— Съобщихте ли на авиаторите за този трети плацдарм? — веднага попита Серпилин.

Кирпичников за миг се запъна, но доложи, както си беше. Оказа се, че не той е съобщил на авиаторите за този трети плацдарм, а те са съобщили на него. Като се връщали след полет, видели как нашите преминават Днепър на още едно място и веднага съобщили по радиото на своето командване. А командирът на щурмовата дивизия съобщил в корпуса.

— Браво! — каза Серпилин. — А колко разшири през тия часове първия, северния плацдарм?

Кирпичников показа на картата колко.

— Засега не е много!

— Германците здравата натискат. Ако не са щурмовите самолети, щяха да ни изтикат...

От по-нататъшния доклад стана ясно, че един офицер от щаба на авиационната дивизия още сутринта е достигнал плацдарма, стои там, отвъд Днепър, и с радиостанцията си насочва самолетите към целите.

— Браво — повтори Серпилин, като чу това. — А ти, Алексей Николаевич, там, на плацдармите, разбира се, трябва да се надяваш на самолетите, но не чакай и наготово.

— Не чакаме — каза Кирпичников. — Два полка тежка артилерия — той спомена номерата на полковете — ги поддържа от този бряг, прехвърлихме с понтони през Днепър две батареи противотанкови оръдия и сега прекарваме рота танкове. Още не са потвърдили, но мисля, че и те вече са там.

— Синцов — викна Серпилин, — вземи вилиса и се върни назад до разклона за Гусевка. Понтонно-мостовият батальон вече трябва да е излязъл на тоя път. Щом срещнеш първите коли, потърси командира! Батальонът нека продължи към Реста, а командирът — при мене... Отделният понтонно-мостови батальон, който ти обещах сутринта, след половин час ще бъде в твое разпореждане — каза Серпилин на Кирпичников, когато Синцов излезе. — Как смяташ да го използваш?

— Вече обмислихме — каза Кирпичников. — На седем километра отвъд Реста, където сме се наслоили като баница с германците, държа в готовност рота танкове, дивизион противотанкови оръдия и рота автоматчици със студобейкъри. Ще дам всичко това като прикритие на понтонерите и нека цепят направо по пътя към плацдарма.

— Да, правилно — каза Серпилин. — А предвиждаш ли прикритие от въздуха?

— Предвиждам, но още не съм се уточнил с авиаторите, докато не разполагам с тоя мостови батальон.

— Решението е правилно — одобри Серпилин. — Батальонът е мощен, през нощта трябва да построи първия мост през Днепър. А утре до обед — втория. Твоята задача е през нощта да прехвърлиш поне четири полка. Към седем часа сутринта ще осигуриш по моста и през твоите редове да мине армейската подвижна група, сега завършваме формирането ѝ. Искаме да прережем германския тил, като обходим Могилъв. Гледай на картата. Ето рубежа отвъд Днепър, на който трябва да излезеш до седем сутринта. Докато стигне тоя рубеж, от подвижната група не бива да падне нито един косъм. Да стигне тук, зад гърба ти, без да е помирисала барут! А после — нейна работа! А ти с трите си дивизии ще тръгнеш право към Березина. Твоята работа е Березина. Ако Тализин пак изостане, нека не превзема плацдарми, прехвърли го по вече завзетите переправи. И бързай! Ако до довечера съседът ти не излезе на Днепър, предупреждавам те — и него ще започнем да прехвърляме през твоите плацдарми. И армейския резерв ще пусна по твоите мостове...

— Да... — Кирпичников дори се почеса по главата.

— Какво се почесваш по тила? — усмихна се Серпилин. — На когото е дадено много, от него много се и иска. Какво сме ти отказали? Нищо. Дадохме ти мостови батальон. Даваме ти още един танков

батальон, самоходният полк от резерва също е при тебе! Цялата щурмова дивизия работи за тебе — за никой друг. Имаме право и да искаме от тебе...

— Аз не моля за снизхождение, другарю командоващ — самолюбиво възрази Кирпичников. — Мисля как по-добре да изпълня всичко.

— Добре, мисли, това е полезно — каза Серпилин. — Нека щабът ти помисли и състави такъв график, че разните дреболии, които засега не са нужни на отсрещния бряг, да не задръстват пътя. А сега ще се обадя в щаба си.

— Разрешете да напусна, другарю командоващ! — каза Кирпичников.

Серпилин кимна. Разбираше, че командирът на корпуса бърза да даде срочни разпореждания.

Кирпичников излезе, а Серпилин се свърза с Бойко.

Бойко му доложи обстановката. В нея имаше неясноти: между Бася, Реста и Днепър на едни направления германците отстъпваха, на други упорито се сражаваха. Зад нашите вклинили се напред части всичко беше объркано. Но дори тая неразбория свидетелствуваше, че настъплението набира ход.

От собствените работи Бойко премина към съседните армии. Съседът вдясно води разузнаване с бой, но засега германецът пред него стои като закован на мястото си, не отстъпва. Съседът вляво успешно върви напред. Командуваният фронта се обади оттам, търсил Серпилин, но като научил, че е на път; задоволил се да разговаря с Бойко. Заповядал да предаде на командувания армията, че главния удар нанася той, но може да стане така, че Могильов да бъде превзет от съседа.

— Караше ли се или подканяше? — попита Серпилин.

— Доколкото разбирам, засега второто. Но ако не изпълним задачата за деня, ще стане и първото.

— Ще се помъчим да го лишим от тая възможност — засмя се в слушалката Серпилин. И попита какво става с подвижната група.

Бойко, който никога не пропускаше случая да покаже, че за някои неща е излишно да му се напомня, отговори, че всички са в движение и до шест часа, както е заповядано, ще бъдат там, където е

заповядано. От 111-а дивизия е взет полкът на Илин. Той също е в движение.

— Дайте писмена заповед на името на танкистите — каза Серпилин.

— Вече е готова.

— Посочете им едновременно и близката, и по-нататъшната задача.

— Посочена е и близката, и по-нататъшната.

— Пишете, че пробивът трябва да започне утре точно в седем часа. И изпратете при тях с тая заповед Дурдиев.

Дурдиев беше заместник-началник на разузнавателния отдел към армията.

— Нека ме чака там, ще пристигна не по-късно от осемнадесет и сам ще поприказвам с изпълнителите.

— Ясно — каза Бойко. — Къде ще бъдете и кога ще се върнете?

— Оттук отивам при Миронов. После в подвижната труппа, ще се върна към двадесет часа. Предупреди артилериста и инженера да бъдат при тебе. Веднага ще започнем да работим над утрешния ден. Къде е Захаров?

— При Миронов.

— Ако се обади, предай му, че и аз отивам там. Нека сам реши дали да ме чака, или да продължи нататък.

Щом разговорът свърши, Кирпичников влезе и предложи да обядват: обедът бе донесен.

— Рано е. Ще обядвам при Миронов.

Времето се бе оправило и като излезе навън, Серпилин изведнъж забеляза, че за командния пункт е избрано рядко красиво място: отзад сред зелени ливади тече реката, а по набраздения с окопи жълт пясъчен хълм като свещи стърчат млади, прави борове.

— Дори е жалко, че скоро ще трябва да напуснеш тоя команден пункт! — каза Серпилин на Кирпичников и леко се усмихна. — Щом обещаващ, че сутринта ще си далече отвъд Днепър, сигурно утре и сам ще се преместиш там?

Кирпичников засега не бе обещавал на другата сутрин да е далече отвъд Днепър, но как да отговориш на командувачия армията?

— Тъй вярно, другарю командувач. Елате, ще ви посрещнем отвъд Днепър.

Серпилин още веднъж дълбоко вдъхна мириса на боровете и изпита желание да остане тук, да обядва, както му предложи Кирпичников. Но появяването на Синцов и на един майор със сапърни брадвички на пагоните го накара да се пребори с тая съблазън.

— Ето го и мостовака! — каза той.

Нисичкият, чернокос сапър с очила бързо и завалено докладва, че той, командирът на отделния двадесет и девети понтонно-мостови батальон майор Горелик, е пристигнал по заповед на командувачия.

— Че си пристигнал — добре. Поздравявам те — каза Серпилин, като се ръкува със сапъра. — А къде се мъкне вашият батальон? Самичък, без него, не можеш да ни направиш мостове на Днепър!

— Съвсем не, другарю командувач, не се мъкнем, а се движим, както е заповядано. Заповядано е да стигнем рубежа на Реста точно в тринадесет, а сега е без двадесет. — Майорът запретна ръкава на обраслата си с черни косми ръка и толкова сърдито чукна с пръст по стъклото на часовника, сякаш се караше на Серпилин за несправедливостта му. — А ето предната ми кола — радостно добави той, като сочеше изпълзелия иззад завоя на пътя камион с понтон.

— Излиза, че, напротив, пристигате по-рано — каза Серпилин. Хареса му колко смело разговаряше с него майорът.

— Тъй вярно, по-рано, другарю командувач.

— Е, добре, Алексей Николаевич — обърна се Серпилин към Кирпичников, — значи, в твоє разпореждане постъпва майор Горелик със своя батальон. Както виждам, не се страхува от началството, да смятаме, че няма да се изплаши и от Днепър. И от германския огън. — И вече без усмивка, сериозно, каза на сапъра: — Командирът на корпуса ще ви даде всички необходими заповеди, а моето напътствие е такова, предайте го на вашите сапъри: в най-скоро време трябва да сте на Днепър, през нощта — един мост, на сутринта — втори. Ако ги направите, цялата армия ще ви бъде благодарна, ако ли не — ще изложите цялата армия!

— Разбрано, другарю командувач.

— А сега да вървим — каза Серпилин.

— Разрешете да попитам за маршрута ви, къде ще отидете? — попита Кирпичников, докато крачеше заедно със Серпилин към вилиса.

— Отивам при Миронов. Неговата полоса не те засяга, а в твоята полоса ще се движим съобразно доклада ти за твоето разположение. Свикнал съм да вярвам на командира на корпуса; адютантът ми е отбелязал на картата къде си ти и къде е германецът.

Черният път, по който тръгнаха от Кирпичников за Миронов, се виеше покрай Реста и след половин час ги изведе до втората переправа. Мостът тук имаше по-малка товароподемност и скърцаше под колелата на оръдията.

Серпилин спря при моста, извика командира на артилерийския полк, попита го кога, от кой пункт са тръгнали, къде и кога е заповядано да бъдат, и доволен от отговора, продължи нататък.

Пътят, който отначало вървеше край брега, все повече се отклоняваше на запад, като заобикаляше горския масив. Далече вдясно също тъмнееше гора. Като се съди по картата, вече не оставаше много до шосето, по което, преминавайки Реста, трябваше да се движи дивизията на Тализин.

А пътят извиваше все по-надясно, към далечната гора. Досега от юг и запад долиташе само слаб артилерийски грохот. А сега изведнъж екнаха близки и чести изстрели от танкови оръдия. После няколко пляска от четиридесет и пет милиметровки, още няколко изстрела от танкови оръдия и нестроен, разпокъсан грохот на реактивни снаряди. Минаха няколко минути и там, отпред, мощно, провлечено започнаха да стрелят наши сто двадесет и две милиметрови оръдия.

— Другарю командуващ — каза Прокудин, като гледаше картата, — защо да не свърнем встрани? Тук вляво има още един черен път...

— Ако стане нужда, и пълен назад ще дадем — каза Серпилин. — В такъв състав няма да воюваме с германците. Няма с какво! — И в отговор на въпросителния поглед на Гудков кимна да продължи. — Както изглежда, разиграл се е някакъв епизод. Ей сега ще излезем на шосето и ще стане ясно.

Ала вече се движеше внимателно, взираше се напред и се ослушваше в изстрелите.

Черният път ги изведе до разрушено мостче над един ручей. Трябваше да се потрудят десетина минути преди трите вилса да минат оттатък. И почти веднага излязоха на шосето.

Наблизо вече не стреляха, отново се чуваше само далечен грохот. По шосето на запад се движеше тежка артилерия.

— Питай ги колко са се отдалечили от реката! — заповяда Серпилин.

Синцов скочи от вилиса, за да пита, и същевременно уточни каква е частта. Вече бе свикнал: където и когото да спираха, трябваше да си отбелязва чие е стопанството, мястото и времето на срещата с него. После, вечерта, след като се върнеше на командния пункт, Серпилин сам преглеждаше тия бележки на адютанта: къде, кога и кого са срещнали през деня. Тежко и горко на оня, от чиито донесения излизаше, че в еди-кой си час неговите части не са се намирали там, където бяха в действителност. На книга едно, а всъщност — друго! Серпилин не прощаваше на никого това и дори работите да вървяха добре, пак се караше безпощадно за неверния или неточен доклад. Впрочем той не правеше разлика между тия две думи. Казваше: неточно е и невярно! Приблизително верните донесения са първопричина за глупавите решения. Ако не знаеш действителното разположение на своите части, имай смелостта да докладваш: „Не знам, но ще взема мерки, за да науча!“ Ако не знаеш, а се преструваш, че знаеш, никой не може да каже къде е краят на лъжата ти. Защото всички, които повярват в лъжата ти, ще лъжат после един друг по възходяща линия, без да знаят това!

Синцов се върна и доложи, че до реката има шест километра, като прибави и номера на полка.

Серпилин доволен кимна: полкът се намираше там, където трябваше да бъде — и каза на Гудков да кара към преправата.

Едва бяха завили и тръгнаха на изток, когато насреща им, изпреварвайки артилеристите, изскочи един вилис. Шофьорът караше толкова бързо, че едва не се сблъскаха броня в броня.

Като видя командувачия армията, от вилиса изскочи един полковник. Оказа се, че сам е бил на кормилото и започна да докладва на Серпилин, преплитайки език, сякаш беше пиян.

— Оставете — прекъсна го Серпилин, като позна в него Земсков, началник-щаб в дивизията на Тализин, общо взето, уравновесен човек. — Защо сте на кормилото? Какво, заповедта не важи ли за вас?

— Другарю командувач, седнах сам на кормилото, исках да се успокоя, докато стигна... — не както обикновено, а почти извика Земсков.

— Оправете се и докладвайте какво е станало — каза Серпилин и слезе от вилиса.

Земсков оправи фуражката на плешивата си глава издърпа назад дошлия чак на корема пистолет и вече отвори уста, за да докладва, но Серпилин отново го спря:

— Копчето...

Без да гледа, Земсков вдигна ръка и закопча копчето на яката си.

— Сега докладвайте.

— Другарю командуща, командирът на дивизията е убит... — И като преглътна, добави. — Току-що...

— Там ли? — попита Серпилин и посочи с пръст назад, към пътя. Той вече беше нащрек, след като бе чул как нестройно, разпокъсано стреляха реактивните установки. И тая набила се в съзнанието му нестройност го накара сега да помисли, че едното е свързано с другото — командирът на дивизията е убит точно там.

— На самото шосе, другарю командуща. От гората изскочили фердинанди... Докладваха ми, че е убит от пряко попадение на снаряд. Отивам там.

— Докладвахте ли на командира на корпуса?

— Тъй вярно, докладвах. Получих заповед временно да изпълнявам длъжността командир на дивизията.

— Колко е далече отгук? — попита Серпилин. — Два и половина?

— Тъй вярно.

— Ще идем заедно. Гудков, завийте назад. — Серпилин се обърна към Синцов. — Значи, точно това сме чули ние. Сместете се, пуснете полковника.

— Носите ли карта? — попита той Земсков, когато вилисът вече потегли.

— Нося.

— В състояние ли сте да докладвате обстановката?

— Да. Имам цялата последна обстановка.

— Имате обстановката, а убиват командира на дивизията ви на самото шосе... Докладвайте! — Серпилин отвори планшета.

Но думите му, че убиват командира на дивизията на самото шосе, накараха Земсков да се замисли къде е повел командущия армията и вместо да докладва, той каза:

— Другарю командуваш, обстановката е неясна, моля ви да спрете. Ще ви я докладвам тук. И ще отида сам.

— Ту всичко е ясно, ту всичко е неясно — сърдито каза Серпилин. — Като стигнем, ще изясним неясното. А сега докладвайте онова, което ви е ясно.

Както му е редът, Земсков започна да докладва обстановката първо на десния фланг и от тая привична механичност все повече идваше на себе си. От доклада му излизаше, че тоя ден обстановката в дивизията се е подобрила, придвижването към Днепър продължава едновременно по три пътя.

След няколко минути стигнаха до мястото на произшествието. Шосето навлизаше в гората. Отначало от двете страни се появиха купчини дървета, после се откри обрасла с храсти долчинка, зад която започваше голямата гора. Тъкмо тук бе станало всичко.

В канавката лежеше преобърнато четиридесет и пет милиметрово оръдие. Друго оръдие, чиито изстрели сигурно бяха чули отдалече, стоеше на банкета. Неговият щит бе отскубнат.

Посред шосето зееше дупка от снаряд. В спрелия до дупката камион товареха последните ранени. Пак тук, на шосето, сновяха някакъв младши лейтенант артилерист и един пехотен капитан, който пръв изтича към вилиса, когато от него слезе Серпилин.

Капитанът доложи, че е командир на батальона.

— А къде е командирът на дивизията? — озърна се Серпилин и попита като за жив човек.

— Ето го там... — каза капитанът и посочи с ръка встрани.

В обраслата с трева канавка седеше сгърчен някакъв човек, а до него лежеше вързоп. Мъничък. Нещо, увито в почерняло, пропито с кръв платнище.

— Събрахме го... — каза капитанът, когато Серпилин прекоси шосето и впери поглед в това платнище.

Седналият до вързоба човек се изправи и бавно изопна ръце покрай тялото си. Беше вече възрастен, около четиридесетгодишен лейтенант с безжизнено, отсъстващо лице. Синцов позна адютанта на Тализин, с когото оная зима на Слюдянка заедно бяха прибирали в снега ранените след боя.

— Пряко попадение — каза капитанът.

Серпилин кимна и се обърна към шосето. Вече бе забелязал по него следи от кръв. Но сега се обърна и го погледна още веднъж. После застана пред това, което бе завито в платнището, и каза на лейтенанта:

— Открийте го...

Лейтенантът се наведе, хвана краищата на платнището и ги отметна на различни страни.

Тализин просто го нямаше. Оставаше си споменът за него, но вече не съществуваше нищо, което би могло да напомни за съществуването му на тоя свят.

Серпилин свали фуражката си и стоя мълчаливо около половин минута, като гледаше открития пред него вързоп. После каза:

— Закрийте го... — Сложи фуражката и се обърна към капитана.
— Бяхте ли, когато стана това?

— Тъй вярно, бях, другарю командущ.

— Докладвайте!

От доклада и допълненията на полковник Земсков стана ясно онова, което можеше и да се предположи. След срещата си със Серпилин Тализин обикалял от място на място и карал настъпващите части да бързат. Той и без това се отличаваше с добре известна на всички храброст, но срещата със Серпилин и обидният разговор с командира на корпуса сигурно го бяха амбицирали още повече. През първата половина на деня той правел всичко, каквото можел, за да ускори придвижването на дивизията — и го ускорил. И доволен от това, решил да го ускори още повече: заповядал на полка, който вървял след челния отряд, да се движи направо в походна колона.

Така се и движели. Ако наблизко не е имало началници, командирът на полка сигурно сам е щял да вземе предохранителни мерки, но командирът на дивизията не само настоявал да се движат бързо, а и сам вървял с колоната. В резултат на това не взели достатъчно предохранителни мерки.

Отначало Тализин вървял с първия батальон, насърчавал войниците и ги карал да бързат. Това не било нещо ново, знаели, че е свикнал по време на поход да се движи пеша ту с една, ту с друга колона. После се прехвърлил във втория батальон, после в третия, в тоя. Вървял в челото на батальонната колона и разговарял с командира на батальона, когато между края на голямата гора и отделните групи дървета от храстите внезапно изскочили три фердинанда и открили

огън. Батальонът залегнал. Тализин заповядал да насочат движещите се в колоната оръдия. Още преди да обърнат едното, фердинандът го унищожил с пряко попадение, а второто успяло да даде няколко изстрела. Тализин сам изтичал при него и ръководил огъня — германски снаряд ударил право в щита.

Разчетите на движещите се зад батальона катюши видели какво става и открили огън по фердинандите.

Стреляли безредно, защото вървели на интервали. Залповете на катюшите не нанесли поражения, но изплашили германците. Фердинандите се скрили в гората.

Артилерията, която се движела зад катюшите, вече ги настигала.

В резултат седем ранени и един убит на място — командирът на дивизията. А фердинандите трябва тепърва да се настигнат и унищожат, от земята или от въздуха.

Земсков доложи, че тръгвайки насам, се е свързал с отишлия напред танков батальон — дал му координатите на фердинандите, съобщил за тях и на авиаторите. Като чу това, Серпилин внимателно го погледна: въпреки преживения удар Земсков не бе забравил още в първия момент да направи всичко необходимо. Такъв човек сигурно ще може да командува дивизията.

— Настигнете батальона си — каза Серпилин на капитана.

— Слушам, другарю командуващ. Аз само чаках... — Капитанът се почувствува виновен, но Серпилин го прекъсна:

— Настигнете батальона и веднага вземете предохранителни мерки.

— Вече са взети, другарю командуващ...

— Вече... Скъпо заплащаме тия „вече“... Вървете! — Серпилин се обърна към Земсков. — Какво мислите да правите... — искаше да каже „с тялото“, но каза: — с праха на командира на дивизията?

— Още не съм мислил, другарю командуващ...

— Недейте и да мислите, ние ще се погрижим. Дайте камион и придружители. Нека направят всичко, каквото изисква медицината, всичките им формалности, а после да отидат при началника на тила на армията, той вече ще е получил указания. А вие трябва да вървите напред, да превземете Могильов. Известна ли ви е задачата за деня?

— Тъй вярно, известна ми е.

Серпилин направи пауза. Тя значеше: не е достатъчно да кажеш „известна ми е“, трябва и да повториш задачата за деня. Земсков я повтори.

— Правилно — каза Серпилин. — И ви остава да направите още много, иначе до довечера няма да стигнете Днепър. Вземете дивизията в свои ръце. Покажете на какво сте способен!

Каза това, погледна Земсков, който вяло отговори: „Разбрах ви!“, и сложи ръка на рамото му.

— И аз ви разбрах. По-добре е човек да не поема командването на дивизията в такъв момент, но това не зависи от нас, правим го, когато ни заповяда войната!

Серпилин се качи във вилиса и пое обратно към Реста, срещу продължаващата да се движи насам артилерия.

От задната седалка Синцов виждаше широкоплещестата му, прегърбена фигура.

Загърнат с платницето и скръстил ръце под него, Серпилин пътуваше и мислеше за това, за което нямаше нито време, нито право да мисли там, на шосето. По-точно, бе помислил и там, но отхвърли тия мисли като ненавременни, несвързани с главеното, което трябваше да направи. И самата тая дълги години възпитавана способност да отложи, да изтика встрани минаващите през главата му, но ненавременни мисли, които могат да се оставят „за после“, беше една от най-важните черти на истински военната му натура, много по-важна от пьргавината или стойката, които преди всичко бият на очи у военните.

Първото сътресение от неочакваната гибел на Тализин по навик бе изместено от неотложните мисли: дивизията бе набрала темпо и трябваше да върви нататък. Това, в което бе вложил последните си усилия Тализин, не трябваше да прекъсне с неговата смърт, напротив! Иначе самата му смърт би станала още по-безсмислена. Дори разпореждането да се откара прахът на Тализин направо в тила на армията бе предизвикано от желание да подтикне напред дивизията и новия ѝ командир, да ги накара да мислят над предстоящото, а не над последствията от станалото. Да ги лиши от необходимостта да мислят сега за това. После ще помислят!

Тализин беше необщителен човек и на пръв поглед правеше впечатление на слабо образован, но в действителност беше доста

начетен, познаваше службата и макар да допускаше грешки, командуваше честно дивизията си: не преувеличаваше успехите и не криеше несполуките. И изобщо, според създалото се у Серпилин мнение, беше много свестен човек.

Тая сутрин на Серпилин и през ум не му мина, че Тализин си криви душата, че клинчи. Просто го бе сварил в такъв неудобен момент — всеки човек трябва да си почине два часа в денонощието, па макар и да е командир на дивизия!

Сега, когато Тализин бе загинал, Серпилин си спомняше сутрешния разговор с него: не беше ли му казал нещо несправедливо, такова, което тласка хората към гибел? Не, не беше! А и Кирпичников, макар и в своя креслив стил, фактически искаше от него да действа.

Нима ако Кирпичников не беше му се скарал, нямаше сам да отиде напред? Пак щеше да отиде. Не поради ругатните, а по съвест! И не за пръв път се е навирал в самия ад, а е оставал жив...

Разбира се, когато загине човек, още повече подчинен, отпосле ти се иска да си го хвалил преди смъртта му, вместо да си го ругал. А ако последния път си го ругал — макар и правилно — после, след смъртта му, все едно, ти се струва, че е трябвало да му кажеш нещо друго...

— Синцов!

Серпилин толкова дълго бе мълчал, та изглеждаше, че ще мълчи през целия път. Синцов дори трепна.

— Слушам ви, другарю командуващ!

— Когато работеше в оперативния отдел, ходил ли си при Тализин?

— Много пъти. — Синцов помисли, че Серпилин иска да го пита нещо за Тализин.

Но Серпилин нищо не попита. Помълча малко и каза:

— Жалко е да загубиш командир на дивизия. Но ако вземем него самия, може да се каже, че това е хубава смърт за един военен! Сред боя. Без да е успял да помисли за смъртта. В последния миг е мислил как да удари със снаряда бордовата броня на германеца! А сам вече не знае онова, което видяхме ние с тебе и което ще положим в гроба. Полошо е, когато войната оставя време на човек да помисли, че умира, а работата е недовършена... — И сега, когато Синцов вече не очакваше,

внезапно попита: — Казваш, че добре си познавал Тализин? Какъв беше той според тебе?

— Най-безстрашният от всички командири на дивизии, при които съм ходил.

— Безстрашен беше, вярно е — каза Серпилин и отново млъкна.

Той знаеше за Тализин нещо, което Синцов не знаеше и не трябваше да знае, и то го караше да вижда безстрашието на Тализин в по-друга светлина от Синцов.

Никой освен Серпилин и още трима-четирима души в армията не знаеше, че командирът на дивизия Андрей Андреевич Тализин е същият, който през юли четиридесет и първа година заедно с няколко други генерали бе даден под съд на Западния фронт. Обвиняваха Тализин, че се е изплашил и е изтървал управлението на дивизията. За това бе осъден на разстрел, заменен с десет години лишаване от свобода. От лагера бе писал писма, настоявал бе да го върнат на фронта, през лятото на четиридесет и втора бе освободен, пратиха го да воюва като заместник-командир на полк и за година и половина отново стана генерал-майор, командир на дивизия и дори Герой на Съветския съюз.

Отразената в личното му дело бързина, с която бе станало всичко това, накара Серпилин дори да внимава. Но като видя Тализин в действие, разбра, че тоя човек е неспособен да получава наготово награди или звания. Кой знае как е било в действителност там през четиридесет и първа година, защо и как е изтървал управлението на дивизията. Но настойчивостта, с която Тализин показваше с личен пример какво значи да не се страхуваш от смъртта, принципността, с която докладваше за собствените си неуспехи, и горчивината, с която ги преживяваше — разтревожен за живота на командира на дивизията, заместникът по политическата част на Тализин два пъти бе съобщавал на Захаров тия неща — всичко това караше Серпилин да мисли, че тогава, през четиридесет и първа, Тализин все пак е бил поне малко виновен. Той помнеше тая вина и не си прощаваше. Другите бяха забравили, а той я помнеше.

Дори най-храбрият човек може да се изплаши или обърка веднъж. Който мисли иначе, не познава войната. Но никой ли на целия Западен фронт не е бил виновен тогава за станалото? Всички ли са

били съвсем невинни? Щом и самият ти тогава там, край Могилъов, не устоя, отстъпи, остави позициите — тогава какво?

Сега се намират хора, които си спомнят четиридесет и първа година и казват: ето на, през четиринадесета година в Източна Прусия генерал Самсонов претърпя поражение, пое отговорността за това върху себе си — и си тегли куршума! А много от нашите носеха и по-тежка отговорност, но нямаха сили да се застрелят!

Отпослед е лесно да се говори! Много ли е нужно, за да се изпратиш на оня свят, ако ръката ти е твърда? Но нима тогава въпросът беше там? Въпросът беше как да спрем германците! На тоя свят, а не на оня.

Докато Тализин беше жив, на Серпилин не му идваше наум да го попита какво е станало с него тогава, през четиридесет и първа година. Бил ли е виновен за нещо и как гледа сам на това? А сега, когато вече е мъртъв, му се прииска да попита.

Но вече никога няма да научиш какво би отговорил той...

Генерал Миронов не беше на командния пункт на корпуса. Бе отишъл в една от дивизиите заедно с члена на Военния съвет на армията и всеки момент трябваше да се върне.

— Щом ще се върне скоро, ще почакаме — каза Серпилин.

Началникът на оперативното отделение докладва обстановката. Корпусът на Миронов също бе стигнал с челните си отряди до Днепър и сега изнасяше натам главните си сили.

— А вие до утре все тук ли ще стоите? — попита Серпилин, като огледа дългата барака край самия път, в която се бе настанил командният пункт на корпуса. Тук имаше торфени находища и по-рано бараката сигурно бе служила за общежитие.

Началникът на оперативния отдел отговори, че на седем километра оттук, отвъд Реста е подготвен нов команден пункт, чакат да се върне командирът на корпуса, за да нареди да се преместят.

— Е, това горе-долу е добре — каза Серпилин. — Гледам, че сте избрали за команден пункт някакъв коптор. Зиме щеше да го бива, но сега е лято, по-хубаво място не намерихте ли? Как е връзката ви с армията?

— Всичко е наред. В шестнадесет докладвахме обстановката на генерал Бойко.

— Аз също ще поприказвам с него, докато се върне Миронов. — Серпилин тръгна след началника на оперативния отдел.

Вътре бараката изглеждаше по-добре, отколкото отвън. Но когато Серпилин седна на пейката и уморен се облегна на двойната стена на бараката, там зад дъските зашумоли и се посипа пръст.

— Григорий Герасимович — каза Серпилин, когато го свързаха с Бойко. — Обстановката при Кирпичников и Миронов ми е известна. Докладвай как е при Воронин.

Бойко докладваше обстановката на левия фланг, а Серпилин седеше все така облегнат на стената и усещаше болка в ключицата. „Дявол я знае, не болеше, не болеше, а днес изведнъж ме заболя. Дали е от пътуването?“

Като се запозна с обстановката и попита как изтеглят напред артилерията, Серпилин каза:

— Нямам други въпроси. Сега ме изслушай...

Но Бойко го прекъсна:

— Разрешете преди това да доложя — в петнадесет и десет командуванията фронта отново се обади от съседа вляво. Заповяда, щом ви намеря, да го свържа с вас.

— Ще чакам тук — каза Серпилин. — А сега ме изслушай. Знаеш ли вече от Кирпичников какво стана?

— Знам — каза Бойко. — Вече издадох заповед за Земсков.

— Това е добре — каза Серпилин, — но веднага трябва да приготвиш и друга заповед. Озаглави я „Предохранителни мерки при преследване на противника“ и твърдо напомни: без да понижаваме изискванията за бързината на придвижването, оставяме в сила всички изисквания за разузнаването и охраната. Никой вече да не позволява такова безразсъдно движение като Тализин. Довечера ще разпратим заповедта, а засега от мое име — устно!

— Тализин сам си е виновен — каза Бойко. — Колко пъти го предупреждавахме!

В гласа му прозвуча непримиримост. На времето, след боевете на Слюдянка, той бе предложил да отстранят Тализин от командването на дивизията.

Серпилин се намръщи.

— Така е, Григорий Герасимович, но няма да го съдим и на оня свят. Изводите са си изводи, ще ги има в заповедта, но ще формулираме всичко, както му е редът — че е загинал геройски. Заповядах да откарат праха му в щаба на тила. Намери време и се обади на началника на тила.

— Веднага ще се свържа — отвърна Бойко. И изведнъж радостно каза: — Кирпичников току-що докладва: понтонно-мостовият батальон е вече на Днепър, започнали са да строят първия мост.

— Чудесно — каза Серпилин и угрижен добави: — Обади се на авиаторите, постави им задача да прикриват моста по-добре от всичко друго. Прати там и зенитни оръдия! Сега това е най-важното за нас! Ще използваме тая переправа и за други корпуси.

— Разбрано — потвърди Бойко. — Ако нямате друго, ще ви свържа с командувачия фронта.

— И веднага му докладвай за моста, та вече да не ми задава тоя въпрос! — Серпилин остави слушалката, спомни си, че не е обядвал, но вече не му се обядваше.

В бараката влязоха командирът на корпуса Миронов и Захаров, целите опръскани с кал.

— Защо сте такива? Да не сте бутали сами колата?

Захаров се разсмя:

— Вървахме пеша, там при наблюдателния пункт на дивизията има торфено блато, пътеката е тясна, а германецът хвърли мина. Падна в блатото и като плесна! Парчетата не ни засегнаха, но целите станахме само кал!

— Плесна — сърдито повтори Серпилин. — Преди час и половина на шосето при Веденеевка така плеснаха Тализин с пряко попадение, че всичко, което остана от него, събрахме в едно платнище! Плесна... — още по-сърдито имитира той Захаров и като се обърна към Миронов, повтори същото, което вече бе казал на Бойко — да спазват правилата за охрана при преследването на германците.

После попита Захаров:

— Как е дивизията?

— Между предните части и главните сили, на известно разстояние от Днепър, още кръстосват групи германци с танкове и бронетранспортъри. Но от наблюдателния пункт вече видяхме Днепър със собствените си очи, на четири километра.

— Ако разрешите, другарю командущац — каза Миронов, — веднага във ваше присъствие ще се обадя по телефона на другите командири на дивизии, ще изслушам техните доклади... Или искате сам да ги изслушате?

— Няма смисъл през вашата глава... Обстановката не го налага. А през това време ние с члена на Военния съвет ще излезем да подишаме чист въздух, че вие тук сте се сврели в някаква дупка!

Когато излязоха, Захаров започна да разпитва за подробностите около гибелта на Тализин.

— Самият аз не присъствувах, само видях резултатите. — Серпилин погледна Захаров в очите. — Не знаеш ли как става? Убит — значи, убит! — И побутна Захаров по ръкава на рубашката. — Почисти се!

— Чаках да изсъхне. Сега ще се изчистя.

Захаров тръгна към своя вилис. А Серпилин го изпрати с очи и отново с тревога помисли за оная мина в торфеното блато: „Плесна...“ И недоволно въздъхна.

— Дявол го знае тоя Миронов, разположил е командния си пункт сред блатото! Лятото е едно за всички. При Кирпичников миришеше на бор, а при него — на гнило...

Той се озърна и повика Синцов, застанал както обикновено нащрек нито твърде близо, нито твърде далече, на десетина крачки.

— Слушам ви, другарю командущац.

— Мисля, че там в термоса ни е останал още чай? Не ми се яде, но трябва да пийна нещо. Донеси го.

Синцов донесе термоса от вилиса, с лявата ръка в ръкавица го притисна към тялото си, отвори капачката, извади тапата, премести термоса в дясната ръка, все така ловко притисна капачката към тялото си с лявата ръка, сипа в нея чай и я подаде на Серпилин. Направи всичко това умело, но Серпилин вече не за пръв път се почувствува неловко — нито да му помогне, нито да го свърши сам.

Той изпи няколко глътки от започналия да изстива чай, подаде празната капачка на Синцов и докато той се връщаше към вилиса, помисли: „Адютантът си е адютант. Като го взимах, обещах, че няма да го превръщам в ординарец, но на практика не може без «донеси, подай». Все пак, когато го взимах, забравих, че е сакат. Без да искам, сам се поставям в неловко положение с него.“

Захаров се върна почистен, дори ботушите му блестяха.

— Сега е друго — усмихна се Серпилин. — Като нов си! Къде ще вървиш оттук?

— У дома. Искам да извикам при себе си тиловаците, да проверя как върви подвозването на боеприпаси. Днес още не съм се занимавал с тоя въпрос. А ти?

— Ще поостана тук. Батюк е заповядал да чакам, докато се обади. А след това по обратния път ще се отбия до подвижната група — тя е в гората, източно от Замошие — Серпилин погледна часовника си, — вече се е съсредоточила. — И като улови Захаров под ръка, дръпна го малко по-встрани и попита: — Константин Прокофиевич, какво е мнението ти за Миронов? Ти беше при него и през първия ден, и сега. Правилно ли постъпихме, като не го отстранихме след първите неуспехи?

— Мисля, че правилно — каза Захаров. — През първия ден той гледаше някак твърде идеалистично на нещата: смяташе, че щом всичко е толкова добре разчетено — толкова залпа натам, толкова залпа насам — значи, всичко ще стане от само себе си. И като затъна в тресавището, обърка се. А сега вече разсъждава материалистически: надявай се на плана, но и сам не се потривай!

— А как е с подчинените? — попита Серпилин. — Достатъчно ли е взискателен?

— Че изисква, изисква, но тонът му е професорски.

— Тонът няма значение — каза Серпилин. — В него ме изплаши това, че през първия ден, както казваш ти, „гледаше твърде идеалистично на нещата“ и смяташе, че всичко ще тръгне като по разписание...

— Самият ти си професор, по-добре знаеш — усмихна се Захаров.

— Отдавна беше! — каза Серпилин. — А за него се страхувах: чак на третата година от войната е измолил да го пуснат от академията на фронта...

От бараката излезе командирът на корпуса и тръгна към тях.

— Другарю командуща, мога да ви докладвам последната обстановка...

Лицето на Миронов с хлътнали бузи, с щръкнали мустачки над тънките, неусмихващи се устни и по-рано изглеждаше мършаво. А

сега яката на генералския му кител толкова се бе отдалечила от врата, че сякаш кителът беше на друг човек.

„Да, озорил се е през тия дни професорът! На колко ли е години? Доколкото си спомням, по-млад е от мене...“

Миронов продължаваше да стои в очакване на отговор. И Серпилин изведнъж забеляза на носа му следи от пенсне. През трите седмици, откакто Миронов бе пристигнал с корпуса си в армията, нито веднъж не го бе виждал с пенсне. Значи, по-рано е носил, а сега не носи. Защо? Дали защото не иска да има професорски вид?

— Докладвайте, Виталий Викторович.

— Бих предпочел на картата.

— Да вървим — каза Серпилин. — Ама много ви е неугледен командният пункт. Кой ли го е избрал!

Влязоха в бараката. Изправен пред картата, Миронов вдигна добре подострения молив с върха нагоре и го задържа във въздуха, сякаш искаше да привлече общото внимание към това, което ще каже и посочи. И по тоя начин изведнъж напомни на Серпилин оня, предишния Миронов, младия, надежден адюнкт в академията, който им четеше лекции по история на военното изкуство. Още тогава, през двадесет и девета година, той вчесваше косата си на прав път като Шапошников. И неотдавна излязлата книга за Шапошников за Генералния щаб — „Мозъкът на армията“ — беше негово евангелие.

— Обстановката в сто четиридесет и трета дивизия... — започна Миронов и насочи молива към картата.

Но в тоя момент телефонът извън и Прокудин подаде слушалката на Серпилин с лице, което не оставяше съмнение кой се обажда.

Като чу, че се обръщат към него по име и презиме и го питат: „Как се чувствуваш?“ — Серпилин също отговори по име и презиме.

— Благодаря, Иван Капитонович, добре се чувствувам.

— А аз на твое място щях да се чувствувам доста зле — каза в слушалката Батюк. — В шестнадесет часа съседът ти вляво се е намирал по-близо до Могильов, отколкото си ти!

— Взимам всички мерки до утре вечер да бъда в Могильов — каза Серпилин.

— Докладвай какви са мерките.

Серпилин докладва. Гледайки картата там, при себе си, на два пъти Батюк уточняваше положението. После попита:

— Вече чух от твоя началник-щаб, че са започнали да строят моста. А от тебе самия искам да чуя кога ще бъде готов.

— Надявам се не по-късно от двадесет и два часа да ви доложя, че мостът е готов.

— Така и ще запишем. — В гласа на Батюк се долови проясняване — „барометърът започна да се качва“, както се изразяваше в такива случаи Бойко.

— Другарю командущ — каза Серпилин, — докладвам: вървейки в походните редове на своята дивизия, геройски загина...

Но Батюк го прекъсна:

— Че е загинал геройски, разбрах вече от всички доклади. Но още не ми е ясно защо и как? Бомбардират ли ви, а? Тогава защо не съобщаваш?

Серпилин обясни защо и как и добави, че са взети мерки за в бъдеще. През нощта заповедта до армията ще стигне включително до командирите на полкове.

— При такъв случай заповедта до армията е недостатъчна. Това да не е четиридесет и първа или четиридесет и втора година! Ще пуснем заповед до фронта и ще споменем името ти в нея! А сега чуи последната новина: съседът ти вдясно е преминал към преследване — германците пред него отстъпват, а той няма с какво да ги догони! Към девет сутринта, щом Кирпичников премине Днепър с главните си сили, заповядвам: ще вземеш от него сто и втора дивизия и ще я предадеш на съседа си вдясно. А на тебе е достатъчно и това, което ще ти остане — добави Батюк, като, изглежда, очакваше, че Серпилин ще се опита да възрази.

Но Серпилин не възрази — смяташе, че всичко е правилно, макар че няма нищо радостно в това, да дадеш цяла дивизия!

— Ще бъде изпълнено. Точно в девет ще предадем дивизията.

— Само внимавай да не я отслабиш преди това — каза Батюк. — А то понякога в такъв вид ги предават на съседа, че просто няма какво да приеме! Всичко, което е към дивизията сега, в седемнадесет часа, да си остане към нея! Предупреждавам те.

— А защо ме предупреждавате, другарю командущ? Още не съм изгубил съвестта си. Или вече ми нямате доверие?

— Остави това — сърдито каза Батюк. — Ако ти нямах доверие, другояче щях да разговарям с тебе. Където и да съм, лично ми докладвай веднага щом построите моста. И не просто да го построите, а да пуснете по него първата колона с техника. Тогава значи, наистина сте го построили. Иначе...

Искаше да каже още нещо, но както изглежда, сдържа се.

— Нямам друго...

Серпилин остави слушалката, прекара уморено ръце по лицето си, отново я вдигна и заповяда да го свържат с Кирпичников. И докато чакаше да го свържат, се усмихна на Захаров.

— Защо го дразниш? — тихо попита Захаров и погледна към Миронов, който по време на разговора с командувачия фронта деликатно се бе дръпнал настрана.

— Не го дразня. — Серпилин престана да се усмихва. — Напротив, ценя го много повече от по-рано. Но нека не забравя, че съм командувач армия и не е нужно да ми напомня за порядъчност. Нека напомня на ония, които се нуждаят от това, ако има такива при себе си.

— Така е — каза Захаров. — Но не бих искал да развалите отношенията си.

— Ако воюваме добре, няма да ги развалим. А ако провалим всичко, за какви отношения може да става дума? — каза Серпилин и като чу в слушалката гласа на Кирпичников, започна да му обяснява за дивизията, която — няма как — трябва да се даде на съседа!

После остави слушалката и повика Миронов.

— Извинете, Виталий Викторович, че ви прекъснах. Продължавайте. Сигурно ще чуем от вас нещо хубаво, щом сам бързате да докладвате.

— Не е съвсем така, другарю командувач — каза Миронов.

Оказа се, че левофланговата му дивизия отново е изостанала, отбивайки контраатаки на германската пехота със самоходни оръдия.

— Искам сам да отида там — каза Миронов. — Моля да разрешите.

— Ако съм ви разбрал правилно, бързате да се отървете от нас? Пречим ви да заминете?

Миронов мълчеше, но в очите му можеше да се прочете: „Да, пречите ми. Ако не бяхте тук, вече щях да съм заминал за дивизията.“

— Прав си, и ние с члена на Военния съвет трябва да тръгваме — каза Серпилин.

Но неочаквано за него Захаров изведнъж се обърна към Миронов:

— И аз май ще отида в дивизията. Заедно ще видим защо там германците не действуват по правилата. Нещо самоходките им станаха твърде много! Във всяко донесение — самоходки! Когато започвахме, разузнаването нямаше сведения за толкова много самоходки...

Като чу, че Захаров отново се кани да върви заедно с командира на корпуса, отначало Серпилин неодобрително помисли: не е ли прекалено това опекунство? Но после реши — Захаров по-добре знае. И през първия ден, по време на неуспешните действия на Миронов, не го оставяше, и днес от сутринта е при него. И може би по-добре от тебе знае сега как да поддържа духа му. Захаров изобщо знае какво прави.

— С тебе ще се видим довечера — кимна Серпилин на Захаров. — А на вас, Виталий Викторович — каза той, като се ръкуваше с Миронов, — ще дам на сбогуване един съвет: не забравяйте бога на войната! Разбира се, хубаво е самият командир на корпуса да пристигне в дивизията, но ако освен това има в запас, ако държи в юмрук два-три артилерийски полка, с които без много приказки може да помогне — още по-добре. Много по-добре! Страх ме е, че германецът успешно контраатакува вашите подчинени не защото е чак толкова силен, а защото артилерията ви все още само се придвижва към предния край. Време е вече да стигне там!

Сбогува се, качи се във вилиса и щом потегляха, попита седящия отзад Прокудин:

— Вчера в оперативния отдел предвиждахте, че тая сутрин германецът срещу нашия десен съсед ще започне да се оттегля. Така ли е?

— Тъй вярно — каза Прокудин.

— А той не започна сутринта. Сигурно е разсъждавал като вас, но още не е имал заповед. А сега е получил.

— Все пак тая сутрин Кирпичников отиде далече напред — каза Прокудин. — Не им оставаше нищо друго, освен да започнат да се оттеглят, след като Кирпичников излезе на Днепър...

Приятно беше да се мисли така, както мислеше сега Прокудин: че тъкмо ние, нашите успехи са причина, дето германецът е започнал да отстъпва не само пред нас, а и вдясно от нас. Но колкото и да е сладка тая мисъл, най-важната причина все пак е друга: двата съседни фронта, които нанасят главните удари, са отишли толкова далече напред, че германецът е почувствувал заплахи от чувал. На това се дължи и заповедта му за оттегляне!

Серпилин с тревога си спомни за Могильов — че германецът и оттам може да започне да се оттегля по заповед, преди да сме прерязали в тила му Минското и Бобруйско шосе. Ето какво не трябва да му позволи подвижната група? Ето кое е най-важното! А чий полк и чия дивизия ще влезе първа в Могильов — твоята или на съседа вляво, макар и да ти се иска да е твоята, — все пак е нещо второстепенно...

Като пристигна в подвижната група, Серпилин можа да се убеди, че с обичайната си прецизност Бойко е проследил как се изпълнява замисленото. Всички части от подвижната група бяха вече съсредоточени в гората от двете страни на шосето, откъдето можеха бързо да се отправят към преправата, а командирите на частите са събрани при командира на танковата бригада.

Полковник Галчонок посрещна Серпилин в края на гората. Чакаше го там.

— Разрешете да ви придружа до щаба на бригадата!

— Далече ли е?

— На триста крачки оттук, другарю командущ.

— Щом е на триста крачки — ще идем пеша. Омръзна ми цял ден да се возя.

Серпилин слезе от вилиса и тръгна по утъпкания коловоз през гората заедно с командира на бригадата.

— Кога ви донесе заповедта Дурдиев?

— Точно в шестнадесет.

— А къде е сега?

— В щаба ми. Запознаваме със заповедта командирите на самоходния и стрелковия полк. Те пристигнаха по-късно.

— А сапъорите къде са?

— Командирът на сапъорния батальон беше вече при мене, когато донесоха заповедта. Изпратих го напред с моя помощник по техническата част. Дадох им два танка, бронетранспортър, два

студебейкѝра за сапѝорната рота — и ги изпратих напред. Нека лично проверят проходимостта на целия пѝт. Поставих им задача — до самия Днепър. А ако докато стигнат, там вече мостѝт е построен, да проверят лично и него, да минат оттатѝк!

— Умно. Добѝр ли е помощникѝт ви по техническата част? — попита Серпилин, като си спомни как бе скастрил същия тоя помощник.

— При нас всички са добри, другарю командущац. Лоши не дѝржим.

— По принцип е правилно — усмихни се Серпилин. — И при мене всички са добри. Но все пак колко от танковете, които имахте преди настѝплението, са в пѝлна изправност? Колко ще трѝгнат?

— Колкото имахме, толкова са и сега. Всички ще трѝгнат.

— Щом е тѝй, съгласен съм, че помощникѝт ви е добѝр.

— Заедно със сапѝора те ще проверят всичко по-грижливо от всеки друг. Ако нещо не е в ред, ще се стовари на техния грѝб!

— И това е вярно — каза Серпилин, извѝрна се и погледна отстрана широко, но спокойно крачещия до него полковник.

Танкистѝт имаше глас и дѝржане на човек, уверен, че вѝрши добре всичко, с което се е заловил, иначе не може и да бѝде.

Макар и здравеняци, танкистите обикновено не са високи. А тоя е голям, със стѝрчащи от маншетите на рубашката дълги ръце, със сурово дългоносо лице, вѝрху което са изписани упоритост и съсредоточеност. Движи се из тая млада горичка и самият някак прилича на танк.

При миналата им среща, преди да започне настѝплението, му бе направил впечатление на опитен човек. А сега се проявяваше и като силен.

Докато вѝрвеше с танкиста, Серпилин си спомни как Жуков, когато бе дошѝл в армията преди началото на операцията, заприказва за един от неуспехите в началото на войната и по адрес на виновника за него каза: изобщо не е лош генерал, но не притежава танкови качества!

Какво значи това — танково качество? То не е просто храброст. Храбри хора има много. То е предварителна решимост да се срещнеш с много неизвестни. Общовойсковите началници управляват настѝплението, движат го напред, а самите те все пак се намират отзад.

Така и трябва да бъде, ако не са възникнали изключителни обстоятелства. А танковият началник не е отзад, той е вътре в силата, която му е дадена в ръцете. Заедно с нея влиза в пробив, заедно с нея се движи в германския тил, управлява железния си юмрук, като седи вътре в него!

— Колко време ви трябва, за да съберете командирите на батальони и роти, вашите и на самоходчиците? — попита гласно Серпилин.

— Десет минути — отвърна танкистът. — Допусках, че ще поискате да ги съберете преди рейда — изведнъж рече той по кавалерийски.

— Да не сте започнали в кавалерията? — попита Серпилин.

— Не, другарю командуща. Нямам нищо общо с конете. През двадесет и шеста година постъпих на действителна служба като механик-водач на танк „Рено“ и от тогава съм все в танк.

— А от стрелковия полк поне батальонните командири за колко могат да дойдат?

— За двадесет минути. Те също са в готовност.

— Щом е тъй, дайте заповед да се съберат всички — каза Серпилин, доволен, че Галчонок е поправил собствения му пропуск — сутринта сам искаше да заповяда да ги съберат предварително, а после, когато убиха Тализин, му изхвъркна от главата.

В палатката имаше маса, скована от прясно избичени дъски. На тая маса, всеки разгънал своята карта, работеха четирима офицери: Дурдиев от разузнавателния отдел, един майор танкист — началник-щабът на бригадата, и двама подполковници — командирът на самоходния артилерийски полк и Илин, когото Серпилин толкова отдавна не бе виждал, че не можа да го познае веднага. Нямахше нужда да пита с какво се занимават — готвеха се за предстоящото.

Серпилин се ръкува с офицерите, последен — с Илин.

— Не можах да те позная, да не ти е уроки!

— Ще се старая, другарю командуща — весело каза Илин. — Няма да минем без трофеи.

— Да, откриват се такива възможности — каза Серпилин и огледа палатката. Освен масите в нея имаше няколко дълги, сковани върху пънове пейки, също от прясно избичени дъски.

„Всичко е готово, ако щеш, дори занятия провеждай“ — помисли Серпилин.

— Къде сте избичили толкова дъски? Банциг ли мъкнете със себе си, а?

— Не е чак банциг, но имаме в стопанството малък циркуляр...

— Синцов, дай картата — каза Серпилин. — А вие заповедта — обърна се той към Дурдиев, който бе донесъл заповедта, подписана от Бойко вместо командувачия армията, и бе запознал с нея изпълнителите, но още не им я бе връчил, чакаше Серпилин.

Серпилин накара Дурдиев още веднъж да прочете заповедта и сам по време на четенето гледаше картата. После попита има ли въпроси.

Галчонок имаше един въпрос: кое се смята за по-вероятно, като се има пред вид общата обстановка — по кое шосе ще се опитат да излязат германците от Могилъв, по Минското или Бобруйското?

— Германците още не са ни докладвали това — каза Серпилин. — Но мисли, че зависи не толкова от тях, колкото от вас. Ако в определеното ви време прережете само Минското шосе и не прережете Бобруйското, ще тръгнат по него. Ако прережете и Бобруйското, но се увлечете и на Минското оставите твърде слаб заслон, ще тръгнат по Минското. Германецът не е глупав, знае как да се измъкна от обкръжение. А има и опит. Все по-често го поставяме пред такава необходимост. А ако почувствува, че не сте се укрепили здраво и на двете шосета, ще опита и по едното, и по другото. Където напипа слабо място, там ще се прегрупира. Разбрахте ли?

— Тъй вярно, разбрах, другарю командувач — отвърна Галчонок. — Ще изпълним задачата докрай.

— Щом сте разбрали, добре, а сега аз ще добавя някои неща — каза Серпилин. — Общата обстановка — навлизането на съседните фронтове навътре в Белорусия — облекчава вашата задача. Германците едва ли ще се опитат да деблокират Могилъв. Напротив, изглежда, че ще положат всички сили, за да се измъкнат от него. За всеки случай вземете мерки да се прикриете и от запад, но главното ви внимание трябва да бъде насочено на изток, към Могилъв! Помнете, че ще ви наблюдаваме внимателно от въздуха. Ще ви наблюдаваме и ако трябва, ще помагаме! Отвъд Днепър към вас ще се присъедини авиатор с радиостанция. Ще върви с вас, а ще поддържа връзка със своите. Тъй

че ще влезете в пробива с всички удобства, но това не изключва необходимостта да се потрудите. Предстои ви сериозна задача, съпротива — също. Надявам се, че сте готови за нея. А от ненужни трудности ще ви избавим.

Нямаше повече въпроси. С крайчеца на ухото си Серпилин вече дочуваше как там, зад брезента на палатката, се събират хора.

— Ако командирите са събрани, нека влязат.

Още не можеше да отвикне — вече втора година бе прието да се казва „офицери“, но той много по-често ги наричаше постарому — „командири“.

Галчонок излезе, изкомандува: „Влезте!“ и палатката се изпълни с офицери.

— Нямам намерение да говоря дълго, но щом са направени пейки, седнете. — Серпилин почака да насядат, взе от масата заповедта и я подаде на Галчонок. — Другари командири, във ваше присъствие връчвам заповедта за предстоящите действия на командира на червенознаменната гвардейска Карачевска танкова бригада, носителка на орден „Александър Невски“, полковник Галчонок, на когото е възложено да оглави вашата подвижна група. Задачата на армията е да освободи Могилъв. Накратко вашата задача: от отсрещния бряг на Днепър, от плацдарма, вече завладян с труда и кръвта на други хора, утре сутринта да направите пробив и до обед да прережете Минското и Бобруйското шосе, като попречите на противника да излезе от Могилъв. До днес воюваха други. А вас пазехме за тоя удар. Очакваме, че няма да пуснете от Могилъв нито един танк, нито един фердинанд, нито една кола, нито едно оръдие. Нищо и никого! Кой от вас воюват от първите дни на войната? Вдигнете ръце. — Почти една трета от офицерите вдигнаха ръце. — Това е добре. И добре е, че сте останали живи: германците разчитаха на друго. От вас и от вашите другари утре се иска само едно: да обърнете за германците тук, край Могилъв, четиридесет и първа година наопаки! И не просто наопаки, а още по-жестоко! Вие сте минали през четиридесет и първа година — и сте живи, не сте и в плен, аз също. Нека германците получат утре от вас такава четиридесет и първа година, че който не е мъртъв, да е в плен, а който не е в плен, да е мъртъв! Ясно ли е, или още да ви обяснявам?

— Няма нужда, другарю командущ!

— Командир на вашия самоходен артилерийски полк е подполковник Гусев, така ли? — Серпилин бе запомнил това име още когато подполковникът се представяше. — Къде започнахте войната, другарю Гусев?

— Край Перемишл, другарю командущ.

— А аз тук, край Могильов. И пак тук, край Могильов, срещнах тогава вашия едноименник, също артилерист, капитан Гусев, който с боеве се бе измъкнал насам от околностите на Брест с последното оръдие от своя дивизион. И загина тук. Последните му петима войници го заровиха в земята. И дойдоха при мене, за да воюват понататък...

Серпилин млъкна, преглътна застаналата на гърлото му буца и като гледаше хората, почти всички много по-млади от него, каза с неочакван за тях тих глас:

— Сам дори не зная защо си го спомних. За вас и без това всичко е ясно. Но щом ти е минало през ума — къде да го денеш? Желая ви успех в утрешния бой.

— Другарю командущ — каза Галчонок. — От името на личния състав на бригадата и придадените ѝ части обещавам: ще изпълним клетвата докрай!

Не добави нищо повече и това се хареса на Серпилин. Когато хората хабят твърде много сили за обещания, твърде малко им остават за изпълнението.

Галчонок освободи събралите се в палатката да изпушат по една цигара и излезе да изпрати Серпилин.

— Няма ли да останете, другарю командущ, да опитате храната на танкистите?

— Благодаря. Ще я опитаме, като изпълните задачата!

— Сега ще трябва да обядвам при тях някъде зад Могильов — вече по пътя каза Серпилин на Синцов. — Щом си обещал, неудобно е да лъжеш. Разбира се, в нашите среди се среща и друго мнение — че само подчинените нямат право да ни лъжат, а ние можем! Когато преди войната си бил журналист, не си ли забелязвал това у хората? — И като не дочака отговор, попита Синцов за онова, за което вече неведнъж бе мислил: — Какво ще кажеш, ако след завършване на операцията

назначим на твоето място друг, а тебе изпратим на старото поприще — в нашия армейски вестник?

— Не бих искал, другарю командущ — каза Синцов. — Държа на предишната си молба — в строя!

— А защо не във вестника? Вече се вижда краят на войната, а при демобилизацията — защо да се лъжем — едва ли с тая ръка ще останеш в армията. Както и мнозина други, ще трябва да се върнеш на довоенната си работа. Рано или късно...

— Заедно с всички съм съгласен, другарю командущ, но преди това нямам желание!

— Щом нямаш, добре... А преди войната сигурно си мислел, че цял живот ще си бъдеш във вестник и ще пишеш статии?

— Не е точно така, другарю командущ, преди войната чакахме войната. Не мислехме за целия си живот!

— Да предположим, че и това е вярно — кимна Серпилин и внезапно каза за себе си: — А аз никога нищо не съм писал така, че после да го отпечатат. Само дето на времето размножиха лекциите ми по тактика на това, е, как беше де... — Той бе забравил думата и търсеше помощ от Синцов.

— На циклостил?

— Да. Не знам сега къде са. А може и да е по-добре, ако са се изгубили. След войната само ще поклащаме глава над много от нещата, които са писани преди нея... Я гледай какъв ден е днес...

След пладне денят наистина бе станал рядко хубав. Слънцето вече клонеше към залез, но светеше така, сякаш тоя започнал преди шестнадесет часа ден няма да има край.

Денят беше толкова невъобразимо дълъг и в него бяха станали толкова много най-различни неща, че дори смъртта на Тализин, която в друг ден би продължавала да изглежда ей сега, току-що станала, бе отстъпила някъде далече назад и спомените за нея толкова пъти през деня бяха прекъсвани от всевъзможни размисли, заповеди и доклади, че също изглеждаха вече отдавнашни. Войната продължи напред и час след час все повече го караше да мисли за друго, а не за онова, завитото в платнище, което по-рано беше Тализин...

Бойко още от прага посрещна Серпилин с доклад, че мостът е построен, а Кирпичников продължава да разширява плацдарми отвъд Днепър.

Най-важната новина на деня. Щом по лицето на Бойко е изписана такава радост — а това се случва веднъж в годината, не повече — значи, и той е чакал с нетърпение! За да получи колкото може по-рано това донесение, цял ден оттука като безотказна помпа той е бълвал заповеди и напомняния, прехвърлял е насам-натам и техниката, и хората, и транспорта.

— Построил е моста, а техника минала ли е по него? — попита Серпилин.

— За това не докладва.

— Свържи се с него, питай го.

— Защо да го откъсваме напразно от работата, Фьодор Фьодорович — възрази Бойко. — И без това е ясно: щом е построил моста, значи, прехвърля техника по него.

— На тебе ти е ясно, на мене ми е ясно, а може би на някого не е — каза Серпилин. — Заповядай да те свържат. — И докато го свързваха, попита: — Често ли се обаждаха от щаба на фронта?

— Не много, нормално — каза Бойко. — Само последното обаждане не беше от приятните. Повторно питаха колко пленници и колко трофеи сме взели през деня. Изглежда, искаха да изстискат от нас повече за обобщеното фронтово донесение. Не им достига за по-голям ефект.

— Какво им отговори?

— Отговорих им: колкото имаме, толкова са. Пленници можем само да уловим, не можем да ги родим.

— Нищо — каза Серпилин. — Още не сме ги обкръжили. Като ги обкръжим, всичко ще бъде наше!

Бойко вдигна слушалката. На телефона беше Кирпичников.

— Лично ли ще приказвате с него? — попита Бойко като закри слушалката с ръка.

— Лично.

На въпроса „Какво е прехвърлено оттатък?“ — Кирпичников отговори:

— Два дивизиона тежка артилерия са вече на отсрещния бряг, а трети е на моста.

— Щом е тъй, други въпроси нямам — каза Серпилин. — Остава да ти благодаря за моста. Още днес представи за награда командира на отделния понтонно-мостови батальон. Иначе ще ни го вземат и няма да получи заслуженото. За останалите и сами няма да забравим. Желая ти успех.

Серпилин остави слушалката, но преди да докладва на командувания фронт, заповяда да го свържат с командира на левофланговия корпус Воронин, при когото днес не беше ходил...

ДВАДЕСЕТА ГЛАВА

Когато към края на петото денонощие от белоруското сражение командувачият групата армии „Център“ генерал-фелдмаршал Буш бе свален от своя пост, назначеният вместо него фелдмаршал Модел веднага отлетя за Бобруйск, в щаба на обкръжената девета германска армия, като все още се надяваше да предотврати катастрофата.

По ирония на съдбата точно преди три години, на двадесет и осми юни хиляда деветстотин четиридесет и първа година, тогава още не фелдмаршал, а генерал-лейтенант Модел, командир на трета танкова дивизия, проби руския фронт и пръв влезе в същия тоя Бобруйск.

Сега, три години по-късно, като извърши рискования си полет до Бобруйск и едва се измъкна оттам, Модел беше принуден да започне дейността си със заповеди да отстъпят, да оставят града и на всяка цена да се измъкнат от обкръжението.

В нашите войски тая сутрин, на двадесет и осми юни, още не знаеха нито за сменянето на генерал-фелдмаршал Буш с генерал-фелдмаршал Модел, нито за първите заповеди на новия германски командувач.

Затова пък знаеха друго, съвсем очевидно нещо: че след пробиването на германската отбрана вече пето денонощие се придвижват напред с по дванадесет-петнадесет километра на ден и че германецът е зле. И чувството, че германецът е зле, постепенно ставаше всеобщо, от горе до долу.

Серпилин, който сутринта замина от командния пункт във войските, не само споделяше това чувство, което у него като у командувач армия се опираше при това на огромно количество разнообразна информация, но и беше щастлив от него, изпитваше прилив на увереност, че и занапред всичко ще се развива от добре по-добре. Трябва само в никакъв случай да не позволим на германците да се отскубнат. Ето кое е най-важното, дори по-важно от това точно след колко часа ще освободим Могилъов.

Снощи обкръжените в Могильов германци отхвърлиха нашето предложение да се предадат. Отговориха с мълчание. А после направиха два опита да се измъкнат от Могильов отначало по Минското, а след това по Бобруйското шосе, което преграждаше от запад подвижната група. Днес можеха да се очакват и нови опити за измъкване, и по-нататъшна ожесточена съпротива в самия град.

Командуването на фронта искаше колкото може по-скоро да се свърши с Могильов, но Серпилин разбираше, че ако там, в Могильов, германците се бият докрай, въпреки цялото ни старание могат да минат и ден, и два, докато напълно ги ликвидираме в уличните боеве. Градът си е град, а Могильов е губернский град и в него, особено в центъра, има много и здрави стари постройки с дебели стени, мазета и всякакви други възможности да се сражаваш — стига да имаш смелост.

Тая сутрин левофланговият корпус продължи да настъпва към Могильов и вече воюваше в покрайнините на града. Там вчера половин ден стоя самият Серпилин, там оставаше Захаров, а тая сутрин замина и Кузмич. А Серпилин на разсъмване се отправи към двата си дяснофлангови корпуса, които след обкръжението на Могильов бързаха сега право на запад, към Друт и Березина, подир отстъпващите германски части, които бяха останали извън могильовския котел.

Много му се искаше по-скоро да свършат с Могильов, но ако насочим цялото си внимание към него и преследваме мудно оттеглящите се германски части, можем да направим услуга на германците, ще им позволим да се закрепят на такъв удобен за отбрана рубеж, какъвто е Березина.

Могильов беше за Серпилин първият голям град, който освобождаваха в тая операция. Там германците са обкръжени и там трябваше да ги вземат в плен. Там успехът добиваше осезаеми очертания, сякаш вече съществуваше! Но въпреки желанието да видиш със собствените си очи от наблюдателния пункт на някоя от дивизиите как влизаме в същия тоя Могильов, където си започнал войната, Серпилин все пак отиде там, където смяташе, че е по-нужен — в корпусите на Миронов и Кирпичников.

Трябваше да замине там още сутринта, без да губи време. Трябваше, защото вече е шестият ден на тежката и трудна операция с форсиране на четири реки. А отпред има още една — Друт, след нея

още една — Березина... И въпреки целия си порив и повишено настроение, хората в такава операция от ден на ден все повече се уморяват и не си доспиват. И не е толкова просто всяка сутрин от ранни зори да задвижваш за още едно денонощие цялата тая машина, която въпреки многото техника все пак върви напред благодарение волята на хората. Когато са минали вече няколко дена в настъпление, армията като уморен човек трудно се хваща за работа изведнъж, от сутринта. Трябва отново да се раздвижи, да потегли, та постепенно да набере скорост...

Серпилин съзнателно замина днес особено рано, след като предната вечер бе предупредил командирите на двата корпуса. Искаше с присъствието си да им въздейства, та по-рано да пуснат в ход настъпателната машина.

При това прибегна до малка хитрост — каза и на двамата, че ще пристигне в пет сутринта, а после, като отиде при първия, при Кирпичников, оттам се обади на Миронов, че ще закъснее.

Но и при Миронов по същото време машината беше вече задвижена — и той смяташе, че командувачият ще дойде при него в пет сутринта, и действуваше съобразно това.

Серпилин не преувеличаваше значението на своето присъствие — човек не може да проследи всичко и навсякъде, не може, пък и няма нужда, защото умората си е умора, но все пак добросъвестните хора са много повече от недобросъвестните. И въпреки това в интерес на работата тоя път не пренебрегна малката хитрост.

Не започна от Миронов, а от Кирпичников, защото той продължаваше да се движи най-бързо и можеше пръв да изскочи на Друт, а и защото си представяше настроението на тоя млад и честолюбив командир на корпус, който пръв бе завзел плацдарм отвъд Днепър, пръв построил мост и пуснал през себе си подвижната група, която отрязал Могильов. Всичко това са негови успехи, никой не може да му ги отнеме! Но общият ход на събитията и общият интерес неумолимо те накараха отначало да вземеш тъкмо от тоя, най-добре действувач командир на корпус една дивизия и да я дадеш на съседната армия, а после, вместо да го пратиш в обход на Могильов, да тикаш без почивка корпуса му напред, на запад. И ако човек гледа картата, излиза, че Кирпичников вече няма нищо общо с

освобождението на Могилъв, макар че отначало изигра главна роля за това!

Серпилин чувствуваше не само необходимост, но и лична потребност да отиде при Кирпичников, да набие в съзнанието му, че сега най-важното за нас е да форсираме Друт и без спиране да вървим до Березина — Могилъв и без това ни е вързан в кърпа! Германецът, който е в Могилъв, вече няма да се измъкне; а оня, който е точно пред него, пред Кирпичников, може да избяга. И ако днес, преследвайки германеца по петите, корпусът излезе на Друт, Кирпичников ще свърши пак най-важното, както го свърши преди два дена, когато пръв стигна до Днепър.

Кирпичников и така ще изпълни заповедта! Но трябва докрай да разбере ролята си в операцията — че както е бил, тъй и ще остане на главното направление. То си е и така, ако не мислиш, че войната свършва в Могилъв!

С това не свършваме да воюваме, а тепърва започваме! Тъкмо така се изрази и Серпилин, когато разговаряше с Кирпичников. В този разговор, както и после в разговора с Миронов, имаше още една тънкость. Възприетото правило след Курската дъга частите да получават имената на освободените от тях градове удовлетворяваше законното желание за слава. Но тук имаше и едно неудобство. Порасналото през войната оперативно изкуство най-често изискваше градовете да не се превземат с челен удар, а да се обхождат, да се обкръжават, та германецът да бъде принуден сам да ги остави. И понякога ставаше така, че тъкмо оня, който е изиграл главната роля — принудил е германеца бързо да остави града — не попадеше в заповедта. А бяха назовавани само ония, които първи са влезли в него!

Формулировката: „Еди-кои си при съдействието на еди-кои си...“ — също не винаги съответствуваше на положените усилия. Случваше се и така, че „съдействащите“ вършеха тъкмо най-тежката работа във войната.

Вярно е и друго: на фронта днес един взима житото, друг — сламата, а утре е обратно! Но това не може да утеши всекиго. И добре е, че тия заповеди с названията на частите сега се съставят по-умело, съобразяват се с действителния ход на нещата и с вложения труд.

Разбира се, в съзнанието на жителите техен освободител е оня, когото пръв са посрещнали! Но на фронта е добре известно, че градът

често може да има и други освободители, които дори не са стъпвали в него, дори не са видели улиците и покрайнините му, но без техните усилия той никога не би бил свободен!

Серпилин неведнъж бе мислил за това, намирайки понякога в заповедите пропуски, а понякога се радваше на справедливостта им. Той изложи всичко това пред Кирпичников, след като вече бе дал всички разпореждания и седеше на чаша чай преди да си тръгне. Не искаше да започва пазарлъци или направо да му обещае: дивизиите ти ще бъдат могилъовски, макар че си се озовал далече от Могилъов. Но все пак изказа гледището си пред Кирпичников. И чак след това почувствува колко навреме го е сторил.

С Миронов в това отношение беше по-лесно. У него имаше по-малко от оня честолюбив огън, който пламтеше у Кирпичников. И изобщо по-малко, отколкото трябва. Миронов воюваше добросъвестно, изпълняваше заповедите непрекословно, с него беше по-лесно, отколкото с Кирпичников. Но по-лесното не винаги е по-хубаво. Ако смяташ, че с когото е по-лесно, с него е и по-хубаво, ще сгрешиш... Въпреки всичките знания и добросъвестност на Миронов неговата изпълнителност е само дотам, докъдето стига получената заповед. А от Кирпичников с всичките му недостатъци може да се очаква, че като изпълни заповедта докрай, няма да спре, на свой риск ще продължи нататък.

След като остана до обед в корпусите на Кирпичников и Миронов, и остави там командувания артилерията на армията да довърши започнатото, да ускори придвижването на артилерията към Березина, Серпилин свърна на юг и сега пътуваше по пътя, по който вчера минала подвижната група, за да обходи Могилъов.

Понякога става тъй, че като командувач армия, който продължава да отговаря за всичко, човек се чувствува два пъти по-отговорен за някоя част от цялото. Така беше за Серпилин и с тая подвижна група. Той сам, на своя отговорност бе настоял да я създаде в необикновено кратки срокове, вече в разгара на сражението, отхвърляйки опасенията, че е недостатъчно мощна по състав — да не би да се случи нещо! Сформира я така, че действително, а не на книга да е подвижна: цялата до последния войник е на колела и гъсеници. Вярваше, че в такива случаи по-важно е не колко е голяма, а дали ще действува умело. Вчера сутринта сам дойде на плацдарма, за да я

въведе в пробив, ревниво следеше всяка нейна стъпка, а сега искаше лично да се убеди как са изпълнени заповедите, които бе дал снощи, след като получи донесения, че германците се опитват да си проправят път.

Като научи за тия опити, не се разколеба и не отмени разпореждането си до корпусите на Миронов и Кирпичников — да продължат движението на запад, към Березина. Не се поддаде и на първото си желание да обърне наляво, в тил на Могильов, поне една от дивизиите на Миронов. Не започна да обърква сметките на командира на корпуса, да раздвоява вниманието му.

Но на останената в резерв на армията сто и единадесета дивизия, която още от по-рано, през деня, бе изпратил от плацдарма след танкистите, заповяда да ускори движението, да се разположи зад подвижната група с лице към Могильов и в случай на нужда също да влезе в боя.

Усетът му подсказваше, че германците няма да отхвърлят танкистите нито от Минското, нито от Бобруйското шосе. Но усетът си е усет, а бог се грижи тогава, когато си се погрижил и ти. Това, че ще превземем Могильов няколко часа по-късно от заповяданото, ще се забрави веднага щом го превземем. Още повече, че като съди от последния разговор с Бойко преди тръгването от Миронов, вече една трета от града е в наши ръце. А ако позволим поне на част от германците да се измъкнат от Могильов, нито срама можеш изми, нито сам ще си го простиш!

Като гледаше пътя, по който вчера бе минала подвижната група, можеше визуално да проверява вчерашните донесения на полковник Галчонок. Едно след друго по пътя проличаваше всичко, което бе изброено в тях. Отначало се хвърлиха в очи няколко опожарени германски бронетранспортъора и три унищожени щурмови оръдия „Фердинанд“ — първият германски заслон, по който бе нанесъл удар Галчонок след тръгването си от плацдарма.

После на ската на хълма се показва унищожена, премачкана от танковете позиция на германска противотанкова батарея. Едно изоставено оръдие стърчеше с хобота нагоре като за противосамолетна стрелба, другите бяха разхвърляни, обърнати с колелата нагоре. Зад тях започваше полето, по което, след като не бе издържал в окопите, бе

тръгнал да отстъпва германският пехотен заслон, изненадан право на полето от танковете.

Разбира се, никой нищо не беше прибрал, всичко си стоеше, както е било вчера...

После, няколко километра по-нататък, пътят бе задръстен от онова, което бе останало от изненаданата по време на марш германска артилерийска колона.

След още два километра стигнаха до кръстовището с черния път, по който вчера се бяха изтегляли на запад германските тилови служби. Както бе докладвал Галчонок — около сто коли, които си стояха така в продължение на цял километър по тоя черен път — и преди кръстовището, и след него. Танковете сигурно бяха тръгнали тук като ветрило и бяха атакували едновременно цялата колона. Открити и покрити камиони, щабни автобуси и леки коли — всичко е изгоряло и обезобразено.

Колоната беше дълга, но на кръстовището танковете бяха разчистили в нея проход — разхвърляли бяха встрани останките от унищожените автомобили.

— А това не е ли походната им печатница? — обърна се Серпилин към Синцов, като гледаше преобърнатия автобус, край който бяха разхвърляни сандъци с матово проблясващи оловни пластинки.

— Да, наборът се е разсипал — потвърди Синцов.

— Запиши си и се обади после в политотдела, може да им потрябва. Иначе така и ще си пропаднат тия ценни неща! — каза Серпилин и отново се извърна към пътя: в един от камионите германците бяха натоварили продукти — в праха бе разсипан ориз, който приличаше на неразтопени зрънца от градушка.

Зад кръстовището, на хълмчето, имаше унищожена зенитна батарея. Тук германците бяха успели да се приготвят, бяха стреляли по танковете с право мерене. Пътят на подвижната група и по-рано беше обозначен с наши изгорели машини. Но те не бяха много, казваше си думата неочаквано нанесеният удар. А тук за някакви си мигове преимуществото на изненадата, изглежда, бе на страната на пазилите самообладание германски зенитчици — и резултатът е налице: изведнъж четири подпалени танка, накуп, почти един до друг.

Като се съди по донесението на Галчонок, до излизането си на Бобруйското шосе подвижната група бе загубила всичко единадесет

танка. Не са толкова много, като се имат предвид резултатите. Но четири от тях изведнъж, тук, пред тия зенитни оръдия!

Галчонок бе докладвал само за изгорелите. За повредените още не докладваше. В такива случаи увереният в себе си командир не прибързва. Ако успее да ги поправи със свои сили — ще ги поправи, ако ли не — пак ще има време да докладва.

Напротив, има и такива, които обичат по-бързо и по-гръмко да съобщят за загубите си, та после, в случай на неуспех, да остане документ: понесох загуби, молих за помощ, докладвах, не ми помогнаха — и ето че претърпях неуспех! Но Галчонок не беше от тях.

Скоро трябваше да се появи и шосето Могильов — Минск. Серпилин се свърза по радиото с командира на сто и единадесета дивизия и му заповяда да го чака на кръстопътя — искаше да изслуша личното му донесение. Командирът на дивизията вече бе докладвал по радиото, че е достигнал определения район, но още няма съприкосновение с германците.

В същата посока, към шосето Могильов — Минск, накъдето отиваше Серпилин, се движеха различни стопанства от втория ешелон на сто и единадесета дивизия. Току-що бяха изпреварили медико-санитарния ѝ батальон, а сега изпреварваха колона камиони със сандъци за снаряди. Щом карат снаряди, значи, артилерията вече е заела позиции.

Стигнаха до един разрушен мост, пресякоха коритото на ручей, изкачиха се по разорания от гъсениците склон, изминаха още стотина метра и Серпилин заповяда на Гудков да спре.

Бронетранспортърът с автоматчиците не се виждаше.

— Я виж къде се бавят пак — с досада каза Серпилин.

Синцов скочи от вилиса и тръгна да провери. Серпилин, също слезе да раздвижи изтръпналите си крака. Той не обичаше да пътува с бронетранспортър, но след случая с Тализин трябваше да го вземе.

Предишния ден вечерта бе имал изведнъж два неприятни разговора на тая тема — и с Бойко, и със Захаров.

Първото мъмрене получи от Бойко. По форма всичко беше в границите на допустимото при служебните им отношения — Бойко изобщо никога не излизаше извън тия граници — а всъщност все пак мъмрене от подчинения.

— Другарю командущ, смятам за свой дълг да ви обърна внимание върху случилото се. Смятам за неправилно, че сам понякога се излагате на опасност, без да има достатъчно нужда за това. Пътувате от дивизия в дивизия през застрашени участъци при недостатъчно ясна обстановка. А практическият резултат не е толкова голям. Нали и в корпуса могат да ви доложат всичко, което сте научили в дивизиите, без да излагате живота си на опасност...

Говори дълго, дори несвойствено за себе си. Както изглежда, нервничеше — не е толкова проста работа да мърмиш началството!

Слушайки всичко тава, Серпилин се ядосваше на Бойко, но уважаваше в него онова, което беше зад думите му — решителността да изпълни своя дълг, па макар и да разваля отношенията си.

— Днес два пъти губих връзка с вас — добави Бойко.

— За връзката съм виновен, ще се поправа.

— И разрешете да повторя, че нямате право да рискувате неоправдано...

— Известно ми е какви права имам — рязко започна Серпилин, на когото думите на Бойко никак не бяха приятни. Но отново си спомни, че в положението на Бойко никак не е лесно да говориш толкова откровенно на такава деликатна тема, и завърши по-меко, отколкото бе започнал: — Правата ми са известни, но искам да изпълзя по-добре задълженията си, така както съм свикнал да ги разбирам.

И като стисна ръката на Бойко, добави:

— Благодаря ти за откровеността и нека свършим с това.

Като казваше така, знаеше, че работата не е само в нещастията с Тализин, а в оня вътрешен спор, който съществуваше между тях. Бойко смяташе, че командущият армията трябва изобщо по-малко да пътува и повече да стои на командния пункт. Тогава и на щаба ще е по-лесно да работи.

Серпилин разбираше, че в тоя спор Бойко също има право. Понятно беше нежеланието на Бойко войските да бъдат управлявани през главата на щаба на армията и Серпилин до голяма степен се съобразяваше с това, още повече че сам навремето като началник-щаб на армията бе вкусил неудобствата от излишно честото отсъствие на командущия армията. А и фактът, че щабът на армията работи съгласувано и ролята му е станала много по-голяма, отколкото в началото на войната, показва, че воюваме по-правилно и умело.

Но съобразявайки се с всичко това, той все пак не можеше и дълбоко в себе си не искаше да се промени. Чувствуваше, че от пребиваването му във войските произтичат някои усложнения в работата на щаба, които той наистина се мъчеше да намали, непрекъснато поддържайки връзка с Бойко. А същевременно в тия посещения не само в корпусите, но и в дивизиите, а понякога и в полковете, в тоя въздух на боя, в личното познаване на всичко, което става и по пътищата, по които минаваше, и на предните командни и наблюдателни пунктове, имаше нещо, без което лично той не би могъл да командува армията, не би могъл да взима докрай уверени решения. Възможно е другите да могат, но той не можеше! И макар че човек е в състояние да поправя едно друго в себе си, и той се поправяше, но да се промени, бе късно. В характера има такива неща, че ако ги промениш, ще загубиш увереност в себе си и това ще те направи само по-лош, а не по-добър.

За него всичко това беше ясно и отдавна решено, по тая причина не започна да се обяснява с Бойко, пък и сам смяташе за себе си, че пътува смело, но внимателно, затова е невредим и до днес.

Разговорът със Захаров се състоя вече през нощта, когато след вечеря по предложение на Захаров отидоха да се поразходят в горичката, в която бе разположен командният пункт.

Захаров го улови под ръка и каза:

— Фьодор Фьодорович, след днешното си помислих за тебе, че твърде много рискуваш, когато пътуваш.

Серпилин се усмихна, като си каза на ума, че все пак за командуващия армията главният и постоянен риск е в това, че взема решения, от които зависи успехът или неуспехът на целия бой, а не в това, че случайно сам може да попадне под куршум.

— Не съм рискувал и нямам намерение да рискувам — гласно каза той. — А пък изобщо на война рискът не може да се избегне. Особено при преследване на противника.

— Не може, но би трябвало — каза Захаров. — Моля те да намалиш риска до минимум. Говоря, защото отговарям за тебе.

— Как така отговаряш за мене? — недружелюбно попита Серпилин.

— Ей така на. Такава ми е длъжността! Да не би ти да отговаряш за мене? Нали не можеш да кажеш това за себе си? Аз го казвам,

защото имам право, така си е. И братски те предупреждавам: или ще си развалим приятелството, или от утре, докато продължава настъплението и преследването, няма да тръгваш на път без бронетранспортъора!

— Той изостава. С него се върши по-малко работа за ден.

— Достатъчно е и това, което свършваш.

— Но ти не го взимаш със себе си!

— Той не е даден на мен — каза Захаров. — Със заповед е даден на тебе, командувания армията. Не е на мене! Според заповедта ти си длъжен да го взимаш със себе си, а аз не съм длъжен.

— Добре. Да не говорим за тава, дори е някак глупаво — каза Серпилин.

Стана му неудобно от думите на Захаров. Сякаш наистина неговият живот може да се смята по-скъп от живота на Захаров или на някой друг. Сякаш това може да се определя със заповед.

И макар че действително може да се определя със заповед, не биваше да мисли така сам за себе си.

Така се появи тоя бронетранспортър, който сега най-последно изкачи склона и се показа на хълмчето.

Серпилин изчака Синцов да дотича до вилиса, недоволен погледна бронетранспортъора и пое нататък.

Покрай шосето Могилъов — Минск, до което стигнаха след няколко минути, гората беше изсечена на стотина крачки от двете страни. Причината е ясна: партизаните! Колкото и да се стараеха германците тук, в Белорусия, да накарат хората да живеят така, както им беше нужно на тях, на германците, в края на краищата излизаше обратното — белорусите караха германците, въпреки цялата им сила, да живеят тук, в Белорусия, не така, както искаха, и не така, както бяха свикнали. И това приличащо на просека шосе беше една от следите на безпощадния тригодишен спор.

Серпилин заповяда да спрат. След малко наблизко спря вилисът на командира на сто и единадесета дивизия Артемиев.

— Извинете, другарю командувач! Чаках, както е заповядано, а после гледам, че ви няма, отидох до кръстовището с другия черен път — и закъснях.

— Не ти, а аз закъснях — каза Серпилин, като кимна към бронетранспортъора. — Ей това чудо ме забави?

— Ще дойдете ли в щаба ни? Близо е — предложи Артемиев.

— Нямам време. Ще поприказваме тук.

Серпилин се озърна и видя скованата от млади брезички беседка, а под нея маса от необелени брезови дъски и три брезови пейки.

— Изглежда, че тук са имали транспортна спирка — каза той с онова чувство на досада, което при вида на разните германски майстории от бреза изпитваха всички в армията, малки и големи.

Артемиев доложи, че се е разположил зад подвижната група и е преградил с два стрелкови и два артилерийски полка двете шосета — и Минското, и Бобруйското; основните сили е разположил с лице на изток, към Могильов, а два батальона — с лице на запад, за в случай, че германците направят опит да деблокират обкръжените си в Могильов войски. Ако е необходимо, цялата артилерия може да се обърне и на изток, и на запад, в зависимост от обстановката...

— Всичко е правилно — каза Серпилин. — Трябва да се подсигурим! Наистина от сутринта авиаторите докладват, че няма никакви признаци за придвижване на германците към Могильов. Но местността тук е гориста, има къде да се скриеш от авиацията. Впрочем — изведнъж попита Серпилин, — как сте с обозначаването на предния край? Ракетите, димните и тъй нататък? Да не вземат да ви ударят нашите щурмови самолети, както вчера при Нестеренко.

Въпреки установения ред да обозначават за авиацията със сигнали от земята само оня рубеж, на който са главните части, в дивизията на Нестеренко изведнъж бяха започнали да хвърлят ракети от втория ешелон. И медико-санитарният батальон хвърлил ракети, и някаква домакинска рота хвърлила — на всички изведнъж им се приискало да покажат къде са. В резултат объркали деветката щурмови самолети, които по сигналите сметнали, че вече летят над германците, и нападнали своите. Стана нужда да се повтори строгата заповед до армията: да сочат на авиацията разположението си само ония, които вървят напред!

Артемиев отговори, че заповедта е получена, и докладва как се изпълнява.

Серпилин попита за заповедта не защото се съмняваше дали е получена, а просто използваваше пребиваването си във войските, за да провери още веднъж как са разбрани заповедите. Понякога долу разбират неточно една или друга заповед, защото самата тя е неточна

— дадена е, без да са взети предвид обстоятелствата, които са очевидни долу и не са очевидни горе. Случва се и така и за това трябва да ругаеш вече не подчинените, а самия себе си. Разбира се, ако имаш достатъчно чувство за самокритика, с която в армията е трудно, защото никой няма право да я иска от тебе, и, значи, тя зависи изцяло от твоята съвест!

Тая сутрин не предвиждаха щурмовите самолети да работят тук, в участъка на подвижната група. Почти цялата авиация на фронта работеше по на север, там, където дяснофланговите корпуси на Серпилин преследваха германците и вървяха към Березина, а тук можеше да бъде повикана само в случай на критично положение. Няма как, и без това никога не ще има самолет над всеки войник...

— Как е при вас, тихо ли е още? — попита Серпилин.

— Тихо е. Докато се придвижвахме, вече по тъмно дочувахме звуците на боя, а като пристигнахме — всичко свърши. Самоходките и сапъорите без нас спряха германеца.

— Снощи са се опитвали да се промъкнат и по Бобруйското шосе, знаеш ли това?

— Знам. Илин е воювал там заедно с танкистите, веднага ми докладва.

— Значи, макар и временно да е преминал в чуждо подчинение, не забравя да ти докладва? Имаш ли връзка с командира на подвижната група?

— И връзка имам, и сам днес ходих при него. Запознах се и огледах бойното поле. Там, на Бобруйското шосе, те не са хвърлили по-малко сили, отколкото тук.

— Какво се уточнихте с него?

— Уточнихме се да остави самоходния полк пред мене, тук, на това шосе. А там, на Бобруйското, ме помоли да го поддържам поплътно с артилерията. Смята, че най-вероятно германецът ще се опита още веднъж да пробие към Бобруйск.

— Възможно е! По думите на пленниците щабът на армията им е бил там, в Бобруйск — каза Серпилин. — Къде е командирът на самоходния полк?

— Напред, в гората, на километър оттука.

— Имаш ли връзка?

— Имам — каза Артемиев. — Само че трябва да се върнем назад, при командния му пункт.

— По-добре напред, отколкото назад — каза Серпилин. — Още повече, по телефона все пак се вижда по-лошо! Качвай се в твоя вилис, показвай пътя, аз идвам след тебе. — И обръщайки се към Синцов, заповяда: — Синцов, качи се при полковника! — Беше забелязал, че Синцов и Артемиев се спогледнаха като добре познати хора, и си спомни разговора в навечерието на настъплението, че са роднини. „Нека поседят заедно. Пред командувания армията не можеш да си кажеш кой знае какво!“

— Как я караш, Паша? — попита Синцов, като седна във вилиса зад Артемиев.

— Засега зле — каза Артемиев. — Не се знае дали ще действуваме. Може и без нас да минат. Добре, че поне Илин вчера повоюва! Под чуждо командване, но все пак наш полк е! Останалото е нормално! Вчера получих писмо от Надежда. Моли ме да науча за Козирьов: след като не са успели да откарат тялото му в Москва, може да са свърнали от пътя и да са го погребали някъде тук. А къде и от кого ще науча това — хич не си е направила труд да помисли!

Синцов си спомни как Надя бе говорила за Козирьов там, в Москва, и премълча. Когато след завръщането му от Москва се видяха за малко с пристигналия в щаба на армията Артемиев, разбира се, не му каза нищо за онова, което бе видял у тях. Дори се зарадва, че срещата им е толкова кратка и това му позволи по-малко да криви душата си. В такива случаи бързането помага.

И сега, когато Артемиев заприказва за Надя, Синцов се радваше, че почти веднага свърнаха встрани и спряха в гората.

Артемиев скочи на земята и тръгна към Серпилин.

Командирът на самоходния полк спеше в палатката си. Чуваше се как го будят: „Ставайте, другарю подполковник, командуваният дойде.“ Серпилин стоеше пред палатката и чакаше. Артемиев побърза да му обясни, че командирът на самоходния полк не току-така се излежава, а сигурно е легнал, защото е отслабнал от изгубената кръв. Вчера снарядно парче разкъсало мускула на ръката му, дълбоко, чак до костта.

Подполковникът изскочи от палатката облечен и препасан, в кожена куртка и с полеви пагони. Но, както изглежда, под нея нямаше

рубашка: беше я облякъл направо върху бельото.

Докато докладваше, с мъка държеше ръка до козирката.

— Свободно, свалете ръката си. Ранен сте, а в донесението на командира на подвижната група не можах да прочета такова нещо! Вие ли не сте докладвали на него или той на мене?

Серпилин с насмешливо съчувствие гледаше подполковника: как ли ще се измъкне от положението? Както и да отговори, все е лошо! Ако каже, че не е докладвал, ще поеме вината върху себе си. А ако каже, че е докладвал, ще я прехвърли върху друг — пак не е хубаво!

— Тъй вярно! — след кратко колебание отсече подполковникът, като гледаше Серпилин в лицето.

Серпилин се разсмя и като остави привидната строгост, каза на Артемиев:

— Подполковник Гусев не изглежда зле, но там по пътя изпреварих твоя медико-санитарен батальон, който идва насам. Все пак изпрати тук, право на позициите, Николски Павел Павлович. Все той ли е още при вас?

Артемиев потвърди, че главният хирург на медико-санитарния батальон е все същият, както и при Серпилин.

— Нека прегледа подполковник Гусев и реши съдбата му. Че то така в полка на Гусев има по щат само един лекар и той, както виждам, играе по гайдата на командира. Ще напише такова заключение, каквото му заповяда Гусев! А за всичко останало, освен за раняването си точно ли докладва? — обърна се Серпилин към Гусев, като продължаваше да се усмихва. Харесваше му тоя подполковник с кожена куртка, млад, навярно смел и силен, който въпреки раната си беше щастлив от извършеното вчера.

— Всичко е точно, другарю командущ!

— Тогава покажи на местността.

Не трябваше да вървят много до края на гората. После тя преминаваше в открито поле, на което се бе разиграл снощният бой с германците. Следите от боя бяха налице. Като оглеждаше полето, Серпилин преброи на него тринадесет унищожени германски танкове и самоходни оръдия.

— А германците колко ваши извадиха от строя?

— Седем машини — каза Гусев. Пет безвъзвратно, а двете скоро ще бъдат възстановени.

Серпилин си спомни, че като минаваше през гората, бе чул звън на тежки чукове върху желязо. Самоходчиците занитваха скъсаните гъсеници.

— Вчера поработихте добре — каза Серпилин. — А днес положението ви е още по-стабилно. Я каква сила имате зад гърба си! — Той кимна към Артемиев. — Но трябва много да внимавате. Да не почивате на лаврите си!

— Съвсем не. Сам не зная как заспах, другарю командущ. Виноват! — Смутеният Гусев сметна, че думите „да внимавате“ и „да не почивате“ са казани по негов адрес.

— Напротив, правилно е, че си поспал. Още повече след раняване. Не говоря за това, а за по-нататъшното наблюдаване на противника.

Когато се върнаха на кръстопътя, Артемиев поиска разрешение да придружи Серпилин до танкистите, но Серпилин не разреши, каза му: „Остани тук.“

— Тогава разрешете да се обърна към вас с един въпрос, другарю командущ.

— Слушам.

— Другарю командущ, ние тук разменихме мнения с командира на подвижната група, пресметнахме силите си. Бихме могли да не чакаме германците на този рубеж, а да настъпим към Могилъв, да ускорим събитията. Молим да одобрите нашата инициатива.

— Така — каза Серпилин. — Значи, разменили сте мнения с танкиста, а си се нагърбил да докладваш ти, от което разбирам, че инициативата е твоя?

— Тъй вярно.

— По-скоро бих я очаквал от танкистите; това е в природата и дори в характера на самата им техника — нежелание да стоят на едно място! Значи, искаш да ускориш събитията, сам лично да влезеш в Могилъв и да докладваш, че си превзел две улици! От друг очаквах такова нещо, а от тебе — не! Млад си на години, но си вече стар командир на дивизия, академик, би трябвало да виждаш по-надалече от тия две собствени улици! А съм и повече от сигурен, че до довечера ще превземем Могилъв тъкмо защото им поставихме този заслон тук! Да не мислиш, че там, по улиците на града, щяхме по-лесно да унищожим всички тия техни самоходки и танкове? Аз просто горя от

желание пак да тръгнат срещу вас, та да ги разпердушните тука, на открито, да им докажете, че са безсилни да се измъкнат! А на тебе тая задача не ти стига. Искаш лично да превземеш две улици! Пък и танкиста си подмамил! Май сте го измислили заедно с Бережной? Усещам неговото влияние — да се навира там, дето не му е работа! Оставете тия идеи! Ако тръгнат срещу вас, направете каквото трябва. А ако не тръгнат, пак ще сте изпълнили дълга си, защото стоите тук, където е необходимо. Впрочем къде е Бережной? Защо не го виждам?

— Отиде при танкистите.

— А каква работа има при тях? Е, добре, там ще се видя с него!

Като завърши разговора с тая фраза, която не обещавахе нищо добро, Серпилин замина при танкистите. Бережной вече го нямаше там. А полковник Галчонок, както и очакваше Серпилин, не обели нито дума за това, за което бе говорил Артемиев. Като сръза Артемиев по-остро, отколкото заслужаваше, Серпилин искаше веднага да погребее тая идея и вече да не се връща към нея при танкистите. Беше сигурен, че Артемиев ще се обади по телефона и ще предупреди.

Като посрещна Серпилин, Галчонок докладва за загубите, нанесени на противника, за собствените си, сега вече чувствителни загуби, и потвърди, че връзката и взаимодействието с командира на сто и единадесета стрелкова дивизия са уредени и всичко е лично съгласувано за в случай на по-нататъшни действия. Накрая доложи, че дяснофланговият батальон на придадения му стрелкови полк се намира южно от шосето Бобруйск — Могильов, в лакътна връзка с хиляда четиридесет и четвърти стрелкови полк на съседната армия. Сега пръстенът около Могильов е пълен.

— Уговорихме се със съседа не само той, а и ние да подсигуряваме стика. Все пак ние имаме кутийки — каза Галчонок за своите танкове.

Сутринта той бе придвижил напред танковете и пехотата си и полето на вчерашния бой бе останало зад гърба му. Картината на германското поражение и тук беше горе-долу същата, както на шосето Могильов — Минск. Само че унищожените германски танкове и самоходки, разхвърляни на по-широко пространство, отколкото там, не се виждаха всички изведнъж.

— Смятаме, че в самия Могильов имат не повече от две дивизии — каза Серпилин, — едната от тях е танкова. Освен това няколко

самоходни дивизиона и други придадени части. Какво ще кажеш, ако хвърлят цялата тая сила срещу тебе? — изпитателно попита Серпилин, макар да знаеше, че германците вече не могат да атакуват с всичките си сили: твърде много са заангажирани там, в Могилъов.

Галчонок обясни, че част от танковете са вкопали на удобни за водене на огън позиции, а другите стоят зад гората, в резерв. Пехотата се окопава отпред, по края на гората. Полковите оръдия са насочени за право мерене, а артилерийският сто двадесет и два милиметров полк е изпратил напред наблюдател, който сутринта вече е направил пристрелване по възможните направления за движение на германците.

— Минарахте ли шосето?

— Минарахме го, другарю командущ. Не на предния край, а в дълбочина. Ако тръгнат право по шосето, отначало ще ги пуснем да минат, а после, когато се натъкнат на мините, ще открием огън от засада, от двете страни. Ще бием в бордовете.

Като изслуша всичко това, Серпилин тръгна с вилиса през гората по слабо утъпкания коловоз, който се виеше между дърветата.

Преди три години бе пътувал по същите места, но не с вилис, а с кон — тогава беше командир на полк и нямаше кола. Боевете се водеха по на запад, на Березина, а на тяхната дивизия бе заповядано предварително да заеме отбрана около Могилъов. И двамата с покойния командир на дивизията Зайчиков избираха тук позиции...

Коловозът ги отведе до наблюдателния пункт на Галчонок. Между дърветата започна отначало плитък, а после по-дълбок ход за съобщения, по който излязоха извън гората, в един окоп, прикрит с ниски храсти. Така го бяха изкопали, че храстите да го покриват. Всичко бе направено грамотно. Серпилин отмести храстите и огледа ширналото се на две версти пред него дълго, тогава с изкласила ръж, а сега обрасло с бурени поле, вдясно и вляво от което под ъгъл към Могилъов се срещаша Бобруйското шосе и железопътната линия. И когато видя как нещо се чернее в далечината, сигурно разрушената къщичка на кантонера, а още по-нататък към Могилъов се издига кулата на елеватора — спомените с такава сила го завладяха, че в отговор на някакво обяснение, дадено от Галчонок, каза:

— Чакай... — и още дълго стоя мълчалив в окопа. Работите вървяха добре, а вътре в него се преобръщаше нещо тежко, сякаш

всичко недоживяно и недомислено тогава, през четиридесет и първа година, доживяваше сега живота си...

Той взе бинокъла от ръцете на Синцов, насочи го към елеватора и видя дупките от снаряди; имаше ги и тогава, през четиридесет и първа, още в първия ден на боя. Артилеристите бяха устроили на елеватора наблюдателен пункт и въпреки преките попадения останаха там докрай.

Той насочи бинокъла към къщичката на кантонера, от която бе останала купчина тухли, а после още по-надясно — към неравностите на почвата, там, по гребена на хълма, където се виждаха козирки на стари окопи — неговите тогавашни окопи, а зад тях тъмнееше дъбовата гора.

Всичко на това поле беше почти както тогава. Липсваха само разхвърляните по-рано по него подпалени германски танкове и бронетранспортъри — германците ги бяха прибрали.

„Винаги прибират своето — злобно помисли Серпилин. — Макар и да им трябва железни отпадъци, откакто е започнала войната, не са прибрали нито една от нашите подпалени от тях кутийки. А своите веднага скриват от погледа! Сякаш ние нищо тяхно не сме подпалили!“

И още нещо липсваше на това поле. Нещо, което вече не може да се върне. Ти самият, какъвто си бил тогава тук, и ония, които са били с тебе. Те може би са някъде другаде, но не и тук. Макар че има един. Не беше твой, но тогава стана твой.

Серпилин, който през последните дни се ругаеше, че е взел Синцов за адютант, сега беше доволен, че той човек е край него.

— На, виж! — откъсна се той от бинокъла и го подаде на Синцов.

Синцов дълго гледа с бинокъла. Прекалено дълго за адютант, на когото командувачият е дал бинокъла, за да погледне и той. Галчонок погледна с укор към Синцов, свали от широките си гърди своя бинокъл и го подаде на Серпилин.

Но Серпилин го спря. На Серпилин не му се струваше, че Синцов твърде дълго гледа това поле по посока на Могильов.

— Е, позна ли го? — попита той, когато Синцов свали бинокъла.

— Познах го.

— Същата позиция, само че обърната наопаки — Могильов не е отзад, а отпред, и германците не искат да влязат, а да излязат от него!

— Днес, другарю командущ, сякаш не искат и да излязат. Цяла сутрин слушахме как там в Могильов кипи бой, а тук при нас е тихо — каза Галчонок. — Ще разрешите ли да ви предложи закуска? Завчера обещахте, ако изпълним задачата, да опитате храната на танкистите.

Серпилин погледна часовника си.

— Не мога да откажа, само че набързо. И без това отскочих при вас противозаконно.

Той кимна към долитащата от Могильов канонада и се обърна към Синцов.

— Изтичай да съобщиш по радиото къде сме и че веднага тръгваме обратно за командния пункт на армията. Като съобщиш, върни се. От името на полковника те каня на закуска.

Те тръгнаха към палатката, която бе открита от едната страна, за да се проветрява.

— Бива си ви вас, танкистите — каза Серпилин, като видя, че на бора до палатката е закачен умивалник и на пирона виси пешкир.

Той запретна ръкави, разкопча яката на рубашката, изми ръцете, лицето и врата си и като плисна в яката две шепи студена вода и с наслада усещаше как тя потече на струйки по гърба му, помисли за себе си: „Да, ето че съм жив и здрав, върнах се тук след три години, и не с полк, а с армия, с такава сила в ръцете, за каквато тогава не смеех дори да мечтая!“

Като влязоха в палатката, пак трябваше да си спомни, че танкистите са уредни хора — върху пейките от двете страни на масата бяха сложили меки автомобилни седалки.

— Трофейни ли са?

Галчонок кимна.

— Има много трофеи, другарю командущ, само че няма кога да се занимаваме с тях. Вървахме, без да спираме.

— Нищо, вие не сте спирали, други ще спрат. И ще приберат всичко, което вие не сте успели, при това ще го запишат повторно като свои трофеи!

— Ще хапнете ли супа, другарю командущ? — попита Галчонок. — Вчера раздадохме суха храна, а днес сварихме супа.

— За себе си или за цялата войска?

— За цялата.

— Тогава ще опитам, да видя с какво храните войниците. Но първо да пийнем. Макар че не е вечеря, а закуска, но щом черпите — ще направим изключение.

— Можем да смятаме, че е вечеря, другарю командущ — каза Галчонок. — Вчера воювахме, трябваше да отложим за сутринта.

— Докладва ли къде сме? — попита Серпилин спрелия край палатката Синцов.

— Тъй вярно. Съобщих, че веднага тръгваме.

— Ще си поизкривим душата за петнадесетте минути, не повече — каза Серпилин. И като посочи с очи четвъртия прибор, попита Галчонок. — А това за кого е?

— Командирът на стрелковия полк трябва да се върне. Отиде при стика със съседа да урежда взаимодействието, но нещо се забави.

— А може би от радост, че двете армии са се срещнали, и той там го урежда като нас с тебе? — кимна Серпилин към манерката.

— Не е такъв, другарю командущ.

— А ние такива ли сме? — усмихна се Серпилин. — Добре, все някога ще отговаряме за всичко, налей по половин чаша! — И като се обърна към Синцов, кимна: — Сядай.

Галчонок наля точно по половин чаша, не повече. Както му бяха казали, така направи. Серпилин искаше да каже, че има двойна причина да пият: и това, че подвижната група изпълни задачата, и това, че самият той се е върнал там, където е започнал войната. Но не го каза. Всеки е започнал някъде войната и помни своето начало.

Той пи за успеха на подвижната група, обели едно сварено яйце, топна го в едрата сол и отхапа от него.

От изпитата водка му се прииска да се протегне. А още по-добре ще бъде да легнеш под бора и загледан през клоните към небето, да забравиш кой си и какво трябва да правиш в следващия миг.

— Току-що поздравих командира на подвижната група с изпълнението на задачата — каза Серпилин, когато се появи закъснелият Илин. — Сядай! Втора няма да пием, а ти, ако не си пил първа, налей си.

— Благодаря, другарю командущ, не пия. Дал съм обещание.

— На кого?

— На себе си.

— Как е там, на стика? Ами недей докладва де, на маса седим. Просто разкажи.

Но Илин по начало не можеше да не докладва. Съобщи и номера на дивизията, и номера на полка от съседната армия, с който бе влязъл в съприкосновение, и името и званието на командира на дивизията и командира на полка, и точните координати — къде точно минава стикът и какви общи мерки са взети, за да бъде осигурен, тъй като направлението все пак е танкоопасно, и как са покрили тоя черен път с огън от двете страни едновременно.

— Значи, отбранявате пътя със силите на две армии — усмихна се Серпилин. — Затова си се забавил ти!

— Не обичам стиковете, другарю командущ — каза Илин. — Половината неприятности идват от тях.

„Ето ги младите командири на полкове — помисли Серпилин и с удоволствие гледаше Илин, който винаги, още през лятото на четиридесет и втора година, когато от писар стана началник-щаб на батальона, му се струваше истински военен. — Ето ги тия млади командири на полкове! На колко години е сега? Най-много двадесет и седем, двадесет и осем — мислеше той, защото бе забравил през коя година е роден Илин и му даваше три години повече. — Войната бързо издига хората. Добре ще е да я изкара цялата и нищо да не го засегне. Има бъдеще!“

— Вече не помня, бил ли си раняван? — обърна се Серпилин към Илин.

— Нито веднъж, другарю командущ.

— Правилно, сега си спомних. Знаех, че ми разправяха нещо необикновено за тебе. Четвърта година воюваш и нито веднъж не си раняван. Кой набор си?

— Деветнадесети, другарю командущ — с неудоволствие каза Илин.

Вътрешно той се гордееше с младостта си, но не обичаше за нея да говорят другите, струваше му се, че това сякаш поставя под съмнение военната му опитност.

Сега пак му се стори така, когато Серпилин чу неговия отговор и се замисли за нещо.

Но Серпилин съвсем не мислеше за военната опитност на Илин. Спомни си за своя син, който беше по-възрастен от Илин и ако бе жив,

сега щеше да е не на двадесет и пет като Илин, а на двадесет и девет...

— А вие кой набор сте? — попита той, като се обърна към Галчонок.

Нещо му попречи, след като току-що бе научил годините на Илин, да попита за същото нещо на „ти“ вече възрастния човек.

— Четвърти.

— Къде започнахте войната?

— На Югозападния фронт, оттегляхме се с боеве от границата, от Владимир Волински до Припят — каза Галчонок с гордост в гласа: не отстъпваха, а се оттегляха с боеве...

„Наистина е било така“ — спомни си Серпилин. Бе имал възможност да чуе от ония, които са воювали там, в най-северния участък на Югозападния фронт, че чак до Припят са се оттегляли само по заповед.

— В състава на пета армия ли? — полита той.

— В пета.

— А къде сте роден?

— Не е далече оттук — врътна глава Галчонок, сякаш се бе родил някъде в тая гора. — В днешния бюлетин съобщиха, че вчера по Минското направление са превзели гара Бобър... Аз съм точно оттам. Роден съм в кантона между Бобър и Крупки. Баща ми беше кантонер. Там живеехме. Първо в кантона, а после в Крупки.

— А къде са сега родителите ви? — попита Серпилин.

— Не знам. Когато започна войната, бяха в Крупки...

Галчонок каза това спокойно, сякаш не искаше да даде воля на чувствата, които вече не можеха нито да помогнат, нито да попречат. Дали ще пусне, или няма да пусне германците от Могильов, зависеше от него. А дали там, в Крупки, баща му и майка му ще останат живи, не зависеше.

— Такива сме ние — като помълча малко, с нотка, на самообвинение в гласа каза Галчонок. — Една година не ми дадоха отпуска, на втората пак не ми дадоха, а на третата получих карта за почивка — и право там. Все отлагах. От тридесет и шеста година не съм виждал родителите си. Вчера, когато минавахме през германците, едно момче показваше пътя на разузнавачите, а после го взех при себе си в танка. Тринадесетгодишно момче. Разказа сума ти неща за германците, какво са правили тук...

Той въздъхна. Въпреки спокойствието му чувствуваше се, че тревогата за родителите не престава да гризе тоя силен и уверен в себе си човек.

В това време им донесоха по половин канче супа.

— Хубава супа сте сварили — каза Серпилин.

— Поизстинала е малко — каза Галчонок, като опита супата.

Серпилин погледна часовника си. Петнадесетте минути, които си бе определил за закуска, бяха минали. Да пият чай вече няма време, а супата е изстинала, но вкусна — ще трябва да се потруди над канчето, докато се покаже дъното.

Снарядът избухна наблизко, в гората, с трясък и тътен. Първият снаряд е неочакван и затова винаги изтрещява по-силно от другите — струва ти се, че е избухнал по-близо, отколкото е в действителност. Следващите три-четири избухнаха вече по-далече. Не много по-далеч, но все пак по-тихо, защото вече не бяха толкова неочаквани.

Както става с хората, у които изведнъж възникват едновременно няколко задължения и които помнят за всяко от тях, настъпи кратка пауза.

Започналият обстрел означаваше нов опит на германците да си проправят път и Галчонок трябваше бързо да взема мерки. Но с него в палатката беше командуваният армията и той бе длъжен да се погрижи за неговата безопасност. Избухващите снаряди се отдалечаваха, но можеха отново да се приближат.

— Другарю командущ, предлагам, докато продължала обстрелът, да се укриете в моя танк. Той е на сто метра.

— И таз добра — каза Серпилин. — Да вървим на наблюдателния пункт!

Серпилин вървеше бързо, но след няколко крачки Синцов го изпревари и тръгна пред него. Глупаво желание, с което често се сблъскваш на война — искат в мигове на опасност да прикрият с тялото си старшия началник, да се озоват между него и противника, като забравят, че мината или снарядът със същия успех могат да избухнат отзад. Но за това си спомнят по-късно, а инстинктът действа веднага.

— Синцов! — недоволно извика Серпилин. — Не се мотай в краката ми. Не отиваме в атака!

Но Синцов сякаш не чу и продължаваше да върви напред до самия ход за съобщения, който водеше в окопа на наблюдателния пункт.

Оттук се виждаше добре всичко, което ставаше пред тях. Почточно началото на онова, което трябваше да стане на това поле, между тъмнеещата там, на полегатото възвишение, дъбова горичка и тая гора. Сега, под прикритието на пренесения по края на гората артилерийски огън, оттам — и право от дъбовата горичка, и вляво от нея зад насипа на железопътната линия, и вдясно по шосето се развъръщаха германски танкове и щурмови оръдия. Зад тях се появиха бронетранспортъори и веригите на пехотата.

От една точка, дори толкова удобна като тая, не може да се види всичко. Гънките на местността вляво и вдясно закриваха част от панорамата, но в разширяващия се насам и стесняващ се към Могилъв триъгълник между шосето и железопътната линия в зрителното поле изведнъж се озоваха двадесетина танка и самоходки.

Сигурно не бяха по-малко и в ляво, и в дясно, зад гънките на местността. Някои от тях ту се появяваха, ту изчезваха от погледа. Като се съди по интензивността на артилерийския огън, германците не жалеха снарядите.

Експлозиите отново започнаха да се приближават. Няколко снаряда прелетяха над главата. Отзад в гората се чу силен взрив.

— Не е ли твоят танк, в който ме канеше? — с известно усилие, защото над главите им отново изсвири снаряд, се пошегува Серпилин.

— Не е моят — мрачно каза Галчонок. — Моят е по-вляво.

— Доложете по радиото в армията. И извикайте щурмова авиация. Авиаторът с вас ли е?

— С мене е.

— А в останалото действайте по разработения от вас план, не чакайте допълнителни заповеди от мене — каза Серпилин, като се стремеше по-бързо да разбие сковаността, предизвикана от неговото присъствие и опасенията за живота му. — Работете — вече сърдито добави той. Не го каза, а кресна, защото тъкмо така трябваше да направи! И без да обръща повече внимание нито на Галчонок, нито на Илин, старателно насочи бинокъла и започна да гледа натам, където напредващите германски танкове и щурмови оръдия ставаха все повече и повече.

Не му беше чуждо чувството за опасност, което се прояви с особена сила, когато отзад с пряко попадение бе ударен някакъв танк или автомобил. Това чувство за опасност и чувството за започналия бой по навик го подтикваха да действува. Но действието, което точно сега, в тия първи минути трябваше да предприеме, се състоеше тъкмо в бездействието — да не попречи с присъствието си на хората колкото може по-скоро да започнат да правят всичко, което трябваше да направят. Подтиснал в себе си потребността да се разпорежда сам, инстинктивно възникваща в такива минути у човека, който е свикнал да командува, той наблюдаваше, без да се намесва в предварително обмислените действия на своите подчинени.

Стоеше в окопа, разкراчен и опрял лакти в бруствера, чувствувайки с тях прохладата на влажната, съвсем скоро, тая нощ изкопана земя, и наблюдаваше с бинокъла германците, а хората, освободени от необходимостта да го питат и да чакат неговите заповеди, бързо и старателно вършеха своята работа, за която достатъчно добре се бяха подготвили, макар че колкото и да си се готвил, първите минути на боя, първите наблизко избухнали снаряди неизбежно опъват нервите ти и тая нервност може да бъде преодоляна само с дейността, само с веригата предвидени и непредвидени от преди, но необходими постъпки.

Тая дейност започна да дава първите резултати. Вдясно, от края на гората, по германските танкове водеха огън две полкови оръдия, а още по-вдясно — цяла батарея.

Отзад, от дълбочина, нашите сто двадесет и две милиметрови оръдия вече бяха започнали пристрелка по германските батареи. Вчера по време на нощния бой германците бяха използвали само танкове и самоходки, артилерията им не бе разкрила позициите си и затова не я бяха засекли. Засичаха я сега. Стреляха не по танковете, а тъкмо по огневите позиции на германците, за да задушат артилерията им, да оставят танковете без подкрепа.

Там, в дълбочина на германското разположение, избухващите снаряди понякога се виждаха, а понякога само се чуваха. Те падаха зад дъбовата горичка. На времето Серпилин бе поставил там на огневи позиции един дивизион. Сигурно и германците бяха избрали същото място. И сега ги търсят, мъчат се да стрелят точно по тях.

А с две оръдия водят огън по елеватора, подозират, че там има германски наблюдатели. Това е напълно възможно! Но засега снарядите падат вляво, вдясно, пак вляво, пак вдясно. Ето най-последен улучи кулата, а друг избухна долу, в основите ѝ.

„Не е лошо“ — одобрително помисли Серпилин.

А полковите оръдия непрекъснато стрелят по танковете, но разстоянието е още голямо и макар че сигурно има попадения, засега са безрезултатни. Започна да пуши само един танк. А германската артилерия, макар че вече са засекли позициите ѝ и стрелят по тях, още продължава да води огън, обработва нашия преден край. Правилно чувствува, че някъде тук се е окопала пехотата, тук са и танковете. Исква да ги зашемети, да създаде предпоставки за пробив, чието острие сигурно ще бъде насочено към шосето.

— Синцов — откъсна се от бинокъла Серпилин. — Изтичай до вилиса. Нареди им да не стоят по колите в готовност номер едно, а да се укриват. Иначе някой заблуден снаряд може да ги удари — и после върви ги търси! Но да не се пръскат и много надалече. Щом положението тук се изясни, тръгваме!

— Да съобщя ли по радиото, другарю командуща? — попита Синцов.

— На кого и какво? Вече е доложено, че боят е започнал. А че ние с тебе сме тук — спасете душите ни! — засега няма причини! Изтичай и се върни.

Серпилин изпрати с очи Синцов, който изтича по хода за съобщения, и се усмихна. И на него му бе дошло наум допълнително, със своята радиостанция да се свърже с авиаторите. Но помисли и се отказа от тая идея. В нея имаше нещо, което му бе противно: „Видя срещу себе си да пълзят германските танкове и щурмови оръдия, попадна под огъня на артилерията — и дублираш вече направеното от други, бързаш по-скоро да видиш над главата си щурмовите самолети, за да те прикрият!“

А там, отпред, германските танкове и щурмови оръдия все повече и повече се приближаваха, без да стрелят. Едно време започваха да стрелят по-рано, бързаха още отдалече да ни накарат да трепнем!

Сега, докато не стреляха, оставяха да действа артилерията, а сами пазеха снарядите си за близко разстояние, та под прикритието на

артилерийския огън да се приближат съвсем и да унищожат всичко живо.

Но и нишите още не водят огън от танковете, скрити в засада в гората, не се разкриват. И те проявяват твърдост, искат да пуснат поблизо германците.

А артилерията пердаши по германските позиции с всички сили — стрелят два дивизиона! Третият засега не се чува, а двата стрелят! И германският огън отслабва. Или са унищожили батареите им, или са ги накарали да сменят позициите.

— Другарю командуща! Разрешете да доложам!

Серпилин свали бинокъла и се обърна към приближилия се Галчонок.

Галчонок доложи, че артилеристите стрелят с два дивизиона по огневите позиции на германците, а третият дивизион е в движение. Понеже германците все пак са хвърлили в боя много техника, командирът на сто и единадесета дивизия е заповядал на този дивизион бързо да заеме позиции за право мерене зад гърба на танкистите при шосето Могильов — Бобруйск за в случай, че част от германските танкове и самоходки се промъкнат напред. Прехвърля и дивизион реактивни установки — да бие по живата сила.

— Значи, не се надява, че ти ще удържиш германците?

Галчонок едва забележимо сви рамене под кожената куртка. Надяваше се сам да удържи германците, но смяташе, че действията на командира на дивизията са също правилни. Не започна да уверява командущия, че ще ги удържи сам, както на негово място би направил друг, а продължи доклада си. Доложи, че рубежът на шестстотин метра оттук е пристрелян днес преди разсъмване от два дивизиона и щом германците го наблизат, артилерията ще пренесе огъня си там.

— Другарю командуща! — след къса пауза каза Галчонок и клепачът му забележимо трепна. Изглеждаше, че на такова лице нищо не може да трепне, а трепна! Види се, присъствието на командущия армията тук, в окопа, все пак го дразнеше. — Ние ще изпълним заповедта. А вас моля да се качите в танка ми и да отидете на командния пункт на сто и единадесета дивизия. И командирът на дивизията ви моли! Там има всичко: и средства за връзка, и също се

вижда... — неуверено добави Галчонок, като съзнаваше, че лъже и командувачият разбира това.

— Нищо не може да се види оттам — възрази Серпилин. — Танкът ти не ми е нужен, имам си бронетранспортър. Ако побегнете и не остави нищо друго, ще намеря с какво. А ако не мислите да бягате, защо да не погледам боя? Окопът ти е хубав, обещавах да изпълниш заповедта — къде другаде да вървя? Защо? — попита Серпилин. И добави сериозно и спокойно: — Не мога сега да си тръгна оттук, сам трябва да разбираш. Щом обърнеш боя в своя полза, веднага тръгвам. Довършвай го без мене!

— Мисля, че ще се справим — каза Галчонок. — Извикахме авиацията и получихме потвърждение.

— Всичко е правилно — съгласи се Серпилин. — Само едно не е: че не изсърбах цялата супа, изплаших се.

— Да я донесем тук?...

— Ето че започнаха! — извика Серпилин, без да чуе докрай въпроса.

Високо над главите им изсвири изстреляната от германското танково оръдие балванка, закачи някакво дърво отзад, а гората закънтя, застана и зазвуча така, сякаш там, зад гърбовете им, бяха ударили чудовищен ксилофон.

След тая балванка, вече не над главите им, а по-вдясно, по-близо до шосето, започнаха да избухват бризантни снаряди.

— С всичко пердашат — каза Серпилин. — А вие кога ще започнете?

— Щом пресекат — Галчонок посочи ниската ивичка от храсталаци или буренак по една стара межда, — ще започнем веднага с всички видове оръжие. А вдясно ще им оставим коридор, нека тръгнат по него и стигнат до нашите мини. А като спрат, с кинжален огън от двете страни.

— Върви се разпореждай — каза Серпилин и си помисли: „Да видим как ще разиграеш всичко, доколко ще издържат нервите ти. Не е проста работа!“

Галчонок си отиде, а Серпилин отново започна да гледа приближаващите германски танкове и самоходки.

Дотогава те маневрираха, пълзяха по местността и изчакваха пехотата — страхуваха се да не я откъснат от тях с огън. А сега, когато

и бронетранспортърите, и движещата се във вериги между тях пехота ги настигнаха, танковете рязко и бързо потегляха напред, спираха, стреляха, отново потеглиха напред и пак стреляха.

Отначало изглеждаше, че основната им маса напредва фронтално, между шосето и железопътната линия, а сега се струпваха под формата на клин към Бобруйското шосе, вдясно от наблюдателния пункт, на който се намираше Серпилин.

„Да, все пак са близо — помисли той и още веднъж си повтори наум: — Вече са близо!“

И в това казано наум „вече“, щещ не щещ, се примесваше чувство на страх.

Когато си на фронта в различна обстановка и различно длъжностно положение, с едно свикваш, а от друго отвикваш. Напоследък Серпилин все пак бе отвикнал от това, което наблюдаваше сега. От Курската дъга насам не му се бе случвало да вижда германски танкове толкова близо до себе си. Тогава атаката го бе сварила на наблюдателния пункт на дивизията и той пак не си бе отишъл. Командувачият не търси опасността, това би било глупаво и вредно за работата! Но почти всекидневните обиколки във войските му помагат да разбира подчинените. Ту тук, ту там му припомнят какво е опасност.

Човек, който не знае или смята, че не знае какво е страх от смъртта, не може разумно да управлява войските. Без сам да изпитва страх от смъртта, няма да знае какво може и какво не може да иска от подчинения. А когато заповядваш, трябва да знаеш какво място заема смъртта при изпълнение на твоята заповед.

Ако преувеличаваш значението на тоя страх и се примиряваш с него в подчинения, няма да поискаш онова, което си длъжен и можеш да поискаш. А ако го подценяваш, ще поискаш нещо излишно, изпълнимо и, значи, безполезно.

Горе-долу така биха изглеждали разсъжденията на Серпилин, които го занимаваха през последните две-три минути, докато наблюдаваше все по-ускоряващото се движение на германските танкове, ако можеше да подреди мислите си.

Но беше невъзможно да ги подреди в такава последователност, защото мислите му за това, какво може и какво не може да се иска от човека на война, се прекъсваха от собственото му чувство за

нарастващата опасност, което Серпилин подтискаше, но все пак изпитваше при вида на приближаващите се танкове и самоходки.

— Другарю командущ, заповедта ви е изпълнена.

По хода за съобщения се бе върнал Синцов.

— Радиостанцията здрава ли е?

— В ред е.

— А хората?

— Също.

Синцов отговаряше, а сам напрегнато гледаше напред, към германските танкове.

— Другарю командущ — изведнъж каза Синцов, — донесоха ви...

Серпилин отначало не разбра: оказа се, че зад гърба на Синцов стоеше ординарецът на Галчонок с канчето. То бе покрито с обърнат наопаки капак, върху който имаше лъжица и хляб. Ординарецът стоеше с канчето в ръце и лицето му беше не по-малко напрегнато, отколкото на Синцов. Очите му бяха насочени право към Серпилин, но в действителност гледаха през него там, в полето, към германските танкове...

— Оставете го — каза Серпилин и мислено сгълча Галчонок, че не е разбрал шегата му.

Ординарецът остави канчето в добре утъпканата земена ниша.

— Благодаря, свободен сте — каза Серпилин.

Ординарецът се обърна кръгом и тръгна, но тръгна така, сякаш и сега, докато върви по хода за съобщения с гръб към германските танкове, продължава да гледа към тях, там, в полето...

В тоя миг между германските танкове и непосредствено зад тях, като откъсваше идващите отзад бронетранспортъри и пехотата, избухна цяла серия сто двадесет и два милиметрови снаряди. Стреляха едновременно два дивизиона. Престанаха да водят огън по германските батареи, а го пренесоха изцяло тук. Един залп, после втори, трети... Няколко бронетранспортъра с пехота се измъкнаха след предните танкове на шосето и изчезнаха от зрителното поле на Серпилин зад дъговидния край на гората.

Два бронетранспортъра пламнаха, пламна един танк, пехотата започна да заляга, някой хукна назад.

И изведнъж, отдясно, близо — преди това Серпилин не бе забелязал, че един от нашите танкове стои в засада толкова близо — гръмна танково оръдие. Рязко, силно, после второ, трето...

Танковите оръдия запrikaзваха по цялото протежение на гората — и отляво, и отдясно. Едни от германските танкове започнаха да тъпчат на място, други с голяма скорост се устремиха напред по пътя, като стреляха в движение. Една балванка удари наш танк, рикошира и със свистене профуча ниско над земята.

Някаква още неунищожена германска батарея продължаваше да стреля по гората.

Три-четири минути изглеждаше, че там, отпред, на полето, пред края на гората, германците са забъркали някаква каша — не можеш да разбереш накъде се движат. Но постепенно кашата започна да се избистря.

Пехотата хукна назад. Два бронетранспортъора бързаха обратно, като криволичеха между избухващите снаряди и дупките. Седем-осем танка и самоходки горяха пред самия край на гората, а десетина машини с различна скорост запълзяха назад.

Стената на артилерийския огън сякаш разкъса германците на две части и танковете, които я бяха преминали, сега не се виждаха от мястото на Серпилин, но добре се чуваха. Те се движеха и стреляха някъде наблизо, вдясно, зад гората, там, където им бе устроена засада и където нашите — това се чувствуваше по звуците на боя — стреляха от двете страни с насрещен огън.

И нашите, и германските танкови оръдия стреляха глухо и силно. После въздухът се разтърси от тежък взрив на противотанкова мина. И изведнъж над целия тоя смесен грохот се откри измъчен, задъхан рев на мотор. От гората изскочи германски тежък танк и с максимална за него скорост се понесе назад по полето, като догонваше изостаналата пехота и вече избягалите натам, към Могилъов, оцелели щурмови оръдия и танкове. Той се промъкна през гъстата мрежа на избухващите снаряди и продължи нататък. Един снаряд го удари косо в задната броня, друг попадна право в кулата; дори се видя как танкът потрепери, но отново тръгна напред.

— Все пак избяга — ядосан каза Серпилин. И погледна пребледнелия от възбуда Синцов.

Една германска батарея още продължаваше да стреля по гората. Отзад се чува няколко изстрела от танкови оръдия, после още един. Пак няколко и отново един. И нищо повече! Само някой продължаваше да стреля с картечница...

Серпилин трепна от рев на мотори. Над края на гората с пикиране прелетя деветка наши щурмови самолети.

— Това вече е лошо — каза Серпилин. — Току-виж, нападнали нас.

Но по края на гората изведнъж се извисиха няколко сигнални ракети, които очертаваха предния край. Както изглежда, не само Серпилин бе помислил, че могат да нападнат своите...

А щурмовите самолети пикираха право над главите на отстъпилата вече до отсрещния край на полето германска пехота, над вече почти допъзелите до дъбовата горичка оцелели германски танкове. Два от тях пламнаха. Запали се още нещо, оттук не можеше да се разбере какво. Самолетите описаха завой и отново прелетяха ниско над германците, над отсрещната страна на полето. Бързо и отсечено затракаха германските арликони. Един от самолетите се пръсна във въздуха, а останалите осем още веднъж минаха над полето... И обръщайки се обратно, изразходвали боеприпасите, полетяха косо над гората, назад...

А германската батарея сякаш се опитваше да отмъсти за станалото и все още стреляше по гората. Докато над полето пикираха самолетите, изглеждаше, че е млъкнала, а сега отново започна да се чува как снарядите ѝ избухват отзад в гарата.

И Серпилин изведнъж си помисли: „Ей сега на, когато вече всичко свърши, там, в гората, непременно ще убият някого с последния или с предпоследния снаряд. Почти винаги стави така, като напук.“

Сякаш в отговор на мислите му нашите артилеристи, които дотогава продължаваха да обстрелват полето, отново пренесоха част от огъня в дълбочина, зад дъбовата горичка, като се стремяха да извадят от строя тая последна германска батарея.

Серпилин се послуша. Отзад, в гората, беше тихо. Всичко бе свършило. Димната завеса се бе отделила от земята и се издигаше над върховете на дърветата.

После наблизко се чу скърцане на спиращи гъсеници и в окопа на наблюдателния пункт скочи Галчонок.

— Другарю командущ, спряхме ги и напълно ги унищожихме — каза той с прегракнал, още нечовешки, неизстинал от боя, треперещ глас, такъв, сякаш не стоеше на твърда земя, а още подскачаше и се друсаше в танка.

— Е, май не напълно. Една част избяга обратно, а и не можеше да стане другояче при условията на боя — каза Серпилин, като махна с ръка към Могильов.

Той не искаше да укори Галчонок. Напротив, можеше само да го похвали за тоя бой. Но навикът му да уточнява се прояви дори в тоя миг. Напълно — значи, напълно: колкото са се появили в зрителното поле, толкова да останат на бойното поле.

— Говоря за ония, които успяха да излязат на пътя, другарю командущ, седем танка, от тях четири тигъра, четири щурмови оръдия, четири бронетранспортъора, почти цяла рота пехота — тях всички напълно. Четиридесет и седем пленници...

— Пак не напълно — каза Серпилин. — Със собствените си очи видях как един тигър избяга. И от щурмовите самолети се изплъзна.

— Да, един избяга — съгласи се Галчонок. — Забравих за него!

— А може би с тоя тигър е искал да се спаси самият командущ Могильовския укрепен район или който там им е началник? — каза Серпилин. И се усмихна. — Нищо, сега вече никъде не може да отиде. Смятам, че това беше последното им усилие!

— Ще питаме кой е бил в тоя танк — обеща Галчонок. — Взехме четиридесет и седем пленници, от тях петима офицери. Ще ги питаме.

— А общо колко машини унищожихте, не само на пътя, а общо, преброихте ли?

— Още не сме, другарю командущ. В суматохата на един му се струва, че той го е унищожил, на друг — че той! Като ги преброим, ще докладваме.

— И сам успя ли да извоюваш? — попита Серпилин.

Преди да се приближи до него, Галчонок бе избърсал лицето си, но шията му си оставаше опушена от барут.

— Малко — каза Галчонок. — Излязох с танка да понаблюдавам боя. Дадох няколко изстрела.

— Е, добре, благодаря — Серпилин прегърна Галчонок. — За всичко, включително и за тоя бой! Военният съвет на армията ще ви представи за висока награда. Заслужихте я. Предайте благодарност на

целия личен състав от името на Военния съвет. Не забравяйте и придадените ви части, те също заслужават!

— Няма ли да погледнете как сме ги смлели там? — попита Галчонок. Чувствуваше се колко му се иска Серпилин да погледне.

— Извинявай, не мога. Трябва да вървя. Смятам, че благодарение на вашите действия Могильов днес сигурно ще падне. Тъй че сам си виновен: бързам за там!

Но макар че каза „бързам“, спря и сякаш се страхуваше да не се изличи от паметта му, още веднъж погледна по посока на Могильов, към полето и високите и дълги стълбове дим, които се издигаха над още недогорелите танкове. Денят беше безветрен... И чак след това, заедно с Галчонок и Синцов, тръгна към гората, към оставените там коли. Изпокършените и обгорени от снарядните парчета борове изпускаха смола. Носеше се силна миризма на бор и изгоряло. Току-що разцепените от снарядите дънери се белееха сред тъмния листак като голи кости, стърчащи навън от счупения крайник.

Двата вилиса и бронетранспортърът бяха готови за път. Но когато Серпилин вече се приближи до вилиса, появи се бързо крачещият Илин. Зад него, воден от двама автоматчици, вървеше един германски капитан-танкист.

— Другарю командущ, разрешете да доложа — рапортува Илин, като остави германеца зад гърба си, — бойците от поверения ми триста тридесет и втори стрелкови полк плениха тоя капитан от германската армия, командир на дивизиона щурмови оръдия. При разпита след пленяването той даде важни показания!

— Какви? — попита Серпилин. Не му се вярваше, че в бъркотията, веднага след боя, капитанът е могъл да даде важни показания.

— При разпита съобщи, че заповедта на всяка цена да се измъкнат от Могильов е била предадена на командването на Могильовския укрепен район по радиото непосредствено от генерал-фелдмаршал Модел.

— Нещо бъркаш.

Каза „бъркаш“, защото знаеше, че Модел не може да има никакво отношение към Могильов: той командува групата армии „Северна Украйна“. А групата армии „Център“ се командува от фелдмаршал Буш.

— Кой го разпитва?

— Аз го разпитвах.

— Значи, не си разбрал добре. Доведете германеца.

Доведоха германеца. Сега той стоеше на две крачки от Серпилин, между двамата автоматчици, обезоръжен, с черен разкопчан кобур за парабела отляво на колана, с рицарски железен кръст на шията, с лице, потъмняло от барутния дим, както нашите; и той още не се беше успокоил, бе силно възбуден след боя. Раменете и ръцете му потръпват, сякаш му е студено, но стои изправен, дори е вирнал нагоре глава. Млад е, а с рицарски кръст.

— Капитане — каза Серпилин, подбирайки бавно немските думи, които помнеше добре, но трудно, не веднага свързваше една с друга, — след пленяването ви сте съобщили, че заповедта за измъкване от Могилъв е получена от фелдмаршал Модел. Очевидно това е грешка?

— Господин генерал, аз казах истината. Преди боя ни прочетоха заповед от фелдмаршал Модел.

— Вас не ви командува Модел — каза Серпилин.

— Не знам, господин генерал. Прочетоха ни заповед от фелдмаршал Модел. Казаха ни, че е поел командуването на групата армии „Център“.

Новината беше важна, във всеки случай заслужаваше внимание. Когато се смени командуващият групата армии, това косвено говори и за създалата се обстановка, и за начина, по който самите германци оценяват тая обстановка. Ако всичко е наред, не сменят командуващите!

— Защо се предадохте в плен?

— Моят дивизион престана да съществува, а аз бях обезоръжен.

— Би се докрай, нищо не може да се каже за него — потвърди Илин и сега Серпилин се убеди, че той действително разбира немски.

— Къде сте започнали да воювате? — попита Серпилин, като се поддаде на не докрай осъзнатото чувство: кой знае защо, изведнъж си бе помислил, че и тоя германец тогава, през четиридесет и първа, може да е бил тук, край Могилъв...

Но германецът изрече някакво име, което Серпилин отначало дори не разбра. Разбра едва след като попита отново и си спомни онова, което често, някак от само себе си се забравяше: че войната е

започнала не през четиридесет и първа, а през тридесет и девета година. И германецът бе споменал не наш град, а Динан в Белгия, където германските танкове бяха пробивали фронта на французите.

— Нахранете го, ако поиска, и го изпратете в щаба на армията, в разузнавателния отдел — заповяда Серпилин. — Още днес ще бъде нужен там, за да потвърди даденото от него сведение. Ясно ли е?

Каза го строго, като напомняше на Илиң, че не бива да стават никакви случайности.

— Ясно, другарю командущ.

— За успешно водения бой благодаря на личния състав на полка. Представете за награди ония, които са се отличили — каза Серпилин. И като се качваше на вилиса, спря Синцов, който се канеше да седне на задната седалка. — Качи се при радистите. Щом излезем от гората и започне да се чува по-добре, ще предадеш на Бойко, че наистина се връщаме, и факта за Модел, съобщен от пленника. Нека докладва в щаба на фронта, без да чака нашето пристигане.

ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА ГЛАВА

Привечер Могильов беше превзет и окончателно очистен от германците. Но и след това Серпилин трябваше да работи още много часове — планираше бъдещето: всичко, което възникваше и изискваше бързи решения във връзка с новата, допълнителна директива на Ставката. На техния фронт бе заповядано да доразвие успеха, в движение да форсира Березина и заедно със съседните фронтове стремително да настъпи към Минск.

В крайна сметка работният ден продължи почти цяло денонощие — от четири часа сутринта, когато бе станал, за да отиде във войските, до три часа през нощта, когато се сбогува с началник-щаба и се прибра да спи.

И макар че най-после можеше да си позволи това, пак не му се спеше — против природата и здравия разум.

Вече бе казал на ординареца да го събуди в шест сутринта. Беше свалил и рубашката, оставаше му само да събуе ботушите, да се разсъблече, да легне на оправеното легло и да угаси хранваната от динамото крушка. Вече два пъти се наканваше да стори това, но нещо му пречеше.

Както бе седнал край масата, вече без рубашката, за малко, за да изпие преди лягане чаша чай без захар, така си и седеше — не почиваше, а мислеше, сякаш за всичко това не може да се мисли по-късно, друг път, а не днес. Да, изглежда, не може, изглежда, мислите не идват по разписание. Днешните събития се редуваха в паметта му, объркваха се във времето. За по-предишните си спомняше по-късно, и обратно. А и изобщо си спомняше неща, които нямаха отношение към днешния ден. Но щом си ги спомняше, излиза, че имат...

Казват, че на ново място не се заспива лесно. Но тая поговорка не се отнася за военно време, иначе изобщо ще се отучиш да спиш. Само за шест дена настъпление това е третото място. Въпросът не е в новото място, а в новите мисли, които в безсънната ти глава се смесват със спомените за миналото.

Утре продължава същото, което беше днес, същото настъпление, но в твоя собствен живот освобождаването на Могильов слага край на едно нещо и началото на друго. Сигурно затова не ти се спи!

Понеже се досещаха за по-нататъшната задача, още предната нощ бяха набелязали с Бойко това току-що превзето тогава село край пътя Могильов — Минск като удобно място за бъдещия команден пункт. Вчера по същото време го бяха превзели в движение — затова и селото е оцеляло — а днес вече ноцуват в него, на седемнадесет километра северозападно от Могильов.

А Могильов, за който през последните дни толкова се беше говорило, та изглеждаше, че самата тая дума висе във въздуха пред тебе, остана назад, в миналото. И според новата разграничителна линия дори не е в полосата на твоята армия, а у съседа вляво. Той ще остави там своя дивизия и свой комендант! А тебе насочиха право към Минск.

Макар че шосето Могильов — Минск беше на два километра оттук, от края на селото, пак се чуваше как камионите ръмжат по отклоненията. И войските, и техниката, и тиловите служби цяла нощ вървят напред. А шосето само се казва така! Всъщност е подобрен черен път, който при отстъплението си германците бяха изровили и задръстили с унищожената от въздуха и от земята техника; целият път е непрекъснат обход...

В Могильов плениха само двама генерали — командувачия укрепения район и командира на дивизията. Те казват, че вчера, когато градът бил обкръжен, в него е имало петима генерали. Единият, ранен, бил откаран през нощта с щорх от могильовския аеродром за Минск. Не се знае дали е долетял, или не. Вторият бил подпален от нашите щурмови самолети в колата си по пътя. А за другия сами не знаят къде се е дянал... Смятат, че е загинал някъде край града.

Може да се повярва! Случвало се е и ние да не знаем.

Разбира се, обидно е, че двамата генерали бяха пленени не от тебе, а от съседа ти вляво. Когато през деня разделихте града наполовина, а после го преполовихте още веднъж, генералите се оказаха в кварталите, които превземаше съседът.

Когато после се срещнахте в Могильов, съседът каза за командира на германската дивизия, че на времето като командир на

полк е участвувал в превземането на Могилъов, признал това на разузнавача.

— Кой полк? — попита Серпилин.

Съседът извика своя разузнавач, за да назове полка.

— Правилно — каза Серпилин, — участвувал е. Първите ми пленници през войната бяха от тоя полк.

Такова събитие като първите пленници се помни дълго.

— Значи, тъкмо с тебе се е бил — каза съседът. — Още не съм го изпратил в щаба на фронта, може би ще поприказваш със стария си познат?

Серпилин се отказа. Беше съблазнително, но и неудобно. Защо да разпитва чуждите пленници? А няма нищо чудно, бил е германски полковник, командувал е полк, превзел е Могилъов. После е станал генерал — започнал е да командува дивизия по същото направление. Отначало е вървял напред, после назад...

Ако има нещо чудно, то е в нас самите. Как все пак устояхме, издържахме тогава първия им удар? Как не им позволихме да влязат в Москва? А по-нататък всичко е закономерно! Макар че, разбира се, има и известен процент случайност — че тъкмо на тебе се падна да си върнеш Могилъов, който тогава бе оставил. А иначе всички, които са живи от четиридесет и първа година, където и да ги е запращала войната, изпитват едно и също чувство: сега, като настъпва, всеки си спомня къде е бил тогава и какво е оставял...

Съседът забърза към комендантството да провери как се оправя там назначеният от него комендант на града, а Серпилин посрещна Батюк, който бе дошъл да види какво представлява превзетият от войските на неговия фронт град Могилъов.

Разговорът с Батюк потвърди предположенията на Серпилин за по-нататъшното придвижване на армията към Минск.

И преди, и днес, когато сроковете за превземането на Могилъов се удължиха с още няколко часа, Батюк настояваше само за това. Не оставяше тая тема — и по телефоните, и когато идваше. А сега, след като Серпилин докладва последните данни за придвижването на Кирпичников, който тоя ден бе изминал вече двадесет версти и бе дал дума до вечерта да форсира с челните си отряди река Друт, на половината път до Березина, Батюк не се връщаше към по-раншните

упреци за Могильов, не броеше колко квартала си превзел ти и колко — съседът...

Вече не приказваше за това. Мълчаливо признаваше, че си действувал правилно — и тая сутрин, и преди, когато настояваше дяснофланговите ти корпуси да се придвижат на запад, към Березина.

Още нямаше документ, чакаха го всеки момент. Но Батюк, който не обичаше да държи хората в неизвестност, още повече собствените си командувачи армии, веднага щом се срещнаха в Могильов, каза на Серпилин, че вече е предупреден по високочестотната уредба — на техния фронт във взаимодействие със съседите предстои да развива успеха право към Минск!

— Както и предчувствуваше — каза Батюк. — Да не мислиш, че не виждах? Виждах. Аз му трия сол на главата, че се бави с Могильов, а той пет пари не дава, вече мисли за Минск.

— А вие нима не мислехте, другарю командувач? — попита Серпилин.

— Моето положение е по-просто. Която и армия да бе превзела Могильов, и двете са мои! А ти прояви твърдост в тая работа — не загуби спокойствие! За Могильов ти се карах, а сега те хваля, задето успяваше да мислиш за утрешния ден!

Лвов пристигна в Могильов след Батюк, присъедини се към тях, когато отидоха да пият чай при командира на дивизията, превзела последните къщи, в това число и гарата. Разбира се, по такъв случай, какъвто бе превземането на Могильов, командирът на дивизията нямаше предвид чай, но Батюк се отказа от друго:

— Покани ни на чай — значи, ще пием чай. До довечера имам много работа. За днес ти свърши своето, а аз тепърва започвам. — И се обърна към Серпилин. — Правилно ли е, или не?

Лвов не пи чай. Влезе в подредената на бърза ръка стая със строшени стъкла, погледна канчетата, от които пиеха чай — може би канчетата не му харесаха, стори му се, че хигиената не е спазена, а може би наистина не искаше да пие — седна встрани на крайчеца на стола и си остана там, отделно, чакаше да се освободи Батюк. Сядайки, се намръщи. Кракът, който бе изкълчил преди настъплението, още не минаваше, но Лвов търпеше болката.

Оказа се — Серпилин не знаеше това, защото в бъркотията не му бяха докладвали — че днес Лвов е бил на същото място, където беше и

той. Направил цял кръг, стигнал до стика със съседната армия и се върнал в Могильов през съседа отляво.

— Както ми докладваха, разминали сме се с вас за двадесет минути — каза Лвов.

— Значи, за малко не сте сварили боя — каза Серпилин. — Аз си тръгнах веднага след боя. А резултатите видяхте ли?

— И резултатите видях, и боя сварих. Само че сме били на различни места.

— Да — намеси се в разговора Батюк. — Когато сутринта ми доложиха, че командувачият армията не е на мястото си, намира се там, където не трябва искаха да те извикам оттам и да ти дърпам ушите. Но почти веднага след това ми докладват, че и членът на Военния съвет е там, обажда се на началник-щаб да обърнат внимание върху работата на трофейните команди. Искане началникът на фронтовата трофейна служба, лично, бързо, незабавно да отиде там, на бойното поле! Иля Борисович те отърва — кимна Батюк към Лвов. — Ако се карам на теб, трябва да критикувам и члена на Военния съвет. А да критикувам него, няма полза. Да критикувам само тебе пък, е несправедливо...

Лвов слушаше, без да мигне, сякаш всичко това не го засягаше. И каза единственото нещо, което го интересуваше:

— Отдавна смятам, че началникът на трофейната служба или трябва да е смел човек, способен да сложи в ред трофеите веднага, под огъня, или изобщо не го бива за работа. Не са ни нужни гробари на тая длъжност!

Батюк не отговори. Или имаше собствено мнение за началника на фронтовата трофейна служба, но не искаше да спори пред Серпилин, или изобщо не придаваше значение на тоя разговор.

— Другарю Серпилин, искам да знам вашето мнение за заместник-началника на политотдела при вашата армия Бастрюков — неочаквано за Серпилин попита Лвов. — Сблъскали ли сте се с него?

— За какво можем да се сблъскаваме?!

По всяка вероятност Лвов бе употребил думата „сблъскали“ в другото й значение, но Серпилин сметна за нужно да уточни.

— Не в тоя смисъл — нетърпеливо каза Лвов.

— Отдавна служим в една армия, но нямам постоянна и непосредствена работа с него. Мисля, че членът на Военния съвет на

армията по-добре може да ви докладва за служебните му качества.

Отбягвайки отговора, Серпилин не извърши особено голям грях: известно е какво ще каже Захаров за Бастрюков!

— Имах предвид това — каза Лвов. По лицето му не можеше да се разбере дали е доволен или недоволен от отговора на Серпилин. — Исках да чуя мнението ви само по един въпрос. Виждали ли сте го да се държи като страхливец?

— С ваше разрешение бих използвал друга формулировка: не съм го виждал да се държи като храбрец.

Батюк се разсмя от тая атестация, а Лвов не намери в нея нищо смешно, сметна я за отговор по същество, леко кимна и попита Батюк, има ли намерение да тръгне обратно за щаба на фронта. Като чу, че командувачият ще поостане в Могилъов, с цялото си държане даде да се разбере, че иска да остане насаме с него. Както е прието в такива случаи, Серпилин излезе, като поиска от Батюк разрешение да отиде и даде разпореждания...

Нямаше за какво да дава разпореждания в тоя момент; щом излезе, Серпилин каза на приближилия се командир на дивизията да продължава да върши работата си, а той, застанал пред входа, на разрушения тротоар, продължаваше да гледа улицата, която водеше към югозападните покрайнини на Могилъов и по която през четиридесет и първа, още преди боевете с германците, когато подготвяха отбраната, много пъти бе минавал от полка към щаба на дивизията. Тогава улицата беше непокътната и на нея още живееха хора — някъде между мира и войната, нито отвикнали от едното, нито свикнали с другото. Не само у гражданите и у военните, а и в собствената ти глава не може да се побере мисълта, че тук цели три години са стояли германци, че през две къщи отсреща е било германското им комендантство, от което сега е останала само купчина развалини: нелегални вкарали в мазето адска машина; вдигнали във въздуха и комендантството, и коменданта.

В града и сега живеят хора. Посрещнаха ги, а се оказа, че са запазили и червени знамена. Група партизани мина по улиците с оръжие и червено знаме. От мазетата наизлязоха жени и деца. Имаше сълзи и прегръдки. Домъкнаха отнякъде сиромашки хляб и сол —

изпекли бяха питка с брашно от лобода. Командирът на дивизията се разплака и от тоя хляб и сол, и от женските сълзи, когато му подадоха питката върху кърпа. Тия сълзи са заразителни. Серпилин сам почувствува това, когато една мършава като върлина, плачеща бабичка го прегърна и без да обръща внимание, че бърза, го целуна бавно три пъти, като обръщаше главата му към себе си, сякаш той не е генерал, а блудният син.

Както стоеше на тротоара, Серпилин се обърна към изскърцалите спирачки. От вилиса изскочи Барабанов, адютантът на Батюк, който бе ходил някъде по негова заповед. Серпилин много пъти го бе зървал за момент, но чак сега се сблъскваше с него така, лице в лице. И чак сега забеляза колко се е състарил и е отслабнал Барабанов; кожата върху скулите му бе толкова силно опъната, сякаш вече беше недостатъчна.

Барабанов козирува, искаше да мине покрай него, за да отиде при командувация, но Серпилин го спря:

— Какво ти е, Барабанов, болен ли си?

— Болен съм. Откриха ми язва.

— Трябва да идеш в болница.

— Докато мога, ще търпя. Страх ме е да не се запия, щом заради тая язва пак ще отида в болница.

— Защо пък да се запиеш?

— Познавам се аз, другарю генерал — каза Барабанов.

Не може да се каже, че Серпилин изведнъж се почувствува виновен пред тоя човек — не, той не се смяташе за виновен, но щом случаят ги е сблъскал, искаше между тях да няма вече нищо такова, каквото не бива да има между хората на война.

— Не искам да ми се сърдиш, Барабанов.

Барабанов вдигна очи, дотогава бе гледал в краката си.

— Както ви обещах, пращам пари на вдовицата му. Ако смятах, че не сте прав, нямаше да го правя. — И попита: — Ще разрешите ли да вляза?

Като накуцваше, по външната стълба слезе Лвов, кимна на Серпилин, влезе във високата си, тромава емка с двойно предаване и замина.

Когато Серпилин се върна вътре, Батюк още седеше на масата; а Барабанов му докладваше — оказа се, че бе ходил по негова заповед да

получи ордени. Батюк искаше още тук, в Могильов, да връчи ордени и медали на войниците и офицерите, които бяха пленили двамата германски генерали.

— А донесенията ще приготвим довечера — каза Батюк, като ставаше. И вече на излизане, навярно защото отиваше да награждава, заприказва за сина си, който воюваше на Ленинградския фронт: — Днес се обадиха за сина ми по високочестотната уредба. Оказа се, втори път е ранен. На двадесет и трети ние с тебе едва започвахме, а той същия ден край Мусталахти вече откъд Виборг, бил ударен от снарядно парче в ръката. Отново останал в строя и получил медал „За храброст“. Здрав е синът ми, щангист. Преди войната беше третокурсник в „Лесгафт“...

И Серпилин почувствува по гласа му, че си дава кураж, но го е страх за сина. Още повече го е страх, защото знае: малко само да си бе поизкривил душата, можеше в тая война да настани своя син някъде по-близо до себе си и по-далече от смъртта. А възможно е и жена му — майката си е майка — да му натяква за това в писмата...

Батюк замина при съседа, а Серпилин остана в оная част на града, която бе превзета от неговите войски, обиколи по улиците, провери как се изтеглят, как излизат от града. Това не е толкова просто: шест дена бяха мислили само как да превземат града, а сега изведнъж, без дори да пренощуват в него, продължават нататък. Поздрави няколко командири на полкове — едни още в почивка, други вече в марш; разпита за загубите, за които вече си бе съставил първоначална представа. Най-много убити има там, където не бяха пробили веднага отбраната, бяха се застояли на едно място, изложени под огъня на някоя след това направена на пух и прах германска огнева точка.

Върху братските могили в най-добрия случай изписват на дъсчица имената с химически молив, а кой откъде е — не пише. Но и по имената човек може да се сети кой откъде е. На една такава тъмносива, мокра от превалелия привечер дъжд дъсчица, където са погребани не днешните, а още вчерашните, сред единадесетте имена имаше не само руски, украински и белоруски — както винаги и навсякъде, — но и едно казахско, и някакво почти чуждестранно, сигурно естонско име, и кавказко — Джатиев, — може да е осетин, а може и чеченец. И все на една и съща дъска, срещу едно и също разрушено картечно гнездо.

Разбира се, боят в града дава допълнителни преимущества на отбраняващите се. Докато ги извадиш от укрытията, понасяш жертви. Но силата, която имахме сега в ръцете си, преодоляваше и това преимущество — изгаряха германците със залпове на катюшите, щурмуваха от въздуха позициите им, опасващи покрайнините на града, разрушаваха с право мерене гнездата и опорните им пунктове в къщите — правеха всичко, каквото можеха, за да намалят собствените си загуби. И в резултат на това дори в чертите на града загубиха по-малко от германците. Равносметката не е лоша.

По предварителни данни в самия Могильов бяха взели около две хиляди пленници. Ако вчера германците се бяха съгласили да капитулират, още няколко хиляди щяха да останат живи. И ние нямаше да понесем днешните загуби!

Когато си направил ултиматум и чакаш, не воюваш, а после не получавайки отговор, продължаваш да млатиш, докато довършиш противника, военният изпитва двойко чувство. Яд за собствените жертви, които биха могли да се избегнат, ако в отговор на условията ти бяха излезли с бяло знаме. И, разбира се, злоба срещу противника за тия загуби, за това, че е продължавал, както се казва, безсмислената съпротива. Но колкото и да се ядосваш, тя хем е безсмислена, хем не е съвсем! Защото ония от твоите, които противникът е убил през тоя последен ден, лежат в земята и вече няма да тръгнат с тебе нататък — нито към Минск, нито към Варшава, нито към Берлин. И това е най-горчивото!

И вчера, и днес унищожиха много германска техника. И в Могильов, и извън Могильов. Особено по пътя за Минск. Трябваше да определят колонни пътища за пехотата си вляво и вдясно от тоя път, иначе не може да се мине! А за да прекарат по него артилерията, сега работят сапъори — разчистват.

Когато минаваше през града, по главната улица, сред разрушените и полуразрушени къщи, видях оцелели табели. При германците тук, в Могильов, е съществувала някаква търговийка, в магазинчетата се бяха настанили неизвестно откъде изпълзели търговчета; имаше и работилница за свещи, и оказионен магазин на някой си А. Дуплак, и някакво кафене — не можеше да се разбере чие, защото половината табела бе отнесена от снаряд...

Видя всичко това и си спомни двадесета година — ноемврийския, необичайно студен за Крим ден, когато след Перекоп, догонвайки бягащите бели, влязоха в Симферопол и видяха главната улица със заковани и олющени, но все пак по-богати от тия, могилъовските, магазини, бакалници и лавки; с все още останали по табелите следи на всичко онова, което е живяло там при Врангел...

Спомни си тогавашните свои чувства — на младия, двадесет и пет годишен човек, който съвсем наскоро бе взривил стария свят и сега го довършваше там, в Крим. Спомни си и помисли за онова, което понякога се забравяше сред всичките военни грижи: не, не сме само ние и германците! Има и друго! Имаме си и наши хлебарки, наши дървеници! И уж изглеждаха безсилни, толкова изсушени от времето, че са останали само люспите им, а все пак бяха оживели, бяха успели да започнат бедната си търговийка. Едва ли животът им при германците е бил толкова сладък — в страх и на пръсти. Но въпреки това са хранели надежда за връщане на старото, унищоженото през седемнадесета година... Па макар нищо и никакво, при каквито и да е условия...

Когато край гарата командирът на дивизията му представяше отличилите се войници, които бяха пленили последните германци, по името и произношението на един от тях, сержант, Серпилин разбра, че е касимовски татарин, земляк на майка му, и заприказва с него на татарски. Изненаданият сержант гледеше Серпилин така, сякаш стоящият пред него командущ армия е едно, а вътре в него приказва на татарски някой друг. Чак след това се опомни и отговори. Оказа се, че наистина е касимовски татарин.

Отговаряше ту на руски, ту на татарски. Военните неща на руски: „Тъй вярно, другарю генерал“. „Служа на Съветския съюз, другарю генерал!“ А останалите, не военните — на татарски. Серпилин отдавна не бе имал случай да говори татарски.

После, като тръгна нататък, все мислеше за майка си. А тия спомени бяха точно на толкова години, на колкото командирът на дивизията, който бе превзел града — за последен път бе разговарял с майка си на татарски преди тридесет и девет години, преди смъртта ѝ. Тридесет и девет години! За друг човек са цял живот.

Да, детството е далече. Толкова далече, че вече не се вижда къде е свършило...

Почти всички се стремяха да намерят причина, за да се отбият в току-що превзетия град. Не само ония, които имаха някаква работа, но и които изобщо нямаха.

Серпилин срещаше и едните, и другите, но не им правеше забележки: нямаше настроение. Отбил се е за малко човекът, минал е през Могилъов, видял го е... Може да се разбере! Чак по-късно се посмя над това, когато срещна в града Захаров.

— Кого ли не видях! Само Бастрюков го нямаше, дори ми е чудно! Нали обича да влиза в градовете. Когато влиза последен, видът му е пак такъв, сякаш влиза пръв...

— На Бастрюков днес не му е до това — махна с ръка Захаров. — Толкова много си изпати от Лвов, че няма да го забрави, докато е жив.

И разказа една история, която обясни на Серпилин неочаквания за него въпрос на Лвов за Бастрюков.

Оказва се, че Лвов, който продължаваше да гласи Бастрюков за началник на политотдела, тая сутрин го взел със себе си на предната линия. Както често ставаше с него, не съобщил на никого къде отива и къде ще бъде, прегледал в оперативния отдел обстановката, качил се в знаменитата си емка, взел вилиса с автоматчиците и тръгнал. Без да се отбива нито в щаба на дивизията, нито в подвижната група, по собствената си карта поел право към стика между двете армии, искал лично да провери как е осигурен!

Обикновено се ориентирал добре, а тоя път сбъркал посоката, с пълна скорост изскочил от гората отвъд предния край, вдясно от Бобруйското шосе, и се озовал точно под огъня на германската артилерия.

Емката му хлътнала в един стар окоп, но оцеляла, вилисът с автоматчиците, който преди това, на разклона на пътя, спукал гума, бил назад, а Лвов се озовал на полето с още трима души — неговия адютант Шлейов, Бастрюков и шофьора, който бил ранен в главата; затова не бил удържал колата и я оставил да хлътне в окопа. Лвов лично превързал шофьора и като взел от емката полуавтомата, с който винаги пътувал, и гранати, залегнал в близките храсти заедно с придружаващите го лица, готов да приеме боя, ако германците се приближат.

Германците не се приближили към тях, били заети с друго. Шлейов, който като адютант на Лвов бил свикнал с неприятностите, лежал до него, а когато боят стихнал и германските танкове и бронетранспортъори били подпалени и спрени, оказало се, че Бастряков го няма.

— Ти си бил на наблюдателния пункт вляво от шосето — каза Захаров, като завърши разказа си — а Лвов вдясно, на около километър и половина. Докато изнесат оттам ранения шофьор, докато сами се измъкнат, вземат от танкистите друг шофьор и извадят емката, тебе вече те е нямало, заминал си, а командирът на дивизията Артемиев се явил пред негова светлост. Тъкмо той ми изигра всичко това като в театър. Оказва се, че Бастряков тичал цял километър назад през гората и не знам на какво се е надявал! Може би от страх е сметнал, че всички освен него ще загинат — и работата е скрита — покрита! Само че Лвов го открил на пътя при вилиса — като сменили гумата, вилисът останал на мястото си — автоматчиците не знаели накъде да поемат и тръгнали напред да търсят Лвов. А Бастряков дотичал или допълзъл право при тоя вилис, не знам как е било! Но разправят, че когато Лвов го спипал при вилиса, картината била внушителна! Бастряков се опитва да се измъкне, обяснява, че е дотичал при вилиса за помощ, да ги отведе при другаря Лвов, а шофьорът отрича, казва: не съм получавал никакви заповеди от полковника... Е, така или иначе, Лвов бързо разбрал каква е работата. Бастряков сигурно си е мислел, че и тоя път случаят ще му помогне, както вече неведнъж дотогава — кротко изслушал всичко, което се стоварило върху главата му, и стоял настрана като кученце, докато Лвов приказвал с командира на дивизията. После гледа: Лвов се кани да тръгва. Разбира се, не посмял да се качи при него в емката, но се вмъкнал заднишком във вилиса на автоматчиците. Лвов спрял емката, отворил вратата, като му викнал: „Вън от колата!“ В първия момент Бастряков не разбрал. Лвов викнал още веднъж: „Вън от колата!“ Тръшнал вратата така, че стъклото се пукнало, и потеглил с двете коли, останал само прахът изпод колелата!

— Да — каза Серпилин, — когато гледах боя там, от наблюдателния пункт, не знаех, че членът на Военния съвет на фронта е в такова критично положение. Как е станало така, че е попаднал под огъня? Как са го пуснали да мине? Значи, все пак не е имало истински ред! Ще трябва да ги питам защо.

— Само недей прекалено строго — каза Захаров, като видя, че макар и след време Серпилин не на шега се бе разсърдил. — Да не би за пръв път да му се случва, а? Никого не слуша, никого не пита, обича да изненадва хората! Наистина трябва да му признаем, че когато загази по такъв начин, никого не държи отговорен. Смята, че за него това е в реда на нещата: загазил е — и нищо, какво толкова има? После дори се гордее! — разсмя се Захаров и попита Серпилин, дали смята да се връща в командния пункт на армията. — Заедно ли ще вървим?

Но Серпилин каза, че трябва да свърши още една работа в Могильов. Не обясни каква.

Захаров замина, а Серпилин остави бронетранспортъора и радистите в центъра на Могильов, заповяда им да чакат, взе със себе си само Синцов и един автоматчик и потегли през града към югозападните му покрайнини.

Пътуваше бързо, без да се колебае и без да разпитва, само командуваше накъде да завият. Гудков и автоматчикът не знаеха къде отиват, само Синцов се досещаше...

Като стигнаха до развалините на тухларния завод, Серпилин слезе от колата и постоя малко. Търсеше с очи рововете, за които Ситин му бе казал, че германците накарали населението да погребва в тях убитите. Погледа известно време и ги видя на сто крачки. Рововете са на същото място, където бяха. Тогава се криеха в тях от бомбардировките и погребваха убитите — сами бяха започнали това. „Осемдесет и седморките“ така пикираха до самата земя, че само преките попадения в щелите^[1] и окопите бяха по десетина на ден...

Постоя край тия ровове и продължи нататък, към дъбовата горичка, на третия километър по Бобруйското шосе, където на времето бе влязъл с полка си в първия бой. Сутринта бе гледал това бойно поле оттам, от другата страна, а сега искаше да го види отсам. Оттам чувството е едно, отсам — друго!

Остави вилиса на пътя и измина триста крачки до деренцето, където тогава, през първия ден, беше първият му, преоран после от бомбите, команден пункт.

Сега тук имаше изпотрошени германски оръдия, същите, които тая сутрин бяха обстрелвали отгук края на гората. Край самия път се търкаляха зенитни оръдия, също смачкани и преобърнати, а сред дъбовите дръвчета бяха разхвърляни изгорели и изоставени германски

танкове и самоходки. И около тях, и при унищожените оръдия лежах още неприбрани трупове на германци.

Но той гледаше и сякаш не виждаше всичко това, виждаше не сегашното, а тогавашното. И дори, изглежда, чуваше самия себе си, своя тогавашен глас, припените си заповеди и радостните доклади от първите часове на боя, когато за пръв път със собствените си очи бе видял как спират и горят германските танкове.

И това, че трябваше да се върне в щаба и да продължи да воюва, че вече нямаше време да стои тук и да мисли, само усилваше чувствата му. Спомените напират с по-голяма сила, когато времето за тях е малко...

Той се озърна и видя колоната пленени германци, които прекосяваха пътя; конвоираха ги партизани. Бяха ги хванали някъде тук, в горите край Могилъв, и ги водеха нанякъде. Сигурно да нощуват: свечерява се, а пленниците също ще се хранят и ще спят някъде. В опашката на колоната, като караше германците да бързат, вървеше брадат мъж с избеляла граничарска фуражка, германски офицерски мундир с червена лента на ръката и развяващо се зад гърба му петнисто трофейно платнище...

— Да вървим — каза Серпилин на застаналия зад гърба му Синцов.

И това „да вървим“ беше единственото, което каза през цялото време.

В новия команден пункт на армията Серпилин на бърза ръка похапна заедно със Захаров и Бойко. От щаба на фронта току-що се бяха обадили, че офицерът от оперативното управление със заповедта за по-нататъшните действия вече е на път към тях.

Обикновено вечеряха по-късно, когато главните грижи бяха отхвърлени! А сега решиха да нарушат тоя ред, та после вече да не прекъсват работата.

Бойко единствен от тримата днес изобщо не бе ходил в Могилъв.

— Опасен човек си ти, Григорий Герасимович! — каза Серпилин, учуден от последователността в характера на началник-щаба, проявила се дори в тоя случай. — Как можа все пак да не видиш Могилъв?

— Като ми се удаде възможност, ще го видя — каза Бойко. — Днес не стана нужда, а цял ден имах работа до гуша. И на всичко отгоре от щаба на фронта не оставяха телефоните на мира, искаха все нови и нови данни!

— А в добавка и аз се провиних пред тебе...

— Тревожих се днес за вас — отговори Бойко, като не прие шегата.

Серпилин не си спомняше думата „тревожих се“ в речника на Бойко. Чу я за пръв път и дори го погледна.

Бойко мълчаливо издържа погледа; сякаш напомняше, че и оттук, отдалече, е държал в зрителното си поле всичко, което бе станало там, при Серпилин, и каза:

— След като в разузнавателния отдел разпитаха оня капитан, когото са пленили във ваше присъствие, заповядах да го доведат при мене, преди да го изпратят в щаба на фронта. Исках чрез него да проверя състоянието на духа им — какво може да се очаква от тях занапред.

„Значи, и за това е намерил време“ — отбеляза мислено Серпилин.

— Държа се смело, но личеше, че е потиснат. В отговор на въпроса ми: как стана тъй, че трябваше да се предадете в плен? — нервничеше и подчертаваше преимуществото на нашите сили, оправдаваше се с това, че всичко у нас е много повече, отколкото у тях. Дори заявяваше, че било пет пъти повече! Стана нужда да го попитам откъде знае, че е тъкмо пет пъти. Може би защото на страха очите са големи?

— Има нещо такова — каза Серпилин. — Пък и естествено е: всеки се стреми да оправдае някак своето поражение. Сега германците се оправдават с това, че у нас всичко е повече, отколкото у тях. Имаме числен превес, създадохме и материален! Така е. Но като военни това ни най-малко не ги оправдава. Нападащият трябва да знае срещу кого е вдигнал меч. Какви ще бъдат и разстоянията, и пътищата, и климатът, и с какви хора ще си има работа. Изобщо и специално тук, в Белорусия.

Темата беше такава, че им се искаше да поприказват върху нея тъкмо днес, когато зад гърба им бе останал току-що освободеният Могильов. Но от щаба на фронта пристигна офицерът от оперативното

управление със заповедта. Всички набързо допиха чая и веднага отидоха да работят, както обикновено, при Бойко.

Макар че тоя път командният пункт беше в село, Бойко бе заповядал и тук да опънат същата голяма палатка, в която работеше на по-раншните командни пунктове. Лете я предпочиташе пред къщите.

— Да не смяташ чак до есента да мъкнеш със себе си тая резиденция? — попита Серпилин.

Бойко кимна:

— За работата е полезно, когато свикваш с едно и също нещо.

Заповедта, според която армията трябваше да участва в Минската операция — продължение на Могилъовската — беше немногословна. Онова, за което бяха мислили и по-рано, особено вчера и днес, сега бе изложено като непосредствена задача: стремително да преследват германците с всички налични сили, като заобикалят опорните им пунктове, без да спират никъде, да печелят време и пространство и да вървят напред, към Березина, а след форсирането ѝ — към Минск.

Почти всичко, за което говориха в щаба до късна нощ, бе свързано тъкмо с тая най-близка задача: как по-бързо да стигнат до Березина и да я форсират.

Офицерите от оперативния отдел със заповедите за планираните за утре действия заминаха в корпусите. След като подписа заповедите, посред нощ Захаров също замина напред, във войските. А Серпилин, Бойко и командувачият артилерията продължаваха да работят над предстоящото. В огромната армейска машина с всичките ѝ щабове и разклонения трябваше предварително да се налее всичко, което ѝ предстоеше да смели в себе си през остатъка от нощта, и утре сутринта да го разчлени на десетки различни документи, заповеди, разпореждания и да го доведе до изпълнителите — без това дори най-добрата заповед би останала само празни приказки. И макар че на Серпилин, Бойко и другите работещи с тях през тая нощ хора беше нужно време, за да мислят и решават, те се самоограничаваха, понеже знаеха, че и там, долу, в щабовете на корпусите, дивизиите и по-нататък по низходяща линия ония, които въз основа на техните заповеди ще издават следващите, своите, също трябва да помислят преди да заповядват. А в същото време операцията вече бе започнала, през тая вечер и нощ вече бе прераснала от една в друга...

Не е чудно, че след такава работа се чувствуваш уморен. Чудно е друго: че въпреки умората, след като вече си приготвил леглото продължаваш да седиш и не спиш. У човека се случват такива съчетания на душевна възбуда и силна умора, когато до последната секунда не му се вярва, че ще заспи...

Като си спомни как днес в Могилъов Батюк приказваше за повторното раняване на сина си, който служеше в противотанковата артилерия, Серпилин си помисли за оня, другия старши лейтенант, който също служеше в противотанковата артилерия, само че не на Ленинградския, а на Трети Украински фронт, за сина на Баранова, когото познаваше само от мъничката снимка, изпратена на майка му от фронта...

На Трети Украински засега е затишие, но не е далече времето, когато и те ще започнат. И майка му сигурно мисли за това през свободните си минути. Там, където е сега тя, на съседния фронт, който се е вклинил най-дълбоко в Белорусия, като хирург сега тя има не по-малко работа от командувания армията. Всекиму своето...

Телефонът върху масата иззвъня и Серпилин вдигна слушалката. Обаждаше се Бойко.

— Заповядали сте на оперативния дежурен, ако Кирпичников се обади преди три часа, да ви докладва.

Серпилин погледна часовника си: три без една минута.

— Какво има?

— Докладва, че две негови разузнавателни групи са излезли на Друт и са преминали реката. Едната изпратила радиограми и млъкнала, не се обадила повторно. А другата още веднъж потвърдила, че се намира отвъд Друт и се е свързала там с партизаните.

— Добре, дори чудесно! Сега може и да се спи — каза Серпилин, на когото изведнъж се стори, че не би могъл да заспи, преди да е получил това донесение от Кирпичников. — А ти какво правиш?

— Довършвахме с Маргиани артилерийските въпроси. Току-що свършихме.

— Значи, излиза, че аз спя, а ти още работиш.

— Свършихме — повтори Бойко.

— Ще излезете ли да се разхождате? — попита Серпилин.

Той знаеше: каквото и да се случи, Бойко прави своята петнадесетминутна разходка преди лягане. И Маргиани често ходеше

заедно с него.

— Ако се разхождате, минете край мене, преди да легна, ще поседя на пейката...

Серпилин остави телефонната слушалка и без да се облича, с напъхана в брича долна риза слезе по външната стълба и седна на пейката, още леко влажна след вечерния дъждец.

Автоматчикът, който стоеше на пост край външната стълба, се отдалечи и започна да се разхожда встрани.

Серпилин извади от брича кутия „Казбек“ и запуши. Както бе обещал, отначало след Архангелское се въздържаеше, а сега изпушваше по половин кутия. Запуши и видя Бойко, който пресичаше пътя.

— Сядай, Григорий Герасимович.

Бойко седна, изопна дългите си крака, погледна под око белеещата се в тъмнината риза на Серпилин и попита:

— Не е ли хладничко? Внимавайте да не простудите рамото си!

— Е, няма, топло е. Ще я допуша и ставам. А Маргиани къде е? — попита той за командувация артилерията. — Имах предвид, че ще дойдете двамата.

— Отиде си, досрамя го. Нали го знаете какъв е!

Серпилин знаеше какъв е Маргиани — твърд в работата, но стеснителен до саможивост в общуването си с хората. Воюваше гръмко, а живееше мълчаливо, може да се каже, монашески, и по нищо не приличаше на грузинец, каквито обикновено си ги представят. В очите му имаше някаква печал, сякаш някога някъде с него се бе случило нещо такова, за което изобщо не може да забрави.

— Е, щом си е отишъл, отишъл си е — каза Серпилин. — И артилеристите понякога имат нужда от сън.

Бойко сдържано се прозина и прикри устата си с ръка.

— Уморен ли си? — попита Серпилин.

— Не ми достига точно по един час време на ден!

И като чу това изтръгнало се от Бойко сърдито оплакване, Серпилин с изблик на благодарност помисли за него: „Кара те да почувствуваш мащаба на личността му не с това, че изтъква себе си или се навира в очите ти, а с това, че въпреки цялата му строгост към другите, към себе си е още по-строг! И е издръжлив като вол. А отгоре на всичко е и млад!“

Понякога мислеше за това със завист, а сега изведнъж с друго чувство — може би с облекчение? — че сред тридесет и пет годишните има такива като Бойко! В тоя миг помисли не за себе си и за него, а за нещо много по-важно, което имаше отношение не към старостта и младостта, не към тебе и към него, а към войната, към армията, към времето, в което живеем и още ще живеем. А гласно каза само:

— Ще спим ли, а?

Не защото му се бе приспало, а защото почувствува: Бойко седи до него по принуда, бърза да се поразходи, преди да си легне. Защо да го държи при себе си на пейката?

— Ще походя малко — каза Бойко. — Лека нощ!

Останал сам, Серпилин загаси угарката и погледна пред себе си в тъмнината.

Небето е в облаци. Нощта е непрогледна. И някъде там, на тридесет километра оттук, отвъд река Друт, хората, които първи са я преминали с каквото им е попаднало, лежат мокри на отсрещния бряг. А може би не просто лежат, а се отбраняват сега от германците. Или са загинали. Едната група е потвърдила повторно по радиото, че е преминала реката и се намира там, а другата отначало е предала, но кой знае защо, не е потвърдила...

От четиридесетте души в разузнавателната група, която бе преминала Друт, бе се обадила веднъж по радиото и повече не бе установявала връзка, през трите часа след преминаването на реката в строя останаха малко повече от половината. Останалите бяха убити или ранени. Нямахше къде да оставят ранените и заедно с всички те лежаха тук, на това парче земя, под германския минометен обстрел. Някои бяха ранени вече втори път.

Въпреки загубите, неотслабващия германски огън и очакването, че щом съмне, германците отново, за трети път ще тръгнат в атака, войниците, които се бяха прехвърлили на западния бряг на Друт, вече го смятаха за свой и вярваха, че няма да отстъпят. Но това не им пречеше с тревога и нетърпение да очакват помощ и да ругаят, че още я няма.

Батальонната радиостанция, придадена на групата, беше разрушена от пряко попадение на мина скоро след като преминаха

реката, но лейтенантът, командир на групата, тогава още жив, веднага изпрати двамата останали без работа радисти да се промъкнат до своите и да съобщят каква е обстановката. Когато влизаха обратно във водата, се пошегува:

— Паролата ви беше „Елен“, значи, единият ви крак трябва да е тук, а другият — там!

Старшината, който замести командира на групата, беше ранен преди час, лежеше в несвяст, и след него командуването над останалите хора бе поето от сержант Никулин, който през последните три дена беше свързка на командира на групата. Вече под негово командване отблъснаха втората атака на германците, когато те, прекратили минометния огън, се спуснаха от двете страни и тръгнаха надолу, по брега.

Посрещнаха ги с огъня на трите леки картечници — тежката, както и радиостанцията, бе унищожена от мина — мереха се по пламъчетата на автоматните им редове, и германците, както по време на първата атака, не продължиха напред. По стоновете в тъмното се разбираше как мъкнат назад своите ранени.

Отначало всичко вървеше дори по-добре, отколкото бе очаквал Никулин. Излазът към разлива на реката бе преграден от ивица гъста гора. Докараха групата с два камиона. Един танк прикриваше камионите. До гората стигнаха без затруднения, само веднъж далече, в една долчинка, танкистите забелязаха струпани германци — стреляха по тях и ги пръснаха. В края на гората камионите завиха обратно и тръгнаха да се връщат, танкът също.

Като мина през гората, разузнавателната група се приближи до Друт без нито един изстрел от отсрещния бряг. Бързо преминаха реката, макар че по средата ѝ стана нужда да плуват. Вече бяха преминавали четири реки, при това винаги първи, и за всеки случай носеха със себе си разни подръчни средства; мъкнеха дори две празни бъчви, та като ги пуснат изправени във водата, да сложат вътре гранатите, пълнителите, сандъчетата с патрони, малките сапъорни лопатки и различните други неща. А за късмет тук в гората, в края на разлива, имаше стара барачка: разглобиха я и навързаха дъските на салчета, като използваха една макара трофейна телефонна жица. Някои натъпкаха рубашките, панталоните и платницата си със сухо миналогодишно сено от тая барачка, закопчаха ги, вързаха краищата

им — и влязоха в реката като със спасителни пояси. Включената в групата медицинска сестра не жалеше бинтовете, накъса ги на ленти, та войниците да нанижат на тях ботушите си — и през врата... Имаха опит, не се объркаха...

А боят започна, когато вече бяха на западния бряг. И сами преплуваха, и успяха да прехвърлят със салчетата през реката максимката и двата 82-милиметрови миномета. И изведнъж вече в полумрака видяха как отзад, по-нагоре по течението, на отсрещния, източния бряг от гората наизлязоха много германци, почти цял батальон — значи, почти едновременно са бързали през тая гора към Друт, но са позакъснели.

Като видя германците, без да се съобразява с превъзходството им в сили, командирът на групата заповяда да открият огън с двата миномета по източния бряг. Виждаше се как избухнаха първите мини — и на брега, и във водата, сред германците, които преминаваха реката. Продължаваха да водят огън по тях и в тъмното, наслуки, до последната мина, а мините бяха малко.

Отначало германците се объркаха, но скоро отговориха с минометен огън от отсрещния бряг, а после и от тоя, от дълбочина. Обсипваха ги с мини и оттам, и отгук, а след като преминаха реката, навярно получиха заповед да унищожат русите, докато не е станало късно, и без да чакат утрото, два пъти тръгнаха в атака.

А след всичко това всеки две-три минути — мина, ако не съвсем, то доста близко. И от мините ти докривява, и ранените стенат... Медицинската сестра, която разкъсваше бинтовете, за да навържат ботушите, отдавна лежи мъртва на пясъка...

Кой знае защо, на Никулин се струваше, че тъкмо утрото ще донесе спасение. Ще свърши нощта, ще съмне — и нашите ще се притекат на помощ! Макар че, напротив — утрото можеше да донесе гибел, защото най-вероятно е, щом се разсъмне, германците да тръгнат в нова атака.

Но след преживяното през нощта Никулин мислеше с някакво безстрашие за тая утринна атака: поне ще видиш германците в очите! Нощем е по-страшно: стреляш по тях, а не виждаш дали си ги спрял, или не. Може и да не си ги спрял? След миг някой от тях може да се озове до тебе! А щом съмне — всичко се вижда!

Вече два пъти Никулин пълзешком бе обиколил всички, които се бяха разположили в кръгова отбрана: проверяваше как се окопават. Не ставаше нужда особено да ги подканя: сами разбираха, че спасението е едно — да влязат по-дълбоко в земята. Копаеха и със сапърните лопатки, който имаше, и с ножовете, с канчетата, с токите от коланите, със своите и свалените от убитите каски; добре, че почвата бе мека — пясък.

Никулин заповяда да изкопаят в пясъка траншейки и за ранените — за ония, които не можеха да се погрижат за себе си; а сам изкопа до себе си окопче за ранения старшина. И сега лежеше по гръб, почиваше, като за удобство бе свалил колана си, и с полата на рубашката бършеше затвора на автомата, който се бе напълнил с пясък. Правеше същото, което бе заповядал на всички други — проверяваше оръжието.

Лежеше и съжаляваше, че не оставиха в запас нито една мина. Единият миномет е здрав, но няма нито една мина. Друго е да имаше поне няколко, та щом германците тръгнат напред, да открием огън по тях, когато вече смятат, че нямаме нищо!

Никулин бе изкарал по-голямата част от войната като минометчик, вярваше в своето оръжие и съжаляваше, че докато беше жив, лейтенантът, командирът на групата, бе позволил да изразходват докрай всички мини. Ако той, Никулин, бе командувал и тогава, както командуваше сега, след като бе останал старши, все щеше да остави в запас поне няколко мини.

Никулин не бе успял да разбере що за човек е старшината, който лежеше в безсъзнание и пъшкеше, и го съжаляваше не повече от всеки друг — беше му жал за всички! Но особено много му беше жал за медицинската сестра: тая вече не съвсем млада жена, на вид колкото неговата собствена жена, през всичките тия дни бе вървяла непрекъснато с тях, като войник — и превръзки правеше, и шини слагаше, и ранените мъкнеше на гърба си не по-зле от санитар, и все оставаше невредима... А сега на брега германската мина направи така, сякаш тая жена изобщо не бе съществувала!

На Никулин особено много му беше жал и за убития лейтенант: той беше още млад на години, но бе минал през цялата война, назад и напред. И веднага разбра добре Никулин, който бе дошъл при него преди три дена с попълнението. И макар Никулин да не скри, че е бил

в наказателен батальон, лейтенантът не обърна внимание на това, а веднага, като опитен войник, го взе при себе си за свързка. Изхождаше не от това че Никулин е бил в наказателен батальон, а от това, че след наказателния батальон е побързал да се изпише от групата на оздравяващите и да се върне в боя.

Разговорът за миналото започна от трите нашивки за раняванията. Като научи, че преди наказателния батальон Никулин е бил сержант, лейтенантът се обръщаше към него не по име, а му викаше „сержанте“ и се смееше: „Смятай, че вече са ти върнали званието, ще воюваме още седмица — и ще ти го върнат!“ Изобщо беше веселяк, но в същото време не забравяше, че Никулин е много по-възрастен. Сам беше бърз и искаше всичко да се върши бързо! Но не му натякваше без нужда. А и нямаше причини при старанието, което Никулин бе свикнал да проявява на фронта.

„Тъкмо заради това старание загазих“ — мислеше Никулин за себе си сега, след като кръвта — за щастие малко — която бе пролял в атаката още през първия ден на настъплението, и собственото му желание да се върне обратно в строя от групата на оздравяващите, свалиха от плещите му вината, която носеше и която след всичко това самият той смяташе вече не за вина, а за беда.

Той лежеше под германските мини заедно с другите войници на западния бряг на Друт, пред всички в цялата армия, което, разбира се, не знаеше; знаеше само, че е пред всички в батальона — и се ядосваше, че с нищо не може да отслаби германския огън. Не искаше да го убият също както и всички останали, които лежах заедно с него, и чакаше помощта още по-нетърпеливо от тях. Не защото му се живееше повече от тях — на всички им се живееше — а защото, след като бе поел командването над тия двадесетина души, се чувствуваше не само отговорен за живота им, но и някак отчасти виновен пред тях, че още не е дошла помощ.

Войната, по време на която Никулин сега вече четири пъти бе раняван и бе виждал толкова много опасности, колкото може да види само войникът, никой друг, го бе накарала да свикне с гледката на чуждата смърт и с мисълта за своята собствена.

Но същата война, която го бе направила по-груб, бе го научила да не се отчайва, бе го научила, че войниците остават живи, когато вече

сами не очакват това, че излизат от безизходни положения и получават помощ, когато вече няма откъде да дойде.

Никулин лежеше и мислеше, че двамата радисти, изпратени при нашите, вече трябва да са стигнали там. Той знаеше добре, че на война всичко се случва: може и да се заблудят и след двете преминавания на реката насам и натам да не надвият умората и нощния страх, да останат да лежат някъде до края на нощта, докато обстановката се изясни. Знаеше, че става и така. Но понеже вярваше в хората и сам не бе свикнал да мами тая вяра, вътрешно смяташе, че ако са живи, двамата пратеници са стигнали там и са съобщили. А дето нашите още не идват — пак не е, защото не искат, а защото не са успели: може да са срещнали по пътя германци — стреля се не само тук, а и там, по източния бряг на Друт. И дори пратениците да не са стигнали, дори да са загинали, фактът, че германците непрекъснато стрелят с минометите и вече няколко пъти осветяваха с ракети, трябва да даде на нашите да разберат, че ние тук не сме умрели, водим бой; германците няма да осветяват пустия бряг. Чува се и избухването на мините, над водата звукът се носи надалече, още повече посред нощ...

Веднага след преминаването на реката, когато предадоха по радиото координатите си, лейтенантът радостно каза на Никулин. „Всичко е наред, вече знаят къде сме!“ Никулин се радваше заедно с него: колко хубаво нещо е радиото. Той знаеше и умееше почти всичко на фронта, не беше се сблъсквал само с радиовръзката — не бе имал такъв случай. Друго нещо е жичната връзка!... Тогава, отначало, се бе зарадвал заедно с лейтенанта, а сега, когато и радиостанцията е разрушена, и лейтенанта го няма, под избухващите германски мини с тъга си спомни за жичната връзка. Спомни си как през четиридесет и трета година в Украйна, на Псьол, пак бе участвувал във форсиране на река и войникът, който плуваше до него, беше ранен посред реката, искаха да помогнат на тоя войник да се върне обратно, а той, напротив — молеше да го извлекат отсреща, на западния бряг. Качиха го върху въжето, което свързваше два празни сандъка за снаряди, крепяха го така и го измъкнаха, макар че до самия бряг го удари още един куршум, вече смъртоносно. И чак когато го измъкнаха, видяха, че е телефонист — крайт на жицата е омотан около кръста му. „Искал е да доплува с тоя край, да осъществи връзка — и доплува!“ — помисли

Никулин с уважение към тоя отдавна загинал човек и към жичната връзка, която за него продължаваше да си остава най-сигурна.

За хората като Серпилин или Бойко, които командуваха армия и управляваха целия й голям механизъм, убеждението в нашето превъзходство над германците се градеше върху общия успешен ход на операцията, върху броя на взетите пленници и трофеи и върху ония цифри, в които намираше израз все по-влошаващото се за германците съотношение на силите — пет към едно в авиацията, три към едно в артилерията, две към едно в танковете... В тия общи мащаби непълният по състав германски минометен дивизион, който цяла нощ водеше огън по парченцето земя отвъд Друт, където се намираха Никулин и другарите му, беше нищожна част от цялото — всичко седем-осем циви от няколкостотин, които още оставаха на германците пред фронта на армията.

Но на ивичката нисък песъчлив бряг, където лежеше Никулин с другарите си, германските миномети бяха осем срещу един. И тоя един мълчеше, защото мините се бяха свършили, а осемте продължаваха да стрелят цяла нощ — доубиваха ранените и притискаха към земята оцелелите, като пораждаха у тях онова съзнание за несправедливостта на ставащото, което възниква у войника в минути на тежък бой, особено ако тая тежест е била неочаквана.

И ако Никулин и другарите му се бяха поддали на това опасно чувство за несправедливост, което — стига да му се поддадеш — води направо към отчаяние, нямаше да устоят през нощта там, отвъд Друт, а щяха да побегнат назад, през реката, без да знаят дали ще загинат, или ще останат живи. Защото изостреният от отчаянието инстинкт за самосъхранение далеч не винаги спасява човека, напротив — по-често го погубва тъкмо в мига, когато самият той смята, че се е спасил.

Никулин изпитваше това чувство на несправедливост, но не му се поддаде, и макар да знаеше, че тук, на отсамния бряг на Друт, германците сега са по-силни от него, продължаваше да действа така, сякаш по-силният беше той.

През шестте денонощия на настъплението той вече бе изминал сто километра. И през по-голямата част от тоя път вървеше със съзнанието, че го пазят, макар че по няколко пъти на ден го заплашваха различни опасности, които човек не може да избегне и при най-бързото настъпление, щом върви напред.

Макар че сам беше леко ранен още през първия час от настъплението, Никулин помнеше колко малко бяха другите ранени край него и изобщо колко малко загуби имахме, след като авиацията и артилерията преораха целия преден край на германците. Вече ранен, той помнеше как го изпреварваха и отиваха напред самоходни оръдия и танкове, как реактивните снаряди свистяха над главата му и как пред него на втората и третата германска позиция земята отново хвърчи към небето... А след като стоя два дена в медико-санитарния батальон, върна се в строя и пак тръгна напред под командуването на убития днес лейтенант, отново почувствува как го пазят, как с плътен артилерийски огън прогонват германците от позициите им пред него, как подавят съпротивата им с танковете, как германците престават да стрелят срещу него, след като над тях минат нашите щурмови самолети и завъртят там своята въртележка.

Всичко, което толкова дълго и с толкова труд бе подготвяно преди началото на операцията, заработи и продължаваше да работи въпреки засечките и несполуките, като подкрепяше Никулин и му помагаше да върви напред.

Но настана часът, без който на война не може, и германецът, за когото през тия дни на настъплението Никулин вече бе свикнал да мисли, че е по-слаб, изведнъж сега и тук се оказа по-силен. Това не можеше да бъде задълго и Никулин вярваше, че не е задълго, но когато на всеки три минути пада мина, очакваш атака, трябва да караш и другите, а и сам трябва да броиш и пресмяташ оставащите боеприпаси — това „не е задълго“ ти се струва дълго и става нужда да събереш всичките сили, каквито може да има у човека, та германецът да не успее да се почувствува по-силен, да не му позволиш да се почувствува!

Рано сутринта полковият агитатор се бе добрал до техния батальон, набързо преразказа вчерашния информационен бюлетин и съобща, че е превзет Витебск, а тук, както се изрази той, нашите войски „повсеместно“ са излезли на източния бряг на Днепър и водят боеве за Могилъов.

Целия ден след това бяха в движение и Никулин просто не можа да научи дали Могилъов е превзет, или не, макар че в Москва още преди няколко часа бяха дали в чест на това събитие двадесет артилерийски залпа от двеста двадесет и четири оръдия. Никулин не

знаеше за много от важните събития, които вече бяха станали и продължаваха да стават на фронта, но чувствуваше значението на тия събития с оная вътрешна сила, която произтича от личното участие в тях.

Когато сутринта агитаторът каза, че според бюлетина „повсеместно са излезли на източния бряг на Днепър“, това ставаше вече отвъд Днепър, на западния му бряг. И за Никулин това „повсеместно“ беше вече някъде назад, а не напред. А когато преди два дена самият той бе преминал Днепър, съвсем не беше „повсеместно“ — тъкмо те първи форсираха реката!

Никулин още не знаеше, че Могильов е освободен, но със собствените си крака бе изходил стоте километра, изминати от настъпващата армия през тия шест денонощия, и съзнаваше, че е освободил и е оставил за гърба си целия край, който три години беше под германска окупация — дванадесет села! — „вьоски“ — както ги наричаше на тукашния говор лейтенантът, сам тукашен, от околностите на Минск. Никулин броеше само селата, покрай които лично бе минал през тия дни, никакви други не смяташе, само тях — и напълно опожарени от германците, и наполовина опожарени, и цели — и във всички вече се връщат или ще се върнат жителите им.

Тая сутрин той попита полковия агитатор не е ли чувал нищо за Псковска област, как вървят работите там. И отговорът не го зарадва: агитаторът каза, че Псков още не е освободен и в бюлетините не се споменава как върви там настъплението. Но макар че отговорът на агитатора огорчи Никулин, видът на освободените села, през които минаваше той с другарите си, добиваше за него особено дълбоко, може да се каже, лично значение при мисълта за собственото му семейство, останало там, в Псковска област.

В получената днес допълнителна директива на Ставката вече направо се предвиждаше и обкръжаването на всички отстъпващи тук германски войски, и срокът за превземането на Минск.

Разбира се, шепата хора, които воюваха заедно с Никулин на парчето земя отвъд Друт, не можеха да знаят нищо за тоя секретен документ, получен късно през нощта в щабовете на фронтовете. Но пряката връзка между едното и другото се състоеше в това, че самата допълнителна директива на Ставката беше последица от начина, по

който воюваха Никулин и другите като него тук и на много други места, по всичките четири настъпващи в Белорусия фронтове.

И оня, който не разбира или не иска да разбере това, изобщо не би разбрал защо по време на война едни заповеди са изпълними, а други — не. Не би разбрал и какво е войната в нейната крайна, войнишка реалност — едновременно висша и нисша. Нисша, защото директивите се спускат отгоре надолу и когато стигнат най-долу, това означава, че са стигнали до войника. А висша, защото директивите, независимо от колко високо идват, нямат по-висш изпълнител от войника. Те стават реалност само тогава, когато той се залови да изпълнява замисленото и въпреки опасността и страха от смъртта, в края на краищата изпълни всичко. Привидно шаблонната, изтъркана дума „изпълнители“, употребявана в армията за ония, които трябва да изпълнят получената отгоре заповед, всъщност е дума, изпълнена с голямо значение и уважение към човека, който върши работата си на фронта. „Изпълнител“ е оня, от когото зависи изпълнението. И ако той не го изпълни, нищо няма да се изпълни.

Един от тия изпълнители — Никулин Пьотр Фьодорович, тридесет и девет годишен, семеен, многодетен, осъждан, изкупил вината си с кръв и по такъв начин раняван вече четири пъти — лежеше на западния бряг на Друт, измръзнал в мократа, неуспяла да изсъхне след преминаването на реката обмундировка, и начело на двадесет други войници изпълняваше своя дълг, който се състоеше в това, да остане тук, на завладяното парче от брега, докато получи помощ или умре в боя.

Преди седмица Серпилин като командоващ армия и с правото, което му даваше тая длъжност, не бе утвърдил твърде суровата присъда над Никулин и така всъщност бе спасил живота му. Но думите „спасил живота“, които, когато мислиш за тях, а още повече когато ги произнасяш гласно, се свързват с представата за някакво направено на човека благодеяние, не бяха минали през ума нито на Серпилин, когато по време на една обиколка във войските му се стори, че в строя на батальона е зърнал познатото лице на сержант Никулин, нито на самия Никулин, когато там, на пътя, войниците изведнъж заприказваха, че край тях току-що е минал командувачият.

Тогавата, преди началото на настъплението, Серпилин просто бе осъществил по отношение на дадения под съд сержант оная

справедливост, чиято необходимост и целесъобразност Никулин ден след ден потвърждаваше в боевете с всяка своя постъпка и действие, като при това не мислеше за миналото, защото да мисли за него, значеше да мисли за себе си, а през тия дни той най-малко мислеше за самия себе си.

И чак сега, когато в започналото да сивее утро оттам, от източния бряг се чува изстрели на наши оръдия и като ги обграждаха с огън, над главите на Никулин и на другите хора, залегнали на парчето земя отвъд Друт, прелетяха и избухнаха в дълбочина на германците първите снаряди — чак в тоя миг за пръв път през всичките тия дни той ясно си спомни желязната разтегателна къщичка, в която без колан и сержантски пагони бе стоял пред командуващия армията. Както изглежда, спомни си я, защото тъкмо тогава си помисли за двамата пратеници — че не току-така е вярвал в тях, и за самия себе си — че сега сигурно ще остане жив...

На командира на корпуса генерал Кирпичников докладваха, че преминалата през Друт челна група, с която бе загубена радиовръзката, продължава боя на отсрещния бряг, вече ѝ е оказана помощ с артилерийски огън, а скоро след нея ще се прехвърли и промъкналият се през нощта към реката челен батальон.

Но генерал Кирпичников, който сам не бе спал през цялата нощ и караше войските си да бързат към Друт, а не бе оставил да спят и командирите си на дивизии, като им даваше зор и им навикваше по телефона, все пак не започна в четири часа сутринта да докладва в щаба на армията единствено тоя факт, остави го за утринното донесение, още повече, че в полосата на корпуса му през Друт се бяха прехвърлили още три групи, войските приближаваха реката на широк фронт и по-внушително беше в шест сутринта да докладва всичко наведнъж...

[1] Шчели — блиндажи. — Б.ел.к. ↑

ДВАДЕСЕТ И ВТОРА ГЛАВА

Същата вечер, когато се раздели със Синцов, Таня на един дъх му написа дълго писмо, в което искаше прошка, че е премълчала, прекарала е с него нощта, без да му разкаже за всичко, което правеше невъзможен по-нататъшния им живот.

Но вече след като го написа, се наруга за страхливостта, пъкна неизпратеното писмо под бельото, на дъното на куфара, и си даде клетва, че при следващата среща ще му каже всичко сама, в очите. А сутринта започна настъплението, което отложи тая следваща среща за неизвестно време.

Веждестият генерал, началник на медицинската служба в армията, я извика при себе си в първото утро на настъплението, когато дори при тях, на дванадесет километра от предната линия, се чуваше добре непрекъснатият рев на артилерията, попита я как се чувства, оправила ли се е съвсем след несполучливото раждане и каза, че временно ще я вземе от Росляков. И занаяпред тя ще обикаля не болниците във втората линия, както до настъплението, а по-близо до фронта: ще проверява как докарват ранените от медико-санитарните батальони до предните болници. Прието е да се смята, че там, долу, всичко става без бавене, но и там има нередности. В техния евакуационен пункт тя минава за най-смелата, така че ще я вземе специално за тая работа.

— Ще бъдеш нещо като мой личен инспектор, макар че по щат няма такава длъжност. — Генералът смръщи вежди, но в същото време се усмихна. — Разбира се, ако не се страхуваш.

Таня не се страхуваше. Напротив, радваше се. След снизхождението, което сама прояви към себе си, като замина от фронта да роди, сега не искаше никакви снизхождения.

Изглежда, тъкмо затова заслужи похвалата на своя веждест началник. Той изобщо не обичаше да хвали лекарите. Казваше, че от тях се иска точно това — да не щадят себе си. „Който иска иначе, не е

лекар и напразно си е избрал за цял живот работа, от която зависи животът на другите хора.“

Настъплението започна и продължаваше без прекъсване вече единадесет дена. Таня всеки ден сновеше назад-напред, спираше колите по кръстопътищата, пътуваше с попътни камиони заедно с ранените и сама, и в кабините, и отзад върху сандъците със снаряди, обикаляше болниците, промъкваше се до медико-санитарните батальони и пунктовете за медицинска помощ, виждаше убитите и няколко пъти сама попадна под обстрел.

Като загуби детето, тя загуби душевното си равновесие и изглеждаше, че новата мъка — неизбежната раздяла със Синцов — би трябвало съвсем да я повали, но, напротив, не я повали, а я изправи на крака. И макар че по време на настъплението тя продължаваше да мисли за Синцов, за себе си и Маша и за безизходността на своето положение, хората, заедно с които работеше, пътуваше, разговаряше и залягаше под обстрелите, не забелязваха нейното състояние. Мислите ѝ за самата себе си бяха затворени в нея заедно с всички останали работи, потребности и необходимости и в тоя затворен, пресован вид продължаваха опасно да съществуват като водата, която след като се превърне в лед, и се разшири, може да избие каменни плочи, ако не намери никакъв друг изход.

Една нощ, след четвъртия ден от боевете, като се върна в санитарния отдел и седна да вечеря, научи, че само преди два часа е била убита началничката на аптечния склад Вера Петровна, с която по-рано дружаха дори повече, отколкото със Зинаида. И е била убита не там, отпред, а в тила, по пътя от аптечния склад. Малко преди да се стъмни един юнкерс прелетял над пътя и хвърлил бомби...

И както става, когато изведнъж убият някой, за когото изобщо не мислиш, че може да бъде убит, тя помисли за себе си.

На сутринта, когато станаха и Зинаида трябваше да замине на едно място, а тя на друго, Таня извади от куфара своето неизпратено писмо до Синцов, залепи го, надписа го и го даде на Зинаида.

— Нека стои у тебе. Ще му го дадеш, ако с мене стане нещо.

— Ако стане? — ядоса се Зинаида. — А ако стане с мене?

— Щом те моля, вземи го.

— Какво се е случило между вас?

— Нищо не се е случило.

Не каза какво се бе случило между тях, но все пак накара Зинаида да вземе писмото.

А през нощта, когато отново се срещнаха, Зинаида първо се спусна да прегръща Таня, сякаш вече не мислеше да я види жива, а после ѝ върна писмото.

— Днес цял ден се страхувах за тебе заради това глупашко писмо. Няма да го държа у себе си. Лошо предзнаменование. Да не си намислила да се погребваш?

— Нищо не съм намислила.

— Щом не си, скъсай го. Или аз ще го скъсам.

— Дай го!

Като разбра, че Зинаида упорствува и няма да държи у себе си писмото, Таня го сложи в джоба на рубашката си.

След като ѝ бе дошло наум, че може да умре, а Синцов няма да научи всичко онова, което трябва да научи, вече нямаше как да скъса писмото.

„Ако стане нещо, поне ще го намерят у мене и ще му го предадат. Няма да стана на парчета я, такива работи не се случват“ — помисли тя за себе си, макар добре да знаеше от другите, че се случват.

Тя ту забравяше, ту си спомняше за сложеното в джоба писмо. А веднъж цял ден не можа да се отърве от тия мисли, защото видя Артемиев. Пътуваше към тила заедно с ранените в каросерията на един празен камион, а той се мярна насреща ѝ във вилиса.

Видя го и си помисли, че е без вина виновна не само пред Синцов, но и пред него. Спомни си как миналата зима в Москва, когато той бе дошъл при нея, му разказа за гибелта на неговата сестра. И как той, като стискаше юмруци и накуцваше, сновеше напред-назад из кухнята, а после, когато тя заминаваше, донесе на гарата и ѝ даде роклите на Маша, за да ги размени срещу храна на пазарището в Ташкент. Кой знае защо, сега ѝ бе непоносимо да си спомня за тия рокли, които той бе донесъл тогава на гарата.

Два пъти през тия дни бе виждала в болниците ранени жени: една радистка, докарана от партизанската болница в армейската, за да извадят опасното за живота ѝ парче от снаряд, което не бяха успели да измъкнат при първата операция, и една жена, натъкнала се на мина, когато се връщала от гората към своето село. Не партизанка, а просто жителка, както бе казала тя за себе си, макар после в разговора да се

оказа, че е носила храна на партизаните и им е служила за свързка. Друга на нейно място би се смятала за партизанка. А тая — не, не смяташе, защото не е била в отряда, само е помагала.

Радистката разказваше колко много ешелони с отвлечени на работа в Германия минавали край тях и по железопътната линия. Германците нарочно обърквали, променяли графика за движението, пускали през опасния участък на пътя ешелоните с отвлечени, когато трябвало да мине военен ешелон, и обратно. Веднъж поради това партизаните по погрешка вдигнали във въздуха линията пред ешелона с отвлечени и в първите три дерайлирали вагона загинали няколко жени. И все пак сред цялото това нещастие жените, които оцелели или били само ранени, оттегляйки се с партизаните в гората, казвали, че така е по-добре: мъртвите не могат да оживеят, но затова пък всички живи са се отървали от робство. Иначе що за живот би бил там, в Германия? Нима е живот?

— Тогава ние се тревожихме много повече от тях — разказваше радистката, като си спомняше това, и очите ѝ се просълзяваха — от спомените или от очакваната нова среща с хирурга; страшно е, след като вече си на Голямата земя, отново да легнеш под ножа!...

А Таня я слушаше и мъчително си мислеше за жената, която също е била откъсната на работа в Германия, която може би също е минала някога с ешелона през тия места и за която сега вече до края на войната никой не може да каже дали е жива, или не...

Какво ли не чува човек в болниците и медико-санитарните батальони, когато всеки ден ги обикаля един след друг!

Вчера в една от болниците Таня непременно трябваше да поприказва по служба с главния хирург, която бе жена, но изведнъж посред разговора я извикаха за спешна операция и Таня тръгна след нея към операционната. Там, на масата, с тежка рана в корема, лежеше един командир на артилерийски дивизион, млад и, както казаха операционните сестри, ерген. Преди да му дадат наркоза, мятайки ту на една, ту на друга страна потната си, къдрава, красива глава и предчувствайки, че ще умре, той молеше докарания го в болницата лейтенант да каже на другарите там, в полка, да не забравят и да се погрижат за майка му. До последния миг, преди да заспи от наркозата, повтаряше: „Само за едно ви моля, само за едно...“

И във всичко това имаше нещо такова, че плачеше и жената хирург, която му правеше почти безнадеждна операция, плачеха и медицинските сестри... А той изобщо не се събуди — умря.

И Таня изведнъж с някаква силна, граничеща с отчаянието завист към умрелия помисли:

„Да можех и аз така в последния миг да мисля само за майка си, за никой друг. Да можеше да нямам никой друг, за когото да мисля, освен майка си.“

Тая сутрин — в началото на единадесетия ден от войната, както след дълго затишие хем сериозно, хем на шега се изразяват на фронта — Таня за единадесети път замина напред, сега вече отвъд Березина, която бе форсирана предната сутрин. Преследвайки германците, вчера цял ден и цяла нощ войските отиваха все по-нататък и по-нататък; сега там, отвъд Березина, вече имаше и няколко медико-санитарни батальона, а тая сутрин трябваше да се открият две предни болници и веждестият началник на Таня, и непрекъснато намиращият се в предните болници Росляков настояваха въпреки всички трудности и опасности, които възникват по време на такова стремително настъпление, въпреки кръстосващите из горите групи германци медицината да не изостава, да върви плътно зад войските, та ранените да не лежат и да не чакат реда си, а навреме да отиват на операционната маса. Вчера на летучката, ядосан от допуснатите през деня слабости, генералът апелираше към съвестта на лекарите, викаше, че в медицината загубеното време е загубен живот... Но работата беше не само в съвестта на лекарите, а в цялата сложно осъществяваща се евакуация на ранените, която, ако я начертаеш върху хартия, приличаше на часовников механизъм от множество свързани помежду си и взаимно задвижващи се зъбчати колела и колелца. Само че целият този механизъм не беше затворен в малката и компактна кутийка на часовника, а, напротив — по време на настъплението беше разтегнат на десетки километри: от първите медицински пунктове зад предния край чак до санитарните железопътни композиции, заминаващи от гарите за армейско снабдяване още по-нататък, към циркулиращите във вътрешността на страната санитарни влакове, които правеха още един, свой собствен кръг. И служебно задължение на Таня бе да проверява как работят най-първите, най-близките до боя колелца на този разтегнат на десетки километри механизъм.

Човешката съвест бе нужна навсякъде, от началото до края на цялата тая верига от санитаря на предната линия до шофьора на заминаващата към тила кола, който помага на ранените да се качат в нея, от коменданта на переправата, който е длъжен и когато няма възможност, при всяко насрещно движение, да прехвърли ранените в тила, до военните железничари на гарите за снабдяване, които трябва да препращат бързо напред, без да спазват реда, влаковете със снаряжи и в същото време да се изхитрят и прикачват празните санитарни вагони, защото, ако не ги изпратят напред, не ще има с какво да се извозят в тила следващите партиди ранени.

И ако не е общата човешка съвест, почти у всеки подсилена от чувството, че и ти можеш да бъдеш ранен, само лекарите никога не биха направили всичко онова, което успяват да направят на война.

Днес Таня стигна почти до самата Березина с вилиса, в който пътуваше Росляков. При переправата Росляков свали Таня и продължи по просеката в гората.

Отдалечаващият се вилис скачаше като заек из дупките и криволичеше наляво и надясно, като заобикаляше разрушените и подпалени германски автомобили. Какво ли нямаше тук: и огромни камиони, и щабни автобуси, и мотоциклети, и дявол знае какво друго — завчера нашата авиация просто бе преорала всичко тук, по тая просека.

И по просеката, и в гората, край новата переправа, която бе построена вместо разрушената от нас германска, и от двете страни на пътя, който водеше към переправата — навсякъде имаше толкова много още неприбрани мъртъвци, че днес, в началото на втория ден, и около переправата, и по пътищата към нея се носеше силна миризма на трупове. Толкова силна, че дори лекарите, за които се смята, че са свикнали с всичко, трудно я понасяха.

Вчерашният ден беше горещ — 27° на сянка — и още привечер стана ясно, че тук, край переправата, трябва да се направи нещо: или да се отделят хора — и то изведнъж много хора, с хиляди — за да подредят, отмъкнат настрана и закопаят всичко това, или тая, основната переправа, по която движението в едната и в другата посока не спира, да се измести поне с два-три километра.

Тая сутрин Росляков бе тръгнал насам тъкмо затова — да мотивира „желязно“, както се изразяваше той, доклада си до Военния

съвет на армията за необходимостта, колкото и сложно да е това, да преместим преправата, ако не искаме да рискуваме, като допуснем през тая страшна полоса да преминават с превозни средства и пешком хиляди хора.

Като застана близо до моста, Таня два-три пъти безуспешно се опита да спре минаващите коли. По моста се движеха камиони, натоварени догоре със сандъци за снаряди. Един камион спря, но се оказа, че веднага ще свърне вдясно, а Таня трябваше да върви направо.

После, изпреварвайки спрелия камион, профуча вилис и от него ѝ махнаха с ръка. Тя не можа да види кой е под гюрука, но когато след първия вилис мина втори, с радиоантена, а след него бронетранспортър, разбра, че сигурно е минал Синцов с командувация: махнал е с ръка, но не е могъл да спре по собствено желание...

Когато вилисът заобикаляше спрелия камион и Синцов видя отзад, зад тоя камион, застаналата край пътя Таня, беше вече късно. Зърна я и камионът отново я скри. И макар че успя да ѝ махне с ръка, Синцов не беше сигурен, че го е забелязала.

Но седналият отпред Серпилин забеляза — навярно в предното огледалце — как там, отзад, той махна с ръка, и се обърна.

— На кого махаше?

— На жена ми.

— Спри — каза Серпилин на Гудков, — пусни втората и третата кола напред. А така.

И като изчака вилисът с радиостанцията и бронетранспортърът да ги изпреварят, заповяда на Гудков да даде заден ход.

Без да завиват, тръгнаха назад и се изравниха с продължаващата да стаи край пътя Таня.

Вилисът спря така, че Таня се озова съвсем близо до Серпилин, лице срещу лице с него, и видя право пред себе си леко и насмешливо присвитите му очи. Насмешката беше добра. Тъмнокафяво, обрулено от вятъра и загоряло от слънцето лице, а очите върху това лице — сини, светли, сякаш избелели.

По-рано тя не беше забелязала какви са очите на Серпилин, защото той винаги я гледаше от височината на ръста си, а сега, когато

тя стоеше на пътя, а той седеше на предната седалка на вилиса, двамата сякаш бяха еднакви на ръст и се гледаха право в очите. И тя разбра, че очите му са сини.

— Здравей, военна лекарко — каза Серпилин. — Отдавна не съм те виждал. — И като слезе от вилиса на пътя, вече отново отгоре, от височината на ръста си, ѝ подаде ръка и се усмихна. — Какво правиш тук?

— Мъчех се да спра някоя кола — каза Таня. — Обикалям медико-санитарните батальони.

Стори ѝ се, че Серпилин ей сега ще каже: „Качвай се при нас, ще те откараме.“ Но той каза съвсем друго:

— Като беше край Могильов, видя ли познатите ни места?

— Видях ги.

— Сега вече вървим по непознати. Така ще е чак до края на войната — по непознати...

Каза това и пое въздух през носа: беше усетил тежката миризма на трупове.

— Недей да мислиш, че не съм си спомнял за тебе. Само че през цялата година не намерих време да те видя. Такава е нашата служба. Но него разпитвах за тебе — кимна той към Синцов, който веднага след Серпилин бе скочил от вилиса и стоеше до Таня, като се допираше до рамото ѝ. — Не ти ли се е оплаквал, че го накарах да ми стане адютант?

— Не се е оплаквал — каза Таня и изведнъж, без сама да очаква, че ще се реши да каже такова нещо, добави: — Аз сама му се карах за това.

И макар че в отговор на думите ѝ Серпилин можеше да се учуди и дори да се обиди — как тъй, защо си се карала? — нито се учуди, нито се обиди, а сякаш изведнъж бе разбрал всичко, каза:

— Вече не му се карай. Като свършим операцията, ще изпълня молбата му и ще го пратя на самостоятелна длъжност... Вече съм му обещал.

И поглеждайки Синцов, видя как се допира до рамото на Таня.

— Давам ви пет минути в положение „свободно“. Ще ида напред, ще постоя при реката, а вие ме настигнете пеша.

И без да им каже нито дума повече, качи се във вилиса, измина двестата метра до реката, слезе и спря на самия бряг, с гръб към тях,

сплел ръце зад гърба си.

Още от сутринта Серпилин беше в добро и дори, както понякога старомодно се изразяваше, в най-превъзходно настроение. Радваше се, и нещо повече — беше щастлив от стремителното, надминаващо най-смелите ни очаквания развитие на събитията, което всеки момент трябваше да доведе до освобождаването на Минск. През последните дни изглеждаше, че тук, в Белорусия, самата земя гори под краката на германците. Макар че земята навсякъде си е земя, работата не е в земята, а в хората...

Както почти всеки военен, и той изпитваше желание да действа на фронта там, където се върши най-важното, желание, което у ограничените и несправедливи в оценката на чуждите усилия хора понякога се превръща в опасно за работата убеждение, че най-важното е там, където са те.

На война всичко е трудно и тежестта на тоя труд сама по себе си те тласка към съблазънта да надценяваш направеното от тебе и от ония, които са ти подчинени, и да подценяваш всичко, което се върши от други на друго място.

Серпилин обикновено намираще в себе си сили да се бори с тая съблазън. Намери и сега.

Колкото и да му се искаше да върши най-важното, в огромните, от ден на ден все по-разрастващи се мащаби на Белоруската операция и неговата армия, и целият им фронт изпълняваха в сравнение с другите фронтове все пак спомагателна задача. Без да щадят силите и труда си, помагаха на главното. И двата съседни фронта, които вършеха сега това главно, тая сутрин бяха сключили ръце зад гърба на останалите в чувала германски армии, като прерязаха от север и от юг шосетата Минск — Вилнюс и Минск — Барановичи.

От още неуспелите да попаднат в информационните бюлетини първи донесения на летците Серпилин вече знаеше, че обкръжението е свършен факт: Минск е затворен в пръстен и нашите танкисти са при западните му покрайнини. Довечера могат да се очакват съобщения, че е превзет. И всичко това цели четири дена по-рано, отколкото се предвиждаше в заповедта, която бяха получили след превземането на Могильов!

Германците, обкръжени в горите източно от Минск, сега няма къде да отидат и това се чувства днес с още по-голяма сила,

отколкото вчера. Да изпитва върху себе си все по-ожесточената съпротива на германците — това е и ще бъде участието на твоята армия и днес, и през следващите дни.

И не количеството на останалите в тила ти трофеи, дори не и тия три хиляди вече преброени от трофейните служби германски автомобили, задръстили всички пътища и просеки до самата Березина, а тъкмо все по-усилващата се съпротива на германците е първият признак, че твоята армия успешно, така както се иска от нея, изпълнява задачата си. Нека е второстепенна в мащабите на цялата операция, но за самата нея е най-важната!

И нека ти по-късно от другите да излезеш на подстъпите към Минск, но затова пък чувствуваш как вървиш по петите на противника, как го настигащ, как той се струпва пред тебе, как съпротивата му става все по-отчаяна, защото тъкмо ти го биеш по най-болното място, пердашиш най-гъстата, най-плътната му групировка, която той е насъбрал в тия гори от разни места с надеждата, че ще се отскубне от тебе и ще я изтегли отвъд Минск, ще успее да се промъкне през все още оставащата дупка. А ти се вкопчи в него и не му позволи. Не му позволи и няма да му позволиш!

Настроението на Серпилин беше добро и по друга причина — вчера той бе получил хубаво писмо. Няма на кого да докладваш това и никой не е длъжен да го знае, освен самият ти. Но и това лично, доставило му лична радост писмо бе свързано за него с мисли за войната — че тя може да свърши по-скоро, отколкото смятахме, когато започвахме операцията.

На Синцов и мъничката му докторка се падна част от добрината, която изпълваше душата на Серпилин, когато той слезе от вилиса на пътя и гледаше отгоре надолу Таня. Дори изпита желание с едната си ръка да свали пилотката ѝ, а с другата да я помилва по косата, сякаш е момиченце, а не омъжена, възрастна жена, вкусила през трите години на войната толкова беди, че биха стигнали за пет такива като нея. Но колкото и да бе глупаво, имаше такова желание: да свали пилотката и да я помилва по главата като мъничка.

И когато там, на пътя, Серпилин се усмихна на нещо, докато гледаше Таня, усмихна се не на вида ѝ, както бе помислила тя, а на собствената си, може би добра, но глупава мисъл.

Сега той стоеше край реката и гледаше широкото ѝ и бавно на това място течение. И макар че без да гледа часовника, благодарение на навика си точно да отмерва времето, знаеше, че вече са минали не пет, а сигурно шест или седем минути, но съжалението не към Синцов, когото виждаше край себе си всеки ден, а тъкмо към Таня, която отдавна не бе виждал, го караше все още да не се обръща, защото ѝ бе отпуснал твърде малко време да се види с мъжа си. Гледаше реката и мислеше: колко интересно стана с неговата армия, с нейното настъпление точно по този път от Могильов към Березина. Не само германците бяха преминавали реката тук оня ден, докато не разрушихме мостовете им — и единия, и другия, но и французите на времето бяха минавали през Березина почти на същото място, малко по-нагоре по течението. При желание човек можеше да си представи цялата тогавашна панорама, в началото на зимата през дванадесета година, при прехвърлянето на французите. Макар че е трудно. И времената са били други, и войната е била друга, и е било в началото на зимата, сняг, лед, киша, а сега е лято, горещо е, гората по брега е къдрава, тъмнозелена — както винаги след влажна, многоводна пролет.

Красива е, а от нея се носи миризма на трупове.

Серпилин обърна гръб на реката и тръгна към вилиса...

Когато Серпилин се отдалечи и остави Синцов насаме с Таня, Синцов няколко секунди стоя неподвижен, а после изведнъж я притегли към себе си, целуна я по устата и след като с мъка се откъсна от нея, прошепна едва чуто:

— Затъжих се за тебе!

Макар че стояха на пътя и край тях, облъхвайки ги с пушек и горещ въздух, един след друг профучаваха автомобили, каза го така, както си говорят хората, когато са в леглото.

— Неудобно е — каза Таня, когато той понечи да я сграбчи още веднъж. — Да вървим.

С лявата си ръка тя силно прихвана неговата дясна, здрава ръка, издърпа я надолу, здраво стисна пръстите му и притискайки се с рамо до него, тръгна по банкета на пътя.

— Обаждах се по телефона, питах за тебе — каза той.

Тя кимна — знаеше, че веднъж Синцов се бе обаждал право на Росляков. Може би и друг път е питал за нея, но не са й казали. Сега възможностите му бяха станали по-големи, все пак адютант е на командувачия.

— Тревожех се за тебе повече от всякога — каза той.

И това беше истина; той просто не можеше да избие от главата си думите, не на място казани от нея тогава, в последната нощ, за бившия й мъж: „Винаги така убиват медицинските работници, когато германците се измъкват от обкръжение.“

Самата тя сигурно отдавна бе забравила тия свои думи, а той ги помнеше.

— Аз пък, кой знае защо, тоя път изобщо не се страхувах за тебе — каза Таня.

И това също беше истина. Кой знае защо, й се струваше, че сега, когато е станал адютант на Серпилин, нищо няма да му се случи. Порано, докато беше офицер от оперативния отдел и отиваше сам на фронта, можеше да му се случи, а сега, когато пътува заедно със Серпилин, не може.

Тя вървеше до него, като стискаше ръката му и помнеше за писмото, което беше у нея, лежеше в джоба на рубашката, и за това, че днес са се видели за втори път и тя е длъжна да му каже всичко, което не му бе казала тогава, през оная нощ.

Оставаха й още две-три минути, за да му го каже, преди да стигнат до Серпилин.

Но след като чу от него думите „затъжих се за тебе“, беше й трудно да се реши.

Тя вървеше до него, здраво уловена за ръката му и вече разбираше, че нищо няма да му каже през тия оставащи минути, а в същото време изпитваше странен страх пред себе си: „Ами ако все пак изведнъж му кажа?“ И страхувайки се от себе си, искаше тия минути да свършат още по-бързо, отколкото ще свършат.

Те вървяха и мълчаха, а за да свършат по-бързо тия минути, трябваше по-скоро да му каже нещо друго вместо онова, което бе длъжна да му каже.

— Серпилин днес е в добро настроение — изведнъж заприказва тя, защото това беше първото, което й дойде наум, първото, което я спасяваше от необходимостта да каже ония, другите думи; замени

необходимите думи за неговата жена с тия незадължителни — за Серпилин.

Синцов кимна и я подръпна за ръката, като я накара да върви побавно.

— Недей бърза. Нищо. Щом се озърне, веднага ще отидем при него... — И повтори: — Недей бърза.

И когато повтори „недей бърза“, тя изведнъж спря, вдигна към него очи и му каза онова, което до преди миг ѝ се струваше, че вече няма да каже: и за Каширин, и за Маша, и че след всичко това повече не бива да са заедно.

Като продължаваше да я държи за ръката с дясната си здрава ръка, той изведнъж вдигна лявата с черната ръкавица, сякаш искаше да закрие лице, да се защити от това, което бе чул. И когато тя спря и млъкна, изведнъж каза някакви думи, които ѝ се сториха безсмислени: „Вече се качва, по-бързо!“

Тя не разбра веднага, че това се отнася за Серпилин, който бе престанал да гледа реката и бе тръгнал към своя вилис.

— Не знам дали се наприказвахте, но отпуската свърши, не мога да я продължа. — Серпилин кимна към Синцов, а се обърна към Таня: — Сега вече едва ли ще се видите преди Минск.

И като я погледна, забеляза, че е някак друга в сравнение с преди малко, изведнъж бе преbledняла, както става с хората след раняване.

— Другарю командоващ, разрешете да се обърна към вас — каза Таня и Серпилин намръщен помисли: „Нима след разговора с мъжа си ще има някаква лична молба?“

— Е, казвай?

Но противно на очакванията му Таня припряно, дори някак трескаво бързо заприказва не по лични работи, а за онова, което безпокоеше санитарния им отдел: че тук мястото е опасно за переправа в санитарно-епидемично отношение — наоколо има твърде много разложени германски трупове, хората могат да се заразят. Докато не очистят от труповете гората и просеката, трябва поне временно да преместят переправата.

— Умни неща казваш — рече Серпилин, — само че дърдориш бързо, чувствува се, че още не умееш да докладваш на началството. А какво правят твоите началници? Защо се туткат, а не докладват своето мнение?

Таня каза, че началниците ѝ подготвят материал и ще докладват още днес.

— Значи, подготвяш почва за доклада им? — засмя се Серпилин. — Както изглежда, тъй и ще направим. Сами вече започнахме да мислим за това. Благодаря за службата. Като влезем в Минск, ще се видим. — Той отново погледна Таня. — Само по-внимателно пътувай между медико-санитарните батальони. Като чуеш стрелба, не тичай напред, по-добре легни в канавката, така е по-сигурно. В Сталинград през последните дни германците имаха още много техника, а почти нямаше с какво да стрелят! Тук обстановката е друга: тъкмо в тоя район са складовете им за боеприпаси. Не ги жаят, напротив — бързат вече да изразходват! Стрелят от гарата във всички посоки. А от тоя неприцелен огън ние губим хора! — сърдито добави той, като помисли вече не за Таня, а за това, че поради тая особеност на обстановката опасно е предните болници да се изнасят съвсем близо до войските. Медицината ще трябва малко да се позадържи!

Той се качи в колата, обърна се към Синцов, който вече бе успял да седне отзад, и махна с ръка на Гудков:

— Тръгвай!

Синцов се подаде от вилиса и от задната седалка гледаше Таня, която стоеше край пътя, нейната все по-смаляваща се фигура, гледаше, докато там изведнъж спря някакъв камион, който я закри и който тя сигурно бе спряла, та на свой ред да тръгне след тях насам, през Березина.

— Нали все пак поприказвахте? — попита Серпилин, без да се обръща.

— Поприказвахме — рече Синцов с толкова странен глас, че Серпилин се обърна и го изгледа.

Но Синцов, който не се бе оправил с гласа си, успя да се оправи с израза на лицето. И като видя обикновеното му лице и си помисли: „Сторило ми се е“ — Серпилин отново се обърна напред и се загледа в пътя.

ДВАДЕСЕТ И ТРЕТА ГЛАВА

Същия ден капитанът от медицинската служба Овсяникова беше ранена при изпълнение на служебните си задължения.

В друго време обстоятелствата на раняването ѝ биха изглеждали необикновени, но през тия дни на настъпление с обстоятелствата от подобен род бяха свикнали и в медико-санитарните батальони, и в болниците, където непрекъснато попадаха войници и офицери, ранени по време на движение по пътищата при сблъсквания с излизащите от обкръжение групи германци. Обстоятелствата при подобни ранявания постоянно се срещаха в медицинските доклади, но когато Таня сама трябваше да се сблъска с онова, за което толкова много бе слушала, всичко стана толкова неочаквано, че не успя нито да се учуди, нито да се опомни, когато вече беше ранена.

Тръгна посред бял ден с един камион от медико-санитарния батальон. Седеше в кабината при шофьора, а отзад, в каросерията, имаше осем ранени и един санитар.

Раненият в ръката и в лицето лейтенант, когото Таня искаше да сложи на своето място в кабината, не се съгласи и пътуваше заедно с другите ранени в каросерията. Ако не се беше заинатил, сигурно щяха да убият Таня вместо него. И изобщо всичко можеше да стане другояче. Знае ли някой как? А в действителност всичко стана много просто и глупаво. Във всеки случай така се струваше на самата нея в първите минути след това.

Камионът спуска гума, а нямаше резервна. Шофьорът вече е направил два курса — натам със снаряди, насам с ранените — и не бе имал време да я оправи. Трябваше да сваля колелото, да лепи гумата и заедно със санитаря отново да сложи колелото. Лейтенантът, ранен в ръката и в лицето, садеше върху задния капак на каросерията, беше се надвесил навън изпод брезента и даваше съвети. Останалите ранени седяха и лежаха в каросерията, под брезента, не излизаха оттам.

Таня се приближи до шофьора и санитаря. Санитарят с весело бузесто лице, който помагаше на шофьора да монтира гумата, се оказа

стар познат. Още при Сталинград, когато отнеха на германците лагера с наши военнопленници, Таня заедно с тоя санитар бе давала първа помощ на останалите живи и оттогава помнеше името му: Христофоров.

Таня стоеше на пътя и гледаше как шофьорът и Христофоров монтират гумата, но после, като видя, че не можеше да помогне — шофьорът и без това се нервираше от отегчителните съвети на лейтенанта, седна на стъпалото на камиона при отворената врата на кабината. Денят беше горещ, вратата се бе напекла от слънцето и облегнала рамо на нея, Таня усещаше колко е топла.

Седеше и мислеше, че сега трябва да скъса писмото в джоба си. Защо ѝ е, след като вече бе казала всичко? Спомни си лицето на Синцов, как се бе прикрил от думите ѝ със сакатата си ръка в черна ръкавица, и макар че току-що бе пушила, сви нова цигара. И едва успя да я свие, когато изведнъж се чуха няколко слели се в едно силни изстрела.

Шофьорът лежеше по очи на пътя край задното колело с гаечен ключ в ръка, а от гората на пътя излизаха германци с винтовки.

Може би защото право пред очите ѝ на пътя лежеше шофьорът, като видя излизащите от гората германци, Таня си спомни не за мъничкия трофеен валтер, окачен на кръста ѝ, а за германския автомат, който бе оставен зад нея в кабината на камиона. Винтовката на шофьора беше грижливо поставена в гнезда със саморъчно направени пружинки така, че човек веднага да може да я извади от тия гнезда над предното стъкло. А докато пътуваха, тоя оставен на пода трофеен автомат няколко пъти се бе озовавал под краката на Таня и шофьорът ѝ обясняваше, че ще направи удобно гнездо и за него, само че не отпред, както за винтовката, а вдясно, на вратата.

Тя си спомни за тоя автомат, който лежеше зад гърба ѝ, притегли го към себе си и без да става, като продължаваше, кой знае защо, да седи на стъпалото на камиона, притисна автомата към корема си и изстреля цял ред по германците. Отначало дълъг, по всичките, а после успя още един, къс, по германеца, който бе дотичал съвсем близо до камиона и замахна да хвърли граната. Не тяхна германска — дълга, а някаква друга, може би наша. Когато Таня пусна към него втори къс ред, германецът вече бе хвърлил гранатата. Така ѝ се стори. Първо я хвърли, в чак след това падна. А може и да не е било така, може би

първо нейният ред е попаднал в него, а след това той вече не е хвърлил, а е изпуснал гранатата под колелата на камиона.

Под камиона се раздаде взрив. Вълната разтърси Таня и я събори от стъпалото. Тя удари силно главата си в нещо и докато ставаше от земята, още не разбираше къде е ранена: струваше ѝ се, че в главата. Но в действителност тя просто бе ударила главата си и бе одраскала челото и бузата си о каросерията на камиона, а я рани парче от гранатата. Парчето излетя отдолу, изпод камиона, пробих стъпалото и заседна под реброто ѝ, над бъбрека и под белия дроб.

Всичко това ѝ казаха после, вече в болницата, след операцията, като ѝ обясняваха, че се родила с късмет! И сигурно бяха прави, ако не се смята всичко друго, което я бе сполетяло в живота и за което тя знаеше, а те не знаеха.

Вече станала от земята, Таня си спомни за автомата, наведе се да го вземе и почувствува болка в гърба, от която едва не падна, но все пак го вдигна. Един германец лежеше съвсем близо, с глава към нея — оня, който бе хвърлил гранатата. Двама други, в които бе изстреляла първия дълъг ред, лежаха един до друг край пъна, до самия път. Малко по-нататък имаше още един, а още по-далече, в гората, някой се бе проснал по очи.

Шофьорът продължаваше да лежи с гаечния ключ в ръка, само че сега под главата му имаше локва кръв. По-рано нямаше, а сега имаше. И от каросерията на камиона също капеше кръв. А самата каросерия беше разтрошена — стърчаха нацепени бели трески.

Отзад, иззад камиона, се чу изстрел. И продължавайки да притиска към корема си автомата, за който не знаеше, че вече е празен, Таня направи крачка напред, погледна вдясно и видя, че там, облегал рамо в задния капак на каросерията, Христофоров стреля към гората със своята винтовка. „Сигурно подир германците“ — сети се тя. И тръгна към него.

Той я видя, свали винтовката и каза:
— Избягаха!

Лицето на Таня беше окървавено; Христофоров помисли, че е ранена в главата и като подпря винтовката на каросерията на камиона, бързо бръкна да извади индивидуалния си пакет. Но Таня, която отново почувствува силна болка в гърба, приклепна над лежащия край камиона шофьор, повдигна главата му и разбра, че е мъртъв; куршумът

го бе ударил отзад, право в малкия мозък. Тя отпусна главата му и все така приклепнала, се обърна към Христофоров, който късаше със зъби обвивката на индивидуалния пакет.

— Вижте какво е станало в камиона.

И в същия миг зад тях спря един студейкър, който теглеше противотанково оръдие.

После със същия студейкър, който караше оръдието на ремонт, те стигнаха до болницата. Оказа се, че избухналата граната е разбила картера на техния камион. Ако гранатата не е била попаднала там, под картера, изобщо не се знае какво би станало. Така само Таня беше ранена от едно парче, а друго парче, което бе пробило отдолу каросерията, беше убило лежащия от тая страна в безсъзнание тежко ранен. Беше го доубило така, както си е в безсъзнание!

А всички останали ранени, които пътуваха в каросерията, бяха живи. Освен лейтенанта, ранен в ръката и в лицето, който седеше на задния капак и гледаше как монтират гумата. Германците го бяха застреляли.

А Христофоров не бяха улучили. И той, грабнал винтовката, която му беше подръка, подпряна на каросерията, започна да стреля към германците и както се оказа после, с първия си изстрел бе убил офицера им, капитан. Таня уби трима. А Христофоров застреля още един, вече в гръб, когато германците побягнаха назад.

В предната болница, където Таня и без това смяташе да отиде по служба, а сега се озова ранена, хвалеха и двамата: и нея, и Христофоров. Освен че действително не се бяха смутили, те и двамата бяха свои, медицински работници. А в такива случаи своите получават особено много хвалби. Нали по начало не е тяхна работа да воюват, а ето че се е наложило — и не са се изплашили!

Докато подготвяха Таня за операцията, отби се началникът на болницата, стар военен лекар, служил още през оная война с германците. Тя отдавна го познаваше, но се страхуваше от него и трудно надвиваше себе си, когато ставаше нужда да спори с него по служба относно евакуирането на ранените.

Обикновено сърдит, тоя път той дойде толкова добър, също като Дядо Мраз, липсваше му само брада. Питаше я дали не иска преди операцията глътка конячец — имал коняк! Но тя не поиска.

А после каза, че още днес ще напише предложение за награждаване на Христофоров и на нея.

— Имаш едно „Червено знаме“, ще получиш и второ! И ранените си защитила, и трима германци сама си повалила с автомата! Дори трофейното оръжие си овладяла, не си се объркала, открила си огън с него!

В отговор Таня каза, че познава този автомат, само ритането му е силно, а иначе е добър. Искаше да добави, че много пъти през живота си е разглобявала и сглобявала този автомат и е стреляла с него, когато беше в партизанската бригада. Но не заприказва за това, за да не излезе така, сякаш не само обяснява за автомата, а иска и да се похвали с миналото си освен всичко, за което и без това сега всички я хвалят.

Като чу от началника на болницата, че ще напише предложение за награда, с удоволствие си помисли как ще носи двата ордена „Червено знаме“, ако наистина я наградят. Самата тя още не беше виждала жена да носи два ордена „Червено знаме“. Сигурно сред авиаторките има, но тя не беше виждала.

Като ѝ показваше след операцията изваденото парче от гранатата, лекарката каза, че чисто и просто е имала късмет при раняването: парчето не е дребничко и ако е минало малко по-нагоре, щяло е да разкъса белия дроб, а малко по-надолу — бъбрека. А то сякаш нарочно се е промъкнало така, че да не закачи нищо. Раната трябва да се смята средно тежка, а би могло „сама разбираш, какво да ти обяснявам“ — каза лекарката и като държеше парчето с пинсета, попита:

— Ще си го вземеш ли за спомен?

— Ами, хвърли го — каза Таня.

Хирургът-жена беше същата, на чиято операция Таня бе присъствувала преди три дена, когато на масата умря артилерийският капитан, който си спомняше за своята майка.

Тогава плачеше над този капитан, а сега се радваше, че Таня е била ранена толкова щастливо.

А Таня, още преди да знае колко щастливо е ранена, когато се готвеха да я оперират, си спомни за този капитан и за пръв път през последните дни помисли за собствената си майка.

Операха я, но не превързаха главата ѝ. Просто се бе смъкнало парченце кожа под сляпото ѝ око, когато бе ударила главата си в

каросерията на камиона. Промиха мястото, намазаха го и го покриха с лейкопласт.

Оставиха я малко да си почине след операцията и заедно с другите я изпратиха в тила с една санитарна кола.

През втората половина на деня заедно с другите ранени тя мина по пътя, който толкова добре познаваше от работата си при Росляков, същия път, за който винаги сама бе следила, та ранените да не се бавят по него.

Всъщност, почти цялата ѝ служба по време на войната, като се започне от Сталинград, се състоеше тъкмо в това — да няма никакви нередности по тоя път. Но сега, когато минаваше по него ранена, той ѝ се струваше по-дълъг, отколкото когато беше лекарка.

Във втория ешелон на армията, в болницата, където се озова чак привечер, добре познатият ѝ началник на отделението прочете историята на заболяването, която сега придружаваше Таня, и ѝ каза, че имайки пред вид характера на раната ѝ, ще бъде малко трудно, но все пак могат да направят тъй, че да остане тук, при тях, без да напуща границите на армията.

— Няма нужда — неочаквано за него каза Таня. — Да става, каквото ще.

— Имай предвид, че след половин час откарваме ранените да ги товарят на санитарния влак и тогава вече... — Той не довърши думите си, и без това беше ясно, че ако от санитарния влак попаднеш във фронтовата болница, а оттам те откарат, както казват лекарите, в болничните бази на вътрешните райони, няма да се върнеш скоро тук, а чак след като напълно оздравееш.

Началникът на отделението знаеше, че мъжът на Таня е тук, в армията. Затова искаше да ѝ направи добро и беше готов да наруши общия ред. И се учуди, когато Таня толкова решително отказа. Не разбра, че е отказала тъкмо защото мъжът ѝ беше тук, в армията.

След като я раниха, отначало тя мислеше за друго: радваше се, че е жива, скърбеше за убитите, особено за шофьора на камиона, с когото преди това толкова добре бяха пътували и разговаряли, мислеше за себе си и за това, което се бе случило с нея сега, току-що. И чак после, след операцията, вече по пътя насам започна да мисли за онова, което ѝ се бе случило не сега, а по-рано.

Тъкмо то я накара да каже „да става, каквото ще“. Трябваше само, след като го е казала, така и да направи, да не промени решението си през времето, което оставаше до тръгването на санитарния влак. Най-важното е да намери в себе си сили да не го промени сега, а после, когато вече е на път за тила, ще бъде късно.

Господи боже мой, разбира се, тя не би могла и да сънува, че всичко това ще се случи тъкмо днес! И не мислеше за него. И не го искаше. А все пак излезе така, сякаш се бе примолила на самата съдба. Тогава не се реши да се примоли на генерала да я прехвърли в някоя друга армия, а на съдбата се примоли. И съдбата се разпореди така, както трябва — не ѝ отне живота, а само я рани. „Средно тежка рана...“

Таня с болка си спомни за Синцов и шестте нашивки за ранявания, които бяха на рубашката му — три червени и три златни. Само преди половин ден, там, при преправата на Березина, когато той я притегли към себе си, целуна я и искаше още веднъж, а тя се отскубна, като каза „неудобно е“, тя видя тия нашивки над десния джоб на рубашката му, право пред очите си, и в тоя миг, кой знае защо, дори ги преброи, макар добре да знаеше, че са шест, а не пет или седем, знаеше и всичките му ранявания, за които беше всяка от тия нашивки. Не само бе чувала от него, а ги знаеше сама. Бе опипвала и белега под мишницата му, над третото ребро, от първото раняване, и белега под косата на главата му — след второто, и белега от третото, най-тежкото, от което едва не умря, голям, на гърба — от гръбнака до бедрото; всичко това беше още преди нея, по-точно преди да се съберат. А ръката му е вече после, когато тя беше вече с него.

„Бях с него, бях с него“ — беззвучно и печално повтаряше тя на ума си.

Таня знаеше, че там, на гарата, където се композираха и заминаваха санитарните влакове, през цялото време, през всичките единадесет дена на настъплението, работеше Зинаида. Бяха я пратили там, защото подхождаше тъкмо за това с нейния силен, мъжки глас и женските ѝ непрекъснати грижи за ранените. Там, на гарата, на бърза ръка композираха празните вагони, току-що освободени от пристигналите на фронта товари, качваха във вагоните предварително подготвените нарове, дюшеци, одеяла, прикачваха към композицията превързочна, кухня, вагон за медицинския персонал и незабавно я

откарваха далече от фронта, за прехвърляне в сортировъчните евакуационни болници.

С товаренето на ранените се занимаваше Зинаида, за която казваха, че по-добре от всеки друг намира общ език с военните железничари.

Таня знаеше, че Зинаида и днес трябва да е там, на гарата за снабдяване, но все пак попита началника на отделението там ли е доктор Баришева.

— Там е, както винаги. Ще я видиш.

Тя веднага видя Зинаида на гарата. И я извика отдалече, но твърде тихо, така че Зинаида не я чу и бързо мина покрай нея, като се караше вървешком с някакъв капитан.

А за втори път я видя чак в последните минути, когато вече лежеше във вагона край вратата върху сложения над сеното дюшек; помоли да я сложат по-близо до вратата, та като тръгнат, да вижда пътя — дори да затворят вратата, ще може да наднича през цепнатините.

Таня се страхуваше, че изобщо няма да се види със Зинаида, но това не можеше да стане и не стана, защото Зинаида обиколи един след друг всички вагони, като започна от опашката — проверяваше как са настанили ранените.

Току-що с отделна кола докараха някакъв летец, поотместиха другите ранени и го сложиха във вагона. Таня чу как Зинаида още отдалече, приближавайки се към техния вагон, попита:

— Сложихте ли летеца, както ви казах?

И някой отговори:

— Всичко е направено, сложихме го.

— Е, как сте? — попита Зинаида, като влезе във вагона и се обърна към летеца, който лежеше до Таня.

— Благодаря — каза летецът.

— Оздравявайте — каза Зинаида, видя Таня и лицето ѝ беше такова, сякаш ей сега ще попита: „А ти какво правиш тук?“

Но както се оказа, тя се бе учудила не от това, че Таня е ранена, а задето лежи в тоя вагон. Тя вече знаеше всичко за Таня и се бе разпоредила да я настанят в съседство, в първия вагон след локомотива, при лекарите, но някой бе объркал нещо. Зинаида изруга и чак след това целуна Таня и виновно каза, че вече е късно.

— И така ми е добре — отговори Таня.

— Тук пътят е къс, до сутринта ще пристигнете — обеща Зинаида. И изведнъж попита: — Защо не си останала в нашата болница? Щяха да ти разрешат.

— Не искам — каза Таня.

След като я бяха оперирали и превързали, отново ѝ облякоха рубашката, защото раната ѝ позволяваше това, и писмото, което бе написала до Синцов, още си стоеше в джоба.

Но сега, след като я бяха ранили, вече не ѝ се искаше да скъса това писмо! Сега ѝ се струваше, че там, на преправата, всичко бе станало толкова набързо, че Синцов може да не я е разбрал докрай. А трябва да разбере всичко докрай, иначе ще му бъде още по-тежко. По-добре нека прочете и това писмо, щом е написано...

— Вече ми се обаждаха от болницата за тебе, имам телефонна връзка с тях — каза Зинаида, сякаш обясняваше защо не разпитва Таня за раняването ѝ. — Трябваше да останеш при тях. Веднага ми пиши къде си попаднала.

— Добре — каза Таня.

После разкопча джоба на рубашката, извади писмото и понеже изведнъж се оказа, че всичко това ѝ струва много усилия, почувствува колко е отслабнала.

— Дай го на Синцов.

— Същото ли е? — попита Зинаида, макар вече да бе видяла, че писмото е същото. Порази я фактът, че Таня иска сега да изпрати на Синцов това писмо, написано много отдавна, когато всичко беше другояче, когато още не беше ранена.

— Дай го на Синцов — повтори Таня.

— А друго какво? Няма ли да драснеш още нещо, поне на плика? Ще ти дам молив. — Зинаида започна да тършува в полевата си чанта.

— Няма нужда — каза Таня. — Кажу ми устно, че не е сериозно, на тебе ще повярва.

Макар никак да не ѝ се харесваше, че ще трябва да предаде на Синцов това отдавна написано писмо, Зинаида го взе, без да каже нито дума повече. Само въздъхна и още веднъж целуна Таня. Вече бе дадена команда за тръгване на влака и санитарите, които придружаваха вагоните, започнаха да затварят вратите отвътре.

— Ей, чичо, недей до края — каза летецът.

— Така трябва.

— Нищо, че трябва. Ще бъде задушно.

Мустакатият санитар послуша младичкия летец, защото беше летец, и не затвори докрай вратата на вагона. Затова, когато вагонът потегли, Таня още веднъж видя Зинаида.

Зинаида бе разговаряла с Таня така, сякаш нищо не е станало, а сега, понеже не знаеше, че Таня я вижда, стоеше и плачеше.

Полуотворената врата на вагона мина край Зинаида, край санитарите и железничарите, край току-що разтоварените от същите тия вагони купчини снаряди, край разрушената помпена станция и също разрушената тухлена будка с полуизтрит надпис „вряла вода“.

Таня пътуваше към тила, след като с нея бяха направили всичко, което в медицинските документи се нарича „първична обработка“. Пътуваше заедно с други като нея — ранени, налягали отрядно и отляво.

Никога досега не беше пътувала така. На времето, след първото ѝ раняване, я бяха откарали на Голямата земя със самолет. И не със санитарен „У-2“, а с обикновен, свита на кълбо в кабината зад летеца. А сега за пръв път в живота си пътуваше със санитарен влак и пак до летец, само че ранен.

Таня лежеше по корем — така ѝ беше по-удобно, не чувствуваше толкова силно болката в гърба — и гледаше през полуотворената врата на вагона как земята се носи бавно край нея.

Тая земя беше ту жива, ту мъртва, ту отново жива. Ту дупки от снаряди и колове с ръждива тел, ту зелени полета и далечна гора, а над гората, до самия таван на вагона, в целия отвор тъмносиньото, започващо да чернее небе. Ту изхвърлени от релсите изгорели разкривени вагони, разрушени стрелочни будки с отнесени покриви, комини от изгорели жилища, ту връхлитащи върху самата линия разлистени брезови горички, такива, сякаш на тоя свят няма и не е имало никаква война...

Всичко това приличаше някак на собствения ѝ живот, по-точно на чувството ѝ за собствения живот. Тя си спомни как Зинаида със съмнение взе от нея онова отдавна писано и затворено в плика писмо и помисли, че тя може да го отвори и да го прочете не защото е любопитна, напротив, не е любопитна, а защото смята, че винаги прави нещата така, както е най-добре. И ако го прочете, може да реши,

че е по-добре да не дава писмото и няма да го даде, без да знае, че вече всичко му е известно.

Таня изведнъж си представи, че отново е със Синцов, че не е ранявана, още е в армията и те пак са се срещнали. И той ѝ приказва с добре познатия, особено спокоен глас, с който разговаря, когато едва се владее: „Защо ми каза всичко това? Не може ли да изчакаш поне докато свършим настъплението?“ — „А кога ще го свършим?“ — „Не знам кога, но все някога ще го свършим. Няма вечно да настъпваме.“ — „Та можех ли да не ти кажа? Трябваше да ти кажа!“ — „Защо?“ — „А защо трябва да го знам само аз? Защо аз трябва, а ти — не?“ — мислено отговори тя на въображаемия му въпрос, но отговори вече не в разговора с него, а на себе си, защото дори във въображаем разговор не можеше да му отговори така. Можеше само да го помисли.

„Значи, решила си да ме оставиш. И какво ще правиш сега?“ — попита той. Попита я отново гласно в тоя въображаем разговор.

И тя му отговори също гласно, дръзко и дори грубо: „Какво ще правя ли? Ще се омъжа. Законният ми мъж е убит, а сега все едно, че тебе те няма. — И още веднъж повтори: — Ще се омъжа.“

И най-странното е, че не само го каза с предизвикателство в тоя, въображаемия разговор, но и действително сега помисли за това. Помисли сериозно и отчаяно, като за нещо, което изведнъж поставя непреодолима преграда между нея и Синцов, спасяваща не само нея от него, но и него от нея. И след това няколко минути лежа, вече без да гледа през вратата на вагона, със затворени очи.

А когато отново ги отвори и видя как върху самата железопътна линия отново връхлита зеленият край на гората, помисли за себе си, че всичко това не е вярно — всичко, за което току-що бе помислила като за спасение. Нищо такова няма да стане и не е никакво спасение.

„Аз пак ще се надявам вътрешно, че ако тя не се намери, отново ще бъдем заедно с него. Да, ще се надявам. И какво от това? Кого засяга то? Щом веднага след като се изпиша помоля да ме изпратят на друг фронт, в друга армия и бъда отделно от него до края на войната, съвсем на друго място, вече никой не ще има право да иска от мене нещо повече. На каквото си искам, на това мога да се надявам... Щом не съм с него, щом сама се отказвам да бъда с него — другото вече си е моя работа!“

Тя си спомни, че днес биха могли да я убият, а остана жива и не само остана жива, но заедно с Христофоров спаси от смърт други хора. И развълнувана помисли за себе си като за човек, който току-що е направил нещо много хубаво и у когото поради това всичко трябва да бъде хубаво. Иначе ще бъде несправедливо.

И в пълно противоречие с мрачните мисли, които току-що я бяха обзели, безмислено си каза, че, в края на краищата всичко между нея и Синцов ще бъде хубаво. Сега вече не мислеше как и защо ще им бъде хубаво и какво трябва да стане — та отново да им бъде хубаво. Отхвърли всичко това така, сякаш някой изведнъж ѝ бе дал такова право.

Тя лежеше уморена и притихнала, отслабнала от загубената кръв, готова всеки миг да заспи. Отворът в стената на вагона потъмня, санитарят затвори вратата, отиде в ъгъла, приседна и запуши.

А след като санитарят се отдалечи от тях, летецът, който лежеше до Таня, тихо ѝ каза:

— Аз ви помня. Возих ви веднъж.

И Таня си спомни как миналата зима бе летяла с тоя летец на „У-2“, когато трябваше бързо да доставят кръв, лекарства и превързочен материал в един от медико-санитарните батальони, отрязан за няколко дена заедно с цялата дивизия. Не успяваха да си проправят път, можеше само да се лети. Тя предложи да отиде и отлетя с тоя летец.

Но тогава той беше облечен със зимни дрехи, затова не можа да го познае веднага.

— Какво ви е, докторе? — попита летецът.

— Германци нападнаха санитарната кола по пътя — каза Таня. И повече нищо не добави: спеше ѝ се.

— А на мене ми простреляха крака от земята — каза летецът. — Връщах се с един офицер за свръзка. Едвам докарах самолета. Щом кацнах, дотичаха, казват: „Недей гаси мотора, ще вземеш члена на Военния съвет.“ Мене наглед нищо ми няма, седя си, а ботушът ми е пълен с кръв!

Той се премести върху дюшека си по-близо до Таня и тихо добави:

— Убиха командувация. Членът на Военния съвет отлетя там на мястото, където са го убили. Искаше с мене, а аз не можах.

— Как тъй командувация? — Таня дори не разбра веднага. — Кой командувач? — повтори тя, като помисли, че може би е загинал командувачият въздушната армия, за когото — неизвестно дали е вярно или не — разправяха, че сам участва в бойните полети. „Може той да е загинал?“ — помисли тя. — Кой командувач?

— Как кой? Серпилин. Кой друг? Пътувал с колата и германците го убили от засада — все така шепнешком каза летецът.

ДВАДЕСЕТ И ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Това, за което Таня чу от летеца и в първия момент не повярва, наистина бе станало, само че не така, както ѝ бе казал летецът, а другояче.

Серпилин не беше убит от засада, а бе смъртоносно ранен от парче снаряд в три часа следобед на трети юли, отвъд Березина, в района на Червен, сравнително далече от предната линия, на рокадния черен път, почти на мястото, където той пресича шосето Могильов — Минск, и умря петнадесет-двадесет минути след това, без да дойде в съзнание. Нямаше кой да установи кога по-точно е настъпила смъртта му, защото, когато стана всичко, липсваше лекар. А когато след двадесет минути закараха Серпилин в медико-санитарния батальон и го сложиха на операционната маса, той вече бе мъртъв.

На пътя, горе-долу на еднакво разстояние между колата, с която пътуваше командувачият армията, и движещия се отзад бронетранспортър избухна германски едрокалибрен снаряд. В бронетранспортъра не попадна нито едно парче, а във вилиса — само едно. Но това единствено парче проби задната стена на вилиса и планшета с картата, който в тоя момент беше в ръцете на Синцов, седнал зад Серпилин заедно със заместник-началника на оперативния отдел Прокудин; мина между тях, без да ги засегне, проби облегалката на предната седалка на вилиса, удари Серпилин в гърба, излезе навън отпред, между шестото и седмото ребро, отскочи от предното табло и вече след рикошета счупи китката на шофьора Гудков.

Изстрелът беше единичен. Германците водеха по пътищата обезпокояващ огън, но тъкмо по тоя път, през цялото време, докато се движеха по него, беше спокойно. Колата спря не защото командувачият армията беше смъртоносно ранен — в първия миг изобщо не бяха забелязали това — а защото, като удържа кормилото с една ръка, Гудков извика, вдигна нагоре другата, окървавената, и рязко натисна спирачката — не можеше повече да управлява колата.

Когато колата спря, Серпилин започна да залита напред и встрани из вилиса. Синцов едва успя да го улови за раменете и да го притисне към облегалката на предната седалка. В първия момент, когато Серпилин политна напред и се заклатушка, Синцов все още не разбираше какво е станало. Стори му се, че командуваният армията просто е бил силно разтърсен от твърде рязкото спиране. И чак след като обхвана здраво Серпилин с ръце и притисна безсилно олюляващото се тяло към облегалката на седалката, разбра, че командуваният или е убит, или е тежко ранен.

Вторият вилис със свързочниците, който тоя път се движеше напред, забеляза избухването на снаряда и спирането на колата и даде заден ход. Изостаналият бронетранспортър спря наблизко.

— Гудков, в другата кола... Слизай! А ти — на кормилото! — извика Синцов, когато вилисите със свързочниците се изравни с техния вилис.

Извика, като продължаваше да придържа с две ръце отпуснатото тяло на Серпилин.

Гудков слезе от колата, като държеше с дясната ръка окървавената си лява и гледаше Серпилин, сякаш все още не разбираше какво е станало. А шофьорът от втория вилис скочи на мястото на Гудков и Синцов му извика „Давай напред!“ с такъв глас, че беше ясно: трябва да кара с пълна скорост.

Така, на пълна скорост, изминаха около петстотин метра, докато Синцов не заповяда: „Спри!“ Докато изминаваха тия петстотин метра, той мислеше само за едно: ако е още жив, Серпилин може да бъде доубит от второ попадение. Ако това не е единичен снаряд, а огневи налет, трябва да излязат колкото може по-бързо от зоната на огъня, а всичко останало — после!

Бронетранспортърът ги следваше съвсем отблизо, Синцов видя това, като се обърна. Вторият вилис бе поизостанал, на кормилото седеше командирът на радиостанцията.

Когато спряха, продължавайки да държи тялото на Серпилин, Синцов се обърна към неподвижния Прокудин, който седеше като вкаменен до него.

— Тичай при радиостанцията, събщи в щаба, че е тежко ранен. А ние — право в медико-санитарния батальон. Дотам са само четири километра. В Плесенка, където бяхме сутринта. Предай по радиото да

изпратят там със самолет главния хирург на армията. Те имат площадка, може да се кацне.

Без да каже нито дума, Прокудин слезе от вилиса и тръгна към радиостанцията. В такива моменти няма значение кой е старши и кой е младши по звание. Разпорежда се оня, който пръв почувствува в себе си сили да дава разпореждания, да излезе от състоянието на шок.

На Синцов му мина мисълта да изминат тия четири километра със Серпилин така, както си седи. Ще сложат в краката му един от автоматчиците, ще го държат и ще внимават да не се свлече. Но после се изплаши, че така ще бъде по-лошо, че Серпилин може да изгуби много кръв, и когато Прокудин тръгна към радиостанцията, заповяда на изтичалите към вилиса автоматчици да го сложат върху платнището. Измъкна го от седалката изпод себе си и го хвърли на тревата.

Свалиха Серпилин и го положиха на земята. Той слабо дишаше. Съвсем слабо, но все пак дишаше. Разкъсвайки със зъби, приготвиха наведнъж няколко индивидуални пакета — колкото имаше, разкопчаха колана на рубашката, понадигнаха ранения за раменете, като го подхванаха под лопатките, сложиха от двете страни на раната възглавнички от марля, бинтоваха раната. От нея течеше кръв. Докато я бинтоваха, марлята веднага се просмука с кръв.

Синцов заповяда да нахвърлят на дъното на бронетранспортъора шинелите си и всичко меко, каквото имаха, а след това шестима души, като държаха платнището за краищата, пренесоха ранения в бронетранспортъора. Сложиха го легнал и веднага, без да чакат да потегли радиостанцията, по която тепърва се свързваха с щаба, поеха към медико-санитарния батальон.

Пътят отпред им беше известен, бяха минавали по него и знаеха къде е медико-санитарният батальон. Но все пак Синцов не остана там, в бронетранспортъора при Серпилин, а се върна във вилиса и седна отпред, на неговото място, да показва на шофьора пътя, та в бъркотията след всичко станало да не загубят време, да не се заблудят.

Днес вече бяха веднъж в тоя медико-санитарен батальон. Вчера командирът на стрелковия полк подполковник Шевчук пръв в армията плени германски генерал. При това леко го раниха и след като се бе озовал в медико-санитарния батальон, поиска разрешение да се върне в строя. Като докладваха на Серпилин, той заповяда командирът на

полка да остане на лечение, но обеща, че сам ще се отбие да му връчи „Червено знаме“. „Нека лежи и чака в медико-санитарния батальон.“

Така и стана. Отбиха се в медико-санитарния батальон, Серпилин връчи ордена и като се възползува от случая, поприказва с лекарите, покрай другото отбеляза, че са се разположили добре, на удобно място. При възможност и медико-санитарните батальони, и болниците на първа линия трябва да се разполагат тъкмо така, някъде наблизо да има или ливада, или полянка, или поне голямо място в гората — да може да кацне „У-2“, ако изведнъж се наложи някой спешно да бъде докаран или откаран. Всичко става!

Тъкмо тогава Синцов бе забелязал това, за което каза сега на Прокудин — че там има къде да кацне „У-2“. А сега сами отиваха към тоя медико-санитарен батальон!

Синцов се разкъсваше между две желания — по-бързо да карат и по-внимателно да карат Серпилин. Ако го тръснат много, ще загуби повече кръв. А ако пристигнат пет минути по-късно, ще се забави операцията, може и да умре поради това. В такива случаи не се знае кое е по-хубаво и кое — по-лошо. Все пак реши да се движат по-бързо, макар че всеки път, когато под колелата по горския път попадеше някакво коренище, трепваше, сякаш удряха самия него в земята. И без да съзнава какви глупости говори, няколко пъти повтори на шофьора:

— Натискай, натискай газта, натискай... Какво ни лашкаш така? — сякаш Серпилин беше в тая кола. А го караха с бронетранспортъора и там имаше друг шофьор, който другояче натискаше съединителя из тия дупки.

Докато човек е жив, за него никога не казват „смъртоносно ранен“. Казват го после, след смъртта му. А преди това, колкото и безнадежно да е положението, го наричат тежко ранен.

Тъкмо така каза и Бойко на Захаров, като го намери по телефона на командния пункт на корпуса, откъдето Серпилин бе заминал преди по-малко от час.

Десет минути по-рано Бойко се бе обаждал пак там, при Миронов, и разговаряйки със Захаров, попита къде е командувачият армията. Захаров отговори, че след като е долетял „У-2“ от дивизията, вече не заварил Серпилин, който не го дочакал, заминал сам при Кирпичников. Като научи, че командувачият армията е на път, Бойко

каза, че няма нищо неотложно, ще се обади при съседите, когато Серпилин стигне там.

И изведнъж отново позвъни. Изобщо не приказва с Миронов, помоли веднага да предадат слушалката на члена на Военния съвет, ако е още там, и без предговор каза по телефона онова, което току-що сам бе чул по радиото от Прокудин: „Първият е тежко ранен, намира се в безсъзнание и го карат от мястото на раняването към чифлика Плесенка.“ От себе си Бойко добави, че този чифлик се намира в триъгълника между шосето Могилъов — Минск, горския път за Буйнички и края на гората при Вербово. „Както съобщи Прокудин, там има площадка за кацане на «У-2». Вече заповядах главният хирург на армията да отлети там. Сега по другия телефон се обаждат в санитарното управление на фронта.“

Няколко секунди Захаров мълча, като държеше слушалката. Мълчеше и Бойко на другия край на жицата.

— Докладвахте ли на командувачия фронта? — попита Захаров.

— Ще докладвам веднага щом свърша разговора с вас. Друго нямам.

— Веднага отлитам, щом има площадка — каза Захаров. — Самолетът ми е тук.

— Ясно — каза Бойко. И повтори: — Друго нямам.

Сигурно бързаше да докладва във фронта, пък и може ли иначе, щом командувачият армията е излязъл от строя — трябва веднага сам да поеме командването!

Захаров остави слушалката и погледна командира на корпуса Миронов, който вече бе разбрал, че е станало нещо изключително.

— Къде е летецът? Извикайте го, тръгвам — каза Захаров.

— Пуснахте го да се нахрани — напомни адютантът на Захаров.

— Тичай веднага да го намериш! — извика Захаров. — Да зареже всичко — и при самолета. Тръгваме!

Той се озърна. Освен тях в палатката имаше един офицер от оперативния отдел, който нанасяше на картата последната обстановка. Захаров улови Миронов за ръката и излезе от палатката, и чак след няколко крачки каза:

— Командувачият армията е тежко ранен. Сега го карат към медико-санитарния батальон в Плесенка. Ще отлети там.

През последните дни, въпреки сравнително малките загуби в боевете, особено много бяха различните случайности, понеже все поплътно обкръжаваха германците, а те все по-отчаяно се мъчеха да се измъкнат на малки и големи групи. Загиваха и летци, и офицери за свръзка, различни хора най-неочаквано падаха убити или ранени на най-неочаквани места. Но колкото и да си свикнал с това, известието за Серпилин беше като гръм от ясно небе.

— Как, къде? — смутен повтаряше Захаров, докато вървеше с Миронов към своя „У-2“ на края на поляната. — Току-що е бил при тебе. По кой път сте го изпратили? Не знаете какво става в собственото ви разположение! — извика Захаров, като не беше в състояние да се съдържи. — Пратили сте командувачия срещу куршумите...

Бойко не му беше казал по телефона как е ранен Серпилин, но, кой знае защо, на Захаров се струваше, че е от куршум.

Миронов започна да обяснява, че напротив: командувачият армията е минал напърно, идвайки насам — дошъл е от съседа по път, който от сутринта е бил подложен на обстрел. А тъкмо Миронов го е придумал да не се връща по същия път, молил го е да не минава напърно и му показал на картата откъде да заобиколи. И като си тръгвал, командувачият се съгласил, казал: „Добре, наистина няма смисъл. Ще заобиколим.“

— Хубаво са заобиколили! — горчиво каза Захаров, като си мислеше къде все пак е ранен Серпилин, каква ще да е раната му, щом веднага е паднал в безсъзнание! И като трепна, за пръв път помисли: може дори да е убит, само че не са искали да съобщават открито.

И като продължаваше да върви, уловил ръката на Миронов, която в смущението си не пускаше — все я стискаше под лакътя, дочу над главата си бръмчене на самолет — на полянката кацаше още един „У-2“.

Още не бяха намерили летеца, с когото бе дошъл Захаров. Той си спомни, че като го пускаше, му разреши да си почине един час. Може изобщо да не е ходил да яде, а лежи под някое дърво и спи. Върви го търси!

— Кой пристигна, как мислиш? — обърна се Захаров към Миронов, показвайки самолета, който при кацането си едва не закачи дърветата. — Ще отлетя с него.

— Трябва да е моят оператор, беше в една от дивизиите. Да, „осморка“, нашият е... — каза Миронов и забърза срещу самолета. — Може и да няма нужда от зареждане... Полетът дотам е най-много дванадесет минути!

Но когато се приближиха до самолета, оказа се, че не могат да излетят. Летецът докладва, че германците са го обстрелвали от земята, ранили го в крака, ботушът му е пълен с кръв: докладва смутен, сякаш се бе провинил.

Беше същият летец, който, по-късно каза на Таня, че Серпилин е убит от засада. И, кой знае, грешката може би се дължеше на това, че някой бе чул думите на Захаров: „Пратили сте го срещу куршумите!“

Захаров вече бе решил да тръгне с кола, вече извика на шофьора да докара вилиса, но в същото време дотича летецът от другия „У-2“. Загубиха една минута, докато уточнят по картата разположението на медико-санитарния батальон, летецът каза, че ще го намери и ще кацне при всички случаи. Захаров се качи в кабината, самолетът се издигна, описа завои и полетя на североизток, към шосето Могильов — Минск.

Летяха над гората, на височина двеста метра. Отгоре се виждаше все същото, на което Захаров се бе нагледал днес, докато летеше към дивизията и обратно. През короните на брезите и елите навсякъде се виждаха следи от германското отстъпление и разгром, все тия изпочупени и изкорубени автомобили, изоставени оръдия, миномети, снаряжение, сандъци със снаряди, неприбрани, просто зарязани в гората палатки — следи от бързо напуснатия бивак... Всичко това се виждаше като петна из цялата гора, докато летяха над нея. Виждаше се и сутринта, по време на предишния полет, и сега. Всичко беше същото, само че Захаров го възприемаше съвсем иначе в сравнение със сутринта — нерадостно, сякаш от него нямаше никаква полза.

Глупаво е, разбира се. Как тъй да няма полза! Ничие раняване или дори смърт не може да промени нито това, което става, нито настроението, което съществува и ще съществува в армията като последица от него. Ала независимо дали бе глупаво, или не, сега, когато Захаров летеше, не му се искаше дори да гледа всичко това!

Самолетът силно заподскача над гората, веднъж дори за малко не закачи върховете на брезите. И, кой знае защо, Захаров помисли за себе си, за Серпилин и Лвов и за това, как преди настъплението Лвов всъщност искаше да ги раздели със Серпилин. Искаше, но не ги

раздели. А сега войната ги разделя... Щом е тежко ранен, вече не ще може да командува армията. И изведнъж помисли за най-лошото: „Ами ако не го заваря?“

Но отхвърляйки тая мисъл, пропъждайки я от главата си, сякаш самата тя носеше някаква опасност за живота на Серпилин, той принуди себе си да мисли за работа.

През целия днешен ден всичко вървеше от добре по-добре и изведнъж тъкмо днес да стане такова нещастие!

Ами ако беше в друг ден, нямаше ли пак да е нещастие? Нещастieto не избира дните, идва в момента, в който идва. Днешният ден е хубав не защото е лек. Напротив, тежък е. Още сутринта по ожесточението на германците разбраха, че са сгасили и обкръжили много от тях.

„Съседът вляво тъкмо днес тръгна по-бързо напред. А ние теглим, теглим, пускаме мрежата все по-дълбоко и вече се чувствава, че цялата риба е вътре.“

Бяха приказвали за това със Серпилин в корпуса на Миронов, преди Захаров да отлети за дивизията. Серпилин предполагаше, че може би в тая мрежа, на дъното ѝ са или щабове на двата корпуса, или дори щабът на армията. Чувства се по характера на германската съпротива — едни изведнъж се предават, а други воюват до последния човек — че там, вътре, има някакъв център, около който едни се събират, а други, напротив, са се откъснали от него, вече не виждат надежда и вдигат ръце. „Чувствам, че сме хванали нещо там, вътре“ — казваше Серпилин само преди няколко часа.

От последната оперативна сводка сега вече е известно, че съседните фронтове не само са затворили пръстена, но и водят боеве в самия Минск. И за това бяха приказвали със Серпилин, радваха се. Дори решиха довчера да пийнат по чашка по тоя случай... Въпреки навика си през последните дни Серпилин дори вечер не слагаше нито капка в устата. Като освободиха Могильов, каза: „Сега до Минск. Докато не дадат салют за Минск.“ И обясни, че макар да ти се струва, че спиш по-добре, след като си изпил половин чаша при твърде голяма умора, това е самоизмама.

Захаров изведнъж си спомни, че понякога преди операция на ранените дават спирт или водка. Има хирурзи, които смятат, че в това

няма нищо лошо. Напротив! Включително и главният хирург на армията.

Като помисли за операцията, която сега вече може би правят или всеки момент ще започнат да правят на Серпилин, Захаров с надежда си спомни за тоя главен хирург на армията, на когото въпреки добрите му качества бе ставало нужда на няколко пъти да се кара като на хлапак заради нарушения в битата. Но сега Захаров помисли за него със сляпа, безгранична вяра. Сам готов на всичко, за да спаси Серпилин, той не можеше да помогне с нищо и му оставаше само да вярва, че Серпилин ще бъде спасен от някой друг. И сега всичките му нравствени сили се бяха превърнали в непреклонна вяра, че оня, другият човек, ще направи онова, което самият ти не можеш. „Само по-скоро да пристигне!“ — помисли Захаров така, сякаш животът на Серпилин зависеше от това, кога ще долети главният хирург на армията.

Летецът описа завой. Озоваха се над малка полянка. На нея нямаше никакъв друг самолет — значи, хирургът още не е пристигнал... Пилотът се спусна косо, над самите върхове на дърветата, стори му се дори, че клоните шибнаха колелата на машината. А след миг самолетът вече се носеше по тревата и спря, преди да стигне до края на гората. Оказа се, че полянката не е толкова малка, колкото изглеждаше от самолета.

Захаров едва бе слязъл, когато от гората към самолета се приближи камионетка. На стъпалото и, като се държеше за отворената врата, висеше един капитан, военен лекар.

— Е... казвай?! — извика Захаров през шума на още неугасения мотор.

— Не знам как е... другарю член на Военния съвет — каза военният лекар, като скочи от стъпалото. — Веднага ме пратиха да чакам тук с камионетката, за да ви закарам до операцията...

Захаров се качи в кабината до шофьора, като остави единия си крак на стъпалото и само придържаше вратата с ръка. Така тръгнаха през гората.

Медико-санитарният батальон бе разположен в горския чифлик. Край постройките бяха опънати две големи палатки.

Първият, който попадна пред очите на Захаров, беше Гудков. Той седеше на един пън край входа на операцията палатка и когато

Захаров скочи от камионетката, се изправи насреща му, притискайки към гърдите лявата си бинтована ръка, прихваната с прашка през рамото. Очите му бяха като мъртви. И като видя тия очи, Захаров разбра, че Серпилин не е жив — още преди Гудков да размърда с мъка устните си и да каже едва чуто:

— Умря.

Освен Гудков край палатката нямаше други хора. В далечината стоеше бронетранспортърът и около него — автоматчиците на Серпилин. Не очакваха Захаров, никой не го посрещна. Очакваха главния хирург, когото също вече нямаше защо да чакат. Захаров прекрачи в палатката, мина през предоперационното отделение, в което някой пъшкаше, и чак при входа на операционната срещна командира на медико-санитарния батальон.

В операционната имаше две маси: вляво — празна, вдясно — покрита с чаршаф. До празната маса, облегат на нея, седеше на столче военен лекар с бяла шапчица и престилка, топеше писалката в ученическа мастилница и пишеше нещо на лист хартия. Синцов, който седеше край другата маса, покрита с бял чаршаф, видя Захаров и стана.

— Другарю член на Военния съвет... — започна да докладва командирът на медико-санитарния батальон, но Захаров го спря:

— Кога?

Командирът на медико-санитарния батальон не успя да отговори. Хирургът, който седеше на столчето и пишеше, стана, приближи се до Захаров и каза, че командуваният е сложен на масата в петнадесет часа и двадесет и четири минути, след като по това време вече е имало всички признаци за клинична смърт, а след прегледа, в петнадесет часа и тридесет и една минути, са установили смъртта, настъпила след разкъсване на аортата от парче снаряд около петнадесет минути по-рано, по пътя от мястото на раняването до медико-санитарния батальон.

Хирургът уморено и някак безстрастно добави, че раната е била по начало безнадеждна и от взетите мерки не зависи колко минути след това ще настъпи моментът на клиничната смърт. Когато го сложили на масата, оперативната намеса е била безполезна. Остава да се направи аутопсия — тук, в медико-санитарния батальон, или на друго място. Раната е такава, че смъртта е могла да настъпи

моментално. Но съдейки по показанията на придружаващите лица, настъпила е вече по пътя.

— Писах всичко това в заключението. Току-що го завърших — каза хирургът.

— За нищо не ви бива! — горчиво каза Захаров. — Разправят за вас, че съживявате мъртви, а ето че са го качили на масата след двадесет минути — и нищо не сте могли да направите!

— Другарю генерал — със същия уморен глас каза лекарят, като или не бе познал Захаров, или не придаваше значение как и към кого се обръща — главният хирург на армията ще дойде и ще ви докладва своите изводи. Но през ръцете ми в тая война са минали не по-малко хора, отколкото през неговите. Когато можехме съживявахме, ала колкото и да искаш, от мъртвия не можеш да направиш жив. Нима не бихме направили всичко възможно? Нима сам не разбирате това? Какво, да се преструваме, че го съживяваме, да му вкарваме серум, да масажирате мъртвия? С каква цел, за какъв доклад, на кого и защо?

Пресипналият, дребничък, възрастен и уморен лекар с бяла шапчица и опръскана с малки капчици кръв престилка каза това толкова убедително, че Захаров не възрази нищо. Разбра, че е прав. За лекаря има човек, който може да бъде спасен, и друг, който не може. Има жив човек, има и мъртъв — и няма какво да се прави.

— Да ви покажа ли раната? — попита хирургът, като гледаше мълчащия Захаров.

— Покажете я.

— Ей сега... Климова — обърна се хирургът към сестрата, — сложете на масата и подгответе за операция сапъора с откъснатото ходило. Съвзе ли се от шока?

— Съвзе се, пъшка.

— Подгответе го.

И чак след това тръгна със Захаров към покритата с чаршаф маса.

Като отметна чаршафа и показа на Захаров откъде е влязло и откъде е излязло парчето, което бе убило Серпилин, хирургът искаше отново да покрие тялото, но когато вече издърпа чаршафа до раменете, Захаров го спря с движение на ръката. Хирургът разбра и пусна чаршафа.

Сега Серпилин лежеше на операционната маса така, както лежат в леглото болни, унесени в треска, покрити само с чаршаф. Едното му рамо беше съвсем покрито, а другото, голото, се подаваше малко изпод чаршафа — като живо рамо на жив, небрежно покрит човек. Лицето на Серпилин не беше отметнато назад, както е или по-точно както обикновено изглежда при мъртъвците. Напротив, беше дори леко наведено напред и при това обърнато натам, където стоеше Захаров. Защо така? Кой знае! Така са го изнесли от колата, така са го сложили на масата или така са обърнали главата му, когато са го преглеждали вече мъртъв...

В очакване на главния хирург още не бяха започнали да правят с тялото на Серпилин всичко, което е прието да се прави, та мъртвото тяло после да изглежда добре в ковчега. Не бяха го превързали под брадата и не бяха притиснали клепачите му с нищо тежко. Затова той лежеше като жив, обърнал лицето си малко встрани, сякаш искаше да чуе какво ще му каже Захаров. При разговор често обръщаше така главата си. Само че сега не седеше и не стоеше прав, а лежеше с обърната глава и гледаше с двете си очи нагоре, към ъгъла на палатката, някъде покрай Захаров, далече оттук. Лицето му беше още живо, а очите бяха вече мъртви, вече не виждаха или напротив — виждаха онова, което Захаров не виждаше и не можеше да види.

Захаров стоя неподвижен няколко минути над тая жива глава с мъртви очи. През тия минути мислеше не за това, което бе станало и защо е станало, а свикваше с чувството, че тоя човек вече го няма и няма да го има.

От това чувство, с което Захаров се мъчеше да свикне, очите му се насълзиха и сигурно щеше да заплаче, ако не го бе отвлякъл шепотът зад гърба му. Гласът на хирурга, с когото бяха дошли при тялото на Серпилин, и някакъв друг глас.

— Николай Иванович, нека аз да го оперирам — каза оня, другият глас.

— Не, аз сам — каза гласът на хирурга.

— Хайде по-добре аз.

— Не, аз сам.

Захаров се обърна и разбра, че говорят за операцията, която трябва да се направи на ранения, вече положен на съседната маса. Той погледна хирурга и кимна — одобряваше, че постъпва точно както

трябва и го освобождаваше да оперира. После още веднъж погледна обърнатото насам лице на Серпилин и видя Синцов, за когото знаеше, че стои от другата страна, но изобщо не го виждаше през тия минути. А сега го видя и му направи жест с ръка, който значеше: „Това е. Да излезем оттук!“

Излязоха от палатката и последното, което на излизане Захаров чу там, зад гърба си, беше гласът на хирурга. Не оня, умореният, с който говореше за Серпилин, а друг, с който каза на някого: „Ръкавици!“ Друг, повелителен глас, свързан с другата работа, която му предстоеше да върши.

— Това е то, Синцов — каза Захаров, като излезе навън и се спря. Каза го така, сякаш трябваше да сложи още някаква точка на всичко това — като че ли тая точка не бе сложена от самата смърт.

Синцов не отговори нищо. Спомни си как през есента на четиридесет и първа, след като излязоха от обкръжението край Елня, откара същия тоя Серпилин в медико-санитарния батальон и стоеше, чакаше, докато го оперираха. Сдържаше се, сдържаше се и изведнъж притрепера от тоя спомен, сякаш бе виновен — тогава бе направил всичко, каквото можеше, а сега не направи!

— Къде е Прокудин? — попита Захаров, без още да е видял лицето на Синцов. После вдигна очи и видя лицето му. Но вместо да млъкне, както би направил друг на негово място, още веднъж повтори силно и строго: — Питам ви, къде е Прокудин? — Не защото не беше забелязал какво става със Синцов, а защото забеляза и знаеше: само така готовият да заплаче човек може да дойде на себе си.

— При радиостанцията — отговори Синцов, като се овладя. — Отиде да съобщи заключението на лекарите.

— Вече го предаде, отиде да го дублира по телефона, при командира на медико-санитарния батальон — изскочи пред групата застанали наблизко хора един младичък младши лейтенант, преводач, когото през последните дни Серпилин взимаше със себе си в колата на свързочниците, за да превежда уловените германски разговори. През последните дни германците работеха много с открит текст — търсеха се един друг, даваха команди накъде да се оттеглят, къде да се събират. Бяха зарязали всичко, всякакви шифри и кодове, само да се намерят...

— Като се върне, веднага да дойде при мене — каза Захаров за Прокудин. — Щом го няма, ще докладваш ти — обърна се той към

Синцов и направи няколко крачки встрани от палатката, така че останаха сами.

Захаров слушаше, а Синцов докладваше как бе станало всичко. Помнеше добре всичко преди това и всичко след това, а само „това“ не помнеше. Не помнеше самия миг, когато бе станало. Кога е чул взрива — преди или след като ударът е изтръгнал от ръцете му планшета с картата... За самия миг, в който бе станало всичко, доложи объркано...

Но Захаров не го прекъсна. Може би знаеше по себе си как става — не можеш да си спомниш тъкмо оня миг, в който се е случило всичко.

Синцов докладва поред всичко „преди“ и „след“. Отначало това, което беше „след“ — какви заповеди е дал, как са го превързали, как са го преместили в бронетранспортъора и са го докарали тук... После онова, което беше „преди“. Впрочем за него нямаше какво и да разказва — само половин час по-рано бяха тръгнали от корпуса, но Захаров пак заповяда да му разкаже всичко крачка по крачка. Започна с въпроса, как са тръгнали — по същия маршрут, както са обещали на командира на корпуса, или по друг?

— Тръгнахме, както бяхме обещали. — Синцов си спомни думите на Серпилин: „Добре, наистина няма смисъл, ще заобиколим.“ Думи, които сега, като ги повтори гласно, станаха съвсем други в сравнение с тогава, когато Серпилин усмихнат ги бе казал на командира на корпуса. Тогава това бяха едни думи, а сега — съвсем други, макар че бяха съвсем същите.

А бяха станали други, защото, ако Серпилин не бе ги казал, ако не се бе усмихнал и не бе послушал командира на корпуса, а бе тръгнал обратно по същия път, това изобщо нямаше да стане. И сега, след смъртта му, това бе толкова ясно, колкото тогава, приживе, не бе известно на никого.

Синцов разказа как бяха спрели на открито, върху едно незалесено хълмче, и как Серпилин слязъл да пуши, а на радистите наредил да опитат още веднъж да уловят германците. И те ги уловили — германците отново предавали с открит текст направлението, по което трябва да излизат от котела.

На хълмчето останаха само три минути. И пак сега беше ясно, че тъкмо поради това е станало всичко: ако не са се забавили, щели са да отминат мястото, където е избухнал снарядът.

Синцов разказваше и едно след друго си припомняше всичко онова, за което обикновено що-годе свикналият с войната човек не мисли. Защото, ако непрекъснато мислиш за него, невъзможно е да воюваш. Всичко ти идва наум чак след нечия внезапна гибел, когато съпоставяш всички случайности на войната със смъртта тъкмо на тоя човек, който поради стечението на всички предишни обстоятелства е срещнал смъртта си тъкмо на това място и в тоя миг.

Макар че във всички тия обстоятелства, взети поотделно, нямаше нищо особено, нищо такова, което да вещае гибел за Серпилин или да го тласка към нея. Напротив. Тъкмо днес пътуваха от внимателно повнимателно.

Захаров, който още нито веднъж не бе прекъснал Синцов, изведнъж попита:

— Е, а какво стана в последната, в самата последна минута преди това?

Синцов не разбра веднага въпроса; струваше му се, че вече всичко е обяснил. И изведнъж си спомни онова, което, кой знае защо, изпускаше дотогава — как в последната минута Серпилин се обърна от предната седалка към него и Прокудин и каза: „А все пак, Прокудин, запомни думите ми: и от заловените радиограми, и от пленниците се вижда, че в тоя чувал, който завързваме, те имат все пак две ядра, два големи щаба. И изобщо не могат да се съединят — пречим им, не им даваме...“ И заповяда на Синцов да види на картата — ако се вземе направлението, което германците предават по радиото, от Буда към Матвеевка, къде ще излезе по-нататък по азимут, срещу кои населени пунктове.

Синцов отвори планшета, започна да гледа и тъкмо в тоя миг стана всичко — планшетът хвъркна от ръцете му.

— Другарю член на Военния съвет... — изпъна се пред Захаров пристигналият и скочил от вилиса Кирпичников.

Но Захаров само каза:

— Върви, прощавай се, там е... — и махна с ръка към палатката.

Кирпичников влезе в операционната и веднага след това изскърцаха спирачките на камионетката — най-после главният хирург на армията бе пристигнал и също вдигна ръка към козирката, за да се представи. Но Захаров не позволи и на него:

— Все пак пристигнахте. Вървете там, правете каквото трябва...

И главният хирург, който не знаеше, че Серпилин е вече мъртъв, и сигурно разбра тия думи: „Правете каквото трябва“ така че му предстои да прави операция, не тръгна, а хукна натам, към палатката.

Захаров извади носна кърпа от джоба, избърса с нея лицето и кръглата си побеляла глава с такава сила, сякаш искаше да смъкне нещо от себе си, и се замисли, като продължаваше да държи кърпата в ръка. Спомни си, че е без фуражка — както я бе свалил, така я бе оставил в операционната — и се обърна към Синцов.

— Фуражката ми остана там...

Синцов влезе в палатката, видя още веднъж на масата голото до кръста тяло на Серпилин, над което се бе навел главният хирург на армията и говореше нещо на другия хирург, и започна да търси фуражката. Тя лежеше под масата; никой не беше забелязал, че като я свали, Захаров я изпусна на земята.

— Благодаря — каза Захаров, когато Синцов му донесе фуражката, но не я сложи, а продължаваше да я държи в ръка.

Докато Синцов беше в палатката, Прокудин се бе върнал и Захаров го разпитваше какво е предал по радиото.

— Съобщих, без да споменавам имена: моля да предадете на Третия, че лекарите установиха смърт.

— А оня път, когато предаде, че е тежко ранен, спомена ли, че е Първият? — попита Захаров.

— Да.

— Ако германците са го уловили и направят съпоставка, могат да разберат, че са убили нашия командоващ армията — каза Захаров. И махна с ръка. — Макар че сега не им е до това!

— Извинете, другарю член на Военния съвет — каза Прокудин, — сам разбирам. Но... бяхме се объркали!

Захаров отново махна с ръка и се обърна към излезлия от хирургическата палатка командир на корпуса.

— Прости ли се?

— Простих се.

По лицето на Кирпичников се виждаше, че тежко преживява случилото се. Може би още по-тежко, защото всичко бе станало в полосата на неговия корпус.

— Ти откъде дойде тук? — попита Захаров.

— От двеста и втора, от техния команден пункт.

— Каква е последната обстановка?

— Последната обстановка: с обхождащия си фланг дивизията се е съединила със съседа. Затворихме още един чувал, четири на четири километра. Но германецът не мирясва — иска да си пробие път. Обстановката е напрегната.

— Ясно — каза Захаров. — Аз тук ще чуя какво ще каже главният хирург. А ти заминавай, не чакай, щом обстановката е напрегната. Ще се върнем към изпълнение на задълженията си.

Не можа да се разбере на кого го казва — на Кирпичников или на самия себе си.

Когато Кирпичников тръгна, Захаров се обърна към Прокудин:

— Бронетранспортъора ще оставим тук, а ние с тебе ще тръгнем за щаба на армията с двата вилиса. Докарай ги тук.

От палатката излезе главният хирург на армията с облечена върху униформата престилка и с бяла шапчица на главата. Захаров го погледна, сякаш не разбираше защо се е пременил така, защо е нужно това, щом става дума за вече умрял човек.

— Заключение е правилно, другарю член на Военния съвет — каза главният хирург. — При всички условия раната е смъртоносна. Невъзможно е било да се спаси. Можем да потвърдим това с чиста съвест.

— Потвърдете го тогава. Напишете всичко, каквото е нужно, та да няма виновни, щом никой не е виновен — мрачно каза Захаров. — Всичко напишете, ще търсят отговорност и от вас, и от нас. Сигурно вече звънят там от фронта и от Москва... Вървете да пишете.

И отново остана насаме със Синцов.

Като криволичеха между дърветата, вилисите излизаха на полянката при болничните палатки.

— Ние тръгваме — каза Захаров, — а ти остани. Още не знам какво ще изпратим за тялото, сигурно автобус. Оставяме ти бронетранспортъора, ще го придружаваш с него. Докато тук опишат всичко, ще решим и ще ти съобщим къде. Сигурно направо във втория ешелон. Къде да го караме на командния пункт, той е в движение... Придружавай го, където ти заповядаме, това се иска от тебе.

Захаров тръгна към вилиса, но Синцов го спря.

— Другарю член на Военния съвет, Гудков помоли за разрешение да придружава тялото.

— Та той е ранен! Трябва да го оставим тук, в медико-санитарния батальон.

— Той помоли — повтори Синцов, като влагаше в тия думи целия плам, с който се бе молил Гудков.

Захаров се обърна, видя Гудков с бялата му, привързана към гърдите ръка и го извика:

— Гудков!

Въпреки ранената си ръка Гудков не тръгна ходом, а както винаги дотича и се спря на две крачки от Захаров.

Захаров искаше лично да го попита как се чувства и може ли да пътува, но като видя Гудков и изведнъж си спомни всичко, което през тия години беше свързано и с Гудков, и със Серпилин, и с това, как пътуваха в една кола, какво приказваха и как беше онова, което вече няма да бъде, приближи се до него и вместо думите, които се канеше да изрече, каза:

— Каква стана тя, а, Гудков? — изхлипа, махна с ръка, обърна се, тръгна към вилиса, качи се в него и замина, като се извърна встрани, така че се виждаше само потреперващият му от плача тил.

А Синцов, смутен, изпрати с очи отдалечаващите се вилиси и помисли, че макар днес през целия ден командувачият да бе изглеждал дори по-весел от обикновено, имаше един миг, когато предчувствието за смъртта го бе споходило.

Това стана рано сутринта, когато току-що бяха тръгнали от командния пункт, още преди срещата Таня на преправата — преди всичко. Тръгнаха, пътуваха петнадесетина минути в горската тишина и Серпилин, за когото Синцов знаеше, че не обича особено да слуша песни и сам никога нищо не пее, изведнъж там, на предната седалка, започна да си тананика под носа нещо провлечено, странно, с непознати думи. Отначало тихичко си тананикаше, а после се обърна и с необичайна за него, виновна усмивка каза:

— От тишината или от какво си спомних една наша татарска приспивна песен, майка ми я пееше през детинството. Не я знам цялата, но си спомних два куплета.

И като се обърна отново напред, сви рамене. Сякаш се чудеше сам на себе си как си е спомнил и не само си е спомнил, но я запя пред другите.

„Тъкмо това беше предчувствието за смъртта“ — помисли Синцов.

ДВАДЕСЕТ И ПЕТА ГЛАВА

Излезе така, че тоя ден от начало до край Захаров трябваше да прави всичко, което в такива случаи се полага на душеприказчика.

А така и трябваше да стане. Всички тия посмъртни главоболия бяха за Захаров само естествено продължение на грижите за живия Серпилин, които той приемаше като неделима част от своя служебен дълг.

Взаимоотношенията между командувация армията и члена на Военния съвет все пак са човешки, а не само служебен въпрос, въпреки че правата и задълженията на всеки от тях са безпрекословно записани в разпоредбите, утвърдени на най-високо място. Обикновено става нужда тия отношения да се изясняват, когато се развиват лошо или неправилно. Когато се развиват добре, не става нужда. По време на войната Серпилин и Захаров нито веднъж не се бяха обяснявали на тема: кой си ти за мене и кой съм аз за тебе? Но ако някой би попитал самия Серпилин: „Ако ти се случи нещо, кого си избираш за душеприказчик?“ — той сигурно щеше да избере Захаров, макар че приживе такива въпроси се задават рядко, а след смъртта е късно да се задават. И щеше да го избере не заради длъжността, а заради близостта до себе си, макар че между длъжността и близостта в дадения случай нямаше противоречие, напротив, имаше връзка.

Серпилин още от гражданската война бе свикнал да счита, че най-близкият му човек в службата е оня, когото той мислено нарича свой комисар. Така беше през гражданската война с Василий Яковлевич Толстиков, който загина край Царицин, така стана в началото на тая война с Шмаков. Така беше и през последната година и половина със Захаров.

А когато през дългата военна служба се случваше оня, който се окаже до него на тая длъжност, да не отговаря на разбиранията му за думата „комисар“, тогава, разбира се, близост нямаше и не можеше да има, па макар само за това, защото човекът, на когото думата

„комисар“ отива като на свинче звънче, не е политрабoтник, а нещастие за работата.

Едно време, в началото, още през гражданската война, и собствената съдба на Серпилин можеше да вземе друга насока. Бойният му път мина през оня невидим разклон, където с първоначалното си образование на военен фелдшер и партиен стаж — от пролетта на седемнадесета година — можеше по воля на съдбата, а по-точно по воля на партията, да поеме не строево, а комисарско поприще.

След като си служил четвърт век в строя, вече е трудно да се видиш в някаква друга роля, но вътрешно Серпилин смяташе, че познава добре комисарската работа, разбира я като човек, който сам би се справил с нея, ако бе станало иначе. И, както изглежда, това също имаше значение във взаимната им близост със Захаров.

Захаров не си спомняше да са разговаряли тъкмо на тая тема, но през цялата им съвместна служба твърдо знаеше за себе си и за Серпилин: не само ти разбираш, работата му, но и той разбира твоята, не само ти му вярваш като на самия себе си, но и той ти вярва.

Всеки, който е преживявал тежка за себе си загуба сред неизбежността на продължаващите служебни задължения, знае, че бездействието е още по-тежко.

Отначало, през първите часове, ти се струва, че нямаш сили да я понесеш, когато ту едно, ту друго те откъсва от мисълта за току-що отишлия си човек. Струва ти се, че главата и сърцето ще се пръснат от тая несъвместимост на изключителното с всекидневното — на това, което е станало, с онова, което въпреки станалото, пак си длъжен да вършиш. И чак по-късно, след време, разбираш, че всичко е наопаки: тъкмо грижите и разпорежданията, които си давал, документите, които си подписвал, разговорите с хората за съвсем други неща са ти помогнали да понесеш първия напор на мъката...

А Захаров имаше премного работа, защото операцията продължаваше и армията трябваше да довърши започнатото: колкото може по-плътно да притисне от всички страни обкръжената източно от Минск многохилядна германска групировка, като не ѝ позволи да се засили, да набере скорост и да изскочи от пръстена.

Цяла вечер до късно през нощта това изискваше все нови усилия, разпореждания, заповеди, повиквания на хора, телефонни разговори,

шифровани телеграми, донесения, отговори на запитванията отгоре и на въпросите отдолу, разговори със заместник-командирите на корпусите и дивизиите по политическата част и с работниците от седмия отдел, които носеха все нови германски документи.

Захаров се занимаваше с всичко това и през други дни. Но днес му беше по-трудно от всякога, защото освен всичките работи, които така или иначе продължаваха — независимо дали Серпилин е жив или мъртъв — изникнаха и други, свързани тъкмо с това, че Серпилин вече го нямаше.

Трябваше не само устно, но и писмено да доложи пред фронта за станалото — фронтът искаше това от него, а на свой ред Ставката го искаше от фронта, защото гибелта на командувачия армията в разгара на победоносно завършващата операция е изключително събитие.

Трябваше да прочете заключението на главния хирург, преди да е заминало нататък, да повика лично него и началника на медицинската служба на армията, да разпoredи как и къде да се откара тялото на Серпилин. Да се обади за ковчега, който вече сковаваха там, в тила, и за временния паметник, който веднага трябва да се постави, независимо къде ще решат да погребат Серпилин, и за реда на погребението в зависимост от това, къде ще бъде.

Армията е като човек — без глава не може да живее. Лекарите, които потвърдиха смъртта на Серпилин, още стояха там, до операционната маса в медико-санитарния батальон, а Бойко, който временно бе поел командването на армията, вече подписваше разпорежданията и заповедите не като началник-щаб, а като изпълняващ длъжността командувач армия. Днес още не, но утре от горе до долу в цялата армия така или иначе ще стане известно за гибелта на предишния командувач, и трябваше да се помисли как и в каква форма да бъде съобщено това.

А за погребението до късно вечерта нямаше никакво решение. И макар че не биваше да се разтакат по време на боевете, днес е загинал, утре трябва да се простят и да продължат да воюват — разбираха го всички, не по-лошо от другите го разбираше и Захаров — все пак в армията им за пръв път загиваше командувач и възникнаха различни мнения: как и къде да го погребат?

Самият Захаров знаеше от Серпилин за първия му бой в Могилъв и смяташе, че трябва да го погребат в Могилъв. Или в

покрайнините, където на времето се е отбранявал като командир на полк, или в центъра, на стръмния бряг на Днепър — също хубаво място.

За всичко това Захаров бе споменал още през деня, когато позвъни за случилото се на Лвов. Лвов не възрази, но поиска да се изложи в писмена форма.

Батюк, който сам се обади малко по-късно и разпита Захаров за подробностите около гибелта, беше на друго мнение. Каза, че трябва да направят предложение Серпилин да бъде погребан в Минск, тъй като под негово командване армията е изиграла голяма роля не само в Могилъвската, а и в цялата Белоруска операция. В оперативните сводки вече се казва, че Минск е свободен — тъкмо там трябва да го погребат! Ако беше воювал по-лошо, ако беше позволил на германците да се отскубнат от него, сега цялата тая групировка трябваше да бъде доунищожена в Минск!

В думите на Батюк се долавяше желание да подчертае: стана така, че други превзеха Минск, но и нашият фронт играе такава роля, че загиналият в тая операция командоващ армия има право да бъде погребан с почести в столицата на Белорусия.

И макар че преди това на Захаров не бе му хрумвало да погребат Серпилин в Минск, сега тая мисъл му се стори справедлива и за Серпилин, и за армията, и за фронта.

— Ще докладвам в Ставката — каза Батюк. — Ще се свържа по високочестотната уредба и с белорусите. Повече от сигурен съм, че ще ни подкрепят.

Оказа се, че Бойко има собствено мнение. И както често ставаше с него, не само собствено, но и неочаквано за другите.

— Трябва през Москва, чрез щаба на тила, да съобщим на близките му. Да попитаме те какво мислят. Все пак той има жив баща, издържа и внучката си. Където и да го погребем, трябва да пратим самолет за близките, поне за бащата.

Захаров се съгласи с Бойко и се нагърби сам с тая работа: обади се на командувачия въздушната армия и попита дали ще успее утре сутринта да отдели един дъглас и да го прати в Рязан за бащата на Серпилин, та да го докарат там, където ще бъде погребението на сина му, да речем, в Могилъв. Командувачият въздушната армия обеща

самолет и започна да разпитва за подробностите — как е загинал Серпилин? Трябваше да разказва и на него.

До късно вечерта не знаеха къде все пак ще бъде погребан Серпилин. Вече в единадесет часа се обади Лвов и изведнъж попита как смята Захаров да постъпи с личното имущество, личните документи и може би с кореспонденцията на Серпилин, как се оформя всичко това. Захаров отговори, че по-късно ще се залови сам с всичко, а утре сутринта ще докладва. Очакваше, че ще последват възражения, но Лвов не възрази, каза: „Ще чакам.“

Тогава Захаров го попита: има ли нещо ново за погребението?

— Изпратих шифрована телеграма на другаря Сталин. Съобщих и двете ни предложения: Минск и Могилъв. Още нямам отговор. Ако смятате, че на вас ще отговорят по-бързо, направете запитване за погребението на вашия командващ армия като член на Военния съвет на армията. Сам...

В първия момент думите за това, на кого ще отговорят по-бързо, се сториха на Захаров като подигравка, но после по тона на Лвов стана ясно, че, кой знае защо, той сериозно допуска такава възможност.

Като свърши разговора с Лвов, Захаров се замисли, вдигна слушалката и направи нещо, което никога по-рано не бе правил: извика по високочестотната уредба Москва, а там съобщи длъжността си и помоли да доложат на другаря Семъонов — такъв беше тогава кодовият псевдоним на Сталин — че моли да го свържат с него.

На телефона дойде не Сталин, а неговият помощник и каза, че Сталин е зает, но като се освободи, ще му докладват за тоя разговор.

Захаров обясни, че от името на Военния съвет на армията се обръща към другаря Сталин с молба да разреши командващият армията, загинал днес, в деня на освобождението на Минск, да бъде погребан в столицата на Белорусия, град Минск.

И чак след като затвори телефона, се досети защо Лвов му бе казал „обърнете се сам“. Сигурно са били на различно мнение с Батюк, затова Лвов е бил принуден да изложи в шифрованата телеграма двете предложения. Сметнал е, че е под достойнството му да разпитва предварително Захаров за какво ще ходатайствува сега: за Минск или за Могилъв, но сигурно е мислил, че пак ще е за Могилъв...

Захаров не знаеше дали ще му отговорят и какво ще му отговорят, но когато веднага след това се отби при Бойко да подпише

обобщеното донесение, му каза, че се е обаждал, та Бойко да бъде в течение на нещата и да не изпадне в неловко положение, ако го попитат.

Бойко не отговори нищо, само недоволно поклати глава, не скри, че не обича да се обаждат така, нарушавайки общоприетия ред.

Подписаха обобщеното донесение — през тоя ден още четиридесет завладени оръдия, деветнадесет танка, две хиляди и седемстотин пленници — но подписите не бяха три, а два...

Захаров се прибра и почти веднага му се обади от Москва. Помощникът на Сталин каза, че другарят Семьонов моли да предадат неговите съболезнования на Военния съвет и щаба на армията, а в тяхно лице на всички войници, сержанти, офицери и генерали във връзка с гибелта на предания на Родината военачалник, командувания армия генерал-полковник Серпилин, и съобщава, че е решено да го погребат с военни почести на Новодевическото гробище в Москва, редом с жена му, за което вече е дадено разпореждане на коменданта на град Москва.

Помощникът на Сталин говореше всичко това подред, сякаш всяка дума бе записана на книга. Сигурно така и беше. И като държеше с лявата ръка слушалката, с дясната Захаров записваше всичко каквото чуваше.

— Разбрахте ли всичко? Или да повтора?

— Всичко разбрах — каза Захаров, — повторете само званието.

— Генерал-полковник — повтори помощникът. И вече с друг глас, със собствени думи обясни, че званието е било дадено на Серпилин тая сутрин заедно с другите генерали. — Вие още не знаете, но до фронта сигурно вече е стигнало.

Захаров затвори телефона. Значи, все пак присвояването на звания е станало! Преди няколко дена, веднага след освобождаването на Могильов, чрез политуправлението достигна слух, че няколко генерали от техния фронт ще бъдат повишени в звание. Но после замълчаха, слухът не се потвърди и Захаров смяташе, че са отложили всичко до освобождаването на цяла Белорусия. Оказва се, че не са го отложили!

За себе си не мислеше нито тогава, нито сега. Като политработник не биваше да разчита на бързо повишение, но за Бойко си помисли: дали са го направили генерал-лейтенант, или не са? Ще

продължи ли само да изпълнява длъжността командуща армия, или тоя път ще отиде по-нататък, ще го направят командуща? Получаването на генерал-лейтенантско звание можеше да улесни решаването на въпроса. А това, според Захаров, щеше да е добре за армията.

Кой знае защо, в тоя момент не помисли, че Серпилин изобщо не научи за даденото му звание генерал-полковник. Помисли за друго, за житейското, свързано с погребението. Щом е дадено такова нареждане от самия Сталин, тялото още утре сутринта трябва да се изпрати със самолет в Москва. И трябва Серпилин да лежи в ковчега с униформа, която отговаря на новото му звание. А къде и от кого ще вземат пагони? В целия фронт има само един генерал-полковник — Батюк. От него ли ще искат!

„Защо пък не? — изведнъж помисли Захаров. — Тъкмо от него ще поискаме — нали Батюк има резервен кител с пагони. Той няма да види нищо странно в тая молба. За друг не знам, а у него в това отношение има човещина. На собствените си рамене е измъкнал от обкръжение Барабанов, адютанта си — там, където други биха зарязали родния си баща. Защо да не даде пагоните си, та да пременят Серпилин за последния му път? Дори да го сметне за лошо предзнаменование, пак би ги дал...“

Помисли така и без да отлага, позвъни в щаба на фронта. На пръв поглед може да изглежда дреболия, а в тоя миг е от важно по-важно.

Батюк не беше там.

— Тръгна към вас — каза Барабанов, който дежуреше на телефона.

„Значи, все пак се е измъкнал. Казваше, че обстановката не му позволява. Сега, значи, му е позволила!“ — помисли Захаров, който знаеше, че преди няколко часа в тила на съседната армия от горите е излязла още една трихилядна германска групировка и щабът на фронта взимаше бързи мерки тя да не успее да направи поразии.

— Слушай, Барабанов — каза той. — Командущият има ли резервни пагони?

— Има — отговори Барабанов след пауза, чието значение Захаров тогава не можа да разбере.

Захаров започна да обяснява, но се оказа, че Барабанов вече знае за указа.

— Знам за какво са — каза той.

— Ти се заеми с тая работа — каза Захаров, — прати тия пагони по някого в нашия щаб на тила. Да ги пришием през нощта на китела му. А пред командувацията ще се оправдаеш с мене.

— Защо да се оправдавам, другарю генерал? Какво толкова има? Напротив, ще ме нарече глупак, ако не го направя.

— Направи го тогава. — Захаров окачи слушалката, веднага пак я вдигна и се обади на Бойко за решението да погребат Серпилин в Москва, на Новодевическото гробище.

— Кого ще пратим от Военния съвет на армията? — попита Бойко. — Обстановката е такава, че нито вие, нито аз можем да заминем утре.

— Нека реши фронтът. Според мене, щом ние не можем, трябва да пратим Кузмич. Заместник-командуващ е, генерал-лейтенант...

— И аз така помислих — каза Бойко. — Но засега нека не настояваме. Като дойде командуваният фронта, ще решим въпроса тук.

Както се оказа, Бойко вече знаеше, че Батюк идва насам.

Захаров едва бе свършил разговора с Бойко, когато се обади Лвов. Попита без предговор:

— Съобщиха ли ви за решението?

— Съобщиха ми.

— Предадох заповедта във въздушната армия — каза Лвов. — Точно в десет на Могильовския аеродром ще има готов самолет.

— Ясно. — Захаров чакаше дали Лвов ще добави нещо.

Но Лвов не добави нищо.

И Захаров си спомни своя разговор със Серпилин за Лвов, който току-що бе затворил телефона.

На война хората не си говорят много. И време нямат, и обстановката не е подходяща, а изведнъж, като им се удаде случай, си казват такива неща, че просто ахваш от изненада.

Тогава, оная вечер, малко преди настъплението, се върнаха от предната линия и заприказваха за артилерийското снабдяване, колко снаряди ще трябва да стоварят направо на земята в района на артилерийските позиции, защото, ако ги складират далече в тила, при

бързото придвижване не ще успеят да ги откарат напред. И изведнъж Серпилин каза:

— Като тръгнем напред, напълно възможно е и в Могилъовска област, и по-нататък да видим собствените си довоенни складове...

И след това заразказва как се е разхождал по алеите на Архангелское с един друг оздравяващ, генерал от интендантската служба, който си спомнял за Лвов — че когато при отстъплението в началото на войната сме загубили в западните окръзи много складове и оръжие, особено винтовки и картечници, това е станало отчасти по вина на Лвов. През четиридесета година Лвов написал докладна записка против предложението на някои военни за по-дълбоко тилово складиране на боеприпасите и оръжието и поставил в нея въпроса на политическа основа: доказвал, че стремежът към дълбоко тилово складиране е свързан с пораженчески настроения и напротив предлагал всичко да се складира по-близо до границата, та в случай на война допълнителният превоз да не забавя настъплението ни. Като чу това, Захаров само изпъшка от злоба. А Серпилин неочаквано за него каза за Лвов:

— Трябва да се признае, че е имал собствена логика: щом е съвсем сигурен, че от първия ден ще започнем да настъпваме по чужда територия, значи, и складовете трябва да са по-близо, иначе ще докарваме всичко от Урал! Ако вземем за основа неговата логика, за себе си е бил прав.

— Той е прав, а кой не е? — попита Захаров.

— Това вече е по-сложен въпрос: кой не е — каза тогава Серпилин. — Както показва по-късно войната, всички не сме били прави за едно или друго. Като си спомниш, в много отношения би воювал иначе.

— Как така „всички“? — възрази Захаров. — А ти конкретно, ако се обсъждаше с твое участие, за какво щеше да гласуваш?

— Зависи кога — каза Серпилин. — Сега, когато знаем хода на войната, разбира се, че бих гласувал безпогрешно. А тогава, когато не можехме да го предвидим, не знам. Като изхождам от представите си за силата на противника, най-вероятно бих държал на златната среда по въпроса за разположението на складовете. А изобщо кой знае... Когато мислиш за миналото, трябва да се стремиш да бъдеш справедлив не само към себе си, но и към другите.

„Вярно е — помисли Захаров за Серпилин. — Ти винаги се стремеше да бъдеш справедлив към другите, а не само към себе си.“

И мислено видя там, на другия край на телефонната жица, току-що разговарялия с него Лвов, триъгълното му лице. И помисли за себе си, че сега, след гибелта на Серпилин, Лвов ще загуби желанието си да премести него, Захаров, от тая армия в друга. Сега няма защо! Оня, с когото според Лвов Захаров се бе сработил, вече го няма. Сработването свърши.

Казаното от Лвов за самолета изискваше незабавни действия и Захаров започна да действа. Обади се на всички, на които трябваше, че утре в десет ковчегът с тялото на Серпилин трябва да се намира при заминаващия за Москва самолет. Предупреди началник-щоба на тила, който непосредствено се занимаваше с всичко това, че ще донесат генерал-полковнишки пагони и трябва да ги пришие към китела на покойния. Заповяда да изпратят тук, на командния пункт, Синцов и се помъчи да разбере дали Кузмич се е върнал от предната линия. Оказа се, че още не се е върнал. Нареди по-скоро да го намерят, за да тръгне, защото Кузмич имаше навик да ношува в частите, обичаше това.

И като направи всичко необходимо, върна се към същата мисъл, на която бе прекъснал — към мисълта, че Серпилин е справедлив човек. Още не бе свикнал да мисли за него с „беше“, продължаваше да мисли в сегашно време. Разбира се, като всеки човек, който е свикнал с власт, Серпилин не обичаше, когато изведнъж нещо ставаше обратно на намеренията му. И ако беше в негова власт да го промени по свой начин, променяше го, способен беше без колебание да прекрачи чуждото самолюбие. Но навикът за власт не бе угасил в него чувството за справедливост. Не смяташе, че винаги е прав — защото властта е в ръцете му. Сломяваше съпротивата на подчинените и ги караше да действуват по волята му само когато действително беше сигурен, че е прав. А, от друга страна, след като беше сигурен в правотата си, използваше всички допустими възможности, за да докаже тая правота на ония, които са над него. Тъкмо в това беше силата му.

„Да, тъкмо в това е силата“ — още веднъж повтори наум Захаров, сякаш го доказваше на някого. А оня, който кара другите да се прекланят само защото властта е у него, на свой ред лесно се прекланя, щом го натиснат от горното стъпало. В такъв човек няма сила, а

тежест: колкото го натоварят отгоре, толкова и той ще предаде надолу, по низходяща линия.

А Серпилин е силен, но не и тежък човек.

Захаров отново по навик помисли за Серпилин в сегашно време — като за жив.

Когато дойде при него, главният хирург му показва парчето снаряд, което бе убило Серпилин — както се казва, приложи го към делото, но отначало го показва. Оказва се, че след като е убило Серпилин и е осакатило пръстите на Гудков, парчето е паднало на дъното на вилиса; направило е всичко, каквото е било по силите му, и е паднало. Десетина грама тежко, един сантиметър дълго — ето колко е трябвало, за да остане армията без командувач.

Захаров отново си спомни лицето на Серпилин, някак неловко обърнато към него там, на масата, и помисли, че изразът на това лице бе такъв, сякаш Серпилин просто не е успял да забележи какво е станало с него.

За другите неговата смърт е смърт на човек, който е загинал, без да успее да свърши докрай най-важното в живота си. Но ако сам не е успял да осъзнае това, ако не е успял да разбере, че е убит — може би за самия него тая смърт е била най-щастливата. Ако може да се каже за смъртта, че е щастлива. За която и да е смърт изобщо.

Захаров си спомни как Серпилин точно днес, малко преди да умре, със смях му каза: „Внимавай, Константин Прокофиевич, пази меките си части, докато си в «У-2», че германците отдолу се целят в най-беззащитното място на началството, когато лети с «рус-фанер». Имат такава инструкция!“ Не мислеше за опасността и за последен път ѝ се надсмя.

А последното, на което се зарадва, беше новината за Минск, че боевете се водят в покрайнините на града. И повече нищо няма да чуе, на нищо няма да се зарадва, няма да научи нищо от онова, което ще знаем ние. Макар че както всички други хора мислеше не само какво ще бъде по време на войната, но и после...

Захаров дори не помнеше в каква връзка неотдавна Серпилин бе казал:

— Трябва и след войната да живеем с чест. На фронта въпреки всичките си недостатъци все пак живеем честно. Трябва и след това да не живеем по-лошо.

Разбира се, не искаше да каже, че след войната трябва да живеем не по-лошо, отколкото по време на нея. След войната ще живеем много по-добре. Може ли да има съмнение! Каза го за себе си: как самият той трябва да живее след войната, без да загуби онова, с което е живял през нея. „Така че когато и да склопиш очи, да си чист пред своя комунистически бог“ — спомни си изведнъж Захаров думите не на Серпилин, а на Кузмич, казани в друго време и за друг човек. Но сега изглеждаше, че са казани за Серпилин.

Защо все пак са решили да го погребат в Москва?

По-рано Захаров не бе мислил за това. Беше зает да направи всичко необходимо за изпълнението на тая заповед. А сега помисли. И си спомни как му бяха казали: „На Новодевическото гробище, редом с жена му.“ Бяха предали не само решението на Сталин, а и думите му, същите, които е казал. Никой друг освен него не би казал тия думи. Нито в Могилъов, нито в Минск, а в Москва, на Новодевическото, редом с жена му. Може би тъкмо затова. Значи, Сталин отнякъде знае, че преди година и половина Серпилин е погребал там жена си, или някой му го е съобщил, когато са му докладвали за смъртта на Серпилин, а той може би е попитал за близките му, искал е да се разпореди за пенсията или за нещо друго. Кой е могъл там, в Москва, да каже на Сталин, че преди година и половина Серпилин е идвал да погребее жена си? Там, в Генералния щаб, в Москва, сега няма никой от хората, които добре и отдавна познаваха Серпилин. Иван Алексеевич, неразделният му другар от гражданската война, отдавна вече не е в Москва, от стратег е станал практик, сформирал е през четиридесет и трета година танкова армия и я командува. А Серпилин май че няма други близки приятели в Москва. Е, ако иска да знае, Сталин има възможност да научи всичко, каквото му трябва. Възможно е при доклада да са му казали и за смъртта на жена му, и за оная лекарка, за която Серпилин неотдавна разправяше, споделяше.

„Възможно е да са му казали за нея, а заповедта е да бъде погребан на Новодевическото гробище, редом с жена му.“ Като свърза мислено едното с другото, Захаров реши, че всичко е могло да има значение, дори това.

Напоследък по редица признаци се чувствува, че Сталин вече е започнал да мисли как ще бъде след войната с ония, които са се откъснали от старите си семейства и са създали нови на фронта.

Войната разруши много семейства не само чрез смъртта, но и чрез раздялата. Какво ще правим след войната: ще ги доразрушаваме или ще ги оправяме? И от законопроекта за брака, който неотдавна бе поместен във вестниците, излиза, че там, горе, настроението е да ги оправяме, а не да ги доразрушаваме, да не се съобразяваме с личните желания.

Това не се отнася за Серпилин, той отдавна няма какво да оправя. И все пак на Захаров се струваше, че настроението там, горе, има отношение към предадените по телефона думи на Сталин: „На Новодевическото гробище, редом с жена му.“

Захаров отново помисли за жената, за която Серпилин му бе казал, че получава от нея писма от другия фронт. Трябва да събере и да ѝ върне тия писма. Нека не обикалят от ръка на ръка. Като се съди по думите на Серпилин, жената заслужава уважение. И не е чак толкова млада — големият ѝ син е на фронта. Колкото и да е тежко, ще трябва сам да ѝ пише.

И от дружбата си със Серпилин, и като член на Военния съвет Захаров знаеше по-добре от другите, че на няколко пъти Сталин е имал лично отношение към съдбата на Серпилин. Малко преди войната, помолен от стари приятели на Серпилин, Сталин дал указание да го намерят там, където се е намирал тогава, и да го върнат в армията. През есента на четиридесет и първа година, след като получил писмо от Серпилин от болницата, Сталин заповядал да не го изпращат след раняването за подготовка на резерви, а да му дадат дивизия и да го пратят на фронта. След Сталинград го извикал при себе си във връзка с писмото за Гринко, назначил го за командущ армия и не позволил да го свалят после, след историята с Пикин. И преди тая операция пак го остави в армията, реши друго, не както предлагаше Лвов. А че Лвов е писал на Сталин, Захаров не се и съмняваше.

Животът на Серпилин бе протекъл така, че той се оказа един от ония, които поради стечение на обстоятелствата бяха предмет на внимание лично от страна на Сталин. Сталин сам решаваше съдбата му, сам се разпореждаше с нея. Тая сутрин, подписвайки указа за дадените звания, той отново се е разпоредил за последен път в живота му. Разпореди се и сега, след смъртта му, като заповяда да го погребат в Москва редом със законната му жена. Когато предаваше думите му

по телефона, помощникът на Сталин не бе казал: „законната“. Така си помисли сега самият Захаров.

Фактът, че помощникът бе позвънил толкова бързо след неговото обаждане, доказваше колко голямо внимание е обърнал самият Сталин на случилото се, още повече, че и по-рано той се бе отнасял добре със Серпилин и бе правил в живота му само добрини.

Като помисли: „Само добрини“ — Захаров почувствува как нещо се вкопчи за тая мисъл, попречи ѝ да тръгне гладко след всички останали. И това „нещо“ беше споменът за онова, което се бе случило със Серпилин четири години преди заповедта на Сталин да го намерят и да го върнат в армията. Това „нещо“ бе също свързано със Сталин и пречеше да се мисли само за добрини. А ако Захаров знаеше повече, отколкото знаеше, ако можеше по-дълбоко да се замисли над това „нещо“, мисълта му сигурно би загубила спасителната си прямота и яснота. Но той не се замисли, а само за миг поспря пред нещо невидимо и непонятно. И мисълта му остана такава, каквато си беше първоначално — мисъл, че в живота на Серпилин Сталин е правил само добрини.

Влезе адютантът и каза, че в армията е пристигнал командувачият фронта и се намира при Бойко.

„Щом не ме е повикал, значи, иска най-напред да поприказва насаме с Бойко“ — помисли малко засегнат от това Захаров.

Веднага след адютанта влезе Бастрюков, всъщност без да е необходимо; беше си измислил работа, за да получи възможност да каже, че се е върнал от предната линия и е бил там под обстрел. Може и така да е — какво ли не става! Но като най-пресни новини съобщи неща, които Захаров знаеше и без него още през деня. Не се опита да шмекерува, но му отне време.

След него влезе редакторът на армейския вестник. Захаров не се бъркаше особено в работата му, оставяше го да мисли сам, но днес искаше да види статията, която го бе помолил да напише. Без да се отслабва омразата към врага, същевременно трябваше да се подчертае, че пленяването му в по-голямо количество е полезно нещо и при това за него награждават щедро. Завчера заедно със Серпилин бяха изслушали съображенията по този въпрос на началника на отдела за работа сред противниковите войски.

В статията се описваха случаи на особено сполучливо залавяне на пленници и награждаването на отличилите се войници, сержанти и офицери. Като я прегледа, Захаров отново си спомни за Серпилин, защото мисълта да поместят такава статия се бе родила, когато седяха заедно с него, мълчаливо върна коректурите на редактора и кимна, че всичко е наред.

Редакторът не си тръгна веднага, разбираше, че в армейския вестник не могат и няма да пуснат съобщение за гибелта на командувания армията, но все пак въпросително погледна Захаров: няма наистина няма нищо да дадем в нашия вестник? Преди войната редакторът не бе служил в армията и логиката му в някои случаи от живота си оставаше гражданска.

Захаров разбра немия му въпрос и мълчаливо поклати глава: върви си и не засягай тая тема, и без това ми е тежко.

Редакторът си отиде, а Бойко се обади по телефона. Захаров помисли, че трябва да отиде при Батюк, но се оказа обратното.

— Константин Прокофиевич, командуваният тръгна към вас.

„Я гледай! И с мене иска да приказва насаме. С него, с мене, а после заедно, така ли?“ — помисли Захаров и излезе да посрещне Батюк.

Бойко беше на две крачки. Ще мине повече време, докато се качиш и слезеш от вилиса. Нощта беше тъмна; адютантът — не Барабанов, а вторият — крачеше до Батюк с фенерче в ръка.

— Захаров! — извика го Батюк, като се приближи.

— Аз, другарю командуваш.

Батюк му подаде в тъмното тежката си ръка и каза:

— Да влезем вътре при тебе. А ти остани тук, подишай чист въздух — обърна се той към адютанта.

Динамото даваше достатъчно енергия и когато Батюк каза: „Сядай“ — и пръв седна насреща, при светлината Захаров можа добре да разгледа лицето му. Уморено лице на човек, който за пръв път сядя след тежка работа. „Да, работата беше тежка. Беше и си остава“ — помисли Захаров не само за Батюк, докато го гледаше.

Батюк седеше, подпрял с юмрук тежкото си, уморено лице. Както бе седнал, опрял лакът на масата и забил брада в юмука, така и продължаваше да седи мълчалив, сякаш събираше сили.

— Лежи като жив — след дълго мълчание каза Батюк и сви рамене, сякаш се учуди от собствените си думи. Захаров също се учуди, но не от казаното, а от това, че Батюк още по пътя насам, без да предупреди никого, се е отбил в Теревьонка, в щаба на тила, за да се прости със Серпилин.

— Ти вече си се простил, а аз не съм. И утре няма да имам време... Все пак твърде много му давахте да пътува, право ми каза Бойко!

„Все пак му е казал! Това и трябваше да се очаква от него. Казваше го на самия Серпилин, казваше го, докато беше жив, казал го и след смъртта му. В това е целият му непреклонен характер. Ще свикнем един с друг, но няма да е лесно“ — помисли Захаров за себе си и Бойко, сякаш той бе вече назначен за командувач армията вместо Серпилин.

А гласно доложи, че сам е разпитал ония, които са били там. Всички в един глас потвърждават: случайност! Тъкмо тогава изобщо не са рискували. Тръгнали от единия корпус към другия по околени път, където германците не са водели прицелен огън по нито един участък.

— Вече чух това — прекъсна го Батюк. — Така става на фронта. Рисувах една, две, три години подред — и все ти се разминава. А после накуп плащаш за всичко. Не мога да се примиря, че се лиших от такъв командувач армия! За успеха на тая операция направи повече от всеки друг, а не стигна дори до Минск, не видя плодовете на своите усилия! Поставих въпроса да бъде погребан в Минск, заслужи го. Може би щяха да се съгласят, но — той ядосано се намръщи — където има едновременно две мнения, нито едното не се налага. Аз бях за Минск, а Лвов се заинати — в Могилъв. В Минск било „прекомерно“, видиш ли! Човекът умря, а той все още го мери със своите мерки, страх го е да не му даде повече. Тогава не издържах, попитах: ама вие да не сте майстор на ковчези, ковчеза ли му мерите, а? Направи се, че не чу, но пак не отстъпи.

Батюк говореше за Лвов не така, както е редно пред подчинени, но, види се, след като не бе извикал Захаров при себе си, а, напротив, сам бе дошъл при него смяташе, че сега е някак извън службата и се държеше приятелски.

— Е, а където има две мнения отдолу, явява се и трето отгоре!... Бойко предлага да изпратим Кузмич като придружител от армията. Как

мислиш?

— Мисля, че е правилно.

— Така и ще направим — каза Батюк. — Ще му възложим да представлява и фронта заедно със заместник-началника на политуправлението. Сега не можем да отделим друг със звание като неговото. Нека изпрати своя командуща армия. Серпилин го е докарал от Москва тук при нас, нека сега Кузмич изпрати него до Москва. Като се върне, ще решим какво да го правим. Ако утвърдят Бойко за командуща армията, старичък ще е за негов заместник, баща може да му бъде.

Като каза това, Батюк вдигна очи към Захаров. Думите му за Бойко значеха, че вече е решил да моли Москва да утвърдят Бойко за командуща армията. Но макар вече да бе решил, въпросителният поглед означава, че за да е с чиста съвест, иска да знае мнението на Захаров.

— Направиха го генерал-лейтенант — добави Батюк за Бойко, сякаш и с това подкрепяше правилността на своето решение.

Захаров каза онова, което мислеше; Бойко може и трябва да бъде издигнат за командуща армията. Макар че има не само „за“, но и „против“. „За“ е това, че е първокласен началник-щаб на армия, в щабната работа се прояви не по-зле, а дори може би по-добре от Серпилин, когато той беше в същата роля край Сталинград.

— Няма защо да ги сравняваме — прекъсна го Батюк. — Оттогава всички поумняхме. Мнозина изобщо не можеш да познаеш!

Захаров добави още едно „за“: изпълнявайки преди настъплението задълженията на командущия армия, Бойко се е справял добре с тях; дал е на всички — от горе до долу — да разберат, че не трябва да очакват снизхождение, че е способен да държи на своето.

Според Захаров „против“ беше това, че Бойко малко пътува, не се стреми да бъде във войските. По принцип смята, че обиколките във войските трябва да се сведат до минимум, че управлението на съвременния бой изисква почти постоянно да си на командния пункт. Затова в армията уважават Бойко и знаят, че има твърда ръка, но го познават повече по гласа, по телефона, а не по лице.

— Ще оправим това — каза Батюк. — Ще искаме от него да ходи във войските. Нека пише книги за теориите си след войната, в

академиите. Това е поправимо, щом не е страхливец.

— Кое то не е, не е — каза Захаров. — Когато не пътува, то е по принцип.

— Ще го предложим — каза Батюк. — А за тебе, разбираш ли, имам оплакване по въпроса за страхливостта. От Лвов.

Захаров се учуди. Бе очаквал всичко друго, само не и таква оплакване от Лвов.

Батюк се засмя, доволен от учудването му.

— Не за твоята страхливост, тя е известна, а за Бастрюков. Казва: „Захаров се държа безпринципно: знаел е, че Бастрюков е страхливец, а не ми съобщи.“ А аз му казвам: за тая работа, Иля Борисович, вината ни със Захаров е обща. Бастрюков беше в армията още при мене, и двамата знаехме, че не му достига храброст. Но, от друга страна, какво да правим с тия като него? Които са храбри — срещу куршумите, а на които им треперят краката — обратно в тила, така ли? Искаме или не, на всички длъжности имаме известен процент хора с треперещи крака. Какво да се прави. Само трябва да знаеш от кого какво можеш да очакваш. Ние знаехме какъв е Бастрюков и си живеехме без произшествия, а вие не знаехте. И смятам, че дето го научихте сам, а не от Захаров, също е правилно от негова страна! Така отсякох. Не позволих да те обижда, но мисля, че тия дни ще се лишиш от Бастрюков.

— Благодаря, Иван Капитонович.

— За какво — че ще се лишиш от Бастрюков ли? — засмя се Батюк. — За това благодари не на мене, а на Лвов. А мене поздравя. Направиха ме армейски генерал.

— Честито!

— Благодаря. Тримата с един указ. И мене, и Бойко, и покойника. Дявол знае защо е така? Загине човек, мислиш за него и за себе си и сякаш е тъкмо време да си спомниш всичко добро, което си му направил — още повече, когато има какво. Но не! Стоях там над него, гледах го, а ми дойде наум как пристигнах тогава северно от Сталинград при него в дивизията, когато не можа да пробие германците, и така го ругах, че още малко — и, струва ми се, или щях да го застрелям, или щях да го ударя. А той стоеше и мълчеше, не каза нито дума. По-бледен, отколкото е сега в ковчегата... Спомних си — и

сякаш бях виновен пред него. Кажи, Захаров, защо пред мъртвите се чувствуваме виновни, а?

— Сигурно защото вече не можем да направим нищо за тях.

— Може и така да е. А може просто защото те са мъртви, а ние сме живи, а не обратното. — Батюк стана. — Да вървим при Бойко. Вече го предупредих, че ще вечеряме набързо при него. Ще поменем този, когото го няма, и ще полеем новите пагони. Пък и от сутринта не съм ял. Въпреки всичко яде ми се.

След кратката вечеря, когато изпратиха Батюк, а Бойко се върна в щаба да довърши още нещо — както каза — недовършено, Захаров тръгна към опустялото жилище на Серпилин.

„Едва вчера дойдохме тук, а днес вече къщата е без стопанин“ — помисли Захаров, като влизаше в стаята, където, седнал на едно столче и отпуснал глава върху масата, спеше очакващият го Синцов.

Захаров седна до масата на мястото на Серпилин, нареди на Синцов да седне насреща и каза, че погребението ще бъде в Москва, на Новодевическото гробище; представител на армията им ще бъде генерал Кузмич, а Синцов нека се готви да лети заедно с него, в десет сутринта. В шест сутринта ще дойде един капитан от отдел кадри; Синцов трябва заедно с него да опише личните вещи, които ще се предадат на близките, и да направи списък на ордените и медалите, за да ги вземе със себе си в Москва срещу разписка за погребението.

— Ще бъдеш при него до края — каза Захаров за Серпилин, сякаш всичко, което бе станало, още не е краят, а ще има някакъв друг край, на който трябва да се присъствува.

— Ясно! — Синцов разбра, че се е провалила надеждата му след всичко, свързано с погребението, за което смяташе, че ще е в Могилъв, все пак да прескочи при Таня и да ѝ каже какво мисли за по-нататъшния им живот. Но макар че това изобщо не можеше да се отлага, така или иначе, сега се отлагаше до връщането му от Москва.

— А сега ми дай писмата, които е получавал. Нали знаеш за какво говоря? — каза Захаров.

Синцов кимна. Той знаеше за писмата, които пристигаха отначало от Архангелское, а после от съседния фронт, и когато сам предаваше в полевата поща писмата, с които Серпилин отговаряше, виждаше върху пликовете името на тая жена — лекуващата лекарка, която бе видял в Архангелское при Серпилин.

Той вече бе отделил настрана и четирите ѝ писма, които Серпилин държеше в джоба на резервния си кител. Сам се канеше да пита Захаров какво да прави с тия писма и сега ги извади, завити във вестник и превързани. В джоба на Серпилин те стояха просто така; завил ги беше Синцов, след като ги бе извадил.

— Ще ѝ съобщя — каза Захаров, като взе писмата. — Трябва да ѝ обясня как е станало всичко. Отбелязана ли е полевата поща?

— Там на пликовете пише... — Синцов се запъна, но все пак каза онова деликатно нещо, за което вече бе мислил. Снощи Серпилин ѝ бе писал писмо, но не го бе довършил и го бе сложил в китела заедно с нейните писма. И когато ги вземаше, Синцов намери и това недописано писмо и отначало сам искаше да ѝ го изпрати, като добави как е станало всичко... Той се приближи до стената, където на пирон бе окачен резервният кител на Серпилин, извади писмото — само половин страничка — и го сложи пред Захаров.

— Снощи започна да го пише...

Захаров бавно прочете писмото, ниско привел над него побелялата си кръгла глава. После сгъна листчето на две и още на две, сякаш го запечата.

— Ще го пратя заедно с нейните писма. Нека всичко бъде у нея. — И като се извърна към Синцов, добави: — А ти ѝ пиши след погребението, как са го погребали.

— Ще ѝ пиша. — Синцов си помисли, че тая жена има най-голяма нужда да бъде на погребението на Серпилин. Последното, което ѝ остава, е да го види в ковчега. И Захаров не е такъв човек, че да не помисли за това. Но сигурно не може да го направи, затова и мълчи.

— Като се върнеш, ще разкажеш как е било — каза Захаров. — Разбери как да постъпим с близките му — от какво имат нужда, какво да направим за тях, да им изпратим от армията... Утре в седем ела при мене. Може да се сетя още нещо, което сега не ми идва наум! Къде нощуваш?

— В съседната къща.

— Върви да спиш. — Захаров зашари с очи по масата: има ли на нея мастилница и писалка, и като ги видя, добави: — Аз ще остана още малко, ще ѝ пиша. Ако оставя за утре, не се знае какъв ще е утрешният ден.

Синцов излезе със странна тревога в душата, сякаш не постъпваше правилно, като си отиваше и оставяше друг човек тук, в тая стая, на тая маса, на която седеше Серпилин...

Но му бяха заповядали — и излезе.

Захаров остана сам и няколко минути стоя неподвижен до масата, уловил главата си с ръце, като събираше сили, за да прочете още веднъж недописаното писмо на Серпилин, а после да ѝ пише.

— Да го допиша вместо него — каза той на глас, в тишината.

Серпилин бе успял да напише само десет реда. В тях нямаше нищо особено — че е жив и здрав, че всичко върви чудесно — така бе написал — „чудесно“, че времето е хубаво и рамото не го боли. Порано, по време на дъждовете, го е наболявало, а сега наистина не го боли, всичко е прекрасно. Обръщаше се към нея по име — „мила Оля“.

„Сякаш не е имало такъв човек“ — помисли Захаров не за Серпилин, който бе умрял, а за нея, която беше жива, но сега също я няма. Нямаше я „милата Оля“, за която бяха тия писма. Нямаше вече кой да ги пише. Той знаеше от Серпилин, че тя е вече на четиридесет години и затова още повече я съжаляваше. Колкото по-възрастна е жената, толкова по-малко време ѝ остава, за да я наричат „мила Оля“.

На масата лежеше бележникът на Серпилин. Същият, на чието листче бе писал снощи. Имаше дори следи от буквите, бяха минали през хартията, защото бе писал не с писалка, а по дългогодишен военен навик с молив и силно бе натискал молива. Захаров откъсна два листа, за да изчезнат следите от тия букви, и започна да пише писмото, като обмисляше всяка дума, за да излезе по-късо — смяташе, може би погрешно, че мъката не се нуждае от подробности.

Като дописа писмото и го сложи заедно с четирите нейни писма и с неизпратеното писмо на Серпилин в планшета си, Захаров помисли, че трябва да изпрати всичко това не с полевата поща, а по човек. Но сега не му идваше наум как най-добре да го направи, главата му бе уморена.

Той вдигна слушалката на телефона и заповяда да го свържат с Бойко, ако още не спи. Оперативният дежурен доложи, че генерал-лейтенант Бойко заедно с командувачия артилерията е заминал за Терebъонка, в щаба на тила, за да се прости.

Захаров се обаждаше на Бойко, за да го пита дали Кузмич се е отбивал при него. Дежурният съобщи, че генерал Кузмич е още на път.

Бил е в триста и седма дивизия, а преди малко е минал с колата си през щаба на корпуса.

— Я гледай. — Захаров затвори телефона и помисли, че Кузмич днес е стигнал най-далече от всички. Триста и седма дивизия затягаше отвора на чувала и офицерите за свързка достигаха до нея само със самолети. А Кузмич все пак се е промъкнал и натам и насам с кола...

Захаров стана от масата, за да си върви, и забеляза оставената на края празна червена папка, без книжа в нея. И си спомни как не тук, а в друга къща седяха заедно със Серпилин и гледаха сложените тогава в тая червена, сега празна папка извадки от различни политдонесения, които бяха направени преди настъплението за сведение на Военния съвет на армията. В тия извадки, които бяха гледали тогава със Серпилин, се резюмираха настроенията през последните седмици и се отбелязваше общият им положителен характер, свидетелстващ за увереност в победата и готовност фашистите да бъдат разгромени. Но се посочваха — както се изразяваха авторите на донесенията — и отделни примери за нездрави настроения. Воювалите по три години хора понякога се страхуваха да вярват, че и в бъдещото настъпление ще останат живи. А от време на време и в разговорите им, и в онова, което пишеха в къщи, прозираше някаква стаена надежда, че след като са се простили с близките си преди боя, после все пак ще измамят смъртта — ще останат живи.

— Е, добре — каза тогава Захаров, доволен, че извадките за сетен път потвърждаваха — въпреки умората от войната, настроението в армията преди настъплението е добро. — Общо взето, трябва да смятаме, че документът не е лош!

И изведнъж го поразил странно-печалният израз по лицето на Серпилин.

— Общо взето, не е лош — каза той. — А още по-добре ще бъде, ако оправдаем възложените ни надежди, ако минем в това настъпление с по-малко загуби, отколкото друг път. Толкова нещо получихме, такава сила имаме зад гърба си, че е грехота да не се постареем! Казваме „твърде големи загуби“, а нима може да се каже „твърде малки“? За кой човешки живот би се решил да кажеш, че е твърде малка загуба? Колкото и малко да загубим, все някой ще умре... Когато попълваме загубите, заменяме и преместваме, казваме на себе си и на другите, че незаменими няма. Вярно е — няма. Но и заменими няма.

На тоя свят няма нито един човек, който може да бъде заменен. Защото, как ще го замениш? Ако го замениш с друг, това ще бъде вече друг човек, а не той.

„Да, ще бъде вече друг човек, а не той“ — помисли Захаров, като гледаше тая сега празна червена папка, сложена на голата маса, и повтори на ума си думите на Серпилин, които тогава малко го бяха учудили, а сега му се сториха толкова понятни.

ДВАДЕСЕТ И ШЕСТА ГЛАВА

Синцов не отлетя за Москва. През нощта Бойко взе друго решение. Спомни си защо Серпилин се бе разделил с Евстигнеев — защото му е роднина — и реши: щом му е роднина, него трябва да прати в Москва на погребението; по-дълго от Синцов е бил адютант, а и по-добре е запознат със семейните въпроси на покойния.

Сутринта, като отиваше при Захаров и видя на пейката край къщата печално седящия Евстигнеев, Синцов помисли, че ще заминат заедно. Но Захаров му обясни защо са решили да изпратят в Москва не него, а Евстигнеев.

— Предай му всичко, което сам трябваше да отнесеш, и го изпрати до самолета. Докато излетят... Като се върнеш, веднага се яви при командувачия. Каза ми, че сам, лично ще определи по-нататъшната ти съдба.

„Сам, лично! Защо сам, лично?“ — помисли Синцов.

— Изпрати ги, докато излетят — повтори Захаров. — А ние с командувачия сме във войските. Такава ни е работата — каза той, сякаш въпреки необходимостта на тая работа изпитваше неловкост пред покойника, че не може да го изпрати до самолета.

Захаров нарече Бойко командувач с такъв едва доловим, но все пак доловим нюанс в гласа, от който Синцов разбра: назначаването на Бойко е решено.

Така и беше. Още през нощта Батюк и намирацията се в щаба на фронта генерал-лейтенант — представител на Ставката — се обадиха в Москва и изразиха едно и също мнение: за командувач армията да бъде назначен генерал-лейтенант Бойко и колкото по-скоро, толкова по-добре, като се има предвид, че смяната на командувачия става в разгара на операцията.

Това бе докладвано същата нощ на Сталин и утвърдено от него.

— Ела да ти предам всичко... което сме приготвили за Москва... — каза Синцов, излизайки от къщата, на изправилия се насреща му Евстигнеев.

Покрай тях по външната стълба слезе Захаров, качи се във вилиса и потегли към къщата на Бойко. В същия миг се появи дългата фигура на Бойко. Без да се здрависа със Захаров — сигурно вече се бяха виждали днес — новият командущ тръгна към своя вилис, който стоеше пред другия, качи се в него и двете коли поеха напред.

Синцов и Евстигнеев мълчаливо гледаха след отдалечаващите се по селската улица коли. Преди месец, като приемаше от Евстигнеев простата адютантска канцелария, макар да не беше ни най-малко виновен, Синцов все пак се чувствуваше неудобно, че заема мястото му. Но сега това място вече не съществуваше. Няма го и човека, при когото бяха служили с Евстигнеев — вече не са му нужни нито помощници, нито адютанти, нито ординарци, изобщо никой не му е нужен.

Лицето на Евстигнеев беше подутото от плач, но главата му работеше нормално, ръцете също; отметна по списъка всичко, каквото трябваше, взе от Синцов куфара, който щеше да отнесе в Москва, и чантата с ордените, които ще носят на възглавнички пред ковчега. Намести куфара в краката си и без да пуска от ръце чантата, седна на задната седалка на вилиса заедно с Гудков, който бе помолил да изпрати тялото на командущия до самолета. Синцов седна до шофьора. Но когато пристигнаха пред къщата, в която ношуваше Кузмич, той излезе и каза на Синцов да се премести при него. Искаше да го разпита.

Докато пътуваха, Кузмич се бе извърнал назад към Синцов, държеше ръката си, свита като тръба до ухото, и през цялото време учуден поклащаше глава, сякаш изобщо не можеше да се съгласи с това, как бе станало всичко. После сърдито каза:

— Мамичката й на тая война... Какво ли не измисля, за да отнеме живота на човека, главата ни не може да го побере! На някой като мене, дете вече му е изпята песента, все нищо му няма, никакъв дявол не иска да го вземе. Оня ден бях в дивизията, вече втори път тая седмица, и пак налових цял взвод пленници. Заповядах им да се строят, а някакъв техен мръсник насочи иззад храстите автомата си към мене, генерала. На три метра беше — щеше да ме направи на решето! И тъкмо тогава, моля ти се, автоматът му засече — дефектен патрон. После, като го застреляха, заповядах да видят. Точно така. Дефектен! И заради тоя патрон още съм жив. А тук човекът е в

разцвета на силите си — и ето на — от пет версти го улучват с парче снаряд! Нима е справедливо? — попита Кузмич с толкова силно съчувствие към Серпилин, сякаш някъде в душата си претегляше кой от двамата би било по-справедливо да загине.

Когато пристигнаха в щаба на тила и качиха ковчега в автобуса, Кузмич влезе вътре и махна с ръка на Синцов и Евстигнеев да го последват. Седна отстрани на подвижната седалка, която обикновено в тоя щабен автобус служеше за легло, свали от главата си фуражката и като я държеше, отпусна ръце между коленете и с ниско наведена глава стоя така през целия път до Могильов.

Синцов седеше до него. Когато навеждаше очи, пред тях беше покритият с червен плат ковчег. В щаба на тила, в къщата, той беше отворен, но преди да го изнесат, сложиха капака и го приковаха с пирони откъм краката и главата. Не ги зачукваха докрай — в Москва щяха пак да го отварят.

Когато гледаше към пътя, можеше да си спомни къде и какво е станало по него през тия дни. Къде германците бяха стреляли от гората, къде срещнаха колона пленници, къде се забавиха по задръстения обиколен път. И къде спряха и разговаряха с регулировчика, къде и на кого Серпилин се скара, на кого благодари и къде по негова заповед в адютантския бележник бяха записани напомняния за награждаване с ордени. И къде Серпилин каза за един човек, който не му бе харесал, че такива ги бива за ревизори, а ако го накараш да свърши някаква работа, нищо няма да излезе! Всеки ден след превземането на Могильов се качваха в колата и отиваха по тоя път все по-далече и по-далече на запад...

„А сега се връщаме с краката напред“ — горчиво помисли Синцов, вдигна глава и се загледа през прозореца на автобуса.

Прозорецът е висок и ако гледаш, както си седнал, през него не се вижда пътят, а само гора и небе...

Но така или иначе не можеш да избягаш от себе си, не можеш да изхвърлиш от главата си казаното от Таня. И макар че Серпилин загина, в главата ти напират мисли за собствения живот, в който едно възкръсна, а другото не иска да умира и не се знае как ще бъде занапред...

Летището в Могильов бе вече оправено след неотдавнашните ни бомбардировки. Бяха трамбовали дупките от бомбите, а останките от

изгорелите германски самолети бяха отмъкнати настрана. Плоскостите и корпусите им стърчаха извън летателното поле.

В Могилъв на база бяха илове; автобусът се приближаваше до спрелия в края на полето дъглас под рева на излитащите щурмови самолети.

Синцов помисли, че съвсем скоро настъплението ще принуди щурмовите самолети да се преместят някъде по на запад. Разстоянието до целите става все по-голямо.

При дъгласа възникна оная неизбежна суетня, която настава при товарене на предмети с непредвидени размери. Отначало смятаха, че ще мине така, а после се оказа, че трябва да го извъртят иначе. След това започнаха да вадят от автобуса временните подпори, с които бе закрепен ковчегът за из пътя. Решиха да ги сложат и в самолета. Още повече, че летците обещаваха клатушкане: синоптиците са предупредили за буреносен фронт между Смоленск и Москва.

Суетнята не спадаше нито към миналото, нито към бъдещето. В миналото беше животът, в бъдещето — погребението. А всичко това бе преход от едното към другото.

За да не се обръщат постоянно към него: „Разрешете да мина, другарю генерал!“, Кузмич се дръпна встрани и крачеше напред-назад, все така навел глава и с фуражка в ръце, както бе пътувал в автобуса.

Той се отнасяше достатъчно просто към смъртта — чуждата или своята — а и не смяташе, че може да се отнася някак другояче към нея. Шегуваше се, че смъртта е военно нещо, всичко става по устав: бил си жив, дошло е време — и си умрял. Но колкото и да се шегува над смъртта, дълбоко в себе си човек не може да се примири с нея.

Серпилин беше скъп на Кузмич и с това, че тогава, в Сталинград, се бе застъпил за него, не позволи да го пратят в болница преди края на сражението, и с това, че после се съгласи да го вземе за свой заместник, не се изплаши от преклонната му възраст. Той не изпитваше към Серпилин жалката благодарност на хората, които знаят, че не са на мястото си, но поради душевна слабост са готови да обичат оня, който ги търпи. Според собствените му възгледи заместник-командувачият беше човек, винаги готов да замине навсякъде, където трябва, и да прави всичко, каквото трябва. Затова смяташе, че е на мястото си и се радваше, че не е излъгал вярата на Серпилин — старият кон няма да изкриви браздата.

Но сега тоя вярващ в него човек го няма. А беше тежко да доказва отново на друг, на Бойко, онова, което веднъж вече е доказано. И тая тежест на сърцето напомняше за възрастта и старите рани. Отлитайки за Москва, той разбираше, че в разгара на операцията все пак откъсват от фронта оня, за когото мислят, че върши най-малко работа — нямаше защо да крие това от себе си. А колко работа вършиш, зависи не само от твоята готовност, но и от ония, които решават каква работа да ти възложат и каква не, какво ще можеш и какво няма да можеш.

След като закрепиха ковчега в самолета, Евстигнеев остана вътре, а Синцов скочи на земята. Командирът на екипажа тръгна към Кузмич да докладва.

— Другарю генерал-лейтенант, готови сме за излитане.

Кузмич се обърна и изпитателно го погледна в лицето.

— Недоволен ли си, че ще летиш с нас?

— Защо да съм недоволен, другарю генерал-лейтенант? Изпълняваме дадената заповед.

— Нищо, че я изпълнявате. Знам, не ги обичате тия неща. Не се бой — ще стигнем.

И като каза това, спомни си как се бяха запознали със Серпилин, когато през януари четиридесет и трета летяха от Москва за Сталинград. Пак с дъглас и пак заедно, само че и двамата живи.

Край стълбичката стоеше Синцов.

— Сбогом — каза Кузмич и вече сложил крак върху първото стъпало, се обърна. — Какво ще правиш сега?

— Ако ми разрешат, ще отида в строя.

Кузмич погледна Синцов, като мислеше било за него, било за самия себе си, кимна и се качи в самолета.

Бордовият механик издърпа след него алуминиевата стълбичка и затвори отвътре люка. Въздушните струи от витлата притиснаха тревата и я подгониха назад така, сякаш ей сега ще я изскубнат от земята.

Дъгласът се понесе по края на летателното поле, вдигна се във въздуха и полетя покрай Днепър на север.

Синцов извади часовника си и пресметна: щом Бойко и Захаров заминаха във войските в осем часа, едва ли ще се върнат преди петнадесет часа, а сега е десет и тридесет. Имаше време да се отбие в

санитарния отдел, поне да остави писъмце на Таня. Няма големи надежди, че посред бял ден ще бъде там.

— Тръгваме ли?

— Тръгваме.

Гудков гледаше подир самолета и недоволен се обърна, сякаш още виждаше нещо там, в небето, а му попречиха.

— Как е ръката? Не се ли раздруса?

— В автобуса я закачих малко в седалката, иначе нищо й няма. Като обработваше раната, военният лекар каза: „Нервите не са засегнати, а костите ще зарастнат. Пак ще държиш кормилото.“

Синцов тръгна към колата, но Гудков го спря: искаше да го помоли нещо, докато са насаме...

— Командирът, на автобатальона ми съчувствува, обеща да ме остави при себе си. „Стига само — казва — медицината да не те засили нанякъде. За това вече сам ще се погрижиш!“ А как мога да се погрижа? Не може ли да кажете в санитарната част на щаба да ми разрешат да ходя на превръзки при тях? А през това време ще се настаня в нашия автобатальон, в ремонтната работилница. Макар и с една ръка, ще си намеря работа.

Не можеше да има съмнение, че Гудков ще си намери работа. Той не умее да стои без работа. Не се знае само какво ще отговорят в санитарната част на щаба. Гудков все още мисли, че си адютант на командувация. А ти вече не си!

— Ще поприказвам — обеща Синцов. — Може и да стане нещо.

И автобусът, и вилисът на Кузмич бяха заминали, а вторият вилис стоеше на мястото си, чакаше.

Преди да тръгнат на път, Синцов извади кутия „Беломор“ и протегна ръка към Гудков и Сергей, шофьора на свързочниците, който вчера при гибелта на Серпилин бе сменил Гудков и още продължаваше да кара тоя вилис.

— По обратния път ще се отбием до санитарния отдел. Искам да оставя на жена си няколко реда — каза Синцов, като запушиха.

— Абе ясно, иначе ще се тревожи за вас — съчувствено каза Гудков, макар че самият Синцов най-малко мислеше тъкмо за това. В санитарния отдел знаят подробности за смъртта на командувация — че е загинал само той, а всички останали са здрави.

— Ама и на мене хич не ми върви. Едно след друго... — като смукна няколко пъти подред от цигарата, горчиво каза за себе си Гудков.

— Какво можехте да направите?

— Нищо не можех, а все пак си мисля: не се сетих как да постъпя! Малко да бях натиснал газта — и парчето нямаше да ни настигне. Ходя като виновен.

И като гледаше печалното лице на Гудков, Синцов си помисли: „Не е виновен, но кой знае дали някой от щаба ще иска да пътува с него след всичко това. Никой няма да си признае на глас, че вярва в такава суеверие, но твърде възможно е да не искат да пътуват.“

— Какво, тръгваме ли?

Гудков неловко се качи на задната седалка — не беше свикнал да бъде пътник. Синцов седна отпред. Постояха малко, като гледаха излитащите илове, които пресякоха пътя им, и потеглиха.

Същата сутрин, когато Синцов пътуваше към летището, Зинаида не изпращаше ранените, както предния ден, а седеше в санитарния отдел и по заповед на своя началник Росляков подготвяше данни за Военния съвет на армията.

Армията отиваше все по-далече, по-напред от гарата за снабдяване и макар че ранените не бяха чак толкова много, възникваха затруднения със санитарните влакове поради все по-засилващия се поток от товари. Трябваше да решат какво ще правят по-нататък: дали да сформират допълнително собствена санитарна колона от трофейните германски камиони и с нея да откарват част от ранените не на гарата за снабдяване, а по-дълбоко в тила, направо в сортировъчните болници?

Още сутринта Росляков бе отишъл да докаже с факти, че такава колона може да се сформира. Вместо Зинаида на гарата изпрати друг лекар, а нея остави да сумира фактите за бавенето на санитарните влакове.

Докато Росляков още не беше заминал, тя го помоли да ѝ помогне да я свържат със Синцов — искаше да му каже за Таня. Росляков я свърза с оперативния дежурен и веднага скочи в колата и замина. Вече без него, като чу от дежурния, че Синцов го няма —

отишъл е да изпрати тялото на командувачия — Зинаида помоли да предадат на Синцов, като се върне, че жена му е ранена, евакуирана и е оставила писмо за него.

— Ще бъде предадено — обеща оперативният дежурен и затвори телефона.

Зинаида каза на оперативния дежурен, че Таня е ранена, не само за да съобщят това на Синцов, но и там, в щаба, също да знаят, че жена му е ранена. Това известие щеше да увеличи възможностите му да се измъкне и да дойде. А трябваше да дойде. Като се върна от гарата, Зинаида все пак прочете писмото на Таня.

Първия път, когато Таня ѝ пъкна в ръцете това писмо, Зинаида го държа у себе си едно денонощие и го върна. А сега го бе прочела. И не съжеляваше за това.

„Ако ще с юмруци да се нахвърли отгоре ми — мислеше Зинаида за Синцов, — пак ще му кажа, че съм го прочела! Залепих го отново така, че да не забележи, но въпреки това ще му кажа! Защото иначе не мога да му обясня, че непременно трябва да задържи Таня, макар да си е заминала.“

Струваше ѝ се, че може да го научи как да направи това. Макар в действителност изобщо да не знаеше какво трябва да говори на Синцов, защото не знаеше най-важното — как самият той ще се отнесе към факта, че жена му, която смятаха за загинала, може да е жива. Ами ако я обича повече от Таня? И продължава да я обича?

Досега в очите на Зинаида — жена с несполучил семеен живот — Таня беше щастлива въпреки всичките ѝ беди. И понеже се оказа, че и Таня е нещастна, Зинаида сега още повече я обичаше и искаше да ѝ помогне. Сама не знаеше как да ѝ помогне, но като човек със силен характер смяташе, че всичко това трябва да стане само по себе си, защото е правилно.

Когато Синцов влезе в къщата, където Зинаида седеше на масата и пишеше някакъв документ, тя вдигна очи към него, учудена, че се е появил толкова бързо.

— Здравей. Съобщиха ли ти вече? — Тя стана да посрещне Синцов.

— Какво да ми съобщят? Нищо не са ми съобщавали. Ходих до летището, изпратих го, ще го погребват в Москва. На връщане се отбих... Сигурно знаеш какво стана?

— Знам — каза Зинаида и си помисли: „Аз знам, а ти не знаеш.“
— Сядай. — И без още да е решила откъде да започне за Таня, за да спечели време, попита: — С него ли беше, когато стана това?

— С него.

— И нищо ти няма?

— Нищо. Само него... И ръката на шофьора.

— Така чухме и ние.

— Така е.

Зинаида не го разпитваше повече, мълчеше и той беше доволен от това.

— Таня няма ли я?

Синцов разбираше, че Таня можеше да е тук през деня само случайно, но все пак попита.

— Няма я.

— Ще ѝ напиша писъмце и ще ти го оставя.

Синцов посегна към полевата чанта.

— Чакай — спря го Зинаида. — Вчера я раниха. Няма опасност. Раната не е тежка, дори може да се смята, че е лека.

Той тъпо я погледна, сякаш още не можеше да разбере какво му е казала. После попита:

— Къде е?

— Откараха я в тила. Лично аз я качих вчера на влака. Търсих те сутринта, обадих се на дежурния. Като влезе, помислих, че ти е казал...

— Къде? — попита Синцов, без да отговори на дреболиите: обаждала се, предали му, не му предали...

— В гърба — каза Зинаида. — Парче от граната, не е голямо. Вътре не е засегнато нищо, нито бъбреците, нито плеврата. Влязло е отзад, отдолу, и е заседнало под реброто. Чувствуваше се добре, като я качих на влака, няма висока температура. Много щастливо, може да се каже, леко раняване — още веднъж повтори тя.

— Щом е леко, защо не са я оставили да я лекуват в армията? Защо в тила?

Зинаида сви рамене.

— Какво, да не мислиш, че те лъжа? Наистина е леко. Смята се за средно, защото е на такова опасно място. А всъщност е леко.

— Защо тогава не са я оставили? — отново попита Синцов.

— Така стана. — Зинаида помълча малко и добави: — Самата тя не поиска.

Да отговори така, беше най-трудното — зад тоя отговор се криеше всичко, което ѝ предстоеше да разкаже, а той — да научи.

Но лицето на Синцов остана спокойно. Той бе чул тъкмо онова, което очакваше да чуе.

— По кое време вчера са я ранили?

— Към два часа. — Зинаида разказа всичко, което знаеше. — Нашият генерал нареди да напишат предложение за награда „Червено знаме“!

Но Синцов — това се виждаше по лицето му — не обърна внимание на думите ѝ за ордена. Мислеше за друго: значи, преди да я ранят, не са минали дори шест часа от мига, когато там, на Березина, му бе казала за Маша и за това, че повече не бива да бъдат заедно. Всичко в един ден!

— Главата ми не може да го побере — гласно каза той.

И наистина не можеше. Много пъти през живота си се бе страхувал за нея, а нито вчера, нито днес, след смъртта на Серпилин, просто наум не му идваше, че и с нея може да се случи нещо.

— Тя ми остави писмо за тебе — най-последно се реши Зинаида. — Написа го по-рано, още преди настъплението, но го носеше все у себе си. А като се сбогувахме, даде ми го за тебе... Остани да го прочетеш, ей сега се връщам. Трябва да изляза.

Нищо не трябваше, а просто излезе, защото не искаше и се страхуваше да гледа лицето му, когато ще чете това писмо.

Синцов държеше в ръце писмото и почти със сигурност знаеше какво има в него. Само дето го е написала, преди да му каже. „Носеше го у себе си...“ Страхувала се е да не я убият, така ли?

Той погледна саморъчно направения, омачкан пожълтял от лепилото плик с нейното писмо и вече искаше да го отвори, да извади писмото, но се спря, поразен от мисълта, че биха могли да я убият. Докато приказваше със Зинаида, все си мислеше за Таня — как е ранена, „не е тежко, леко е, малко парче е влязло, заседнало е...“ — а сега си представи, че биха могли да я убият! И щяха да му предадат писмото от нея — вече не от живата, а от убитата.

Дали е останала тук, или не е, в коя болница ще попадне, кога ще изпрати оттам номера на полевата си поща, написала ли е в писмото

нещо повече от онова, което вече му бе казала — всички тия неща са нищо в сравнение с това, че биха могли да я убият!

Готов на всичко, щом е жива, той скъса претъпкания с листа плик, откъсна ъгълчето на един от тях, което се бе залепило за плика, и започна да чете.

„Ваня, виновна съм пред тебе: жена ти може би е жива, а аз вчера цяла нощ не се реших да ти кажа това...“ — така направо започваше писмото ѝ. По-нататък тя пишеше подробности: как точно е научила всичко от Каширин, обясняваше, че Каширин работи в щаба на партизанското движение на техния фронт и ако иска, Синцов може сам да се обади там и да приказва с него. Сякаш няма да повярва на думите ѝ и ще започне да проверява чрез Каширин или някой друг!

Всичко това се бе побрало на първото, изписано от двете страни листче, а на второто започваха обясненията защо сега двамата не бива да бъдат заедно.

„Ти сам трябва да разбираш — пишеше Таня, — че повече не мога да остана с тебе, след като сама ти съобщих, че жена ти е загинала и ти се събра с мене като свободен човек. А сега излиза, че съм те излъгала. Разбира се, не съм го искала, но щом стана така, вече не мога да съм с тебе, нямам право. След като настъпи затишие, веднага ще помоля да ме прехвърлят на друг фронт, ще обясня, че твоята жена е жива, и ще го направят за мене.“

Никъде в писмото не наричаше Маша по име, а навсякъде пишеше за нея „твоята жена“, сякаш искаше да подчертае, че вече се е лишила от правото да се нарича негова жена.

Пишеше така, сякаш всичко вече е решено. Зачеркваше се напълно от живота му, сякаш изобщо не допускаше, че е възможно и друго: че той не ще поиска да я остави и да се върне при своята жена, дори ако тя се намери.

Решила бе всичко сама. На него оставаше само съгласието да не се връща към този въпрос.

В края на писмото пишеше тъкмо така:

„Много съм виновна пред тебе и нямам право да моля за нищо. Но все пак те моля: откажи се от мене и ме забрави. Иначе само ще се измъчваме...“

По-нататък следваше още някаква дума, както изглежда, „напразно“ — и подпис.

Това ъгълче се бе залепило за плика и беше откъснато.

Но какво да прави, след като обича тъкмо тая жена — отчаяна, предана, обзета от страшната за него сега решимост да поеме всичко върху себе си, тъкмо нея, която е способна на всичко това, а не някоя друга, способна на нещо друго! Ето къде е безизходицата! Тя го напуска, защото е неспособна да постъпи другояче. Но тъкмо затова пък той не може я остави — защото е неспособна да постъпи другояче!

„Излиза, че възкръсването на мъртвите не винаги носи щастие — страшно е дори да се помисли, но е така!“

Дай боже Маша наистина да е жива. Невъзможно и подло е да мислиш иначе! Но как да постъпиш! Защо трябва да се лишиш от човека, без когото вече не можеш да живееш? Защо този човек трябва да се лиши от тебе? Защо новината, че още един човек е жив, трябва непременно да убие двама ви? Защо е решила така? Защо, дори без да пита, е поела всичко върху себе си? — със злоба помисли той за Таня.

— Прочете ли го? Виждаш ли какво е намислила? — Зинаида се канеше да каже съвсем друго, но като влезе и видя лицето му, обърка се и каза това.

— Какво е намислила? — повтори въпроса ѝ Синцов с все същия странен, неподвижен израз на лицето, който бе изплашил Зинаида.

— Намислила е да те остави — каза Зинаида. — Аз го прочетох! Разлепих го и го залепих! Да не би да е полудяла? Сякаш любов като вашата се среща под път и над път? Съжалявам, че не знаех по-рано. Не бих ѝ позволила да остави това писмо!

Синцов мълчеше. Не му се искаше да обяснява на Зинаида, че предварително е знаел от Таня най-важното, заради което бе написано писмото.

— Щях да я измъкна от вагона, тука щях да я оставя, нямаше да я пусна! — беснееше Зинаида. — Всичко ще ѝ напиша веднага щом получа от нея номера на пощата. А ти си глупак, ако я пуснеш! Каквото и да говори, каквото и да пише, все едно...

— Да оставим това — каза Синцов и стана.

— Ти трябва да настояваш, докато е още в болницата, докато не са я прехвърлили някъде! Върви при началника на медицинската служба, и аз ще ида при него! Ще предупредя да не я пускат... Не ми се сърди, че го прочетох! — изведнъж избухна Зинаида.

— Какво като си го прочела — равнодушно каза Синцов.

И тя разбра: той не ѝ се сърди, а просто сега не може да разговаря с нея. Тя му приказва, а той не чува или все едно, че не чува. Защото с него сега става нещо недостъпно за нея. И миг преди това, уверена, че ще помогне и на него, и на Таня, ще обясни и на двамата как трябва да бъде всичко, тя изведнъж разбра: никой нищо вече не може да им обясни, само те могат да си помогнат или да си попречат.

— Ще тръгвам — каза Синцов.

— Щом ми пише, веднага ще ти съобщя адреса ѝ. Дори да ми забрани, пак ще ти го съобщя.

— Така и направи. Тъкмо за това исках да те помоля.

Синцов разкопча джоба на рубашката си, пъкна там писмото на Таня, стисна ръка на Зинаида — нито силно, нито слабо, както обикновено — и я погледна в очите също обикновено, сякаш нищо не бе станало. Излезе навън и си замина.

Зинаида още чуваше от външната стълба как с равен, обикновен глас той каза на шофьора:

— А сега в къщи...

— Как е жена ви, другарю майор, наред ли е всичко? — попита Гудков, когато вилисът потегли.

— Не съвсем — каза Синцов. — Вчера са я ранили. — И обясни, че раната не е тежка, могло е да бъде и по-лошо.

— Тогава трябва да смятаме, че ѝ е провървяло. — След вчерашното за Гудков всичко друго изглеждаше леко.

— Да, трябва да смятаме, че ѝ е провървяло.

Синцов се хвана за вратата на вилиса, отпусна се назад върху седалката и затвори очи. Престори се, че спи. Не искаше да приказва нищо повече.

Има мисли, които ти се иска по-бързо да изгориш, като някакъв секретен документ. Да не остане и следа от тях. Тъкмо такива бяха сега неговите мисли за станалото с него и с Таня, защото тия мисли бяха свързани с живота на друг човек, на предишната му жена, и не можеше да мисли отделно за едното и за другото, трябваше да мисли за всичко заедно. Ако жена му се окаже жива, това значи, че Таня не бива да съществува. Той разбираше, че има логика, според която, ако Маша се окаже жива, това ще заличи всичко, което е било с него след нея. Но нали всичко това — заличеното — бе съществувало. Съществувало е и вече няма къде да го денеш!

Той можеше да си представи, че предишната му жена е жива. Но че поради това Таня вече не бива да съществува — не можеше.

„Какво ли ще бъде, ако наистина отново я видя?“ — помисли той. И опита реално да си представи, че вижда бившата си жена след края на войната. Тя стои пред него, а той пред нея, и те — и двамата живи — се гледат...

Не, сега той не можеше да мисли за нея като за жена, която иска отново да види, за да бъде с нея. Във всеки случай сега това не се побираше в съзнанието му.

„Ами ако изведнъж, след като я видя, в мене нещо се промени, стане друго, предишното?“ — помисли той не с надежда, а със страх, защото за него настоящето оставаше по-силно от миналото. И насилието над себе си, на което се бе решила Таня, беше насилие и над него.

Той вече отдавна бе отворил очи и без да вижда нищо, гледаше право пред себе си в предното стъкло. Пътуваше и мълчеше като убит.

Спряха пред къщата, обитавана по-рано от Серпилин, в която сега не живееше никой. Само автоматчикът все още крачеше напред-назад. Кой знае защо, комендантът на щаба не беше махнал тоя пост.

По прашната селска улица мина вилис и спря пред къщата на Бойко. Бойко влезе вътре, като преди това изтръска на външната стълба покритото си с прах наметало.

Помнейки, че му заповядаха да се яви при Бойко веднага щом се върне, Синцов се представи на адютанта.

— Не знам, току-що пристигна...

Адютантът сви рамене. Струваше му се, че сега не му е времето да докладва, но щом Бойко е заповядал, беше опасно да се разсъждава.

Адютантът влезе вътре и след малко повика Синцов. Бойко стоеше с целия си ръст зад голямата маса с разгъната върху нея карта. Току-що бе пристигнал, но вече бе успял да разгъне картата.

Синцов доложи в колко часа и колко минути е излязъл самолетът. Бойко кимна и каза, че самолетът е кацнал в Москва, вече са съобщили. После попита Синцов дали е свършил всички работи, които биха могли да му останат като на адютант, и дали е предал където трябва всички вещи на командувачия.

Синцов отговори, че е предал всичко. Оперативните документи — в оперативния отдел, а всичко останало — както е заповядал

Захаров. Но в бележника му има няколко неща, вписани вчера по заповед на Серпилин. Две относно забелязани недостатъци и три за награждавания.

— У вас ли са? Покажете ги.

Синцов извади бележника и го сложи пред Бойко.

Бойко погледна, задраска с червен молив едната забележка — или не беше съгласен с нея, или тя вече бе отпаднала след днешната му обиколка. Срещу втората забележка постави кръстче и още три кръстчета срещу записаните за награждаване. Всичко това, без да сяда. Изобщо той имаше навик — щом е за малко — да приема подчинените прав. Може би смяташе, че така става по-бързо. Когато хората са прави, говорят по-малко излишни неща.

Като постави своите кръстчета, Бойко откъсна листчето, взе го, изправи се и погледна Синцов.

— Сега за вас. Командуващият имаше предвид да ви изпрати на строева работа. Преди три дена ми каза това. Смятам за свой дълг да изпълня волята му, ако не сте променили намеренията си.

— Съвсем не, не съм ги променил — каза Синцов, изпитвайки уважение към Бойко и за това, че продължаваше да нарича Серпилин командущ, и за начина, по който се изрази за неговата воля и своя дълг.

— При първите ваканции ще ви изпратим за заместник-командир на стрелкови полк или за началник-щаб — каза Бойко. — А дотогава ще бъдете в оперативния отдел.

Като затваряше вратата след себе си, Синцов успя да чуе как Бойко заповядва да го свържат по телефона с оперативния отдел.

„Сигурно ще каже за мене“ — помисли Синцов.

Но, както се разбра, Бойко вече бе казал за него. След пет минути заместник-началникът на оперативния отдел Прокудин посрещна Синцов с въпроса:

— Беше ли при новия командущ?

— Бях. Прати ме тук.

— Нашият Перевозчиков го помоли и той още тая сутрин, преди да замине във войските, обеща да те върне. Наистина, каза, че е временно... — Прокудин въпросително погледна Синцов.

Но Синцов не започна да обяснява защо е временно. Такива неща не се обясняват предварително. Временно или не, сега за сега ще

работи тук.

Той се приближи до картата, на която Прокудин току-що бе нанесъл последната обстановка.

Придвижването почти по целия фронт на армията беше значително, не по-малко от вчерашното. Но иззад разграничителната линия със съседа, през тила на Кирпичников минаваше синя стрелка — с пунктир.

— А това какво е? — попита Синцов.

— Останките от оная групировка, която вдигна шум тая нощ. През нощта и сутринта с помощта на фронтовите си резерви съседът я атакува, но не можа да я унищожи напълно. И я изтика към нас. Били са над три хиляди, сега смятаме, че са хиляда и петстотин или две хиляди... Ще обядваш ли?

— Още не ми се яде.

— А аз, за да заспя след вчерашното, гаврътнах цяла чаша водка... — каза Прокудин. — Значи, няма да обядваш?

— Защо се тревожиш за мене? — попита Синцов.

Съвместните пътувания с Прокудин отдавна бяха създали между тях другарски отношения.

— Има заповед да изпратим Саватеев да се запознае с обстановката — Прокудин кимна към синята стрелка, — а той е някъде на път, още не се е върнал. Затова те питам — мислех, че ще хапнеш и ще тръгнеш. Разбира се, ако си се съвзел... По начало не смятахме да те закачаме днес, мислехме да те включим в работа утре сутринта...

— Защо утре? Щом трябва, тръгвам веднага — каза Синцов, като си помисли, че няма да остане дълго тук, в оперативния отдел. Докато продължават боевете, ваканции има почти всеки ден, а Бойко не хвърля думите си на вятъра. След всичко, което се стовари на главата му, трябва все пак да се изпълни поне това му желание — да отиде в строя...

ДВАДЕСЕТ И СЕДМА ГЛАВА

И на пети юли, когато до предната линия стигна новината за гибелта на командувачия армията, и още няколко денонощия след това полкът на Илин продължаваше да воюва в горите, източно от Минск. Столицата на Беларусия беше вече освободена, а тук в горите все още доунищожаваша останките от германските армии, които не бяха успели да се измъкнат на запад.

В оперативните сводки се говореше за успешни боеве и всяка сутрин се съобщаваха имената на пленени германски генерали. Но колкото и добре да беше всичко, полкът си е полк — трудеха се денем и нощем и всеки ден губеха хора, не само настъпваха, но и отбиваха контраатаки. Веднъж дори се биха на живот и смърт, но не позволиха на германците да пробият участъка на полка. Няколко противотанкови оръдия бяха премачкани на самите позиции и заместник-командирът на полка Василий Алексеевич Чугунов загина под един танк на командния пункт на батальона. Всичко висеше на косъм и при нас, и при германците. Но нашият косъм се оказа по-здрав.

През тия дни на горски боеве предадоха с разписка в тила повече пленници, отколкото бе личният състав на полка. А личният състав бе доста намалял, особено в ротите. В първите дни на настъплението вървяха във втория ешелон, зад чужд гръб, наготово, а през последните петнадесет денонощия непрекъснато си проправяха път сами, с гърдите.

Илин беше в добро настроение, но се чувствуваше твърде уморен — и имаше защо. Ако някой го сложеше на масата и го накараше, преди да е забравил, да запише подред всичко, каквото върши, нямаше да му стигне дори най-дебелата обща тетрадка.

Трудолюбивият Илин можеше да работи неспирно и смяташе това в реда на нещата: нетрудолюбивият човек не е за командир на полк! Но понякога изглеждаше, че дори такава изпитана във войната безотказна машина, каквато бе той, може всеки момент да направи засечка. Веднъж, докато разговаряше по телефона с един от

батальонните си командири, слушалката се изплъзна от ръцете му. Нито бе заспал посред разговора, нито бе паднал в несвяст. Полежа два часа, надигна се и просто не можеше да си спомни как е станало всичко.

Германците са такъв противник, който и при последно издихание не се предава лесно!

Всъщност по време на настъплението не нощуваха, всяка нощ — все напред и напред. И да се помъчиш, не можеш да си спомниш кога си спал. Разбира се, спяха. Веднъж на разсъмване заспаха направо в ръжта; друг път — посред бял ден, както се казва, в паузата. Денят беше горещ, а мястото — открита, ръжена нива: в Белорусия изобщо има много ръж. Илин легна в един стар окоп, останал още от четиридесет и първа година. Ординарецът домъкна почерняла слама от миналогодишна купа, застла с нея дъното на окопа и го покри отгоре, за да не пече. Едва Илин се бе замаскирал и заспал, заповядвайки да го събудят след час — и като напук пристигна някакъв майор от щаба на корпуса, за да уточни положението на полка. Вместо час — пет минути сън, и видът му едва ли бе твърде сериозен, когато изпълзя изпод тая слама.

И изобщо какво е паузата в полка по време на настъпление? Единият бой е свършил, а другият всеки миг може да започне. От тая пауза няма как да откраднеш много за сън. И нощем е същото; нощта е време за проверка — какво са докарали и какво не са? Сутринта е късно да се захващаш с това.

Командирът на полка е като домакиня — винаги има грижи. Който е останал без боеприпаси, веднага надава вой. А не винаги може да се разбере как е с храната. Понякога в суматохата дори премълчават, че не са получили всичко. Илин бе възприел правило: хранеше се там, където се намираше. Веднъж за малко не остана и без обед, и без глава. Докараха в една рота кухнята с кон, отиде да види какво има в казана, а германците откриха огън с шестцевен миномет. Взривната вълна го хвърли на земята; ставайки, не можа да разбере какво се е случило: сякаш не е убит, а целият е в някакви черва. Изправи се и намери сили да се пошегува, викна на командира на ротата:

— Лейтенанте, я виж, жив ли съм или мъртъв?

— Жив сте, другарю подполковник.

Конят бе улучен с пряко попадение и всичко това бе отишло върху Илин. Стана нужда да се преоблече във войнишка униформа, докато изперат неговата. Но по него нямаше дори драскотина, макар че си казваше на ума: „Поне да ме бяха одраскали“ — страхуваше се да не изглежда смешен.

Като се смятат общо убитите и ранените, загубите в полка бяха четиридесет-петдесет души в денонощие. Но когато ден след ден се изнижат петнадесет денонощия, загубите вече стават чувствителни. А трябва да се настъпва! Значи, още една грижа: да издирва хора от тиловите служби за ротите. Напред не може без ония, които са способни да носят оръжие. И това трябва да е ясно на всички. А който не го разбира, ставаше нужда да му го обяснява!

Взеха няколко души дори от погребалната команда. Заместникът по стопанската част майор Батюня, четиридесет и осем годишно старче, възразяваше; нали самият Илин искаше от него нито един убит в полка да не остане непогребан, а сега взима хора от погребалната команда!

Но трябваше да огорчи Батюня, тоя началник на всички убити, както го наричаше Илин, защото погребалната команда беше под негово командване, и все пак да вземе няколко души. Погребалната команда е непостоянна величина. Сега, слава богу, времето е такова, че може да се намали.

През тия дни ставаше всичко, какво ли не ставаше! И командирът на щурмовия авиационен полк стоя няколко дена подред в една и съща дупка с Илин; където Илин, там и той — заедно насочваха щурмовите самолети към целите. И самоходни оръдия придаваха на полка, а после ги взимаха, прехвърляха ги в помощ на другите. Затова пък артилерията работеше неотлъчно през цялото време. И придадената, и поддържащата.

Веднъж артилеристите от придадения полк, на които все не можеше да се нарадва, изведнъж отвориха работа на погребалната команда; когато обкръжаваха един батальон германци, откриха огън през тях по своите. Стояха после пред Илин с наведени глави като увехнали листа: самите тях ги болеше, не бяха доволни от себе си.

А друг път се страхуваха, че дълбоката рекичка с блатисти брегове ще ги забави. Разузнавачите я проучиха — колкото човешки бой, а дъното е тинесто. Вече започнаха да подготвят переправа. А

после забелязаха скрит в храсталаците партизански мост, привързан покрай речния бряг. Единият му край е скачен с брега, а другият — свободен. Избутаха го към средата на реката, а там самото течение го доизвъртя — и переправата е готова! Имаха късмет.

Имаха няколко срещи с партизаните. Те им докарваха в полка мляко от гъсталаците, където бяха откарали стадата. И печен хляб им раздаваха от партизанската си фурна. На времето, през четиридесет и трета, на границата на Брянска област бяха навлезли в такъв партизански район, където германците бяха отрязали партизаните от всички бази, бяха ги принудили да мелят кора за хляб. Тогава сами делиха хляба си с партизаните, а сега — обратното. Опитаха дори кисело зеле в партизанските землянки. Малко дъхаше — беше посолено с минерални торове — партизаните нямаха достатъчно сол, но от все сърце ги гощаваха със зелето.

Един ден според картата трябваше да намерят село, дори се канеха да пренощуват в него; селото се казваше Березинка, веднага след Березина. На картата го имаше, а на местността — не. Само няколко мазета, и едното от тях натъпкано със скелети на разстреляни!

Но се случваше и друго: населеният пункт наистина си съществува, както е нанесен на картата, и според донесението на съседа е бил превзет още предната вечер. А на сутринта излизаш при него — пак е в германски ръце.

Не мина и без мъмрения. Веднъж Туманян му кресна по телефона:

— Ако до двадесет часа не изпълниш задачата, вече не си Илин!

— А кой съм? — озъби се Илин, който смяташе, че с него постъпват неправилно. Сами там, в дивизията, късно взеха решение, а сега не му дават време да се подготви...

— Няма да ти кажа кой си, но щом отказваш да настъпваш, значи, вече не си Илин! — викаше в слушалката Туманян, който изобщо рядко викаше.

А понякога толкова бързо напредваха, че в дивизията и в корпуса гледаха картата и не вярваха на очите си. Проверяваха по телефона:

— Разгъни картата.

— Разгънал съм я.

— Къде се намираш?

— Ей тук се намирам.

— Не може да бъде!

С такова недоверие бива и да се примириш!

През тия дни имаше всичко, нямаше само едно — поне мъничко почивка, от каквато, въпреки младостта и навика си, Илин все пак изпитваше необходимост.

Снощи за пръв път от началото на операцията полкът не бе получил активна настъпателна задача. Уточниха достигнатите рубежи и им заповядаха да използват нощта, за да сложат работите си в ред и да си починат. Илин не можеше да допусне, че са решили да им дадат почивка просто ей така. Обясняваше си го с друго: толкова много са свили германския котел, че при по-нататъшно, още повече нощно настъпление нашите сближени помежду си части могат взаимно да си нанесат загуби.

Като получи заповед да използва спирането за почивка, Илин цяла вечер и половината нощ работи с пот на чело, та почивката да не причини нещастие. Всички до един искаха и да се наспят, и да си починат, но всички не могат да разчитат на всички, трябва да се знае: кога, кой и на кого! И чак посред нощ, като се върна на командния пункт, където в палатката беше приготвен сламеник с прясно сено, дори без да хапне, Илин се стовари върху него и преди да заспи, нареди да го събудят точно в седем. А ако го търсят по телефона преди това — да докладват, че командирът на полка спи и е заповядал да го будят само в случай на крайна нужда.

Илин се събуди сам половин час преди времето, когато трябваше да го събудят. Когато човек е прекомерно уморен, струва му се, че ще спи бог знае колко и никаква сила не може да го разбуди. А излиза, че не е така. Илин нави часовника си и с учудване погледна босите си крака.

Добре помнеше как бе искал да се събуе и да свали рубашката, но се стовари върху сламеника, просто безсилен да стори това. А сега излизаше, че е спал по гащета и долна риза. Значи, някой го е съжалил, съблякъл го е. А той изобщо не е усетил.

Илин седеше върху сламеника и с удоволствие мърдаше пръстите си; беше му дотегнало да живее, без да събува ботушите. Гледайки босите си крака, помисли, че ще бъде добре да се изкъпе, когато с германците бъде свършено. Преди няколко дена бе допуснал детинщина: отиде в трети, бившия негов батальон тъкмо когато бяха

стигнаха до реката. Разузнавачите вече се бяха прехвърлили оттатък, а всички останали се бавеха, започнаха да събират подръчни средства. Илин се съблече пред очите на войниците, остана само по гащета, превърза с колана ботушите и униформата, пъкна там кобура с пистолета, взе и един автомат, влезе във водата и като гребеше с една ръка, преплува рекичката, без да намокри оръжието. Наистина рекичката не беше такава, че да може да те спре — за да я преплуваш са нужни най-много двадесет загребвания, но все пак направи това пред очите на батальона, излезе и се облече. А докато командирът на полка се обличаше, половината батальон беше вече на отсрещния бряг.

Нямаше особени причини да дава личен пример, просто постъпи детински, като се радваше на силата и ловкостта си. Но да плуваш така, пред очите на батальона, разбира се, не е къпане. Ще трябва да се изкъпе на воля и да постои после на слънчице, без да се облича.

Докато мислеше за всичко това, Илин чу как Дудкин, помощник-началник щабът на полка, вдигна слушалката и отговаря на някого по телефона, че командирът на полка спи.

Изглежда, че от другия край на жицата му казаха да не го буди, защото Дудкин отговори: „Слушам, да не го будя! Ясно, слушам, да не го будя.“ И още веднъж повтори: „Слушам, да не го будя!“ — като кълвач. Обича по три пъти да повтаря едно и също. Има лошия навик напразно да губи време.

„Е, ще полежа така до седем — помисли Илин. — Щом отгоре не нареждат да ме събудят, значи, няма нищо страшно. А ако долу имаше нещо страшно, отдавна да са ме вдигнали.“

Илин се обърна по гръб и започна с досада да си спомня: все пак как стана така, че германският пехотен генерал — ако се смята по нашите звания, ще е генерал-полковник, командир на германски армейски корпус — не попадна в плен при него, при Илин. Отначало вървеше право срещу Илин, но когато не му позволиха да се измъкне, прекоси горичката, навлезе в участъка на другата дивизия и там — мръсникът му с мръсник! — вдигна бяло знаме.

Разбира се, сега от тоя генерал не може да се търси сметка: защо не е поискал да се предаде на Илин, а се е предал на друг? Но все пак Илин възприемаше това като несправедливост и към себе си, и към полка, и към загиналия в боя Василий Алексеевич Чугунов, когото уважаваше и тежко преживяваше загубата му.

А стана известно, че това е бил тъкмо той генерал, който се мъчеше да си проправи път тук. На бойното поле плениха ранения в крака адютант. Тъкмо той разказа кой си е проправял път, какъв генерал е и че напоследък той генерал е изпълнявал длъжността командуща армия.

Илин си спомни как пренесоха край него върху платнище обезобразеното тяло на Чугунов, а той тогава не можа да направи подире му дори пет крачки, да се прости: боят продължаваше! И досега му беше трудно да си представи, че Чугунов го няма. Докато сам командуваше батальон, беше свикнал, че командир на трета рота е Чугунов! Отиде за заместник-командир на полка, а Чугунов — в батальона. Стана командир на полка, а Чугунов му стана заместник. Как тъй вече ще бъде без Чугунов?

Казват, че когато се реже рана с местна упойка, не боли, само се чува как плътта хруци под ножа. А после, когато упойката премине, раната започва да смъди. Самият Илин нито веднъж не бе раняван, но бе чувал от другите. Тогава, в треската на боя, всичко е сякаш под тая упойка: загинал е — и толкоз, какво да се прави! А сега е минало време и боли.

За Илин близката, настъпила тук, на две крачки, смърт на Чугунов бе заслонила смъртта на много по-далечния от него по служба човек — Серпилин. Онова, от което се лишаваш сам, лично, причинява по-голяма болка.

Никой не бърза да съобщава, още повече в разгара на боевете, че командущият е загинал. Илин научи това чак на втория ден, когато и дивизията, и полкът продължаваха да решават задачата, поставена още от Серпилин, макар че заповедите идваха вече с подписа на новия командуща армията, генерал-лейтенант Бойко.

Неотдавнашната гибел на командущия не бе успяла да се забрави, а се бе превърнала някак от гибел в замяна, сякаш просто единият е напуснал мястото си, а другият е пристигнал и продължава да върши същото, което е вършил преди него оня, напусналият. И значението на извършеното от Серпилин приживе се определяше не от това, че твърде често си спомняха за неговата смърт, а от порядките, които бе оставил след себе си в армията, където на много и различни длъжности продължаваха да действуват хора, преминали заедно с него училището на войната и задължени нему за една или друга страна във

военното си възпитание, независимо дали след смъртта му си го спомняха често — като Бойко, или рядко — като Илин.

Като лежеше по гръб и чувствуваше топлината на жълтеещото през брезента на палатката слънце, Илин изведнъж си спомни как в деня преди смъртта си, когато набързо сложиха на двамата да вечерят в батальона, Чугунов изведнъж поиска от батальонния командир водка: „Трябва да пийна малко, за да натикам храната в гърлото си, докато е обгорено от водката, иначе от умора съвсем нямам апетит.“

Последният разговор беше за водката и за апетита! А на сутринта геройски загина и дивизията посмъртно го предложи за Герой. Командир на дивизията тогава беше още Артемиев. А днес вече трети ден е Туманян.

След превземането на Могильов Артемиев получи звание генерал-майор. Бойко се отби в дивизията, поздрави го и дълго приказва с него на четири очи. След това до полка стигна слух, че командирът на дивизията отива за началник-щаб на армията.

Началник-щабът на полка Насонов, който сам вече трета година беше подполковник, разправяше, че Артемиев е още млад за такава длъжност. А Илин смяташе обратното — че никак не е млад. Щом е достоен за издигане, какво да се чака? Да вкисне, така ли?

Така смяташе Илин, като се радваше на собствената си младост, която досега не бе пречила на неговото издигане.

Слухът се потвърди и Артемиев замина. Преди да тръгне, сбогува се с двата полка, а до Илин не можа да стигне. Тая сутрин имаше само радиовръзка, обстановката беше объркана, но Илин мислеше за себе си, че на мястото на Артемиев щеше и да стигне, и да се сбогува...

Веднага щом стана командир на дивизията, Туманян дойде в полка и каза, че иска да вземе Насонов при себе си за началник-щаб. Какво ще каже за това командирът на полка?

Илин се съгласи не защото бързаше толкова много да се раздели с Насонов; тъкмо в хода на боевете, когато всички теглеха една каруца, те се отнасяха един към друг по-добре, отколкото в дните на затишие, отхвърляха личните неща настрана. Съгласи се, защото вярваше в себе си и смяташе, че да остане два-три дена без началник-щаб е изпитание, с което ще се справи. Още веднъж ще докаже и на другите, и на себе си на какво е способен. Но, разбира се, не забрави да използва

обстановката, помоли да му дадат по-бързо нов началник-щаб и да подберат някой по-силен.

Още тогава си спомни за Синцов, но не спомена името му. Не му хареса, че Синцов изведнъж бе станал адютант на Серпилин. Нека му дадат, когото искат. Ако е добросъвестен и в същото време безстрашен — ще се разберат. И без това, докато не го опипаш в боя, не можеш разбра какъв е. Дори и невеста се избира, като се види, след като лично се убедиш.

Илин помисли за жените. През двете седмици боеве нито веднъж не бе мислил, а сега помисли. Протегна се върху сламеника и скочи.

В съседната палатка някой отново звънесе по телефона. „Зарадваха се, че връзката работи добре“ — засмя се Илин.

Дудкин отново отговори: „Спи.“ Три пъти повтори своето „Слушам, всичко е ясно!“ и постави слушалката.

Илин недоволно погледна пропитата с пот мръсна риза, с която бе спал. Смъкна я през главата си и като остана само по гащета, няколко пъти завъртя ръце така, че раменните му стави изпукаха.

Отново се чу гласът на Дудкин. Сега се обаждаше командирът на трети батальон. Какво става при него? Ако не ставаше нищо, нямаше да се обажда!

— Сега — извика Илин. Искаше да изскочи от палатката, както беше по гащета, но се спря, седна върху сламеника и започна да навива партенките си; върху платницето до сламеника бяха оставени и чисти партенки, и изпрана риза.

Илин се срамуваше пред хората от мършавите си голи крака и изобщо от голото си тяло — макар и мускулесто, силно, но мършаво като на юноша. Когато оня път се съблече и заплува през реката, бе забравил това, защото знаеше, че е добър плувец. А когато човек умее добре да върши нещо, хората не обръщат внимание какъв е — здравеняк или мършав. Но сега помнеше, че е мършав, и излезе от палатката чак след като обу ботушите и напъха в брича мръсната долна риза. Чистата не облече — остави това за после, като се измие.

Командирът на трети батальон докладваше за произшествие. Германецът от комитетата „Свободна Германия“, който вече няколко дена беше в полка им, а днес бе останал да ношува в трети батальон, тръгнал на разсъмване из гората със своя рупор и с лейтенанта от седми отдел, както и по-рано правеха — приканваха германците да се

предават. Насреща им излезли двама офицери — хауптман и оберлейтенант. Хауптманът тръгнал напред, а оберлейтенантът поизостанал. И когато хауптманът се приближил съвсем, застрелял го в гръб с парабела и ранил германеца от „Свободна Германия“.

— Вие сте се заяпали, не сте го прикрили! — ядосан го укори Илин.

Командирът на трети батальон бе започнал с предговор, а когато започват с предговор, работата е лоша! Започват с това, че е ранен, а накрая излиза, че е умрял. А имаше заповед да пазят тоя германец.

— Прикривахме го — оправдаваше се батальонният командир. — Трима автоматчици тръгнаха с тях. Но те влязоха навътре в гората...

— Стига сте го усуквали. В какво състояние е раненият?

Обратно на очакванията, оказа се, че раненият е в добро състояние. Раната е в главата, но повърхностна, вече са го превързали. А въпросът е там, че германецът отказва да отиде в медико-санитарния батальон, иска да продължи работата си.

— Нека продължава — разреши Илин и като постави слушалката, помисли за германеца, че работата му е една — пази боже! Стой и чакай да те застрелят. Сега раната е повърхностна, а ако е вдигнал малко повече глава — дупка в челото.

Злобата, която по време на войната Илин изпитваше към всички германци изобщо, влизаше в противоречие с възпитанието му през детството и юношеството. От това възпитание следваше, че добри или лоши народи няма; всички народи са еднакво добри. А логиката на войната говореше друго: всички германци са лоши и всеки от тях, ако ти не убиеш него, ще убие тебе. Войната пораждаше злоба към всички германци без изключение.

Но въпреки цялата злоба, която Илин отдавна и по навик изпитваше към германците, нещо вътре в него се противеше на това чувство, търсеше изход. И учудването пред храбростта на тоя германец от комитета „Свободна Германия“ беше за Илин като изведнъж открила се възможност да намери изход от задънената улица. Радваше се, че съществува такъв добър германец, когото вижда със собствените си очи и който му потвърждава нещо важно, полузабравено през войната, но все пак съществуващо.

Като поприказва с командира на трети батальон, Илин попита Дудкин кой се е обаждал, докато е спял.

Оказва се, че първо са се обадили от щаба на армията. Обаждал се началник-щабът.

— По негово нареждане или сам? — попита Илин.

— Сам.

Илин искаше да се накара на Дудкин, че не го е събудил, но се въздържа от тая несправедливост. Дудкин бе действувал според заповедта: докладвал е, че спи, и е попитал дали да го буди, или не. А по начало не можеше да бъде предвидено как да постъпи, ако се обади началник-щабът на армията. Тъй че нямаше за какво да му се кара.

— Не заповяда ли да му се обадя? — попита Илин.

— Нищо не заповяда. Каза: нека спи. А командирът на дивизията заповяда да му се обадите в седем и петнадесет.

„Щедър е днес нашият Туманян — учуди се Илин. — Все пак дал ми е петнадесет минути за събуждане и тоалет!“

Илин успя да се измие, дори да изпие чаша чай с комат хляб, поръсен със захар — любимото му лакомство от детските години — и се обади на Туманян.

Туманян започна с това, че задачата засега си остава предишната: да сложат в ред работите си, заемайки същото положение.

— Проверете още веднъж цялата система на огъня. Какви са възможностите за бързото му пренасяне в различни направления пред вашия преден край. Ясно ли ви е всичко?

— Ясно е. — Илин добре разбра какво се крие зад казаните натъртено думи: „Ясно ли ви е всичко.“

— Снощи напомних на отдел кадри — каза Туманян, — обещаха днес да ви пратят заместник на Насонов. Както изглежда, вече е на път.

„Значи, пак ще имаме началник-щаб“ — помисли Илин, като постави слушалката. Но главните му мисли сега бяха заети с друго — с онова, което се криеше зад думите на Туманян за системата на огъня.

Досега няколко дена подред бяха притискали обкръжените германци по целия фронт на дивизията, изтикваха ги навътре в горите, във все по-стесняващия се там котел. А днес, значи, е взето решение да ги притиснат в обратна посока — от другата страна на горския масив. И може да се очаква, че привечер германците ще започнат да излизат срещу нас — къде да отидат? А какви ще ги видим — с бели знамена или с фердинанди — това за германците никога не може да се знае предварително. Оттук и изискването — да сме нащрек.

Целия следващ час Илин разговаря по телефона с батальонните командири, а после уточняваше с командира на придадения артилерийски полк и със своя началник на артилерията различните варианти за организиране на огъня в участъците, където най-вероятно германците биха изскочили от вътрешността на гората.

После командирът на артилерийския полк замина за огневите позиции: тревожеше се какво е положението с боеприпасите; бяха обещали да им докарат до сутринта, но още ги нямаше. А собственият полкови артилерист майор Веселов, който почти винаги се намираще при Илин, под ръка, и сега остана с него.

Най-важните неща бяха свършени и Илин се колебаеше, макар че това изобщо не се долавяше по израза на лицето му. Искаше му се да обиколи батальоните, да види как е там. Връзката си е връзка, но личното общуване с подчинените също е вид връзка, която нищо не може да замени. Ала веднага след телефонните разговори с всички батальонни командири беше рано да отиде при тях на проверка. Той и сам не обичаше, когато началството, току-що отдало заповед по телефона, веднага се изтърсваше на главата му: как е, направи ли всичко заповядано? Наричаше това „подбутване“.

Високо над главите във въздуха мина двойка якове. Минаха и се скриха над гората с тънък далечен звук. А изобщо през последните дни нашата авиация почти не действуваше над котела. Бяха я хвърлили цялата напред, на запад. Според сводката, вече са превзети и Барановичи, и Новогрудок, а във Вилнюс втори ден се водят улични боеве.

Ако тръгнем точно на запад и се движим със същото темпо, след два-три дена ще бъдем в Полша. Там е и авиацията! А тук, както смятат, ще довършим всичко и без нея...

Изтребителите отминаха и отново стана тихо, само от другата страна на котела се чуваше артилерийски тътен, който и Илин, и Веселов почти не забелязваха: бяха свикнали.

— Ама че ден! — каза Веселов, поглеждайки към слънцето изпод вдигнатата към очите ръка. — Може и да се стреля, и да се наблюдава добре. А помнете ли, Николай Иванович, как настъпвахме през зимата, в оная виелица, на седемнадесети и осемнадесети?...

Илин помнеше виелицата на седемнадесети и осемнадесети. Тя беше наистина невиджана. За пет минути където стои войник, там

става преспа.

— Вие ни заповядвате да усилим огъня, ругаете ни за неточната пристрелка, а ние се мъчим на огневите позиции, сякаш някой хвърля с лопата сняг в цевите на минометите! Така го бяхме измислили, че четирима държат платнище, а един в това време поднася мината. Махаме платнището, мината в цевта — и изстрел! И отново държим платнището... А в такова време като сега защо да не стреляш — каза Веселов и добави, че вчера са сумирали всички донесения през двуседмичните боеве; излиза: само собствената полкова артилерия, без да се смята придадената, е нанесла на германците чувствителни загуби — почти хиляда убити и ранени!

Илин недоволно махна с ръка. Не обичаше такива пресмятания.

— Ако съберем всички ваши донесения — колко сте убили и колко сте ранили, — цялата Германия няма да стигне. А по техните донесения — цяла Русия! На книга все пак по-лесно се убива, отколкото в действителност. Още повече вие, артилеристите. За вас, който легне на земята, е умрял. А след това той пак става и тръгва да воюва. Вземи дори самия мене; според донесенията на германците колко пъти през трите години война са ме убивали и още повече ранявали. А аз все воювам. И дори не съм раняван.

— Чукнете на дърво — каза Веселов.

— Не съм суеверен.

— Никак ли?

— Никак. Суеверието е прикритие на страха. Ако те е страх, че ще те убият, кажи си! Какво значение има с кой крак си станал, с левия или с десния — германецът и без това не знае, когато стреля по тебе.

Така разговорът за суеверието свърши. Ако някоя тема не му харесваше, Илин веднага ѝ слагаше точка и преминаваше на друга. Така и сега премина от суеверието към материалната част, каза, че войната прави с материалната част същото, каквото и с хората. Онова, което се е смятало за годно, а в действителност не е оправдало себе си, отива на заден план и истински хубавото излиза на преден. Да речем, ето ротните миномети: по-рано се смяташе, че без тях не можеш да направиш нито крачка, а сега се отказаха от тях — не оправдаха себе си, слаби са. Гранатата дава по-добър резултат от тая мина! А батальонните миномети, да не говорим вече за полковите,

действително се показаха като оръжие, с което смело отиваш навсякъде...

Те много дни бяха работили без отдих, а сега седяха, почиваха, но въпреки това пак приказваха за работата си, защото оръжието беше неделима част от тая работа, техен инструмент. Без него можеш да направиш едно, а с него — съвсем друго. Но в инструмента, с който си служеха те, имаше една особеност: от това, какъв е и колко е, зависеха не само резултатите от работата, но и животът им.

— Все пак при вас, артилеристите, личният състав се запазва по-дълго — каза Илин, като си спомни, че вече втора година воюва с Веселов, а през това време командирите на стрелковите батальони в полка се смениха до един.

Така стигнаха до мисълта за цената на човешкия живот, която от самото начало незабележимо присъствуваше в разговора им за тяхното оръжие.

Разговорът бе прекъснат от телефонен звън.

— Чакайте на телефона, ще говорите — каза телефонистът от междинната централа и Илин чу далечния глас на Артемиев.

— Здравейте, Илин. Как вървят работите?

— Здраве желая. Изпълняваме заповедта!

— Извинявам се на вас и на вашето стопанство, че като тръгнах за новата служба, не успях да се сбогувам. Желая ви бойно щастие.

Каза това и направи пауза, сякаш чакаше какво ще отговори Илин.

— И на вас също — пожела Илин.

— Друго нямам — каза Артемиев. — Поздравете Завалишин.

— Началник-щабът на армията се обади — обясни Илин на Веселов. — Извини се, че не се сбогувал с полка.

На Илин му беше приятно, че бившият командир на тяхната дивизия все пак му се обади и по такъв начин се сбогува с полка. За помнене, Илин помнеше обидите, но не обичаше да ги трупя.

Двамата с Веселов седяха на слънце, почиваха си от многодневната работа и изведнъж, както става на предната линия, всичко за миг се промени. Отначало в далечината се чува автоматни и картечни редове, после изстрел от оръдие и изведнъж позвъни командирът на втори батальон, който бе заел позицията право пред командния пункт. Батальонният командир докладваше, че изпратената

от него в гората разузнавателна група се оттегля, разузнавачите донасят, че в гората се движат германци, около хиляда души, с танкове и самоходни оръдия.

— Срещнете ги по първи вариант — каза Илин. — Артилеристът при вас ли е?

— При мене е. Току-що пристигна.

Там, където стоеше командирът на втори батальон, беше и наблюдателният пункт на полка, и наблюдателният пункт на артилеристите — всичко заедно. Илин и без това се канеше да върви там, но сега събитията го караха да бърза. Добре че командирът на артилерийския полк е вече на мястото.

— Веднага идвам — каза Илин, заповяда на Дудкин да докладва в дивизията за появяването на германците и без да чака да ги свържат, веднага скочи от мястото си.

Макар през последния час и половина да се бе наслаждавал на почивката, нещо скрито го измъчваше. Имаше чувството за нещо спряло, недовършено, което сега, след тоя разговор, му предстоеше да довърши.

Когато след няколко минути Илин заедно с Веселов довтаса през гората на командния пункт на батальона със своя петнист трофеен мотоциклет с кош, отпред не се забелязваше нищо особено. Само се чуваха автоматни редове. Командирът на батальона докладва, че се оттегля бойното охранение, а германците още не са излезли; продължават да се придвижват в гората.

— Готови сме да открием огън — докладва командирът на артилерийския полк.

— Защо да откриваме огън, преди да сме ги видели — каза Илин. — Ще ги изплашим и ще се върнат обратно. Нека се покажат...

Местността тук се спускаше леко надолу, окопите на наблюдателния пункт на полка и на командния пункт на батальона бяха изкопани на полегатия склон, между растящите по него стари борове. Пред боровете, по склона имаше сечище, пънове, а по-нататък започваше поляна, дълга километър и широка около седемстотин метра, на която някой бе засял ръж. Може би партизаните — тук изобщо бяха партизански места. И вляво, и вдясно от поляната, и на отсрещния ѝ край гората се издигаше като непрекъсната стена.

Разузнавачите съобщиха отначало по радиото, че право към нас, към тая поляна, се движи голяма група германци, а после пристигна на кон един сержант и доложи, че германците са много, с тях има фердинанди — с очите си е видял един — и танкове, видял е и два танка, наистина отдалече... Идват право насам.

Илин го разпита още веднъж, беше обзет от съмнение — защо германците са решили да минат през тая поляна; ако искат да си проправят път, биха могли и през гората...

Но разузнавачът настояваше: идват насам!

Илин все пак каза на командира на артилерийския полк да не забравя фланговете. Същото повтори и на Веселов.

— Може би германците се движат без карта, какво ли не става в обкръжение! Ще видят това голо място и ще свърнат наляво или надясно!

Той не влезе в окопа, а седна на земята, само спусна надолу краката си. И веднага видя онова, в което дотогава трудно вярваше.

В края на гората, без всякакво разузнаване, се появи германците. Те вървяха с автомати в ръце и щом се отдалечиха на няколко крачки от дърветата, веднага започнаха да се виждат добре.

Едва първата верига излезе на открито — и зад нея, почти без интервал, се появи втора. И Илин разбра: наистина идват насам, през тая поляна, като самоубийци. Защо са решили да пробиват през това открито място? Или мислят, че тук няма никой, или искат да ни изплашат, или някой ги е събрал така в юмрук, за да не се пръснат из горите, по-лесно да ги хвърли в боя?

Но нямаше време да мисли повече за това. Германците излязоха на открито в три вериги. По фланговете им, като изпъзяха от храстите, се движеха три фердинанда — един вляво и два вдясно. В центъра, като изпревариха веригите, които им сториха път, вървяха два танка. Един стар „Т-3“ и един тигър. От гората се появи още една верига, четвърта... И преди Илин да даде заповед за откриване на огън, а по-точно преди да разреши да направят онова, което всички напрегнато очакваха от него, германците започнаха да стрелят първи. Фердинандите биеха с бризантни снаряди. Един изстрел преряза върха на бора и той удари клони о земята близо до Илин.

„Можеше да ме пречука“ — помисли Илин и като заповяда да открият огън, скочи в окопа.

След фердинандите стреля и германският танк, който се движеше по средата на полето — както изглеждаше оттук, право срещу Илин.

Предната германска верига откри плътен автоматен огън и в тоя момент започнаха да стрелят нашите оръдия. Няколко снаряда паднаха пред целта, а следващите започнаха да избухнат сред продължаващите да напредват германски вериги.

От фланговете стреляха нашите картечници. Германците продължаваха да тичат напред, като заобикаляха дупките от снаряди и убитите. После пламна един от фердинандите, а гъсеницата на тигъра бе скъсана и танкистите започнаха да изскачат от него.

Германската пехота все още настъпваше. Едни залягаха под огъня, но други тичаха напред. Старият танк „Т-3“ изпревари предната германска верига и беше вече съвсем близо. Двата фердинанда, които бяха на левия фланг на германците, дадоха заден ход, спряха до края на гората и стреляха оттам, от място. А ние още не можехме да ги улучим.

Германските вериги вече не бяха вериги, а само движещи се островчета от продължаващи да тичат напред хора и петна било от убити, било от налягали по земята. Островчетата ставаха все по-малко, петната все повече, но германският танк още се движеше напред.

„Кога най-после ще го...“ — едва не извика Илин на артилеристите. И чак когато танкът беше вече само на сто метра, наш снаряд го удари в челото, под самата кула, и той пламна право пред Илин, като му пречеше да наблюдава бойното поле.

Но вляво и вдясно то се виждаше добре. Германците лежах на земята или бягаха назад, към гората. Нашите снаряди избухваха все по-гъсто и по-гъсто; германците бягаха, падаха и отново бягаха, вече никой от тях не стреляше, стреляха само двата им фердинанда. Пуснаха по още няколко снаряда от края на гората и се оттеглиха назад невредими или незначително повредени.

Миришеше на дим. На полето гореше подпалената от снарядите ръж, то цяло беше на петна от мъртвите тела.

Илин излезе от окопа и отново седна със спуснати в него крака, както седеше преди боя. Избърса с носна кърпа мокрото лице и врата си, отметна ръка зад гърба и почувствува, че той също е мокър от пот. „Все пак изплаших се от тоя танк“ — присмя се на себе си Илин,

стана, извика командира на батальона и му заповяда да премине към преследване на германците; да не минават през голото място, за да не ги обстрелват от гората, а да се придвижват вляво и вдясно от него, да навлязат в гората, като държат готови оръдия — с право мерене. И чак след това, като оправи рубашката си и затегна колана с още една дупка, позвъни в щаба на дивизията.

Туманян го изслуша, одобри действията му и веднага затвори телефона: сам бързаше да докладва горе, в армията, а Илин се откъсна от телефона и изведнъж видя германеца от комитета „Свободна Германия“ — както се оказва, той бе лежал през цялото време тук, на двадесет крачки от него, заедно с лейтенанта от седми отдел.

— Лейтенанте, елате!

Германецът се приближи заедно с лейтенанта. Лейтенантът козирува, а германецът — не. Той нямаше пилотка; главата му беше бинтована. Като се приближи рязко събра токове и опъна ръце покрай тялото, както се прави в германската армия.

Носеше наши ботуши и униформа, само че нямаше оръжие и пагони. Как иначе ще стои на предната линия, ако не е с наша униформа!

Лицето на германеца беше бяло като тебешир — или след раняването, или от всичко, което току-що бе видял.

— Действията на тая група ме карат да мисля, че някой от висшето командване ги е подтикнал към това — каза Илин, без да подбира думите, защото знаеше, че германецът добре е научил руския в плен, в антифашистката школа, във Владимир.

— Идиотен! — яростно каза германецът. И белите му устни на бялото лице така потрепнаха, че Илин помисли: ще заплаче!

— Трябва да ги накарате да се предадат, за да не се повтори. — Илин врътна глава към мъртвото поле.

Германецът леко кимна, за да покаже, че е готов и пак се изпъна.

— Вървете в гората, опитайте да повикате там с рупора командването им и да ги придумате... Ще ви дам сигурно прикритие, ако сте готов на това.

Германецът събра токове, отново кимна и се изпъна. Мълчаливо потвърди: готов е да направи всичко, каквото искат от него, заради което въпреки раната не е отишъл в медико-санитарния батальон. Но в

същото време се чувствуваше, че или не може да говори с Илин сега, тук, на това бойно поле, или не иска, или и двете заедно.

— Дайте им за прикритие шестима автоматчици и разчет с ръчна картечница — заповяда Илин на приближилия се командир на батальона, като посочи германеца и лейтенанта.

Командирът на батальона искаше да възрази, че има малко хора, но като погледна Илин в лицето, не каза нищо.

Обхождайки от двете страни поляната, батальонът навлизаше в гората. След няколко минути покрай дърветата тръгнаха германецът с лейтенанта и автоматчиците.

„Само да не го убият“ — помисли Илин за германеца, като гледаше подире им.

ДВАДЕСЕТ И ОСМА ГЛАВА

Синцов отиваше към местоназначението си с пътуващи в същата посока коли. Първо, до щаба на корпуса, се качи при своя другар от оперативния отдел. А до дивизията — спря по пътя една кола.

Туманян беше в полковете, а Насонов, новият началник-щаб на дивизията, го накара да чака. Чака дълго, а разговорът се оказа къс.

— Когато като началник-щаб на полка започнете да работите с подполковник Илин, съветвам ви да помните не само задълженията, но и правата си.

— Познавам Илин — каза Синцов.

— Познавате го, когато ви е бил подчинен! А сега вие ще му бъдете подчинен.

Насонов се ограничи с това. Въздържа се, не разви своите възгледи за Илин.

— Вечерната сводка ще дадете в осемнадесет часа. Макар че го знаете, редът е общ.

Насонов може би смяташе, че назначаването на Синцов в полка е уредено от Артемиев. В действителност Артемиев нямаше нищо общо с това. Всичко стана само по себе си. Бойко бе наредил да го назначат при първата ваканция, първата ваканция се бе открила в полка на Илин, а в армията не бяха свикнали да забравят нарежданията на генерал Бойко.

А с Артемиев приказваха съвсем за друго. Когато дойде вчера в оперативния отдел да се запознае с новите си подчинени, Синцов се обърна към него официално:

— Другарю генерал, моля да ме приемете по личен въпрос.

Артемиев го погледна с укор, но каза:

— Като намеря време, ще те повикам.

И го повика същата нощ, като го посрещна с упрек:

— Сам трябваше да се сетиш! Нямаше да те изпратя в полка, без да те видя. Защо вдигаш такава тревога пред всички? И себе си, и мене постави в неловко положение.

Синцов обясни защо е вдигнал такава тревога, каза му за Маша.

Отначало Артемиев стъписан мълчеше, като свикваше с мисълта, че отдавна погребаната в мислите му сестра може да се окаже жива, после се опомни и започна да разпитва Синцов за Таня, за раняването ѝ, за което вече бе чул от другите — наистина ли не е опасно? И като чу, че наистина не е, изведнъж си спомни за току-що получената сводка, според която войските на съседа вече приближаваха Гродно, където тогава, през четиридесет и първа, заедно с дъщерята на Маша и Синцов бе останала неговата майка.

— Ако и те са живи, отново ще бъдем всички заедно!

И чак след като тия думи се отрониха от устните му, видя лицето на Синцов, замислен за оная, за която нямаше място в това „всички заедно“. Видя го, но не каза нищо, разбра, че в тия работи човек трябва да се оправя сам.

И правилно разбра. Синцов му беше благодарен, че не се разприказва за Таня. В живота има мигове, когато висшата деликатност е тъкмо в това привидно равнодушие.

Ако се смята, че по-лошо от смъртта няма — а хората обикновено смятат точно така — няма нищо страшно. Напротив, хубаво е! И предишната ти жена може да е жива, и Таня е само ранена, макар че са могли да я убият. И самият ти през четвъртата година от войната след шест ранявания си жив и както се изразяват лекарите — практически здрав. А все пак на няколко пъти ти хрумваше лудешката мисъл, че смъртта не е най-страшното! И отново ти хрумна по пътя към предната линия, когато минавахте край мястото, където бе убит Серпилин. Щещ не щещ пътят за дивизията водеше през тая гора.

Как е минало погребението на Серпилин, Синцов научи от генерал Кузмич. Като долетя от Москва, той дойде сутринта в оперативния отдел да се запознае с обстановката, видя Синцов и каза:

— Ела у дома, като свършиш работа.

Синцов отиде в един часа през нощта. Кузмич седеше заедно със своя адютант, баяниста Виктор.

— Току-що се върнахме от войските... Прием чай. Сядай при нас.

Докато пиеха чай, разказваше за обиколката си във войските:

— Когато непрекъснато си в близост, не виждаш добре. А като се дръпнеш малко настрана, не вярваш на очите си какво сме направили с германците!

За Серпилин заприказва, след като допи чая и прати адютанта да спи.

Притегли към себе си оставения върху пейката баян, разтегна го, събра го, закопча ключалките. И отново го бутна настрана. Баянът издаде провлечен, печален звук и млъкна.

— Така сме и ние — каза Кузмич за баяна, сякаш той не беше предмет, а заключен с катинар и захвърлен настрана човек, и след това заприказва за погребението — че там, в Москва, всичко е било, както му е редът: и ковчега докарали на лафет, и прощални речи имало, и венци положили, и залп дали, само хората били малко. Другарите по служба са заети по фронтите, а роднините — кого бог, кого войната е прибрала...

— Снаха му беше, дето сега е жена на Евстигнеев. Бяха я освободили от работа за погребението. И баща му докараха. От Рязанска област. С жена си беше. Отначало помислих, че му е майка. А после, като нададе вой по цялото гробище, разбрах: мащеха е! Майка не може да вие така. Щом старецът я дръпна за ръката, веднага млъкна. Не мислех, че бащата на Фьодор Фьодорович е още жив, никога не бях чувал за него. Когато от гробището тръгнахме към колата, улових го за ръка, а той дръпна ръката си и казва: „Нищо, тримата зетьове и сина си погребях — и където ми остава да стигна, сам ще стигна!“

Като каза това, Кузмич млъкна. Навярно помисли за себе си.

След тоя нощен разговор Синцов вече не бе виждал Кузмич, само знаеше, че въпреки всички предположения остава като заместник на Бойко.

От пътищата на настъплението вече много дни подред извличаха трофейната техника, а изправната откарваха самостоятелно, но все пак наоколо оставаха толкова много следи от катастрофата, която бе сполетяла германската армия, че минаващите наблизко хора — щат не щат — мислеха за нея. Мислеше и Синцов.

По време на война нормалната чувствителност се притъпява и не може да не се притъпи; би било ненормално, ако си оставаше такава, каквато е в обикновения живот. Лежацият на банкета мъртъв човек с чужда военна униформа вече не може да се възприема просто като мъртъв човек, чиято внезапна и насилствена смърт според нормалните понятия на хората е нещастие. По време на война смъртта на човека,

облечен в чужда военна униформа, не може да се възприема като нещастие. И обезобразените от взривовите и огъня, изкорубени, връхлетели една върху друга коли с чужди отличителни знаци не могат да се възприемат като резултат от катастрофа, за която в обикновения живот мислят с ужас. По време на война тия мъртви чужди коли, както и мъртвите чужди хора не могат да се възприемат като нещастие дори само защото са пряк или косвен резултат от собствените ти усилия, при които и ти би могъл да се превърнеш в мъртвец.

И все пак, макар и да си победител, тежката миризма на трупове, която се носи по пътя от лежащите в горите безбройни мъртви тела с чужда военна униформа, е миризма на нещастие. И съзнанието на хората, които наблюдават гледката на чуждата военна катастрофа, не е безучастно към тая придружаваща войната миризма на нещастие. Не е безучастно въпреки вярата в справедливостта на отмъщението им.

От дивизията за полка Синцов замина с един камион, който караше снаряди там, на огневите позиции.

Едва се качи и потеглиха, когато отпред отново се чуха звуците на боя. Стреляха и миномети, и артилерията, и изглежда танкови оръдия. Пътят отначало криволичеше из гората, а после ги изведе на една широка просека. По просеката бяха разпръснати петнадесетина унищожени германски танкове, щурмови оръдия и бронетранспортъри, а по-нататък, в дъното, имаше цяла колона изгорели автомобили.

Край самия път се виждаха, преорани от танковете, артилерийски позиции и от самата земя стърчеше дулото на наше, натикано в окопа оръдие.

— Оня ден тука имаше голям бой — каза шофьорът и като изпсува, спря камиона. — Отново пирон, пристигнахме!

Но не беше пирон, а парче от снаряд. Триъгълно, разперило острите си краища на три страни, сякаш нарочно го бяха направили, за да го хвърлят под колите.

Докато шофьорът сменяше колелото, Синцов се разхождаше около камиона и се заслушваше в продължаващите да долитат отдалече звуци на боя. За по-бързо трябваше да помогне на шофьора, но свалянето и поставянето на колело е такава работа, при която тъкмо от тебе с твоята протеза ще има малко полза.

На банкета бе спряла камионетка, а по полето между германските коли сновяха няколко души.

„От трофейната команда са“ — помисли Синцов и като се обърна, отново видя оръдието, което странно, като пръст стърчеше от земята. Без сам да знае, стоеше на две крачки от мястото, където бе загинал неговият бивш командир на трета рота Василий Алексеевич Чугунов, когото смяташе днес да види.

Когато отново се качиха в камиона, далечните звуци на боя спряха също така внезапно, както бяха започнали.

„Да, ей така е станало и с Таня“ — вече седнал в камиона, Синцов си спомни разказа на Зинаида за раняването на Таня. — Някакъв пирон или парче от снаряд е пробил гумата и докато я напомним, като гръм от ясно небе — германци...

Но сега наблизо нямаше никакви германци освен мъртвите, които лежаха докъдето ти виждат очите, по цялата дължина на просеката...

Той отново си спомни за Таня, когато свърнаха от един горски път по друг, и видя закованото на едно дърво парче шперплат, на което с химически молив пишеше: „Стопанство на Илин“ — и няколко лежащи на тревата ранени, а край тях медицинска сестра. Сестрата започна да им маха, а шофьорът в отговор махна с ръка назад: показва, че ще вземе ранените на връщане.

„Едно време искаше да работи ей така, в санитарната рота — помисли Синцов за Таня. — Но не й разрешиха. А ако й бяха разрешили, всичко можеше да бъде съвсем иначе...“

Шофьорът свърна към огневите позиции на артилерията, Синцов слезе и като повървя десет минути, стигна до командния пункт, застана пред говорещия по телефона капитан Дудкин, помощник началник-щаб на триста тридесет и втори полк.

Като свърши телефонния разговор, Дудкин учтиво, но господарски попита:

— Слушам ви, другарю майор...

Това значеше: виждам, че си майор, но още не знам защо си дошъл в полка.

Като прочете и върна документите, Дудкин доложи, че командирът на полка е на километър и половина оттука, на своя наблюдателен пункт, и приема там след боя капитулацията на група

германци, изразили намерение да се предадат. Така и каза: „Изразили намерение.“

Синцов се засмя вътрешно и погледна старателния млад капитан, на когото сега предстоеше да бъде негова дясна ръка тук, в щаба на полка... „Може и да си добър момък, но твърде научно приказваш.“

— А резултатите от боя?

— Унищожени са два танка, една самоходка, почти батальон пехота — без да се запъне, доложи Дудкин. — Нашите загуби се уточняват...

Каза го така, сядаш го написа на машина.

„Да, сега всичко е наше — помисли Синцов. — Нашето стопанство, нашият пункт за събиране на ранени, нашите загуби, нашите успехи, щабът на нашия полк...“

И в тая проста мисъл имаше нещо много важно за него. Толкова важно, че, изглежда, за пръв път през последните дни изпита желание не само да воюва, но и да живее. Да живее и да дочака самия край на войната тъкмо в тоя, нашия полк, вече никъде другаде да не се мести.

Капитулацията на германците не излезе такава, за каквато мечтаеше Илин, сигурен, че начело на тая толкова отчаяно сражавала се група непременно ще има генерал.

Вчера на Илин разказаха как е капитулирал оня германски генерал, който не поиска да се предаде на него, а отиде при съседите: отначало изпратил офицер-парламентър с бяло знаме и тръбач, а после, като получил указания къде да излезе, строил на края на гората две редици с оркестър; оркестърът изсвирил нещо и двете редици положили оръжието в краката си.

Илин искаше днес и на него по същия начин да се предаде друг германски генерал. Имаше такова хлапашко желание. Но нищо подобно не стана. Просто германецът от комитета „Свободна Германия“ и лейтенантът от седми отдел се върнаха от гората с един обрасъл със сива брада възрастен германски майор. И тоя майор каза, че иска да научи условията на капитулацията за всички, намиращи се в негово подчинение офицери и войници.

Илин посочи условията на капитулацията: запазване на живота, помощ за ранените, храна — и попита колко души има в готовата да капитулира група.

Майорът отговори, че след боя не може да посочи точна цифра, но са около шестстотин души. Той приказваше толкова бавно, сякаш всяка дума изговаряше с усилие на волята, та Илин разбра почти всичко сам, въпреки че лейтенантът от седми отдел превеждаше.

Илин попита кой при тях е най-висш по звание. Все още не се разделяше с надеждата да вземе в плен генерал. Майорът отговори, че бойната група се командува от него, Фридрих Хамерщайн, началник-щаб на двеста и четиринадесети пехотен полк. И всички влизащи в групата офицери и войници от други части са му подчинени.

Илин нито за миг не забравяше двата фердинанда, които бяха успели да се оттеглят навътре в гората, и попита майора къде са сега, намират ли се под негово командване. Майорът отговори утвърдително — щурмовите оръдия са подчинени на него, но горивото им е свършило и стоят в гората.

Илин не продължи да уточнява въпроса, помисли: „Нека се предаде личният състав, а после ще вземем и фердинандите.“

Той посочи на местността къде трябва да излязат германците — нека се строят в края на гората с две бели знамена, да положат оръжието в краката си и да чакат по-нататъшни команди. И поглеждайки часовника си, попита ще стигне ли за всичко това един час.

Германският майор отговори, че един час му е достатъчен, и тръгна назад, към гората.

Илин не пусна представителя от комитета „Свободна Германия“ да се върне в гората, заповяда му да остане. Каза: „Някой ненормален пак ще вземе да стреля, а после аз ще отговарям за вас.“ Представителят сви рамене и остана.

Илин заповяда на батальонния командир да докара тежки картечници и да ги държи готови за откриване на огън, за всеки случай да вземе на прицел целия участък, където ще излязат с оръжие германците.

След това зачакаха.

Завалишин, който от сутринта се намираше в друг батальон, се появи чак сега, когато започнаха да се разтакават с капитулацията, отведе настрана представителя от комитета „Свободна Германия“ и приказваше с него нещо на немски. Гласовете им достигаха до Илин.

Като изпрати батальонния командир да се разпорежи за картучниците, Илин стоеше сам и се колебаеше как да постъпи: сам ли да отиде да приеме капитулацията на германците, или е достатъчно и това, че поприказва с майора им, нека сега при тях върви батальонният командир — майор, както и германецът.

Когато батальонният командир се върна и доложи, че разпорежданията са дадени, Илин вече бе решил да натовари него с приемането на пленниците. В боя бе участвувал неговият батальон — нека той приеме и пленниците.

— А вие? — попита батальонният.

— Ще погледам отгук. Няма какво повече да се приказва. Трябва да хвърлят оръжието — и толкоз!

Батальонният командир взе автоматчици и тръгна, а Илин допълнително заповяда на лейтенанта от седми отдел да придружи батальонния и се приближи до Завалишин и представителя от комитета „Свободна Германия“.

Докато приказваше със Завалишин, представителят стоеше свободно, но когато се приближи Илин, по германски събра токове и притисна лакти до хълбоците.

— Какво звание имахте в германската армия? — попита го Илин на немски. Дотогава, и в предишните дни, и днес, бе приказвал с него на руски, не бе преминавал на немски, а сега премина.

Представителят от комитета отговори на руски, че последното му звание в германската армия е било оберлейтенант.

— А кога и къде попаднахте в плен? — отново на немски попита Илин.

Представителят отговори отново на руски, че е попаднал в плен през септември четиридесет и първа година край град Прилуки.

— С вас човек не може да се поуспражни — недоволен каза Илин.

И тогава, като погледна внимателно Илин и сякаш прие предизвикателството, а може би просто защото му беше по-лесно и по-удобно да каже това на немски, германецът късо обясни как точно е бил пленен. На едно място Илин искаше да попита Завалишин правилно ли е разбрал германеца, но от самолюбие се въздържа. Нали сам бе поискал да разговарят на немски! И, както изглежда, разбра го правилно. А и какво имаше да не разбере! Германецът командувал разузнавателна рота в танковите войски и след като затворили край

Прилуки пръстена около Киев, ротата им, а може би изобщо тяхната част — това Илин не можа да схване — тръгнала на разузнаване източно от Прилуки и там попаднала под огъня на руската артилерия; той бил тежко ранен и взет в плен.

И когато тоя германец, към когото дотогава Илин вътрешно се отнасяше толкова добре, изведнъж заприказва на немски и в тая немска реч се появиха произнесени с немски акцент руски думи — „ринге ум Киеф“, „небен дем Прилюки“, макар че сам бе предизвикал германеца да разговарят на немски, Илин бе обзет от внезапен гняв. В тия казани на немски думи имаше нещо, което изведнъж му напомни какъв е бил той, тоя германец, тогава, през четиридесет и първа година. Сякаш, когато започна да разказва на немски как е воювал край Прилуки, нещо сегашно бе излетяло от него, а нещо тогавашно се бе върнало. Тогавашното, радостно и победоносно за германеца, но горчиво и страшно за Илин, защото тогава край Прилуки тоя германец бе затворил пръстена тъкмо около него, около Илин! И макар че тогава Илин си бе проправил път през тоя пръстен, беше излязъл тъкмо покрай тоя германец, други не бяха излезли и останаха да лежат мъртви там, в тоя пръстен, затворен от тоя германец край Прилуки.

Илин знаеше, че след всичко това германецът е бил в антифашистка школа и е рискувал живота си, за да спаси от безполезна гибел други германци, и остана в строя въпреки раната си, но като чу изведнъж на немски език неговите спомени за четиридесет и първа година, не можа да устои пред обзелата го злоба. И цяла минута гледа към земята, като се бореше с тая злоба, за която сега не мислеше дали е справедлива, или не — знаеше само едно: че нито времето, нито мястото ѝ е тук и че той, командирът на полка, при когото е изпратен тоя германец, няма право да я изпитва.

И германецът почувствува нещо. Той също стоеше, гледаше към земята и мълчеше.

— Имате ли близки там, в Германия? — като надви себе си, попита Илин на немски.

— Имам — отвърна германецът също на немски. — Но след като поставих подписа си под документите на комитета „Свободна Германия“, не знам какво е станало с близките ми. Също както и моите другари — добави той.

Да, ей това можеше да се слуша на немски: „майне камераден“. А „ринге ум Киеф“ и „небен дем Прилюки“, кой знае защо, не можеше. Това може, а онова — не!

— Все пак трябваше да изпратим другаря Шел в медико-санитарния батальон — каза Завалишин. — Той се чувствува зле, а мисля, че вече няма да имаме особена нужда от него.

Илин се застави да погледне германеца. Той наистина едва се държеше на краката си. Но забеляза това чак сега, след думите на Завалишин. Изобщо не бе свикнал да забелязва такива неща; щом е останал в строя, значи, останал е!

Във вътрешността на гората се чу силен взрив и след няколко секунди втори, също такъв.

— Взриви ги, гадината му с гадина! — извика Илин, вече разбирайки, че е извършил глупост; не бе се уточнил с германския майор да предадат в изправност двата останали у тях фердинанда. А сега германците са ги взривили; тия експлозии не можеха да значат нищо друго.

Илин се ядосваше на тоя германски майор, който в последния момент все пак го беше изиграл. Ядосваше се, макар и да знаеше, че на негово място и сам би постъпил тъкмо така.

„Нищо, пак ще си поприказваме с тебе“ — с неизстинала злоба помисли Илин, като видя германците да излизат от гората с бели знамена.

Но не можа да приказва пак с германския майор. Батальонният командир доложи, че германците са били изведени да капитулират и строени в края на гората не от оня майор, а от някакъв друг, останал да командува след него полковник. А майорът, който бе уговорил с Илин условията за капитулацията на своите подчинени, заповядал да взривят щурмовите оръдия и сам се застрелял в гората край тях.

„Така става — помисли Илин за майора, като си спомни собствените преживявания в двете обкръжения. — Който е с по-силен характер, отива докрай...“

Когато Синцов видя Илин, с капитулацията всичко вече бе свършено. Оръжието лежеше като ивица покрай гората, а германците,

източени в колона, вървяха под конвоя на няколко автоматчици по поляната, през ръжта, осеяна с трупове.

Току-що бяха изпратили с камионетка в медико-санитарния батальон германеца от комитета „Свободна Германия“. Завалишин се бе върнал обратно, в първи батальон, където се намираше от сутринта, но още не бе завършил една деликатна работа.

— Закъсня! — каза качващият се на своя трофеен мотоциклет Илин, като видя Синцов, и смяташе, че е дошъл в полка в предишната си роля на офицер от оперативния отдел — научили са за новия опит на германците да се измъкнат и са го изпратили веднага, може би дори със самолет...

Но Синцов спря на две крачки от него, вдигна ръка към пилотката си и отсече със служебен глас:

— Другарю подполковник, разрешете да доложя: началник-щабът на триста тридесет и втори стрелкови полк майор Синцов се явява на новата си служба!

— Съвсем за малко изпусна красивия бой — каза Илин, като изслуша рапорта на Синцов. — Устно вече докладвах в дивизията, а писмено още не съм. — И като се засмя, добави: — Не е страшно. Където началник-щаба го бива в писането, дори история на полка ще остане след него...

Седнаха на същото място, където бе седял Илин преди боя, и спуснаха крака в същия окоп; Илин показваше на местността кое как е било, а Синцов формулираше отделните точки и записваше всичко във вид на готово донесение.

Така отново започна съвместната им служба.

Като дописа донесението, Синцов каза, че едва тук, в полка, е научил от Дудкин, че Василий Алексеевич Чугунов не е жив.

— Дори Насонов нищо не ми каза там, в дивизията.

— Сигурно не му е дошло наум, че не знаеш. Животът върви бързо! Днес човек е жив, утре — убит, а други ден вече смятат: време е да свикваме, че го няма! Вечерта, когато го погребвахме, гледам, лежи с войнишкия си шинел. Гъсеница го беше премазала от кръста надолу, а главата му цяла, и шинелът беше останал, както си е бил закопчан с двете горни кукички. Ако си спомняш, него от време на време го разтрисаше малария, той ден също. Както бе закопчал сутринта шинела с кукичките, така си и умря с него. Не искаше да носи

офицерски шинел с отворена яка. И пагоните пришиваше все на тоя, войнишкия... И капитанските, и майорските. Казваше: с кукички е по-удобно! Смяташе до края на войната все него да носи...

Илин се изкашля и се върна към полковите работи: повика командира на батальона — да го запознае с новия началник-щаб.

Запозна го и попита:

— Кой от вашите отведе пленниците?

— Гуреев.

— Каза ли му строго за разписката, не като оня път?

— Няма да повторим грешката, другарю подполковник.

— А те, главозамаяни от успеха, взели разписка за една група пленници, а за другата не взели — и излезе, че сто души не са записани за сметка на полка. Като началник-щаб имай го предвид занапред! Пленниците са като парите — обичат да ги броиш!

След сутрешния бой заповедта на полка оставаше същата: да се намира в готовност на заетия рубеж. Запознавайки Синцов с полковото стопанство, Илин внимателно го наблюдаваше. Фактът, че Синцов беше станал адютант, внесе сянка на недоверие в предишното отношение на Илин към своя бивш батальонен командир: не се ли стремеше към лек живот и не беше ли дошъл сега в строя само защото по нещастно стечение на обстоятелствата тоя лек живот беше свършил? С хората става и така: искат едно, а се съгласяват на друго. Илин не вярваше на такива.

Синцов почувствува това недоверие, но не поиска да дава обяснения. С човек като Илин личните отношения са резултат от деловите. Ако се справиш с работата, ще се стопи и ледът. А ако не се справиш, с думи не можеш го стопи.

Отбиха се в два батальона и при минометчиците. Останалото отложиха за утре. Пътуваха и с германския мотоциклет, който Илин хвалеше за проходимостта му, и на коне. Конят на Илин си бе останал същият, както през пролетта, също така охранен и гладък, въпреки тегобите на настъплението.

Човек като Синцов, който е бил на фронта и командир на рота, и командир на батальон, в общи линии знае какво представлява полковото стопанство, при това го знае отдолу. А отдолу се вижда по-добре. Той познаваше полковото стопанство и отгоре — като офицер от оперативния отдел ходеше в полковете. Но и „отдолу“ и „отгоре“,

дори взети заедно — това съвсем не е всичко. Все пак не беше работил като началник-щаб на полк. И понеже не искаше да прави грешки в новото за него положение, запознаваше се с полковото стопанство, стремейки се да не пропусне нищо, записваше си в тетрадка.

А когато почувствува, че Илин е недоволен, дето се бавят, погледна го в очите.

— По-добре да си запиша, отколкото да питам отново. Първи ден съм началник-щаб и не искам да се преструвам пред тебе, че знам всичко.

Чак след тия думи Илин заприказва за онова, за което бе мислил половин ден.

— Сам ли помоли да те пратят при нас?

— Не при вас. Така стана, че ме пратиха точно при вас. Помолих изобщо.

— Кога? След гибелта му ли?

— Още преди това.

Илин искаше да попита: как така още преди това? Но се сдържа.

Когато се върнаха на командния пункт, Дудкин доложи, че няма промени в обстановката, предали са се още три малки групи, всичко на всичко двадесет и двама души.

— Оядохме се — каза Илин. — Всичко на всичко... А имаше случаи за един пленник да обикаляме пет ноци подред... — Той изговори последните думи с мъка, като сдържаеше прозявката си. — Заспивам. Сутринта смятах, че съм си отспал завинаги, а сега отново ми се спи. Ще легна за час. Ако стане нещо, бъдете ме!

И влезе в палатката.

— Така е винаги — каза Дудкин, като изпроводи с очи Илин. — На крак е, докато може.

Вписаха във вече подготвената от Синцов вечерна сводка общия брой на пленниците за деня: седемстотин и седем души. Посочиха своите загуби: двадесет убити и тридесет и седем ранени. Синцов подписа сводката и Дудкин я изпрати по специален куриер със същия трофеен мотоциклет с кош, какъвто имаше Илин.

Докато Илин спеше, Синцов се обади на началник-щабове на съседните полкове, представи им се по телефона и размени сведения за обстановката. След това позвъни Завалишин. Като разбра, че Илин спи, а на телефона е Синцов, той каза:

— Здравен, Ваня! Вече чух, че си тук. Радвам се! Недей буди командира на полка, но като стане, предай му: ще се забавя още час и половина. Той знае причината.

Каза „радвам се“, но гласът му беше угрижен.

Настъпи пауза, никой не се обаждаше и сам нямаше на кого да се обажда. Дудкин каза, че Синцов ще спи в една палатка с него. Куфарът му вече е отнесен там.

— Няма ли и вие да си починете?

Но на Синцов не му се спеше, а беше и неудобно, докато не се събуди командирът на полка.

Илин излезе от палатката точно след час. Беше се събудил сам и изглеждаше така, сякаш изобщо не бе спал.

Като чу, че се е обаждал Завалишин, кимна, повика Иван Авдеич да приготви вечеря и седна при телефона. Обади се повторно на тримата батальонни командири и на всички повтори едно и също: заповедта си остава същата — да не навлизат навътре в гората, но като я изпълняват, трябва все пак да изпратят пред себе си усилена разузнавателна група, която да се върне преди падането на нощта и да докладва. Нареди в разузнавателните групи да включат повече хора от партизанското попълнение: „Пагоните им са нови, но са стари бойци — познават всеки храст в тая гора!“

Бездействието измъчваше Илин. И без да преминава границата, зад която започва явното нарушаване на заповедта, той внасяше в нея свои поправки.

Под дърветата, зад палатката, където спеше Илин, имаше вкопана в земята масичка с две пейки за всичко: и за работа, и за хранене. На тая масичка вечеряха двамата със Синцов. Ядоха топла каша със сос от месо и пиха горещ чай. За водка Илин попита в началото на вечерята:

— Наркомовска норма ще глътнеш ли?

Но Синцов отговори, че самичък не му се иска.

— Толкова по-добре. Тая пролет, когато беше при нас, ти казах: ще поработим над полка, ще го направим най-добър в армията. Помниш ли?

— Помня.

— Зависи от нас. Другите обичат да се оплакват: ту не са го разположили добре, ту са му дали лошо попълнение... А аз не обичам

— където са ме разположили, там ще е, когото са ми дали, той ще е; прави, каквото зависи от самия тебе! Като в старата войнишка песен: „Всички бойната задача изпълнявайте добре, връзка имайте по фронта, наблюдавайте напред!“

Илин за пръв път през цялото време се усмихна.

— Не съм чувал тая песен — каза Синцов.

— Каза ми я един от обозните, роден е през деветстотната година. Там в нея има и други хубави поуки: „Ако те ранят в боя, ти на взводния кажи, отпълзи назад самичък, раната си превържи. Имаш ли в запас патрони, на другаря си ги дай. А винтовката не давай, дръж я в себе си докрай...“ По онова време не е имало индивидуални пакети, опитах сам да вмъкна в нея за индивидуалния пакет, но не става. Да беше при нас Рибочкин, както в Сталинград, веднага щеше да го измисли някак... — каза Илин. И като си спомни за останалия без крака край Белгород Рибочкин, изведнъж попита: — Кажи откровенно, няма ли да ти е трудно с тая ръка?

— Ще ти кажа откровенно: трудно ще ми е.

— А как е жена ти?

Синцов го погледна. След оня пролетен разговор с Илин за Таня бяха станали толкова много неща, че не знаеше откъде да започне и къде да свърши. По-добре да не започва.

Той помълча малко и отвърна, че преди шест дена парче от ръчна граната е ранило Таня и сега тя е в някоя от тиловите болници. Още не се знае къде.

— Тежко ли?

— Не, не е тежко.

— Тогава не е страшно. За пръв път ли?

— Не, за втори.

Илин поклати глава и каза за германците:

— Ето на, вземаме, вземаме ги в плен. А те жената с ръчна граната...

И в тия негови думи, почти вик, беше всичко, което се бе натрупало, докато вървеше обратно, на запад, сред повсеместната разруха и неизмеримата хорска мъка, която пак си оставаше мъка въпреки всички наши победи и всички германски поражения.

Завалишин се появи някак нечуто. Беше се приближил и стоеше мълчаливо.

— Понякога не мога да приказвам спокойно за тях — рече Илин така, сякаш очакваше възражение, когато пръв се озърна и го забеляза.

Но Завалишин не възрази. Въздъхна и каза:

— И аз понякога не мога... — И като прегърна Синцов, седна на масата.

— Вечеряй — каза Илин.

— Не искам. Нямам настроение.

— Тогава пийни чай. Свършихте ли?

— Свършихме.

— Потвърдиха ли се думите на стареца?

— Напълно.

— А защо се забавихте толкова? — попита Илин.

— Защото тогава, през четиридесет и първа, когато го заравяли, взели документите му. Отначало искали да ги задържат у себе си, а после ги дострашало и също ги заровили там, наблизко, във войнишко канче. Но едно е да намериш тялото, а друго — канчето.

— Как се беше запазило тялото?

— Как може да се запази в продължение на три години?... — въздъхна Завалишин. — Но на места дрехите бяха останали цели — кителът, фуражката, част от околожката й. А ръцете както ги е скръстил тогава старецът по православно на гърдите, така си и лежат върху китела. Кости, разбира се.

Илин се обърна към Синцов, който не разбираше добре разговора им.

— Още не съм ти казвал, смятах, че няма смисъл, докато не се потвърди. Той тук — Илин кимна към Завалишин — половин ден заедно с Евграфов се занимаваше с една специална работа. Снощи, късно вечерта, при нас дойде един дядо, лесничей, самият той не беше лесничейт, германците го обесили на един бор, а негов баща, който още преди войната се пенсионираше, съвсем стар. Разказа, че в началото на войната, когато тук се водели боеве, намерил в гората убит генерал. Сам. На триста крачки от един танк „КВ“, който бил изгорял на края на гората. Краката му до колената обгорели, а нагоре — здрав. Бойците му ли са го отмъкнали в храсталаците и още жив са го скрили там, или пък всичките са загинали, а той сам е допълзлял, но така или иначе, германците просто не го намерили, а старецът го погребал и ни каза,

че ще ни покаже гроба. Право ли казвам? — обърна се Илин към Завалишин. — Ти си приказвал с него повече от мене, по-добре знаеш.

— Право — потвърди Завалишин.

— Та той и пълномощникът се заловиха с тая работа — кимна Илин към Завалишин. — Никой нищо не знаеше, а дядото излезе от гората и каза. Първо на нас.

— Докато копаехме, го попитах — каза Завалишин: — „А защо, дядо Антос, не сте съобщили на партизаните?“

— И какво ти обясни? — попита Илин.

— Казва: „Покойният ми син сам тръгна при партизаните, а на мене заръча: никому нищо не обаждай, докато цялата ни войска не се върне обратно. Като се върне цялата войска, тогава ще разкажеш.“

— Дълго е трябвало да чака — каза Илин. — Генерал-майор ли е?

— Да. Едната петлица е изгнила, а на другата звездичките си стоят, само са ръждясали. А на ордена „Червено знаме“ дори емайълът не е олющен.

— И документите ли намерихте? — попита Илин.

— Тъкмо там е работата, че ги намерихме — каза Завалишин. Каза го някак непонятно, сякаш по-добре би било да не намират тия документи. И като сниши глас, спомена името на един генерал, когото и Илин, и Синцов помнеха от четиридесет и първа. Всички знаеха, че тогава неговото име бе влязло в една заповед, с която се съобщаваше, как тоя човек е оставил войските си и е преминал към германците. А мълвата добавяше, че не само е преминал, ами е отишъл с танк при тях.

Както се оказва, в слуховете за танка е имало известна истина. А всичко останало е измислица на някой, който е бягал, спасявал се е и може би е изоставил другите в беда; измислица, която после поради незнание се бе превърнала в заповед и бе направила презряно името на загиналия човек.

— Изглежда, че е умрял от рана в гърдите. Краката му са изгорели и на гърдите има рана — каза Завалишин. — Така обяснява старецът, видял е всичко това, когато го е погребвал. Лекарите ще разберат. Пратиха лекарска комисия от медико-санитарния батальон и от болницата. От корпуса дойде началникът на Евграфов, и Бережной пристигна, пет коли — цяла сватба!

— А къде е Евграфов? — попита Илин.

— Отиде като придружител — мрачно каза Завалишин. — Натовариха всичко на камион, взеха със себе си и стареца. Мислех, че ще помъкнат и мене, но ми се размина. Задоволиха се с Евграфов.

— Защо говориш така — попита Илин, като вдигна очи към Завалишин, — сякаш сме открили нещо лошо. Аз например смятам, че няма нищо лошо, а само хубаво. Имали са сведения за него, че е преминал към германците, а се оказва, че е убит в боя. Чест и слава.

— Така е — каза Завалишин, — само не знам какво ще стане сега с тая заповед. Може би не ще поискат да я преразглеждат, да се връщат към нея, не допусках ли такава мисъл?

И Илин, и Синцов не искаха да допуснат такава мисъл, но и двамата мълчаха, защото не можеха да отговорят, че не я допускат.

— Нашата роля в тая работа е свършена — каза Завалишин. — И лично аз смятам с никого да не влизам в разговори на тая тема: кой, какво, какви документи и на чие име сме намерили. Само на вас двамата казах. Намерили сме ги, предали сме ги — и толкоз, а по-нататък не е моя работа.

— Странно е да чуя това от тебе. Обикновено за каквото и да стане дума, смяташ, че е твоя работа.

— Странно или не, така е. Обикновено е едно, а в дадения случай — друго.

Настъпи дълго мълчание.

— Ако зависеше от мене, без дори да се замисля, щях да отменя тая част от заповедта — каза Илин. — Кой ще пострада от това?

Завалишин нищо не отвърна, а Синцов помисли, че Илин е прав. Трябва да е тъкмо така, както каза той. И изведнъж си спомни Серпилин тогава, през четиридесет и първа, при пробива на обкръжението, когато, тежко ранен, войниците все пак го бяха изнесли от боя. И той лежеше върху шинела с ромбове на петлиците, единият орфан, а другият изрязан от околожка на фуражка, и с орден „Червено знаме“ — както генералът, когото бяха намерили днес... Защо по време на война едно става, а друго не се получава, макар че всеки път хората почти еднакво се стараят всичко да бъде наред? Във войната има много загадки, за някои дори нямаме представа, както с тоя генерал, чието тяло бяха изровили. Тия загадки са като мини със закъснител — заровени са дълбоко и не се знае кога ще напомнят за себе си...

„А дали после ще разгадаят всичко правилно, и това е въпрос“ — помисли Синцов, като незабелязано за себе си премина от мислите за настоящето към мисли за бъдещето. В това бъдеще заемаха своето място и хората, които вече ги нямаше. Но макар вече да ги нямаше, нещо, което се бе запазило от тях, преминаваше в бъдещето. Оказва се, че известна част от силата и нравственото им значение приживе не бе умряла заедно с тях, а продължаваше да съществува и влияеше сега върху мислите на Синцов за неговото собствено бъдеще и за бъдещето изобщо — че след войната всичко трябва да бъде хубаво и справедливо. И напротив — всичко, което смущаваше душата му в началото на войната, не трябва и няма да съществува след войната.

Той твърдо вярваше в това. И част от тая вяра в бъдещето беше неумрялата вяра в умрелия човек — в Серпилин.

И тримата продължаваха да мълчат. Илин си наля още половин канче чай.

— Мина на чай — кимна към него Завалишин. — Преди седмица довърши всичкия си компот.

Но Илин не отвърна нищо. Нямаше настроение да се шегува.

— Другарю подполковник — викна отдалече Дудкин, — на телефона е командирът на втори батальон, иска да говори лично с вас.

Илин тръгна към телефона. Чуваше се как казва:

— Ясно. Всичко ми е ясно.

Тихият му глас се чуваше толкова ясно, че от това изведнъж с особена сила почувствуваха тишината. Не стреляха никъде, дори надалече.

За пръв път от много време на Синцов изведнъж му се стори, че някога все ще напише нещо за тая война. Сам ще напише. Дори не знаеше какво го е навело на такива мисли, може би това, че днес бе сварил в полка кореспондент от армейския вестник, който бе пристигнал скоро след боя и сигурно още обикаляше някъде в тъмнината и разпитваше хората как са воювали...

В черната нощ, над гората, там, където през деня беше боят, в небето излетя и се запали далечна ослепително бяла осветителна ракета. Запали се както в първата нощ на войната, край Минското шосе. Тогава тя висеше точно над Синцов и го държеше проснат на земята под мъчителната си бяла светлина. А сега гореше далече, над гората, над загиналите германци. Но все пак и сега в далечното ѝ

горене имаше нещо мъчително, което напомняше за цялата дължина на пътя оттам, от четиридесет и първа година, дотук — до четиридесет и четвърта...

Синцов гледаше в далечината, към тая ракета, докато мъчителното ѝ горене свърши и тя угасна.

— Ако са я пуснали германците, не може да се разбере защо — каза Завалишин. — По-скоро някой от нашите е изстрелял трофейна...

Илин се върна, но не седна на масата, от възбуда не можеше да стои на едно място.

— Курнаков докладва, че усилената му разузнавателна група е изменила километър и половина и е срещнала предните части на шестдесет и седми корпус. Прочистили са гората и излезли един срещу друг. Значи, това е всичко! В котела няма повече германци. Бяхме на фронта, а се озовахме в тила. В последния ден свършихме с последния котел. Пак както в Сталинград! Преди да тръгнеш оттам, в оперативния отдел, не чу ли поне с крайчеца на ухото си къде мислят да ни пратят сега?

— Не съм — каза Синцов. — В оперативния отдел не мислят на глас за такива неща...

Много хора си задаваха същия въпрос, който Илин зададе на Синцов. Задаваха си го, но засега не можеха да отговорят. Само двама души в цялата армия — Бойко и Захаров, които се връщаха тая нощ от щаба на фронта, вече знаеха отговора.

Батюк ги бе извикал, за да им съобщи: след ликвидирането на котела армията се прехвърля на съседния фронт. За прехвърлянето се дава много малко време, скъп е всеки час, тъкмо затова ги е извикал през нощта, а не на другата сутрин. На Батюк му беше жал да даде на друг фронт своята армия, при това тая, която на времето сам бе командувал, и направо им го каза, дори се изрази: „на чужд фронт“.

Като прокарваха новата разграничителна линия между фронтите, в замяна на взетата му бяха дали друга армия. Но, разбира се, Батюк искаше да получи другата, без да даде тая.

На прощаване каза:

— Тук при мене се проявихте добре. Да видим как ще се проявите там, при съседа.

Не можа да се сдържи — ревнуваше!

Връщането от Батюк беше дълго; двете други, влизащи във фронта армии, настъпваха вече отвъд Минск и щаба на фронта се оказа седемдесет километра по на запад от щаба на тяхната армия, която воюваше с обкръжените в котела германци. Завършването на тая операция напоследък се смяташе въпрос на дни и часове и макар да ги поздравя на прощаване, че са довели работата докрай, Батюк не се разпростираше особено много върху това. Цялото му внимание сега беше не там, където довършваха котела, а там, където двете му армии продължаваха да вървят на запад.

— За свършване — свършихме, но особени поздравления не чухме — засмя се Захаров, когато с Бойко отиваха към колите.

Пътуваха всеки със своята.

Захаров заповяда на шофьора да кара на триста метра зад колата на командувачия, за да не гълта прах. Той мислеше за същото, за което си бе спомнил днес Илин във внезапно настъпилата тишина. Спомни си за Сталинград и за бившия Донски фронт, за всички сталинградски армии, които през оная зима бяха принудили Паулус да капитулира. Къде са те сега, след като изминаха по хиляда и петстотин, по две хиляди километра от Сталинград? За една вече отдавна не се чува — скрита е някъде в резерв, а останалите са пръснати като ветрило по всички фронтове: една на Прибалтийското направление, две приближават границата с Полша, други две са на юг, пред тях са Балканите... А нашата отгук, от Белорусия, сега ще тръгне към Литва, а отвъд Литва е Източни Прусия...

Прехвърлянето на ново направление е трудно нещо, ще има много работа. От сутринта Бойко ще започне да дава зор и на щаба на армията, и на щаба на тила. Още преди да тръгнат обратно, позвъни на Артемиев — утре в седем сутринта да повика всички, които ще бъдат нужни.

Захаров се въздържаше от излишни сравнения. При суровия характер на Бойко и без това има много мераклии да го сравняват със Серпилин. Но подобни сравнения малко помагат на работата.

За политработника по-важно е друго: да се помъчи да разбере човека и след като го е разбрал, да тласка напред хубавото и да препречва пътя на лошото. В новия командувач няма особено лоши неща — такива, чийто път трябва да се препречва. Но е твърде официален, твърде е сух с хората. А когато човек има власт, сухостта

му веднага бие на очи, а справедливостта му остава в сянка. А хубавото в Бойко е това, че живее само с работата, никой не може да му угоди с нищо друго освен с добре свършената работа, никакви странични обстоятелства не могат да го предразположат или отблъснат от човека — само работата! Оня, у когото работата заема толкова място в живота, колкото у самия Бойко, може да работи с него. А оня, у когото по-малко — трудно.

Всичко при Бойко върви добре, не по-зле, отколкото при Серпилин. И това говори не само в полза на Бойко, но и в полза на Серпилин. Добре ръководи хората и работата не тоя, след чието оттегляне всичко изведнъж рухва, а оня, след когото всичко остава, както е било. Само глупците мислят иначе!

На края на селото, където сега беше командният пункт на армията, настигнаха виласа на командувачия. Бойко нетърпеливо крачеше напред-назад около него.

— Чакам ви. Бяхте изостанали с цели пет минути — каза той на Захаров. — Искрах да ви питам: ще прием ли чай? При мене.

Поканата беше необикновена. Вечеряха заедно в стола на Военния съвет, но Захаров изобщо не знаеше дали Бойко пие чай преди лягане, или не пие. Ала щом го кани, съгласи се.

Но като влязоха в къщата, не пиха чай. Бойко извади бутилка коняк и две чаши, мълчаливо отвори бутилката, наля коняк на Захаров и на себе си и се изправи до масата в цял ръст.

— Да поменем Фьодор Фьодорович. Днес с последния изстрел завършихме неговата операция.

Бойко изпи на един дъх коняка, седна, облегна се на стола и по необичайно развълнувания израз на лицето му Захаров разбра: въпросът не е просто в това, че признава извършеното от Серпилин, но и в това, че днес е довършил започнатото от друг и отсега нататък всичко ще бъде вече негово. За операциите, които им предстоят, отговаря вече той — от начало до край. Говорейки за Серпилин, наблегна на думата „неговата“. „Неговата операция!“ А за следващата помисли: „Моята!“

Бойко почака Захаров да допие коняка, протегна дългата си ръка към чантата, оставена на пода до стената, извади от нея плик, а от плика — едромащабен картен лист, с каквито воюват командири на полкове и батальони — те са редки гости върху масата на

командуващия армията. На полето на картата имаше надпис: „Лист 29/31. Домачево. Държавната граница“.

Захаров погледна тоя картен лист с надпис „Домачево“ и без обяснения разбра, че Бойко е започнал да воюва по тоя квадрат от картата. И преди знаеше къде Бойко е започнал войната, изпълнявайки длъжността командир на полк; не знаеше само, че през цялата война носи със себе си тоя картен лист.

Като показа картата на Захаров, Бойко отново я пъкна в плика и го сложи обратно в чантата. И чак след това каза:

— Докато воювахме тук, на Минското направление, смятах, че ще попадна в тоя квадрат. А сега вече няма да потрябва! Щом постъпваме в разпореждане на съседа вдясно, направлението ще бъде към Източна Прусия, друго не предвиждам. Според вчерашната сводка до нея остават сто и четиридесет километра по права линия.

— Чувствува се, че и на юг скоро ще започнем — каза Захаров.

— Логиката подсказва, че е така. Завършваме освобождаването на Русия. Нататък е Европа — каза Бойко, затвори чантата и щракна ключалките.

Самият той беше украинец и освобождаваше Белорусия, но каза Русия, в това общо понятие вложи всичко, както правеха тогава и другите, воюващи по всички фронтове руски и неруски хора.

Думата „Европа“, казана от Бойко веднага след думата „Русия“, дори някак поразил Захаров, прозвуча му необикновено. Казваха „народите от Европа“, казваха „там, в Европа“. Съвсем доскоро това бе още твърде далече, за да се говори така, както го каза сега Бойко — не всичко, което сами правим, веднага стига до собственото ни съзнание! А в действителност е тъкмо така: като освободим себе си, ще започнем да освобождаваме от фашистите останалата Европа. Как иначе? С какви други думи да се каже това?

— Все по-често мисля какъв ще бъде животът след войната — каза Захаров.

— А аз още не мисля — каза Бойко. — Нямам време.

— А аз мисля — повтори Захаров. — Щом никъде по света няма да се стреля, а ние сме отвикнали от това, сигурно ще ни се струва, че е настъпил вечният живот. Особено в първите дни...

Москва — Гулрипш
1965–1970

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.